

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 44 CİLT / VOLUME: 130 SAYI / NUMBER: 257 ISSN: 0255-0644

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
Journal Of Turkic World Researches

SAYI:
257

MART - NİSAN 2022
MARCH - APRIL 2022

257

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2022 / 257
MART - NİSAN
MARCH - APRIL

DergiPark
AKADEMİK

SOBIAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2022

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.
Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
65 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	390 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALIYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzuil.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozer@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Çatlı ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ali AKAR • Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
 Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
 Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
 Prof. Dr. Erkan GÖKSU • Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
 Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ • İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
 Doç. Dr. Abdulkadir MACİT • Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
 Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ • Samsun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
 Doç. Dr. Bilal KOÇ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
 Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
 Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
 Doç. Dr. Fahri ERENEL • İstinye Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
 Doç. Dr. İsmail ÖZER • Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
 Doç. Dr. J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
 Doç. Dr. Ogün COŞKUN • Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
 Doç. Dr. Ozan ÖRMECİ • İstanbul Kent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
 Doç. Dr. Pervane MEMMEDLİ • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü
 Dr. Abdülkadir EMEKSİZ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
 Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
 Dr. Öğr. Üyesi Süleyman TEMİZ • Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
 Dr. Yusuf GEDİKLİ • Araştırmacı
 Öğretim Görevlisi Dr. Ünal ALDEMİR • Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ardeşen Meslek Yüksekokulu
 Öğretim Görevlisi Fatih ERARSLAN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Meslek Yüksekokulu

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK - Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM - Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU - Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Üçler BULDUK - Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV - Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU - İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN - Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE - Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ - Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN - Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ - Erçiyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cemri ERASLAN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ - Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV - Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ - Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL - Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU - Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU - Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ - İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK - Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU - Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI - Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER - Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN - George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER - İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL - Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN - İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER - Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN - Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA - Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT - Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT - Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ - İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARİA - Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,

Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Celil BOZKURT - Düzce Üniversitesi,

Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Uğur GÜRSU - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR - Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,

Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cemile KINACI - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ömer KURTBAG - Erçiyes Üniversitesi,

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSU - Gaziantep Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM - İstanbul Aydın Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU - İstanbul Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA - Bingöl Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN - İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,

İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK - İstanbul Medeniyet Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU - Kastamonu Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN - İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,

Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN - İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ - Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap

Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN - TÜRKİSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşâğı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tanıtıcı bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını,
- Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiji,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) *Times New Roman* Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu" nun alındığını belirtmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denildikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayın Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayın bilgisi: Bu bilgi, atf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayın yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Editte edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yanında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik i*, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.

- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.

- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuşundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısalmaktadır. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE KADAR RUSYA'DA TAGAR-TAŞTIK KÜLTÜRÜ ÇALIŞMALARI

TAGAR-TASHTYK CULTURE STUDIES IN RUSSIA FROM THE BEGINNING TO THE PRESENT

Hakan NİŞANCI 253

HAMDULLAH MÜSTEVFİ-Yİ KAZVİNİ'YE GÖRE KAZVİN'İN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE

BAZI NOTLAR

NOTES ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF QAZVIN ACCORDING TO HAMDALLAH MOSTAWFI QAZVINI

Demet DOĞAN US..... 269

ŞEYBÂNİLERİN KURULUŞUNDA ÇEVRE DEVLETLERLE MÜCADELELERİ

THE SAFEVI AND THEIR STRUGGLE WITH THE ENVIRONMENTAL STATES AT THE FOUNDATION OF THE SHAYBANIS

Remziye ÇELİK 287

KİTÂBÜ'L-İDRÂK'TA YİYECEK VE İÇECEK İSİMLERİ

FOOD AND BEVERAGE NAMES IN KİTÂBÜ'L-İDRÂK

Esra POYRAZ 309

AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE 'ALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L- 'ÂLEM'DE İLM-İ AHKÂM-I NÜCÛM TERİMLERİ

ASTROLOGICAL TERMS OF AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE 'ALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L- 'ÂLEM

Emre KUNDAKÇI - Uğur GÜRSU 323

KONYA / YUNAK / BEŞİŞİK KÖYÜ YÖRÜKLERİNİN AĞZINDA FONO-SEMANTİK BAŞKALAŞMAYA UĞRAYAN

BİR KELİME: BÖLE

A WORD WITH PHONO SEMANTIC METAMORPHOSIS: "BÖLE" IN THE DIALECT OF KONYA / YUNAK / BEŞİŞİK VILLAGE YORUKS

Döndü Nur TEMİZ..... 343

GÜNEY AZERBAIJAN TÜRKLERİNİN TARİHİ ROMANI "SETTAR HAN HAMASETİ"

HISTORICAL NOVEL OF SOUTH AZERBAIJAN TURKS "SETTAR HAN HAMASETİ"

Nabi AZEROĞLU 357

ARTVİN YAYLACILIK KÜLTÜRÜNDE KADININ YERİ VE YEREL EKOLOJİK BİLGİ

THE PLACE OF WOMEN IN TRANSHUMANCE CULTURE OF THE ARTVIN AND LOCAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE

Cevdet YILMAZ - Leman ALBAYRAK 383

**TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN BÖLGESEL GÜVENLİK KAYGILARI BAĞLAMINDA ULUSLARARASI
ÖRGÜTLERLE İŞ BİRLİĞİ**

*THE COOPERATION OF TURKIC REPUBLICS WITH THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITHIN THE CONTEXT
OF REGIONAL CONCERNS*

Ömer Faruk KOCATEPE 407

**2000 SONRASI TÜRKİYE VE RUSYA'NIN DOĞU AKDENİZ'DEKİ GÜVENLİK VE ENERJİ
POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ**

*A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY AND RUSSIA'S SECURITY AND ENERGY POLICIES IN THE EASTERN
MEDITERRANEAN AFTER 2000*

Sina KISACIK - Alper GÜLBAY 435

KİTAP İNCELEMELERİ

1904 BULGAR GENEL AFFI ('AFV-I 'UMÛMÎ) ÜSKÛP VE EDİRNE HAPİSHANELERİNDEKİ UYGULAMASI

Büşra BEDİR 471

TÜRK ÜLKÜSÜ

Ahmet Kaan AYDIN 477

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE KADAR RUSYA'DA TAGAR-TAŞTIK KÜLTÜRÜ ÇALIŞMALARI*

Hakan NIŞANCI**

Öz

Tagar-Taştık Kültürü Güney Sibiryâ bölgesinde var olan bir Tunç Çağ (Erken Demir Çağ) kültürüdür. Bu kültür çevresinin, aynı bölgede bulunan farklı dönemlere ait ve komşu coğrafyalardaki diğer kültür evreleriyle benzer şekilde Türk kültürü ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan bahsedilen kültür çevreleri için Erken dönem Türk arkeolojisi demek yanlış olmaz. Son yıllarda yapılan önemli girişim ve çalışmalar haricinde çeşitli zorluklar ve eksikliklerden dolayı Türkiye’de Türk Bozkır Arkeolojisi hakkında yeterince çalışma yapılamamaktadır. Bu düşünceden hareketle hazırlanan bu çalışmada, Türk Bozkır Arkeolojisinin geç prehistorik döneminin erken tarihli bir kültür evresi olan Tagar-Taştık Kültürü hakkında Rusya’da yapılan çalışmaların tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Tagar Kültürü, Sibiryâ, Bozkır, Arkeoloji, Tunç Çağı.

Tagar-Tashtyk Culture Studies In Russia From The Beginning To The Present

Abstract

The Tagar-Tashtyk Culture is a Bronze Age (Early Iron Age) culture that existed in the Southern Siberian region. It is thought that this cultural environment is related to Turkish culture, similar to other cultural phases belonging to different periods in the same region or neighboring geographies. In this respect, it would not be wrong to say Early Turkish archeology for the mentioned cultural circles. Apart from the important initiatives and studies made in recent years, due to various difficulties and deficiencies, there is not enough work on Turkish Steppe Archaeology in Turkey. Based on this idea, this study aims to introduce the studies carried out in Russia on the Tagar-Tashtyk Culture, an

Geliş Tarihi: 27 Aralık 2021 - Kabul Tarihi: 16 Şubat 2021.

Atf Bilgisi: Hakan Nişancı, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Rusya’da Tagar-Taştık Kültürü Çalışmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 253-268. doi: 10.55773/tda.1048330.

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı’nda Doç. Dr. Kürşat Yıldırım danışmanlığında yürütülen “Tagar Kültürü” başlıklı doktora tezi kapsamında hazırlanmıştır.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı doktora öğrencisi, nisancihkn@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9328-3561.

early cultural phase of the late prehistoric period of Turkish Steppe Archaeology, to the academic circles in Turkey.

Keywords: *Tagar Culture, Siberia, Steppe, Archaeology, Bronze Age.*

Giriş

Tagar Kültürü, oluşum sürecinde, kendisinden önceki Karasuk Kültüründen etkilenerek sonraki çeşitli kültürleri etkileyen, M.Ö 8. yüzyıl ile M.Ö. 2. yüzyıl arasında Güney Sibirya'da, günümüz Hakasya coğrafyasında Altay ve Sayan bölgelerinde görülen Tunç çağı kültür çevresidir. Günümüze kadar Tagar Kültürü'ne ait sayısız arkeolojik materyaller bulunmuştur. Bunlar arasında, bölgede tarımın yapıldığına dair fikir sahibi olmamızı sağlayan aletlerin yanı sıra çok sayıda bıçak, hançer, balta, ok uçları gibi savaş aletleri; değerli taşlarla üretilen süs eşyaları, çeşitli keramikler, ev aletleri bulunmaktadır. Bu buluntular Tagar Kültürü'nü tanımlamak ve yorumlamak için en önemli araçlardır. Ayrıca elde edilen materyaller haricinde kurgan gibi yapılar arasındaki süreç içinde görülen değişimler ve ölü gömme usullerindeki (kremasyon, inhumasyon ve mumyalama tekniği) farklılaşmaların tespiti, Tagar toplumunda yaşanmış olması muhtemel sosyal, siyasi ve ekonomik değişiklikleri ortaya koymak için temel argümanları oluşturur.

Tagar Kültürü uzman arkeologlar tarafından dört evreye bölünmüştür. Söz konusu dönemlendirmeler bu kültürde yaşanan değişiklikler ve coğrafi farklılıklar temel alınarak oluşturulmuştur. Bu tür bir sınıflama Tagar Kültürü'nün anlaşılır olmasını kolaylaştırmaktadır. Yaygın olarak uygun bulunan tasnifleme Bainovsky Dönemi, Podgornovsky Dönemi, Saragaşen Dönemi ve Tesinsky Dönemi olarak kabul edilmektedir.

Bu tasnifler haricinde coğrafi bir taksimat yapmak gerekirse, Tagar Kültürü komşu üç farklı bölgede yoğunlaşmaktadır. Bunlar Kemerova eyaletinde Mariinsk bölgesi ve Kondrask, Serebryank ve Utin gibi çeşitli bölgelerde bulunmaktadır. Krasnoyar eyaletinde Nazarovsky bölgesi ve Çulum-Yenisey bölgeleri Hakasya'da ise Salbık kurganı gibi devasa öneme sahip arkeolojik alanlar bulunmaktadır.

Maddi kültür üzerinde yapılan tipolojik ve anolojik çalışmalarda ise farklı bir gruplandırılmaya gidilmiştir. Elde edilen hançerler, baltalar, aynalar, at koşum takımları, ok uçları, kazanlar ve keramikler, tarım aletleri, kullanılan malzemenin türüne, üstündeki figür ve üsluplara, yapıldığı döneme göre tasnif edilmişlerdir.

Maddi kültürdeki tasnifler haricinde kurgan tiplerinde ve mezar odalarında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bir kişiye ait mezarlar olduğu gibi çok sayıda kişinin bulunduğu toplu mezarlar da mevcuttur. Erken dönem Tagar kurganlarında tek kişi bulunurken geç dönemlerde bu kaide değişmiştir. Nitekim mezar odalarında da zaman içerisinde değişiklikler meydana gelmiş, ki mezar odalarında tek katlı tiplerin yanında çok katlılar da görülmektedir. Tagar Kültürü üzerine yapılan çalışmalar o kültür çevresinde yaşayan insanların sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi hayatlarını anlamak adına yapılmaktadır. Bu amaçla Tagar Kültür çevresine ait olduğu düşünülen alanlarda kazı çalış-

maları yapılmakta, envanterler tespit ve tasnif edilmektedir. Bu tespit ve tasnif aşamasında Tagar Kültür çevresinin ait olduğu düşünülen materyaller kronolojik ve tipolojik olarak tasnif edilmektedir. Bu tespit ve tasnifler sonrasında Tagar Kültürü hakkında yorumlar yapmak ve anlamak kolaylaşmaktadır.

Çarlık Döneminde Yapılan Tagar-Taştık Çalışmaları

Tagar Kültürü ve Sibirya arkeolojisi 18. yüzyıldan itibaren Rusların bölgeye hâkim olması sonrasında meraklıların ilgisini çekmiş ve çalışılmaya başlanmıştır. Çalışmalar, ilk etapta amatörler, Rus kaşifler, yerel uzman ve meraklılarca sonrasında uzman arkeologlar tarafından yürütülmekteydi.¹ Bölgede yapılan kazılarda çıkan malzemeler birkaç şekilde değerlendirilmekteydi. Bunların başında Rus devletine verilme usulüyle, kişisel koleksiyonlarda muhafaza edilerek ya da sonraki dönemlerde özellikle yerel müzelerde sergileme şeklinde gelişmiştir.

Bu dönemde yapılan çalışmalar Çar Büyük Petro'nun dikkatini çekmiştir. Çar Büyük Petro'nun merakı bölgedeki çalışmalara hız kazandırmıştır. Daha sonra yapılan kazıların birçoğu çarın emri ve gözetiminde gerçekleşmiştir. Elde edilen buluntular Büyük Petro'nun kişisel koleksiyonuna katılmaktaydı. Günümüzde dahi Tagar Kültürü'ne ait önemli birçok eser Ermitaj Müzesinde Doğu Avrupa ve Sibirya Koleksiyonu ile Büyük Petro'nun Sibirya koleksiyonunda muhafaza edilmektedir.

Tagar Kültürü hakkında kapsamlı ilk çalışmalar ve bilimsel kazılar 1700'lerin başında D. G. Messerschmidt tarafından gerçekleştirilmiştir. Messerschmidt, 1720 ile 1727 yıllarında yaptığı Sibirya araştırma gezilerinde Tagar Kültürü de dâhil olmak üzere Sibirya arkeolojisi hakkında ilk ciddi çalışmaları hazırlamıştır. Bu çalışma *Forschungsreise Durch Sibirien 1720-1727*² adıyla yayımlanmıştır. Messerschmidt 1722 yılında Yenisey kıyısında Tagar Kültürü'ne ait ilk bilimsel kazıyı yapmıştır.³

Messerschmidt'in Sibirya'ya yaptığı geziler ve çalışmalar sonrasında G. F. Miller 1733 ile 1743 yılları arasında Sibirya'da incelemelerde bulundu. Bölgedeki birçok nehir çevresinde sayısız yeni ve keşfedilmemiş kurgan Miller tarafından tespit edilmiştir.⁴ G. F. Miller ile birlikte I. G. Gmelin, P. S. Pallas tarafından devam eden kazılar Çar Büyük Petro'nun antik eserlere olan merakı sebebiyle gerçekleşmiştir. G. F. Miller ve I. G. Gmelin'in çalışmaları J. L. Black tarafından *J.-G. Gmelin and G.-F. Müller in Siberia, 1733-43: A Comparison of their Reports*⁵ adıyla kaleme almıştır.

¹ A. İ. Martinov, *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, Nauka Sibirskoye Otdelenie, Novosibirsk 1979, s. 5.

² Bkz. Daniel Gottlieb Messerschmidt, *Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727:T. 1 Tagebuch Aufzeichnungen 1721-1722*, Akademie Verl, Berlin 1964.

³ Nikolay Bokovenko, "The Emergence of the Tagar Culture", *Antiquity*, Vol. 80. Issue 310, December 2006, s. 860.

⁴ Martinov, *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, s. 5.

⁵ J. L. Black, *G.-F. Müller and the Russian Academy of Sciences Contingent in the Second Kamchatka Expedition, 1733-1743*, Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. 25, No. 2, June 1983, pp. 235-252.

P. S. Pallas ise Çulm ve İyus Nehirleri çevresindeki kurganların iki farklı türde olduğunu söylemiştir. Pallas eserini *Puteşestvie po Raznim Mestam Rossiyskava Gasudarstva* adında yayımlanmıştır.⁶ Bu dönemlerde yapılan çalışmaların birçoğu günümüz arkeolojik çalışma yöntemleri ile kıyaslandığında bilimsellikten çok uzaktır. Yapılan çalışmalarda ve kazılarda asıl gaye değerli eşyaların elde edilmesidir. Sistemli kazılar ve ciddi bilimsel çalışmalar 19. ve 20. yüzyıllarda arkeoloji biliminin sistemli hale gelmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak dönemin şartlarında değerlendirildiğinde Messerschmidt'in kazıları başta olmak üzere 18. yüzyılda Sibiry'a'da yapılan kazılar bir asır sonra Heinrich Schliemann tarafından yapılan Troya kazılarından daha iptidai değildir.⁷

Sistemli kazılar ve bilimsel çalışmalar ise 19. ve 20. yüzyıllarda arkeoloji biliminin sistemli hale gelmesiyle gerçekleşmiştir. 19. yüzyılda bölgede P. K. Frolov, N. M. Martyanov, D. A. Klementz ve diğer amatör arkeologlar ve meraklılarca çeşitli incelemelerde bulunulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tagar Kültürü hakkında yapılan çalışmalar farklı bir boyut kazanmıştır. Radlov'un yaptığı bir çalışmada Tagar Kültür evreleri;

1- Kare mezar tipleri,

2- Yüksek duvarlı mezarlar,

3- Dikdörtgen mezar tipleri,

4- Alçak ve tek sıra duvarla çevrili dikdörtgen mezarlar ve son olarak daire şeklinde taşlarla döşenmiş oval mezarlar şeklinde ayrılmıştır.⁸

Radlov haricinde D. A. Klements, İ. P. Kuznetsov-Krasnoyarskiy, İ. T. Sevenkov, A. V. Adrianov, C. A. Teploukhov, G. P. Sosnovskiy, S. V. Kiselev, V. P. Levaşeva, V. G. Kartsov, A. N. Lipskiy, R. V. Nikolaev, M. P. Gryaznov gibi araştırmacılar Tagar Kültürü'ne ait çalışma ve kazılar yürütmüşlerdir.⁹ Bu çalışmalardan elde edilen materyaller sayesinde Sibiry'a arkeolojisi ve Tagar Kültürü hakkında günümüzdeki mevcut bilgi birikiminin temeli oluşturulmuştur.

19. yüzyılın sonu ve devamında Sibiry'a'da orman-bozkır bölgelerinde sayısız arkeolojik saha çalışmaları ve araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalardan bazılarını anavatanına bağlı bir Sibiryalı olan A. V. Adrianov yapmıştır. İlk büyük seferini 1881 yılında gerçekleştiren Adrianov, buna takiben Minusinsk bölgesi için dünyanın en zengin arkeolojik alanı olduğunu söylemiştir. İkinci seferini ise 1883 yılında gerçekleştirmiş, Abakan ve Tom nehri boyunca araştırmalarda bulunmuştur. Taş heykeller ve levha mezarların yerlerini tespit edip onların çizimlerini yapmıştır. Adrianov aynı zamanda Tagar Kültürü'nde önemli bir yeri olan kaya resimleri hakkında da çalışmalar yapmıştır ve bu tektikler esnasında Küçük Bayar Kaya resimleri-

⁶ Martinov, *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, s. 5.

⁷ Semih Güneri, *Türk Altay Kuramı*, Kaynak Yayınları, Ankara 2018, s. 711.

⁸ V. V. Radlov, *Sibirskie Drevnosti: İz Putevikh Zapisok Po Sibiri*, Imperatorskava Ruskava Arkheologičeskava Obşestva Akademii Nauk, Petersburg 1896, s. 1-5.

⁹ N. L. Çelenova, *Proiskhojdenie i Rannyya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Arkheologii, Moskva 1967, s. 4.

ni 1902'de keşfetmiştir. Bu kaya resimleri hakkında en tafsilatlı çalışma ise M.A. Devlet tarafından yapılmıştır. M. A. Devlet'e göre kaya resimleri (M.Ö. 2. ve 1. yüzyıl) Taştık döneminde yapılmıştır.¹⁰ Ayrıca Adrianov, Yenisey'in Büyük Tagar Adası'nda mezarlar kazmıştır. Bu bölgedeki kültür çevresine 1920 sonrasında Tagar Kültürü adı verilmiştir. Bu dönemde Adrianov, N. M. Martyanov ile birlikte çalışıyordu. 1887 yılında Tom Nehri çevresinde yaptığı araştırmalar aynı bölgede araştırma yapan Kuznetsov'la mahkemelik olmasına neden olmuştur.

A. V. Adrianov arkeoloji eğitimi almamış bir araştırmacıydı. Bundan dolayı pek çok tezi eleştirilmiştir. Ancak aldığı tıp eğitimi ve fotoğrafa olan ilgisi yaptığı arkeolojik araştırmalarda ona çok yardımcı olmuştur. Araştırmalarında bilimselliğe önem vermiş, kendi dönemi ve öncesinde yapılan yağma amaçlı kazıları ciddi şekilde eleştirmiştir.¹¹

D. A. Klements 1883 yılında A. V. Adrianov'un ekibine katılmıştır. Kendisi bu tarihlerde Minusinsk bölgesi ile ilgilenmektedir. Aynı zamanda N. M. Martyanov ile birlikte Minusinsk müzesinde çalışmalarına devam etmiştir. Klements'in bu dönemdeki önemli çalışmaları arasından ilki *Drevnosti Minusinskava Muzeje. Pamyatniki Metallıçeskih Epoh*¹²dur. Bu çalışma ile birlikte aynı tarihlerde D. A. Klements Açinsk bölgesindeki Priçulmskii bölgesinde arkeoloji kazılar yapmış ve bölgeden birçok Tunç Tagar materyali toplamıştır. Bu kazılar sonrasında Klements Priçulmskii ile Minusinsk bölgesindeki kurganlar arasındaki farkları ortaya koymuştur.

S. K. Kuznetsov Kazan şehrinde tarih ve filoloji eğitimi almış bir arkeologdur. Antik Roma ve Batı tarihi ve filolojisi konusunda çalışmalar yapan araştırmacı daha sonra 1880'lerde arkeoloji ile ilgilenmeye başlamıştır. S. K. Kuznetsov 1885 yılında Tom şehrine taşındı. Tom Nehri kıyısı boyunca Tom mezarlık alanını ve bölgedeki Geç Tunç Çağı'na ait bazı alanları kazmıştır. Sonradan yapılan kazılarda bölgede Çin sikkeleri de bulunmuştur.¹³ Bu keşif özellikle Geç Tagar Kültür evresinde bölgenin ciddi bir değişim yaşadığını göstermektedir. S. K. Kuznetsov bu kazıları yapabilmek adına izin almak için Adrianov'la bir yarışa girmiştir. 1891-1892 yıllarında Kuznetsov, Yaya ile Altın Kitat nehirlerinin birleştiği bölgede kazılar yapmıştır.¹⁴ Bu çevrede Geç Tagar dönemine ait çeşitli materyaller ve kurganlar Kuznetsov tarafından tespit edilmiştir.

¹⁰ Elvin Yıldırım, "Büyük ve Küçük Boyar Kaya Resimleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 372, Cilt: 62, Aralık 2017, s. 36.

¹¹ M. A. Devlet, "A. V. Adrianov kak Arkheolog, Perviy Period (1879-1900)", *Oçerki İstorii Oteçestvennoy Arkheologii Vip II*, Gasudarstvenniy İstoriçeskii Muzei M. Bogorodsky Peçatnik, Moskva 1998, s. 167-186.

¹² D. A. Klements, *Drevnosti Minusinskava Muzeje, Pamyatniki Metallıçeskih Epoh*, Tipografiya "Sibirskoy Gazeti" Tomsk, 1886.

¹³ L. Yu. Kitova - L. Yu. Bobrova, "Arkheologičeskaya Deyatelhost C.K. Kuznetsova v Sibiri", *Pamyatniki Arkheologii v İssledovaniyah i Fotografıyah*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt- Peterburg 2018, s. 205-211.

¹⁴ A. S. Simirnov, "Stefan Kiroviç Kuznetsov Çlen Obşestva Arkheologii, İstorii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete", *İzvestiya Obşestva Arkheologii, İstorii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete İstorii İstoriçeskie Nauk*, Kazan 2017, s. 134-155.

1890'larda G. O. Ossovskiy, Marinsk çevresinde bugün bilinen çoğu kur-ganda çalışmıştır. Ossovskiy, Marinsk'ten Kuznetsk-Alatau bölgesine kadar geniş bir alanda çalışma fırsatı elde etmiş ve çalışmalarını Minusinsk toplu mezarları çevresinde gerçekleştirmişti. Bazı mağaralarda Tagar dönemi de dahil olmak üzere farklı dönemlere ait insan iskeletlerinin bulunduğu toplu mezarlarla karşılaşmıştır. Bu bölgede aynı yıllarda Tagar mezarlarının keşifleri ve çalışmaları A. V. Adrianov ve C. Proskuryakov tarafından da yapılmıştır.

Bireysel çalışmalar haricinde 19. yüzyılın sonlarında Sibirya, Avrupalı devletlerce desteklenen cemiyetlerin uğrak yeri haline gelmişti. Avrupalı entelektüellerin köken arayışları ve merakı Sibirya'yı cazip bir alan yapmıştı. Bu topluluklar; coğrafya, jeoloji ve arkeoloji cemiyetleriydi. Bu cemiyetlerin arasında Fin Arkeoloji Cemiyeti ve kurumu da bulunmaktadır. Bu cemiyetin 1887-1889 yılları arasında Johan Aspelin başkanlığında yaptığı araştırma gezileri bulunmaktadır. J. Aspelin bu gezilerde birçok taş yazıt tespit etmiştir. Bu yazıtları *Inscriptions de l'Énissime, recueillies et publiées par la Société la Société finlandaise d'archéologie* ismiyle 1889 yılında Helsinki'de yayınlamıştır.

Bölgede yapılan arkeolojik çalışmaların birçoğu 1920'lere kadar dönemin siyasi ve entelektüel atmosferinden ayrı düşünülemez. Bazı dönemlerde zengin veya entelektüel kesimlerin merakı sebebiyle bazı zamanlar ise yüksek zevkler sebebiyle arkeolojiye olan ilgi gittikçe artmıştır. Bunun yanında arkeoloji bilimi, çeşitli dönemlerde ve farklı coğrafyalarda siyasi ideolojilerin birer aracı konumuna da gelmiştir. Arkeolojik araştırmalar kimi zaman geçmişe öykünme, kimi zaman mevcut toprakların asıl sahibi olduğunu kanıtlama, kimi zaman da kadim kökenlerin bulunması merakıyla şekillenmiştir. Bahsedilen bu durum Türkistan ve Sibirya arkeolojisi için de pek farklı değildir. Büyük Petro'nun antika merakı, bölgede yapılan kaçak kazılar, Avrupalı ve Rus cemiyetlerin çeşitli sebeplerden yaptıkları araştırma gezileri bunlara örnektir.¹⁵ Bu şekilde istenen belli sonuçları ortaya çıkartmak üzere ön kabullerle yapılan araştırmalar ise bilimsellikten uzak olmaktadır. Ancak elde edilen materyaller ve ortaya çıkartılan eserlere yapılan yorum ve çıkarımları bir kenara koyarsak sonraki dönemler için bir kaynak niteliği taşıdığı da muhakkaktır.

Sovyetler Döneminde Yapılan Tagar-Taştık Çalışmaları

1920'lerden sonra Tagar Kültürü ve Sibirya Arkeolojisi hakkında yapılan çalışmalar dönemin şartları ve atmosferine göre değişim göstermiştir. Birçok Rus arkeolog ve tarihçinin ideolojik yaklaşımlarından dolayı yeni tesis edilen Sovyet rejimine muhalif olduğu söylenmiştir. Bununla birlikte yine bu dönemdeki önemli bilim insanlarının başında Sovyet tarihçileri ve arkeologları gelmektedir. Bunlar arasında Tagar Kültürü'ne dair çeşitli araştırmalar yapan S. V. Kiselev de bulunmaktadır. Bununla birlikte Sovyetler dö-

¹⁵ A. A. Formazov, *Oçerki Po İstorii Russkoy Arkeologii*, Akademii Nauk SSSR İstitut Arkheologii, Moskva 1961, s. 25.

neminde yaşamış; Tagar çalışmaları yapan muhalif kimlikli arkeologlar da bulunmaktaydı. Bu muhalifler arasında S. A. Teploukhov gösterilebilir.¹⁶ S. A. Teploukhov aynı zamanda Tagar Kültürü'nün adlandırılmasında öncülük etmiş ve Minusinsk kültür çevresi olarak adlandırmıştır. Teploukhov Tagar Kültürü'nü adlandırması haricinde Tagar Kültürü'ne ait materyallerin tasnifine dair de 1900'lerin ilk yarısında bazı çalışmalarda bulunmuştur. Teploukhov bu tarihlendirme çalışmasında Tagar Kültürü'nü Karasuk ve Taştık kültürleri arasında bir döneme ait olduğunu söylemiştir. Teploukhov Tagar Kültür evrelerini mezar yapıları üzerinden dört bölüme ayırmıştır. Teploukhov'un Tagar Kültürü'ne dair bilgiler verdiği diğer çalışmaları arasında 1927 yılında kaleme aldığı *Drevnie Pogrebeniya V Minusinskom Krae* ve 1929 yılında yayınladığı *Opit Klassifikasii Drevnikh Metallıçeskih Kultur Minusinskava Kraya* eserleri bulunmaktadır.¹⁷ Tagar Kültürü hakkında araştırmalarda bulunan diğer bir arkeolog ise M. P. Gryaznov'dur. Gryaznov, Teploukhov'un öğrencisi olup onunla birlikte Sovyetlere muhalif olduğu için tutuklanmıştır.¹⁸ Serbest bırakıldıktan sonra ise doktorasını Kiselev'in yardımcılarıyla bitirmiştir. Sonraki dönemlerde Ermitaj ve maddi kültür enstitüsünde çalışmış, Arjan kurganının kazısını yürütmüştür. Bu kazılarla ilgili olarak 1980 yılında *Arjan Çarskiy Kurgan Ranneskijskava Vremeni* adıyla bir eser kaleme almıştır. Ayrıca İskitlerin Orta Asya kökenli olduğuna dair bir görüş ileri sürmüştü. Bununla birlikte S. A. Teploukhov'un Tagar Kültürü'nü mezar yapıları üzerinden dört aşamaya ayırdığı dönemleri daha sonra M. P. Gryaznov, Bainovsky (M.Ö. 8/7.-6. yüzyıl) Podgornovsky (M.Ö. 6.-5. yüzyıl), Saragaşen (M.Ö. 4.-3. yüzyıl) Tesinsky (M.Ö. 2.-1. yüzyıl) olarak belirlemiştir. Son yüzyılı Tagar-Taştık Kültürü geçiş evresi olarak belirlemiştir.¹⁹

Dönemin diğer önemli arkeoloğu olan S. V. Kiselev üniversiteden mezun olduktan sonra Güney Sibirya ve Altay bölgesinde birçok araştırma gezisinde bulundu. 1928 yılında ilk araştırma gezisini Sibirya'ya yapmış ve ilk makalesini *Materiali Arkheologičeskoj Ekspeditsii v Minusinskiy Kray* adıyla yayınlamıştır. Minusinsk Kültürü'nün günümüzde kullanılan adı Kiselev 1929 da Tagar Gölü çevresinde yapılan araştırmalardan sonra Tagar Kültürü ismiyle önerdi.²⁰ Sibirya'ya yaptığı gezilerden elde edindiği bilgilerle daha kapsamlı

¹⁶ A. A. Formazov, "Arkheologiya i İdeologiya (20-30-e godi)", *Vaprosi Filosofii*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstituta Filosofii RAN, Moskva 1993, s. 75.

¹⁷ Bkz. S. A Teploukhov, "Opit Klassifikatsii Drevnikh Metallıçeskih Kultur Minusinskava Kraya", *Materiali Po Etnografii*, Etnografıçeskiy Otdel Gasudarstvennava Russkava Muzeya, Tom, IV.VP.2, Leningrad 1929.

¹⁸ M. P. Gryaznov hakkında ayrıntılı bilgi için. Bkz. M. N. Pşenitsina - N. A. Bokovenko, "Viklad Mikhaıla Petroviça Gryaznova v Mipovuyu Arkheologičeskuyu Nauk", *Materiali Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferehtsii, Posvyaşennoy 110- Letiyu so Dnya Rojdeniya Vidayuşevasya Rossiyskava Arkheologa, Mikhaıla Petroviça Gryaznova Kniga 1.*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt-Peterburg 2012, s. 12.

¹⁹ M. P. Gryaznov, "Klassifikatsiya, Tip, Kultura", *Teoretıçeskie Osnovi Sovetskoy Arkheologii*, Bokovenko, "The Emergence of the Tagar Culture", Leningrad 1969, s. 863.

²⁰ N. L. Çelanova, "Tagarskaya Kultura", *Stepnaya Polasa Aziatskoy Çasti SSSP V Skifo-Sarmatskoe Vremya*, Ed. B. A. Ribakov - R. M. Munçae, vd., Moskva 1992, s. 206.

bir çalışma olan *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*²¹ eserini kaleme almıştır. Kiselev bu eserde Sibiryayı neolitik dönemden Hun-Sarmat dönemine kadar geniş bir çerçevede incelemiştir.²²

Kiselev, Teploukhov'un Tagar Kültürü hakkında yaptığı tasnifler haricinde bir sınıflandırma yapmış, Tagar Kültür evrelerini üç aşamaya ayırmıştır. Birinci aşama M.Ö. 10. yüzyıl ile M.Ö. 7. yüzyıl arasına ikinci aşama M.Ö. 7. yüzyıl ile M.Ö. 4. yüzyıl arasına son aşama ise M.Ö. 3. yüzyıl ile milat arasına denk gelmektedir.²³ Kiselev daha sonra bu tarihlendirmeyi yenileyerek Teploukhov'un kurganların şekil ve boyutlarına göre yaptığı tasnifin aksine kurganlardan çıkan materyallere göre ayırmıştır.²⁴

20. yüzyılın ilk yarısındaki diğer bir önemli arkeolog ve tarihçi G. P. Sosnovskiy olarak gösterilebilir. Sosnovskiy Sovyet yanlısı bir arkeolog olup çeşitli dönemlerde Sibiryanın birçok yerinde araştırmalarda bulunmuş bir bilim insanıdır. Arkeoloji eğitimini tamamladıktan sonra Krasnoyarsk, Açınsk, Minusinsk gibi bölgelerde araştırmalarda bulunmuş bölgedeki ilk müzelerin açılmasına ön ayak olmuştur. Sibiryaya çok keşif gezisi yaptığı gibi önemli kazı faaliyetlerinde de bulunmuştur. Doğu Sibiryanın arkeolojik haritasının yanında bir de arkeoloji sözlüğü kaleme almıştır. Ulus Otkin'de iki Tagar mezarı ortaya çıkartmış, ayrıca Tagar Gölü yakınlarında yaptığı çalışmada bir maden eritmek için kullanılan fırın ortaya çıkarmıştır.²⁵ Bu dönemin diğer bir bilim insanı V. G. Kartsovdur. Kartsov arkeoloji ve pedagoji eğitimi almış ve sonra Yenisey müzesinde görev almıştır. Kartsov Sibiry halkları hakkında çeşitli eserler hazırlamıştır. Bunların bazıları lise düzeyindekiler için hazırlanmış makaleler olmakla birlikte bölgenin arkeolojisi hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Kartsov'un eserleri arasında *Materiali po Arkheologii Krasnoyarskaya Rayona* içinde Tagar Kültürü'ne ve envanterlerine dair bilgiler vermesi açısından önemli görülebilir.²⁶

Dönemin diğer bir arkeoloğu A. N. Lipskiy'dir. 1940'lerden itibaren arkeoloji alanında çalışmalar yapmaktaydı. 20. yüzyılın ortalarına kadar asıl uzmanlık alanı antropoloji ve etnografya üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Lipskiy, Hakasya'da Tunç ve Demir çağı kültürleri üzerinde çalışmalarda bulundu. Bölgedeki birçok petroglif üzerinde çalışan bilim adamı Hakasya arkeolojisi ve antropolojisi üzerine yirmiden fazla eser kaleme almıştır. Lipskiy, Andronovo ve Karasuk mezar alanlarının yanı sıra Tagar-Taştık mezarlarını da çalışmıştır. 1940'lara kadar çeşitli yerel müzelerde müdürlük yapan Lipskiy 1943'te Hakasya Yerel Tarih müzesine müdür olmuştur.²⁷ Lipskiy,

²¹ S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961.

²² S. V. Kiselev hakkında ayrıntılı bilgi için. Bkz T. S. Passek, "Pamyati Sergeya Vladimiroviça Kiseleva", *Sovetskaya Akheologiya*, Akademii Nauk SSSR, No. 2., Moskva 1963.

²³ Yıldırım, *Büyük ve Küçük Boyar Kaya Resimleri*, s. 34-35.

²⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 196-198.

²⁵ L. Yu, Kitova, "Georgiy Petroviç Sosnovskiy", *Rossiyskaya Arkheologiya*, No. 3., Moskva 2010, s. 147.

²⁶ V. G. Kartsov, "Materiali po Arkheologii Krasnoyarskaya Rayona", *Opisanie Kollektii i Materialov Muzeye Otdel Arkheologičeski*, Krasnoyarsk 1929.

²⁷ Bkz. *Hakasya Yerel Tarih Müzesi*, <https://hnkm.ru/museum-history>, (erişim 03.12.2021).

Tagar-Taştık Kültürü'ne dair *Nekatori Vaproşi Taştıkskoy Kulturi v Svete Sibirskoy Etnografii* eserinde Taştık Kültürü'ne ait mezar komplekslerini ve bu mezarlıklardan çıkan iskeletler üzerinde araştırmalar yapmıştır. Makalede ayrıca Çin Kültürü'nün Tagar-Taştık Kültürü'ne olan etkisinden bahsedilmiştir.²⁸ Taştık Kültürü'ne Çin Kültürü'nün etkisinin olduğuna dair fikirlerin yürütülmesi 3. yüzyıldan itibaren bölgede gerçekleşen değişimleri anlamak için önemli olabilir.

1950 Sonrasında Yapılan Tagar-Taştık Kültürü Çalışmaları

20. yüzyılın ikinci yarısında eserlerini veren diğer bir arkeolog ise R. V. Nikolaev'dir. Nikolaev 1950'lerden itibaren Krasnoyar müzesinde çalışmaya başladı. Aynı zamanda Sibiryar arkeolojisi hakkında dersler veren Nikolaev Abakan-Taishet demiryolu yapımı esnasında bölgede arkeolojik araştırmalarda bulundu. Bu bölge haricinde Krasnoyar yakınlarında İskit mezarlarını kazmıştır. Yapılan araştırmalar sonrasında bu mezarların Tagar dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. 1950'lerden sonra Tagar Kültürü hakkında eserler veren bir diğer araştırmacı ise Karl Jettmar'dır. Jettmar aslen Avusturyalı olup Rusya ve Asya'nın değişik bölgelerinde bulunmuş ve oralarda çalışma fırsatı elde etmiş bir arkeologdur. Karl Jettmar *The Altai Before Turks* ve *Art of the Steppes-the Eurasian Animal Style* gibi erken dönem Türk tarihi ve sanatı hakkında önemli eserler vermiştir. Jettmar'a göre Tagar sanatı Karasuk Kültürü'nden etkilenmiştir. Bunun yanında özellikle Tagar Kültürü'nün orta dönemde yeni bir üslup olarak ayakları bükülmüş geyik tasvirleri ortaya çıkmıştır. Kurgan ve ölü gömme geleneklerinde yaşanan değişimlere değinen Jettmar bazı ölümlerin kremasyona tabi tutulduğunu ve ölü maskelerin moda olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Taştık Kültürü ile Hunlar arasında bir ilişkinin olduğunu da kabul etmektedir.²⁹ Bu yüzyılın Tagar-Taştık çalışmalarında bulunmuş önemli Sovyet arkeologlarından bir diğeri Vadetskaya Elga Borisovna gösterilebilir. Vadetskaya doktora çalışmasını 1966 yılında *Drevnie Kamennie İzvayaniya Epohi Bronzi na Enisee* adıyla M. P. Gryaznov'un danışmanlığında tamamladıktan sonra Sibiryar'nın çeşitli bölgelerinde saha araştırma faaliyetlerinde bulunmuştur. Araştırma alanı Güney Sibiryar'nın kalkolitik çağdan Ortaçağ'ın erken dönemlerine kadar olan bir aralığı kapsamaktadır. Vadetskaya Güney Sibiryar'nın arkeolojisi hakkında birçok eser kaleme almıştır.³⁰ Bunlar arasında elinizdeki makalenin konusu açısından en dikkat çekici olan eserlerinden birisi Tagar-Taştık dönemini konu alan *Taştıkskaya Epoha v Drevney İstorii Sibiri*³¹dir. Bir diğer Tagar Kültürü çalışan arkeolog ise L. S. Marsadolov'dur. Doktora tezini Altay höyükleri üzerine hazırlayan Marsado-

²⁸ A. N. Lipskiy, "Nekatorie Vaproşi Taştıkskoy Kulturi V Svete Sibirskoy Etnografii", *Kraevedçeskiy Sbornik*, No. 1., Abakan, Hakasskoe Knijhoe izd-vo, 1956, s. 16-18.

²⁹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'dak Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, Ötügen, İstanbul 2020, s. 60-61.

³⁰ Bkz. *Rus Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü*, <http://www.archeo.ru/struktura-1/otdel-arheologii-centralnoi-azii-i-kavkaza/vadetskaya>, (erişim 03.12.2021).

³¹ E. B. Vadetskaya, *Taştıkskaya Epoha V Drevney İstorii Sibiri*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt-Peterburg, 1999.

lov, 1990'lerden itibaren Sibirya'nın çeşitli bölgelerinde saha inceleme faaliyetlerinde bulunmuş ve İskit dönemi Tagar-Taştık Kültürü'ne ait kurganları tetkik etmeye başlamıştır. Bu inceleme sahaları arasında Pazırık kurganı ve çevresi ve Büyük Salbık kurganı da bulunmaktadır. Önemli eserleri arasında *Arkheologičeskie Pamyatniki IX-III Vekov do H. E. Gornikh Rayonov Altaya kak Kulturna-İstoričeskiy İstočnik*³² ve *Bolşoy Salbikskiy Kurgan v Khakasii*³³ vardır. V. V. Barbov ve A. M. Kulemzin gibi günümüzde Tagar Kültürü çalışan birçok arkeoloğun danışmanı olan A. İ. Martinov, 1950'lerden itibaren Sibirya arkeolojisi çalışmıştır. Çalışma konuları içinde İskit, Hun, Sarmat ve Tagar Kültürü bulunmaktadır. Çalışmaları birçok dile çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Martinov Kemerova Devlet Üniversitesi'nde ve müzesinde çeşitli dönemlerde çalışmış ve modern arkeolojiye yöntem ve teknik olarak çeşitli yenilikler getirmiştir. Sayısız makale ve eseri olan Martinov'un çalışmaları arasında *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura* önemli bir yer tutar.³⁴ Bu eser Tagar Kültürü'nü müstakil olarak konu alması açısından değerli bir incelemedir. Eser, Tagar Kültürünün gelişme alanlarını, Bu kültür dairesine ait olduğu düşünülen materyalleri, antropolojik kökenlerine dair görüşleri ve Tagar Kültürü'nün kronolojisi ve tarihlendirilmesi hakkında geniş çaplı bilgiler vermektedir. Eserde Tagar Kültür evreleri ve bu kültür evrelerindeki materyallerin topolojileri ve analogik çalışmaları yapılmıştır. Müstakil eserler ortaya koyan bir diğer arkeolog Subbotin Andrey Viktoroviç'dir. Subbotin'in araştırma alanı Güney Sibirya, Erken dönem bozkır kültür çevreleridir. Doktora tezini *Dinamika Razvitiya Tagarskoy Kulturi: Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov*³⁵ adıyla hazırlamıştır. Diğer bir çalışma ise *Nelineyniya Kharakter Razvitiya Tagarskoy Kulturi (Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov)*³⁶ adıyla 2014 yılında yayınlanmıştır. Bu eserde de Tagar Kültürü'nün kronolojisi ve dönemlendirilme meselesi hakkında görüşler vardır. Bununla birlikte mezar kompleksleri, kurganlar ve envanterler incelenmiştir. Eserde güncel teknolojilerin sağladığı olanaklardan faydalanılmış ve arkeometrik yöntemler kullanılmış ve elde edilen analizlere yer verilmiştir. Tagar Kültürü hakkında müstakil eser veren bir diğer arkeolog N. L. Çelenova'dır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Güney Sibirya'nın çeşitli arkeolojik dönemleri hakkında eserler veren Çelenova, Tunç ve Erken dönem demir çağı çalışmıştır. Çalışma konuları arasında İskit, Karasuk, Tagar Kültürleri bulunmaktadır. Tagar Kültürü ile ilgili eseri *Proiskhojdenie i Rannyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*³⁷ adıyla tez

³² L. S. Marsadolov, *Arkheologičeskie Pamyatniki IX-III Vekov do H. E. Gornikh Rayonov Altaya Kak Kulturna-İstoričeskiy İstočnik*, Dissertatsiya Na Soishanie Uçenoy Stepeni Doktora Kulturologii, Sankt-Peterburg 2000.

³³ L. S. Marsadolov, *Bolşoy Salbikskiy Kurgan v Khakasii*, Khakasskoe Knijnoe İzdatelstvo, Abakan 2010.

³⁴ A. İ. Martinov, *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, Nauka Sibirskoye Otdelenie, Novosibirsk 1979.

³⁵ A. V. Subbotin, *Dinamika Razvitiya Tagarskoy Kulturi: Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov*, Sankt-Peterburg 2001.

³⁶ A. V. Subbotin, *Nelineyniya Kharakter Razvitiya Tagarskoy Kulturi (Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov)*, İnstitut İstorii Materialnoy kulturi RAN, Sankt-Peterburg 2014.

³⁷ N. L. Çelenova, *Proiskhojdenie i Rannyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, Moskova 1967.

olarak hazırlamıştır. Bu çalışmanın Tagar Kültürü hakkında müstakil bir eser olarak hazırlanması onu değerli kılmaktadır. Çelenova bu eserinde Tagar sosyal yapısı, kullanılan materyaller, Tagar sanatı ve keramikleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu eserde de Tagar Kültürü'nün dönemlendirilmesi bahsi de geçmektedir. Karasuk Kültürü hakkında ise *Khronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi*³⁸ adıyla 1972'de daha sonra 1976'da da *Karasukskie Kinjali*³⁹ adıyla ikinci bir eser kaleme almıştır.

1970'ler sonrasında Tagar Kültürü hakkında antropolojik çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır. Bu tarihlerde Tarih ve antropoloji eğitimi alan Kozintsev Alexander Grigorievich'in *Antropologičeskiy Sostav i Proiskhojdenie Naseleniya Tagarskoy Kulturi*⁴⁰ adıyla yaptığı çalışma buna örnek gösterilebilir. Kozintsev yaptığı antropolojik çalışmalar neticesinde Tagar insanının evropoid tipte olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte Kiselev Tagar insanının Afanesyevo-Andronavo insanına benzediğini söylemektedir. Bazı uzmanlara göre Tagar insanı Evropoid ve Mongoloid tiplerin karışımı olduğunu söylemektedir. Bu durumu da M.Ö. 6. yüzyılda batıdan gelen evropoid tipli insanların göçüne bağlanmaktadır.⁴¹ 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan diğer çalışmalara Tagar Kültürü'nün iktisadi hayatı da dâhil olmuştur. Bu dönemde Tagar toplumunun iktisadi faaliyetleri Tagar metalürjisi ve tarım aletleri ve sulama kanalları hakkında çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaları V. P. Levaşeva, Yu. S. Grişin yapmıştır.⁴² Tagar Kültürü ile ilgili araştırmalar, arkeolojide kullanılan yeni yöntemlerin gelişmesi ile birlikte daha yoğun bir şekilde devam etmektedir. Günümüzde yoğun olarak bu çalışmaları N. A. Bokovenko, N. Yu. Kuzmin, A. V. Gromov, S. V. Khavrin, K. V. Çugunov gibi arkeologlar yürütmektedir.

Sonuç

Sibirya coğrafyasının Tunç ve Erken Dönem Demir Çağı Rusya'nın bölgeye gelmesiyle birlikte çalışılmaya başlanmıştır. Çalışmalar 18. yüzyıldan itibaren kesintisiz olarak Çarlık dönemi, SSCB dönemi ve sonrasında devam etmektedir. Her dönemdeki teknik yeterlilikler ve anlayışların değişmesi çalışmaların farklı şekillerde ilerlemesine neden olsa da bu farklılıklar bir bütün halinde ele alındığında zengin bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Rusların Sibirya'da yürüttükleri çalışma sahalarından biri de Tagar-Taştık Kültür evresidir. Bu sahada da ilk dönemden beri birçok tarihçi, arkeolog ve antropolog bu kültür çevresinin sınırlarının belirlenmesinden yaşadığı kültürel, sosyal ve iktisadi değişimlere, kronolojik olarak dönemlendirilmesinden materyallerin

³⁸ N. L. Çelenova, *Khronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi*, İzdatelstva Nauka, Moskova 1972.

³⁹ N. L. Çelenova, *Karasukskie Kinjali*, İzdatelstva Nauka, Moskova 1976.

⁴⁰ A. G. Kozintsev, *Antropologičeskiy Sostav i Proiskhojdenie Naseleniya Tagarskoy Kulturi*, İzdatelstva Nauka (Leningradskoe Otdelenie), Leningrad 1977.

⁴¹ Elvin Yıldırım, "Orta Asya'da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı", *İnsanlığın Serüveni Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, Ed. Ahmet Taşağıl - Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul 2018, s. 158.

⁴² N. L. Çelenova, *Proiskhojdenie i Rannyya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, s. 5.

tespit ve tasnifine kadar birçok değerli çalışma yürütmüştür. Bu tetkikler sayesinde Güney Sibiry'a'nın son prehistorik dönemi sayılabilecek olan Tagar Kültürü'nün anlaşılması kolaylaşmıştır.

“Orta Asya Arkeolojisi” Türkiye’de son birkaç yıldır çalışılmaya başlanmış bir alandır. Bu alan bölgeye kadim bağları olan Türk toplumu için çok kıymetlidir. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı çalışmalar uzun yıllar boyunca aksamış ve bu çalışma sahası araştırmacılar için bakir kalmıştır.

Tagar Kültürü'nün son prehistorik dönem içerisinde yer alması veya Türkistan coğrafyasının maden devirleri içerisinde (Afanesyev, Okunyeve Andronovo, Karasuk, Tagar) son döneme tekabül etmesi onu ayrıca önemli kılmaktadır. Tagar Kültürü'nün bölgenin son maden devri olması teknik ve üslup açısından bir birikim elde etmesine olanak vermiştir. Bu birikim sayesinde özellikle daha önce pek karşılaşılmayan teknikler, teknolojiler ve üsluplar görülmeye başlanmıştır. Bunların başında demirin kullanılması vardır. Üslup olarak ayakları bükülmüş geyik tasvirleri bu dönemde ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu haricinde Tagar Kültürü'nün yazılı kültürler ile dolaylı bağlarının olduğunu bazı araştırmacılarca kabul edilmektedir. Tagar Kültürü'nün yazılı Türk tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen Hun devletinden hemen önce ve kısmen de aynı dönemde var olması onu Türk tarihinin son yazı öncesi dönemi olarak kabul etmemize olanak verir. Bu durum Tagar Kültürü'ne ayrıca istisnai bir kıymet kazandırmaktadır. Hazırlanan bu çalışmada Güney Sibiry'a Arkeolojisi içinde bulunan ve muhteiyatında erken dönem Türk tarihi için çok kıymetli bir dönemi ve coğrafyayı barındıran Tagar Kültürü hakkında bir literatür değerlendirmesi amaçlanmıştır.

Kaynaklar

- ASPELIN, J. R.: *Inscriptions de l'énissei, Recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie*, Helsingfors 1889.
- BLACK, J. L.: “G.-F. Müller and the Russian Academy of Sciences Contingent in the Second Kamchatka Expedition, 1733-1743”, *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 25, No. 2 (June 1983).
- BOKOVENKO, Nikolay: “The Emergence of the Tagar Culture”, *Antiquity*, Vol. 80, Issue 310, December 2006.
- ÇELENOVA, N. L.: *Karasukskie Kinjali*, İzdatelstva Nauka, Moskova 1976.
- ÇELENOVA, N. L.: *Proiskhojdenie i Rannyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, Akademiya Nauk SSSR İstitut Arkheologii, Moskva 1967.
- ÇELENOVA, N. L.: “Tagarskaya Kultura”, Ed. B. A. Ribakov - R. M. Munçaeve vd., *Stepnaya Polasa Aziatskoy Çasti SSSP V Skifo-Sarmatskoe Vremya*, Moskova 1992.
- ÇELENOVA, N. L.: *Khronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi*, İzdatelstva Nauka, Moskova 1972.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'dak Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, Ötüken, İstanbul 2020.

- DEVLET, M. A.: "A. V. Adrianov kak Arkheolog. Perviy Period (1879-1900)", *Oçerki İstorii Oteçestvennoy Arkheologii Vip II*, Gasudarstvenniy İstoriceskii Muzei M. Bogorodsky Peçatnik, Moskva 1998.
- FORMAZOV, A. A.: "Arkheologiya i İdeologiya (20-30-e godi)", *Vaprosi filosofii*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitutu Filosofii RAN, Moskva 1993.
- FORMAZOV, A. A.: *Oçerki Po İstorii Russkoy Arkheologii*, Akademii Nauk SSSR İstitut Arkheologii, Moskva 1961.
- GRYAZNOV, M. P.: *Arjan Çarskiy Kurgan Ranneskijskava Vremeni*, Leningrad "Hauka" Leningradskoe Otdelenie, 1980.
- GRYAZNOV, M. P.: "Klassifikatsiya, Tip, Kultura", *Teoreticeskie Osnovi Sovetskoy Arkheologii*, Leningrad 1969.
- GÜNERİ, Semih: *Türk Altay Kuramı*, Kaynak Yayınları, Ankara 2018.
- KARTSOV, V. G.: "Materiali po Arkheologii Krasnoyarskava Rayona", *Opisanie Kollektzii i Materialov Muzeye Otdel Arkheologiceskii*, Krasnoyarsk 1929.
- KİSELEV, S. V.: *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961.
- KİSELEV, S. V.: *Materiali Arkheologiceskoy Ekspeditsii v Minusinskiy Kray*, Ejegodnik Gos. Muzeya im. N. M. Martyahova - V. G. Minusinske, T.VI. Vip. 2.1928, Minusinsk 1929.
- KİTOVA, L. Yu - BOBROVA, L. Yu.: "Arkheologiceskaya Deyatelhost C. K. Kuznetsova v Sibiri", *Pamyatniki Arkheologii v İssledovaniyah i Fotografiyah*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt-Peterburg 2018.
- KİTOVA, L. Yu.: "Georgiy Petroviç Sosnovskiy", *Rossiyskaya Arkheologiya*, No. 3, Moskva 2010.
- KLEMENTS, D. A.: *Drevnosti Minusinskava Muzeye, Pamyatniki Metalliceskih Epoh*, Tipografiya "Sibirskoy Gazeti" Tomsk, 1886.
- KOZİNTSEV, A. G.: *Antropologiceskiy Sostav İ Proiskhojdenie Naseleniya Tagarskoy Kulturi*, İzdatelstva Nauka (Leningradskoe Otdelenie), Leningrad 1977.
- LİPSKİY, A. N.: "Nekatorie Vaprosı Taştıkskoy Kulturi V Svete Sibirskoy Et-nografii", *Kraevedçeskiy Sbornik*, No. 1, Hakasskoe Knijhoe izd-vo, Abakan 1956.
- MARSADOLOV, L. S.: *Arkheologiceskie Pamyatniki IX-III Vekov do H.E. Gornikh Rayonov Altaya Kak Kulturna-İstoriceskiy İstoçnik*, Dissertatsiya Na Soishanie Uçenoy Stepeni Doktora Kulturologii, Sankt-Peterburg 2000.
- MARSADOLOV, L. S.: *Bolşoy Salbikskiy Kurgan v Khakasii*, Khakasskoe Knij-noe İzdatelstvo, Abakan 2010.
- MARTINOV, A. İ.: *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, Nauka Sibirskoye Otde-lenie, Novosibirsk 1979.
- MESSERSCHMİDT, D. G.: *Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727:T. 1 Ta-gebuch Aufzeichnungen 1721- 1722*, Akademie Verl, Berlin 1964.
- PALLAS, P. S.: *Puteşestvie Po Razhim Provintsiyam Rossiyskava Gasudarstva Knig 1-5*, Pri İmperatorskoy Akademii Hauk, Sankt-Peterburg 1773.

- PASSEK, T. S.: “Pamyati Sergeya Vladimiroviça Kiseleva”, *Sovetskaya Akheologiya*, Akademii Nauk SSSR, No. 2, Moskva 1963.
- PŞENİTSİNA, M. N. - BOKOVENKO, N. A.: “Viklad Mikhaila Petroviça Gryaznova v Mipovuyu Arkheologičeskuyu Nauk”, *Materiali Mejdunarodnoy Naučnoy Konferehtsii, Posvyaşennoy 110- Letiyu so Dnya Rojdeniya Vida-yuşevasya Rossiyskava Arkheologa, Mikhaila Petroviça Gryaznova Kniga 1.*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt-Peterburg 2012.
- RADLOV, V. V.: *Sibirskie Drevnosti: İz Putevikh Zapisok Po Sibiri*, İmperatorskava Ruskava Arkheologičeskava Obşestva Akademii Nauk, Petersburg 1896.
- SİMİRNOV, A. S.: “Stefan Kiroviç Kuznetsov Çlen Obşestva Arkheologii, İstorii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete”, *İzvestiya Obşestva Arkheologii, İstorii i Etnografii Pri Kazanskom Universitete İstoriya İstoričeskie Nauk*, Kazan 2017.
- SUBBOTİN, A. V.: *Dinamika Razvitiya Tagarskoy Kulturi: Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov*, Sankt-Peterburg 2001.
- SUBBOTİN, A. V.: *Nelineyniya Kharakter Razvitiya Tagarskoy Kulturi (Po Materialam Monografičeski Raskopannikh Mogilnikov)*, İnstitut İstorii Materialnoy kulturi RAN, Sankt-Peterburg 2014.
- TEPLOUKHOV, S. A.: “Opit Klassifikatsii Drevnikh Metalličeskih Kultur Minusinskava Kraya”, *Materiali Po Etnografii*, Etnografičeskiy Otdel Gasudarstvennava Russkava Muzeya, Tom, IV.VP. 2, Leningrad 1929.
- VADETSKAYA, E. B.: *Taştikskaya Epoha V Drevney İstorii Sibiri*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi, Sankt-Peterburg 1999.
- YILDIRIM, Elvin: “Büyük ve Küçük Boyar Kaya Resimleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 372, Cilt: 62, Aralık 2017.
- YILDIRIM, Elvin: “Orta Asya’da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı”, *İnsanlığın Serüveni Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, Ed. Ahmet Taşağıl - Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul 2018.

Extended Abstract

Tagar-Tashtyk Culture Studies In Russia From The Beginning To The Present

Tagar Culture, which was influenced by the Karasuk Culture before it and affected various cultures after it, is a Central Asian Bronze Age Cultural environment formed between the 8th century BC and the 2nd century BC between the Altay and Sayan Mountains in today's Khakasia geography.

The Tagar Culture, together with the Karasuk Culture, formed one of the first cultures among the Central Asian Scythian-Saka Culture groups. Some researchers count the Tagar Culture within the Scythian Culture groups. However, according to some researchers, there is a continuity between the Late Karasuk Culture (10th - 9th century BC Bronze Age) and the Early Tagar culture (8th - 6th century BC).

The Tagar Culture was influenced by the Karasuk Culture that developed before it, but over time it developed an independent culture. The geographical conditions of the Tagar Culture prevented it from being influenced by other cultures and helped the development of a unique culture. For this reason, it is possible to say that the Tagar Culture is an autochthonous culture.

Geography and climatic changes in the region have an effect on the development of Tagar Culture. At the beginning of the first millennium BC, at the end of the second millennium, the climate began to warm up. Thus, a climate suitable for animal husbandry was formed around Southern Siberia, Altai and Sayan Mountains. At this time, the nomadic equestrian culture began to develop with the help of climate and vegetation. From these dates on, the social stratification that can be observed in Tagar Culture will be easily observed in cultural circles.

In Tagar Culture, research and information fields are generally kurgans and material cultural assets. A chronology was created from these materials. According to the accepted chronology, the Tagar Culture is divided into four periods. These are Bainova (late 10th - 8th century BC), Podgornovo (8th - 6th century BC), Saragash (6th - 3rd century BC), Tes' (BC 2nd - 1st century). It is possible to name these cultural periods as early, middle and late Tagar Culture.

The material structure of the material cultural assets obtained is generally pottery, bronze and gold items, and wooden materials. Stones were also used as building material. Weapons, ornaments, make-up materials, horse harnesses, needles, hammers, sickles and different kinds of tools were produced from these building materials.

The economic life in the Tagar Cultural environment is provided by animal husbandry. The abundance of animal bones and the abundance of horse harnesses in the finds prove this. The emergence of sickles in the excavations indicates that agriculture was carried out in the region. However, the technical imperfection of these sickles provides supporting evidence to say that agriculture is not the main economic livelihood.

The kurgans and burial structures of the Tagar period have undergone changes over time. In the first Tagar Culture phase (Bainov), only one person was buried in the tombs. Among the early Tagar tombs, those belonging to the nobles were larger than the others. This reflects social stratification. There were one or two liquid storage containers at the bedside of the deceased. Preferably, mutton or beef was placed at the foot. Grave gifts differ for men and women.

It is seen that tomb making techniques developed in the advanced periods of Tagar Culture. Burial structures began to develop during the Saragash period. Around the grave, 8 to 20 edge stones were used. The weight of these stones can reach 50 tons.

In the Tes' period, the Kurgans grew even more. Kurgans began to be built in two floors. During this period, we can see the mummification of the dead. The

mummification of the dead is thought to be related to the length of the Kurgan's construction period. The dead had to be kept outside for a while. Trepanation is applied to the skulls.

Tagar Culture has developed a high Bronze industry in the richness of the mineral resources in its geography and as a follower of the ancient Bronze age industry tradition. This industry was both technically advanced and aesthetically more advanced than the surrounding cultures. Some researchers, who say that the animal style known to be used by the Scythians was used by the Tagars before them, say that this animal style basis, which can be seen in such a wide area, may be related to the Tagar culture.

The Tagar Culture was scientifically revealed for the first time by archaeologists and researchers who went to the region after the Russian invasion of Siberia in the early 18th century. The first studies on this subject were made by D. G. Messerschmidt, G. F. Miller and P. S. Pallas. Studies continued during the Tsarist Russia and the Soviet era. The researches carried out in Tsarist Russia at the time are generally far from scientific as a requirement of the archeology understanding of the period. The works were usually carried out by collectors, amateur archaeologists and people supported by the Tsarist regime. The main purpose of the studies was to obtain the prehistoric cultural riches in the region. In the excavations made for this purpose, valuable materials were collected. These unscientific excavations often caused the destruction of archaeological sites and kurgans in the region. Since the beginning of the 19th century, the developments in the science of archeology and the understandings adopted began to change. These changes also affected the archeology of the region. Scientific methods began to be used in the excavations carried out at this date. With the USSR, the view on archeology has changed. Because the ideology of the USSR also affected archeology. While the current pro-regime archaeologists could work comfortably in the region, the work of the opposition faced obstacles. Despite the unscientific excavations in the Tsarist period and the ideological approaches in the USSR, the studies continue to preserve their value today. Today, many research trips and studies are carried out on Tagar Culture. In this study, important studies on Tagar Culture prepared in Russia were examined and a bibliography list was prepared by evaluating Tagar studies in Russia from the beginning to the present.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNİ'YE GÖRE KAZVİN'İN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Demet DOĞAN US*

Öz

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvini'nin XIV. asırda kaleme aldığı Tarih-i Güzide ve Nüzhetü'l-Kulüb adlı eserleri Kazvin şehrinin tarihini, coğrafyasını ve kültürünü anlatan önemli kaynaklardır. Söz konusu eserler, Orta Çağ'da Kazvin'in tarihi coğrafyasını çizebilmek adına ehemmiyet arz etmektedir. Hem İslam coğrafyacılarının hem de sonraki asırlarda bölgeyi ziyaret eden seyyahların verdiği tutarlı bilgiler İran'ın kadim şehirlerinden biri olan Kazvin'i ve tarihteki yerini daha iyi anlamayı sağlamaktadır.

Bir garnizon şehri olarak kurulan Kazvin'in coğrafi konumu itibarıyla ticaret yolları üzerinde bulunması ve toprağının verimli olması şehrin ehemmiyetini arttırmıştır. Bu sebeple tarih boyunca farklı kültürleri içinde barındırmış ve zaman içerisinde yeni yapıların inşasıyla genişlemiştir. Aynı zamanda bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca birçok kez saldırılara ve yağmalara maruz kalmıştır. Bu çalışmada Tarih-i Güzide ışığında Kazvin şehrinin adı, fiziki coğrafyası, kısa tarihi, şehir planı ve mimari yapısı tarihi coğrafya metoduyla incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazvin, Şehir, Tarih-i Güzide, Tarihî Coğrafya, İran.

Notes On The Historical Geography Of Qazvin According To Hamdallah Mostawfi Qazvini

Abstract

The works of Hamdallah Mostawfi-i Qazvini named Tarikh-i Guzi-da and Nuzhat al-qulub, written in the 14th century, are important sources describing the history, geography and culture of the city of Qaz-

Geliş Tarihi: 8 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 16 Mart 2022.

Atf Bilgisi: Demet Doğan Us, "Hamdullah Müstevfî-yi Kazvini'ye Göre Kazvin'in Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 269-286. doi: 10.55773/tda.1007427.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, demetdoganus@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-1207-3640.

vin. The works in question are important in order to draw the historical geography of Qazvin in the Middle Ages. Consistent information provided by both Islamic geographers and travelers visiting the region in the following centuries provides a better understanding of Qazvin, one of the ancient cities of Iran, and its place in history. The presence of the city and its fertile soil increased the importance of the city. For this reason, it has hosted different cultures throughout history and expanded over time with the construction of new structures. At the same time, due to its location, it has been subjected to attacks and looting many times throughout history. In this study, the name of the city of Qazvin, its physical geography, short history, city plan and architectural structure were tried to be examined in the light of Tarikh-i Guzida, with the historical geography method.

Keywords: Qazvin, City, Tarikh-i Guzida, Historical Geography, Iran.

Giriş

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Arap asıllı Şii bir ailenin çocuğu olarak 1281 yılında Kazvin'de dünyaya gelmiştir. Ailesi Abbasi Halifesi Mu'tasım-Bil-lâh döneminden (833-842) Sultan Gazneli Mahmut'a kadar (998-1030) bazı aralıklar hariç şehrin idaresini elinde tutmuştur. Olcaytu Han (304-1316) zamanında iyi bir kâtip olarak temayüz eden Hamdullah Müstevfi 1311'de Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn'in mali işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Bu sebeple Sultâniye, Tebriz, Bağdat, İsfahan ve diğer bazı şehirleri gezmiş ve buralardaki kütüphanelerde incelemelerde bulunmuştur. Yazarın *Tarih-i Güzide*, *Zafername* ve *Nüzhetü'l-Kulub* adlı üç eseri vardır. *Tarih-i Güzide*, dünyanın yaratılışından başlayarak yazarın yaşadığı zamana kadar geçen olayları anlattığı genel bir tarih kitabıdır. *Zafername*, Hz. Peygamberden başlayarak 1334 yılına kadar gelen manzum bir tarihtir. *Nüzhetü'l-Kulub* ise Müstevfi'nin dostlarının ricası üzerine kaleme alıp 1340 yılında tamamladığı coğrafya ve kozmografyaya dair eserdir. Kazvinî nisbesiyle meşhur olan Hamdullah, *Tarih-i Güzide*'sinde doğup büyüdüğü ve yaşadığı yer olan Kazvin'e bir bölüm ayırarak şehre dair detaylı bilgiler vermiştir.¹

Cibal ya da Irak-ı Acem² olarak bilinen bölgede yer alan Kazvin şehri kurulduğu tarihten itibaren bölge için önemli bir merkez olmuştur.³ Şehrin İlk Çağ'daki tarihine dair yeterli bilgi olmamakla beraber Sasaniler döneminden başlayarak özellikle Müslümanların fethinden sonraki tarihi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. I. Şapur (240-272) tarafından Deylemlilerin⁴ akınlarına

¹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. XXXIX-LII; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 54-45.

² Doğu'da Kebir Çölü, güneyde Huzistan, güneydoğuda Fars eyaleti, batıda ve güneybatıda Irak-ı Arap, kuzeyde Elbruz Dağı ve kuzeybatıda Azerbaycan ile çevrili bölgeye verilen addır. Cibal, dağ anlamında olup bölgenin büyük bir kısmının dağlık olmasından ileri gelmektedir. R. Hartmann, "Cibal", *İA*, C. III, İstanbul 1982, s.158.

³ İstahri, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s.186; İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 313; *Hudüdü'l-Âlem*, İng. Çev. V. Minorsky, London 1937, s.131-132.

⁴ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. (Tahsin Yazıcı, "Deylem" *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 263-265.)

karşı bir garnizon şehri olarak kurulmuş ve Sasanilerin hudut şehri olmuştur. Zamanla büyüyen Kazvin, özellikle Hz. Osman (644-656) döneminde gerçek anlamda bir şehir görünümünü kazanmıştır. Ayrıca kadim İran'ın doğusu ile batısı arasındaki haberleşme ve taşıma yolları güzergâhında bulunması şehrin önemini giderek artırmıştır. Fakat bu durum aynı zamanda bölgenin dış istilalara açık hale gelmesine de zemin hazırlamıştır. Uzun süre Deylem-lilerin ardından da Nizâri İsmâîlilerin⁵ yağma ve akınlarına sahne olan şehir, Moğolların da tahribatına uğramıştır. Safeviler döneminde ise yeniden önem kazanmış, bir süre devlete başkentlik dahi yapmıştır.

Orta Çağ İslam coğrafyasının önemli bir merkezi olan şehirde Kazvinî nis-besiyle birçok âlim yetişmiştir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî de bu âlimler-den biridir. Yaratılıştan XIV. asrın ortalarına kadar getirdiği *Tarih-i Güzide* adlı eseri Orta Çağ tarihi için önemli bir kaynaktır. Bu sebeple üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Kazvin şehri özelinde tarihi coğrafya unsurları ele alınarak incelenmemiştir. Dolayısıyla bu araştırmada *Tarih-i Güzide*'ye göre Kazvin şehrinin tarihi coğrafyası incelenmeye çalışılmıştır.

Kazvin'in Tarihine Genel Bir Bakış

Kazvin günümüzde Elburz dağlarının güney eteğinde, Tahran'ın 150 km/90 mil kuzeybatısında ve denizden 1290 metre yükseklikte yer almaktadır.⁶ Kuzey İran şehirlerinden Rey ve ardından Tahran'ı Azerbaycan'a bağlayan tarihi bir güzergâh üzerinde yer alan⁷ Kazvin'de ilk yerleşimlerin ne zaman kurulduğu ve sakinlerinin kimler olduğu bilinmemektedir. Ancak Kazvin etrafında yapılan kazı çalışmaları neticesinde MÖ 2000 yılının sonlarında bu bölgede yaşamış bir kavmin varlığı tespit edilmiştir.⁸ Asur kaynaklarına göre MÖ IX. asırda Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda oturan Medler, MÖ VII. asırda İran'ın batı kısımlarının tamamına hâkim olmuştur. Medlerin zayıflamasıyla birlikte Perslerin soyundan gelen Ahameniler (MÖ 550-330) büyük bir imparatorluk kurarak bölgede varlık göstermişlerdir. Ardından bölge, Büyük İskender'in kumandanlarından Selevkos'un (MÖ 306-63) yönetiminde kalmıştır. Daha sonra ise bu bölgeler Part İmparatorluğu'nun (MÖ 247- MS 224) hâkimiyet bölgesi olarak kaynaklara geçmiştir.⁹ Ancak İlk Çağ'ın önemli kaynaklarından olan Bisütun Kitabesi'nde¹⁰, Herodotos'un eserinde¹¹ ve Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da¹² Kazvin'e dair bilgi bulunmamaktadır.

⁵ Hasan Sabbah tarafından İran'da kurulan devletin ismidir. Detaylı bilgi için bakınız: Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.

⁶ Marcel Bazin, "Kazvin", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s.154.

⁷ A.K.S. Lambton- R.M. Hillenbrand, "Qazvin", *Historic Cities of the Islamic World*, Ed. C. Edmund Bosworth, BRILL, Leiden-Boston, 2007, s. 429.

⁸ Hüseyin Kuli Sütüde, "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, IV/4, Tahran 1348, s. 99.

⁹ Esko Naskali, "İran", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 394-395: M. Dandamayev-I. Medvedskaya, "Media" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition yeri yok 2006.

¹⁰ *Ketabe-yi Bisotun*, Haz. Armin Kesrevi, y.y., t.y.

¹¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

¹² *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, İng. Çev. Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, *Avesta: Eski İran İlahileri ve Metinleri*, Haz. Jalil Doostkhah, Tahran 1385.

Şehre dair ilk bilgilere MS 226 yılında kurulan Sasani Devleti (226-651) ile ulaşılmaktadır. Zira Hamdullah Müstevfi'ye göre Kazvin şehri, Sasani hükümdarı I. Şapur (240-272) tarafından 250 yılına doğru Deylemlilere karşı¹³ devletin kuzey sınırlarını korumak üzere bir garnizon şehri olarak kurulmuştur. Zamanla halkın iskân ettirilmesiyle sınırları genişlemiştir. Hz. Ömer (634-644) döneminde ise Küfe Valisi Muğire b. Şube'nin Berâ b. Azib'i Kazvin'i fethetmesi için görevlendirdiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁴ Bundan sonra şehir Medine İslâm Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra (661) İslâm iktidarı Emevîlerin eline geçmiş ve hâkimiyetleri altında bulunan diğer yerlerde olduğu gibi Kazvin şehrinde de yönetim valiler aracılığıyla yapılmıştır.¹⁵

750 yılında Abbâsîlerin (750-1258) topraklarına dâhil olan şehir, Deylemlilerin sürekli saldırıları ve Abbâsîlerin zaman zaman bölgede hâkimiyet kuramaları neticesinde Tâhirîlerin (821-873), Zeydîlerin (864-1526), Sâmânîlerin (819-1005), Sâcoğullarının (889-929), Deylemlilerin ve Büveyhîlerin (932-1062) hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁶ Ondan sonra bir süre Müsâfirîlerin (X-XI asırlar) elinde bulunan şehir, Sultan Mesud'un (1030-1041) gayretleri neticesinde Gazneliler Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir¹⁷. Tuğrul Bey (1040-1063) döneminde Selçuklu idaresine giren şehir, Alamut Kalesi merkezli kurulan Nizârî-İsmâîlî Devleti ile Selçuklu mücadelelerine sahne olmuştur. Ardından Harezmsâhlar (1097-1231) ile Moğollar arasında birkaç defa el değiştiren şehre, Mengü Han (1251-1259) tarafından 1253 yılında İftihârüddin Muhammed'in vali tayin edilmesiyle yaklaşık yarım asır sürecek olan İftihârîler dönemi başlamıştır.¹⁸ Hülâgû Han'ın (1256-1265) İlhanlı Devleti'ni (1256-1353) tesis etmesiyle bir süre İlhanlıların yönetiminde kalan şehir, devletin yıkılmasıyla Çobanoğulları ve Celâyirîlerin (1340-1431) hâkimiyetine girmiştir. Ardından XV. asrın başlarında Karakoyunlu (1351-1469) topraklarına katılmıştır. 1420 yılında Şahruh (1405-1447) tarafından Timurlu hâkimiyetine girmiş ancak Şahruh'un (ö. 1447) ölümünden sonra halefleri arasındaki mücadeleler Karakoyunluların Kazvin'i yeniden ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır.¹⁹ Safevîler (1501-1736) döneminde ise Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki iletişimi sağlayan Azerbaycan-Horasan güzergâhı üzerinde bulunması şehrin önemini yeniden arttırmıştır. Öyle ki Safevî-Osmanlı mücadelelerinde başkent Tebriz'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle Şah Tahmasb (1524-1576) döneminde Kazvin yeni başkent olmuştur (1555). XVI. ve XVII. asırlarda yeniden önem kazanan Kazvin şehri ülke ekonomisinde büyük önem arz etmiş ve İran'ın en büyük

¹³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 630-631; Lambton- Hillenbrand, "a.g.m.", s. 429.

¹⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 633; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 365; Bazin, "a.g.m.", s.154.

¹⁵ Akif Rençber, *İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi*, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1/1, 2012, s. 232.

¹⁶ Rençber, "a.g.m.", s. 236-246; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. XXXIX.

¹⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 59; Bazin, "a.g.m.", s. 154.

¹⁸ Lambton- Hillenbrand, "a.g.m.", s. 432.

¹⁹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 61, 85.

şehirleri arasında gösterilmiştir. Jeopolitik konumu itibariyle Kaçarlar (1796-1925) döneminde de önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Günümüzde de hem İran İslâm Cumhuriyeti'nin başkenti Tahran ile devletin ikinci önemli şehri kabul edilen Tebriz arasındaki güzergâhta bulunması hem de Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Enzeli'ye ile kesişmesi Kazvin'in stratejik ve ticarî önemini daha da artırmıştır.²⁰

Kazvin Adı (كشوين/قزوین)

Kazvin adının nereden geldiği hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber çeşitli rivayetler vardır. IX. asır müelliflerinden Belâzurî, Kazvin Kalesi'ne Farsçada "korunmuş hudud" anlamında *Kaşvîn* denildiğini belirtmektedir²¹. İbnü'l-Fakih *Kitabü'l-Buldan* adlı eserinde Kazvin'e dair şöyle demektedir: "Bekir b. Heysem'e göre Kazvin bir kaleydi ve Farsça 'da *Keşvin* deniliyordu. Bu kelime "demir" anlamındadır."²² Kudâme b. Cafer *Kitabü'l-Harac* adlı eserinde Kazvin müstahkem mevkiine Farsça *Keşvin* denildiğini ve "iyi muhafaza edilen sınır" anlamına geldiğini söylemektedir.²³ *Ahbarü'l-Buldan*'ın yazarı Ali Şizari de eserinde Bekir b. Heysem'den naklen Kazvin Kalesi'nin Farsçada *Keşvin* olarak adlandırıldığını ve buranın sınır kabul edildiğini söylemektedir.²⁴

Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî *et-Tedvin fi Ahbar Kazvin* adlı eserinde şehir sakinlerinin buraya Farsça *Keşvin* dediklerini ve bu adın Arapçada yaygın olarak kullanılan *Kazvin* haline geldiğini bildirmektedir. Râfî, Ahmed b. Ebu Abdullah el-Berki'nin *el-Bünyân*'ını gördüğünü ve bahsi geçen bu eserde Heysem'den rivayetle Kazvin adının ortaya çıkışının şöyle aktarıldığını yazar:

"Kisralardan biri, Deylemlilerle savaşmak üzere bir ordu hazırlayarak Kazvin ovasına göndermiştir. Her iki taraf burada saft tutmuştur. Kisranın ordu komutanı askerlerini düzensiz görünce adamlarından birine "İn keşvin/ این كشوين " yani "eğriliğe dikkat et ve orduyu düzene sok" demiştir. Düşmanlar kaçışıp bölge ele geçirildikten sonra, burada şehir inşa edilmiştir. *Keşvin* (كشوين) olarak anılan bu şehre Araplar tarafından Kazvin denilmiş ve şehir bu adla anılmıştır."²⁵

Bu rivayeti Emîn-i Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklim*'inde ve Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî'nin *Tarih-i Güzide*'sinde de görülmektedir. Hamdullah Müstevfî ayrıca Kazvin'in kurulduğu andaki adının "Şad-i Şapur" olduğunu, Sasani Hükümdarı Şapur b. Erdeşir tarafından kurulduğu için bu adı aldığını söylemektedir.²⁶

²⁰ Lambton-Hillenbrand, "a.g.m.", s. 433-434.

²¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 366.

²² Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2007, s. 53; Seyyid Muhammed Debîr-i Siyâki, "Ghazvîn ve Tasmiye-ye An", *Peyk Noor*, 2/ Yaz, Tahran 1382, s.12.

²³ Yusuf Ziya Yörükân, *Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 264.

²⁴ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 12-13.

²⁵ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 13.

²⁶ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s.13; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 630.

Kaşgarlı Mahmud'a göre ise şehrin adı İran mitolojisinde Afrasyab olarak bilinen Alp Er Tonga'nın "Kaz" adlı kızından gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Kaz tarafından kurulan şehrin asıl adının *Kaz oynu* (قاز اینی) olduğunu ve Kaz'ın burada oturup burada oynadığı için onun adıyla anıldığını söylemektedir.²⁷

1628 yılında İran'da bulunan İngiliz Sir Thomas Herbert'in notlarında Kazvin adı *Cazbyn* olarak kaydedilmiştir. Herbert kesin bir bilgi vermemekle beraber bazı varsayımlarda bulunmuştur. Öncelikle Kazvin adının *cowz-van* olarak iki kelimeden mürekkep, *arpa vadisi* anlamında olabileceğini belirtmektedir. Ardından *Cazvan* denilen bir hükümdardan, Strabon'un bahsettiği *Casbira* denilen eski bir şehirden ya da *Chazbi* kelimesinden gelmiş olabileceğini ifade etmektedir.²⁸

Fransız seyyah Jean Chardin de ilki 1665 yılı olmak üzere takip eden yıllarda birkaç defa İran'a gitmiş ve uzun yıllar Safevî şehirlerinde kalmıştır. Şah'ın sarayına dahi giren seyyah, seyahatnamesinde İran hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Burada Kazvin Kalesi'nin ve surlarının 245 h./859-860 m. yılında inşa edildiğini ifade etmektedir. Adının ise bazen "b" harfiyle *Kazbin* olarak bazen de "v" harfiyle *Kazvin* olarak okunduğunu ve "cezalandırma/mücazat" anlamına geldiğini bildirmektedir. Seyyah bunun sebebini şöyle izah eder; "*Halife bazı devlet büyüklerini bu şehrin kalesinde mahpus ederek cezalandırmaktadır. Sürgün yeri olarak kabul edilen şehrin anlamı da buradan gelmektedir.*"²⁹ Şehrin ismi Kazbin olarak elbette telaffuz edilmiş olabilir, ancak Kazvin Kalesi'nin bahsedilen tarihten evvel inşa edildiğini, en azından inşasına başlandığını kaynaklarda açıkça görülmektedir.³⁰

Zeynelabidin Şirvanî de *Bostanu's-Siyahat* adlı eserinde şehrin adının telaffuzu hakkında benzer şeyler söylemektedir. Ona göre Kazvin adının asıl telaffuzu kef (ك) harfiyle كزوين (Kazvin/Kezvin) şeklindedir. Kaf (ق) harfiyle yazılarak قزوين (Ghazvin/Kazvin) şeklinde telaffuz edilmesinin Araplardan ileri geldiğini bildirmektedir.³¹

Seyyid Muhammed Ali Golriz *Minoder* adlı eserinde şöyle der: "*Bazı yazarlara göre burada Yukarı Kale/Dej Bala (دژ بالا) ve Aşağı Kale/Dej Payin (دژ پایین) adıyla iki kale inşa edilmiş ve Aşağı Kale zamanla ordunun karargâhı olmuştur. Daha sonra bu ad sırasıyla Dejpin (دژ پین), Dejbin (دژ بین), Kejvin (کژوین) ve nihayet Keşvin (کشوین) olarak telaffuz edilmiştir.*" Ancak bu görüş ilmî olarak desteklenmemektedir.³²

Bazı Avrupalı şarkiyatçılara göre ise Kazvin adı Hazar Denizi'nin batı sahillerinde yaşayan *Kaspin/Caspin* adlı bir kavimden ileri gelmektedir. Kas adlı

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 149.

²⁸ Sir Thomas Herbert, *Travels in Africa, Persia and Asia the Great*, R. Bip., London 1638, s. 197.

²⁹ Jean Chardin, *Seyahatname-yi Şarden III*, Far. Çev. Muhammed Abbasi, Piruz Yayınları, y.y. 1336, s. 41-42.

³⁰ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631.

³¹ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s.13.

³² Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 14.

bu kavim Kuhistan ve Hazar Denizi'nin batı sahillerinde *Kaspi* ve *Kassi* adlarıyla iki grup halinde yaşamış ve Hazarlar gibi kendi adını Hazar Denizi'ne vermiştir. Yahut komşuları tarafından onlara ad olarak verilmiştir. Buna göre Latincesi *Caspinum mare* olan *Kaspin Denizi* aslında Kazvin Denizi'dir. Bu sebeple Avrupalılar Hazar Denizi'ne *Caspian Sea* demişlerdir.³³ Ancak Hazar Denizi'ne sınırı olan Reşt, Sari ve Amul gibi şehirlerden herhangi birinin adı daha önce bu şekilde anılmamıştır. Ayrıca Kazvin mesafe olarak Hazar'a daha uzaktır. Dolayısıyla Kazvin adının bu kavimden ileri geldiği düşünülürse Hazar'ın Kazvin Denizi olduğunu düşünmek mümkün değildir.

Kazvinî'ye Göre Şehrin Kuruluşu, Kalesi ve Sınırları

Şehri yedi iklim taksimatına göre İslam coğrafyacılarından Mesudî birinci iklimde gösterirken³⁴, Mukaddesî, Emin Ahmed el-Râzî ve İbn Haldûn dördüncü iklimde göstermektedir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî de şehrin dördüncü iklimde yer aldığını bildirmektedir.³⁵ Müstevfi ardından Ahmed b. Ebu Abdullah'ın *Kitabü't-Tibyan*'ını kaynak göstererek Kazvin'in Kırksin ile Nerce arasında Burundihek'e bağlı küçük bir köy olarak kurulduğunu söylemektedir. Kuzeyinden Ebher Nehri; güneyinden Ramend Nehri akan şehir, Şapur-i Zü'l-Ektaf (309-379) döneminde daha büyük bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Kazvinî bu süreci şöyle aktarmaktadır;

“Şapur-i Zü'l-Ektaf, 26 yaşındayken elçi olarak Rum'a gider. Fakat Kayser onu tanır ve zindana atar. Ardından İran topraklarına gelip harabeğe çevirir ve buraya yerleşir. Şapur-i Zü'l-Ektaf, kendi gardiyanı ve ona aşık olan İranlı bir cariye'nin yardımıyla zindandan kaçar ve İran'a gelir. Kazvin topraklarına gelene kadar hiçbir yerde durmaz. Orada bugün Şapuran adıyla meşhur olan, Şapur'un yaptığı bir bahçe vardır. Onun yanında da küçük bir bahçe ve Tanrıperestlerin (Yezdan-peresti Manastır) tapınağı vardır. Burada durur ve İran hakkında araştırmalar yapar. Tapınak sorumlusu ona, vezirinin Rudbar'da, ordu komutanının da Şehriyar'da olduğunu söyler. Şapur-i Zü'l-Ektaf, her ikisini de çağırır. Kayser'den kaçıp dağlarda ve nehirlerde yaşayan emirlerinden bir ordu kurar ve Kayser'in üzerine yürür. Kayser'e karşı başarı elde eder. İran topraklarına hâkim olunca Kazvin toprağını kutsal kabul eder ve buraya şehir yapılmasını ister. Mimarlar yapımına başlar. Ancak her ne yapıyorlarsa gecesinde Deylemliler yıkar. Arapları ve ülkeye göz dikenleri uzaklaştırmakla meşgul olan Şapur, Deylemlilerle ilgilenemez. Ardından onlara “Deylemlileri mal ile meşgul edin ve şehri kurun” diye haber yollar. Böylece şehir hisarının inşasına İskender yılının 463'ünde Ayar ayında başlanır ve şehir kurulur”.³⁶

³³ Clément I. Huart, “Kazvin”, *İA*, VI. İstanbul 1977, s. 527; Xavier De Planhol, “Hazar Denizi”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s.109; Sütüde, “a.g.m.”, s.106; Debîr-i Siyâki, “a.g.m.”, s.15.

³⁴ Mesudî, *Murûc ez-Zehab*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 25.

³⁵ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 82-83; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 363; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran 1336, s. 61; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Halil Kendir, Ankara 2004, s. 105.

³⁶ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 61-62; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 86, 631.

Bu dönemde Deylemlilere karşı devletin kuzey sınırlarını korumak için bir grup asker buraya yerleştirilmiştir.³⁷ Bu durum Kazvin'in aslında bir garnizon şehri olarak kurulduğunu göstermektedir. Daha sonra kalenin etrafına yavaş yavaş insanlar yerleştirilmiştir.

Hız. Osman (644-656) döneminde Kazvin'in yönetimi için Irak valisi Velid b. Ukbe tarafından Sa'id b. el-As görevlendirilmiştir. O, burayı meskûn bir hale getirerek Kazvin'e gerçek anlamda şehir görünümünü kazandırmıştır.³⁸ Ayrıca şehre bir kale inşa edilerek, Kûfe halkından bir grup bölgeye yerleştirilmiştir.³⁹

Abbâsiler döneminde de bazı yeni şehirler kurulmuştur. Halife Mûsâ el-Hâdî b. Mehdi-Billâh (785-786) bir şehir kurarak buraya Medine-yi Musa adını vermiştir. Şehre kendi adamlarından bir grubu da yerleştirmiştir.⁴⁰ Kazvinî, buranın Dezec ve Cusek mahalleleri içinde yer aldığını ve o sokağa Şehristânek adı verildiğini belirtmektedir.⁴¹ Halife Mûsâ el-Hâdî'nin Türk gullarından Mübarek el-Türki'nin Kazvin valisi olduğu dönemde başka bir şehir daha kurulmuştur. Destcird ve Dezec mahalleleri arasında yer alan bu şehir Mübârekâbâd veya Medînet el-Mübârek olarak kendi adıyla anılmıştır.⁴² Mübarek el-Türki de kendi adamlarından bir kısmını buraya yerleştirmiştir.⁴³

Halife Hârûn Reşîd (786-809) saltanat döneminde Hemedan'a dâhil olan Beşâriyât ve Deştebi'nin bazı bölümlerini, Ebherrud ve Kuhpâye nahiyelerini, Ebher'e dâhil olan Kakezan'ın bazı bölümlerini Kazvin sınırları içine almıştır. Yine bu dönemde Kazvin'e bir cami, büyük saraylar ve "pîşin saf" denilen saflar inşa edilmiştir. Ayrıca bir hisar inşasına başlanılmış fakat halifenin ölümü üzerine hisarın inşası yarım kalmıştır. Halifenin oğullarından Mu'tasım-Billâh (833-842) bu hisarı tamamlamak için çaba harcamış ancak onun da zamanı elvermemiştir. Hârûn Reşîd'den (786-809) sonra şehrin yöneticileri bu toprakları kendi yönetimlerinde tutmuşlardır. Bu durum halife Mu'tez-Billâh (866-869) döneminde değişmiştir. Halifenin emriyle gönderilen Musa b. Buka 868 yılında şehrin hisarını tamamlamış ve o yerleri yeniden Kazvin'e bağlamıştır. Söz konusu hisarın uzunluğu 2300 endazedir⁴⁴, 206 burcu ve 7 kale kapısı vardır.⁴⁵ Hüseyin Kuli Sütüde ise Kazvin'e dair yapmış olduğu çalışmasında 8 kale kapısından bahsetmektedir. Ancak bu kapılardan sadece iki tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁴⁶ Etraftan getirilenlerin yerleştiril-

³⁷ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Belâzuri, *a.g.e.*, s.366.

³⁸ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 62; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Belâzuri, *a.g.e.*, s. 367.

³⁹ Belâzuri, *a.g.e.*, s. 367; Sütüde, "a.g.m.", s. 110.

⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 56.

⁴¹ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 62.

⁴² Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 62; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 56; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 145.

⁴³ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Sütüde, "a.g.m.", s. 111.

⁴⁴ Endaze: Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden, metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. (Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 411-413.)

⁴⁵ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631-632.

⁴⁶ Hüseyin Kuli Sütüde, "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, V-VI/4, Tahran 1348, s.192.

mesiyle daha büyük bir şehir haline gelmiştir. Halife ayrıca Zehra, Kuhpâye ve Merzî gibi yerleri Rey'den, Herkanin, Hurid-i Sofla'yı Hemedan'dan ve Talekan'dan; Seffah, Kasrû'l-Berâdizin ve Pişkil Dere yörelerini Deylemlilerden alarak Kazvin'e katmıştır.⁴⁷

Bir asırdan uzun bir süre sonra hisarın bazı yerlerinde yıkılmalar meydana gelmiş ve Fahrû'd-Devle-yi Deylem'in veziri Sahib Celil İsmail b. İbâd tarafından 983 yılında hisar yenilenmiştir. Ayrıca Cuseki mahallesinde kendisi için büyük bir bina yaptırmıştır, o mevki Sahibâbâd olarak anılmıştır.⁴⁸ X. asır İslâm coğrafyacılarından İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde, İbn Havkal ise *Sûretü'l-arz* adlı eserinde şehrin surlarından bahsetmektedir.⁴⁹ Mukaddesî ise *Ahsenü't-tekasîm* adlı eserinde meydanı çevreleyen bir kalenin bulunduğunu söylemektedir.⁵⁰ *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde de şehrin surlarla çevrili olduğu görülmektedir.⁵¹

Şehrin yönetimi Caferilerin elinde bulunduğu dönemde Ebher, Zencan, Târmin, Rudbarha, Deyleman, Hergâm, Rahmedâbâd, Sucas, Sühreverd, Derâbâd, Kagezkonan, Mazdekan gibi bazı yerler Kazvin sınırlarına dâhil edilmiştir. 1020 yılına gelindiğinde savaşlar sebebiyle yıkılmalar baş gösteren hisar Emir Şerif Ebu Ali-yi Caferî tarafından tamir edilmiştir.⁵² XI. asır âlim ve seyyahlarından olan Nâsır-ı Hüsrev de *Sefernâme*'sinde Kazvin'in sağlam bir kalesinin olduğunu ve kaleye mazgallar yapıldığını bildirmektedir.⁵³

Selçuklular döneminde de yeniden onarılan surlar, Moğolların ilerleyişleri esnasında yıkılmış ve harabeleri kalmıştır.⁵⁴

Moğol hâkimiyeti döneminde ise Save, Ave, Zerare ve Çehrud eklenerek oraya Tumanî denilmiştir. Moğol döneminden Safevî dönemine kadar şehrin sınırlarında ve çevresinde bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin şehrin kuzeyinde bulunan Talekan, Alamut, Rudbar, Deyleman ve Târüm gibi dağlık bölgelerin çoğu Gilan ve Mazenderan hâkimlerinin eline geçmiştir.

XVII. asra gelindiğinde ise şehrin surlarının olmadığı seyyahların kayıtlarından görülmektedir. 1617-1623 yılları arasında Safevî Devleti hâkimiyetinde bulunan ve Şah Abbas'ın danışmanı olarak görev yapan İtalyan seyyah Pietro Della Valle seyahati esnasında kaleme aldığı eserinde Kazvin'in surlarının olmadığını kaydetmektedir.⁵⁵ XVII. asır Fransız seyyahlarından Jean-Baptiste Tavernier de İran seyahatleri sırasında Kazvin'de bulunmuştur. 1651 yılında dördüncü seyahatine çıkan ve 1654 yılında Kazvin'e ulaşan Tavernier, şehirde sur olmadığını belirtmiştir.⁵⁶ Yine Chardin de eserinde Kazvin'in es-

⁴⁷ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 634.

⁴⁸ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁴⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 186; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁰ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 406.

⁵¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s.132.

⁵² Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁵³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 6.

⁵⁴ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁵⁵ Pietro Della Valle, *Sefername-i Pietro Della Valle*, Çev. Şuaeddin Şifa, Tahran 1348, s.148.

⁵⁶ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 100.

kiden surlarla çevrili olduğunu fakat onun bulunduğu dönemde şehrin her yanının açık olduğunu bildirmektedir⁵⁷. Kaçar ve meşrutiyet dönemlerinde ise bazı bölgeleri şehirden ayrılmıştır. Örneğin Talekan Tahran'a, Ebher, Sucas ve Harkan'ın bazı bölümleri Hemse ve Zencan'a dâhil edilmiştir. Târum de Aşağı Târum ve Yukarı Târum olarak ikiye ayrılmış, Yukarı Târum Kazvin'de kalırken Aşağı Târum Zencan'a bağlanmıştır.⁵⁸

Bu dönemde hisar bir kez daha onarılmaya çalışılmışsa da esas yapı mevcut olmadığı için kısa sürede yıkılmıştır. Günümüzde ise şehrin güney ve doğusunda hisardan kalıntılar mevcuttur.⁵⁹

Kazvin'in Bölümleri (بخش / bahş) ve Kırsal Alanları (دهستان / dehistan)⁶⁰

Müstevfi, şehrin dokuz mahalleye ayrıldığını söylerken⁶¹, Hüseyin Kulî Sütüde adı geçen çalışmasında eski zamanlarda şehrin on yedi mahalleye taksim edildiğini söylemektedir. Bu mahalleler şunlardır:

Mahalle-yi Ahund/ Bendreht,	Mahalle-yi Payin,
Mahalle-yi Derb Köşk,	Mahalle-yi Dimeç/ Dimeç,
Mahalle-yi Seke Şerihan/ Ser Kuçe-yi Şerihan,	Mahalle-yi Bulağı,
Mahalle-yi Şeyhâbâd/ Salavan,	Mahalle-yi Tenursazan,
Mahalle-yi Gusfend Meydan/ Koymeydan,	Mahalle-yi Komlak,
Mahalle-yi Hiyaban,	Mahalle-yi Rah-1 Rey,
Mahalle-yi Penberis,	Mahalle-yi Handekbar,
Mahalle-yi Debbagan,	Mahalle-yi Moğlavon
Mahalle-yi Rah-1 Çeman,	

Bu mahallelerden eski adı Samegan olan Rah-1 Çeman şehrin doğusunda, Penberis kuzeydoğusunda, Derb Köşk kuzeyinde, Şeyhâbâd kuzeybatısında, Gusfend Meydan, Komlak ve Dimeç batısında, Handekbar güneyinde, Moğlavon güneybatısında, Rah-1 Rey güney ve güneydoğusunda yer almaktadır. Diğerleri ise bu mahallelerin arasında konuşlanmıştır.⁶² Günümüzde ise Kazvin'de on dört dehistan vardır. Bunlar:

İkbal (اقبال): Şehre 10 km mesafede bulunmaktadır.

Kakezan (قافزان): Kazvin'in batısında bulunan bu yer şehrin kadim nahiyelerinden biridir. İsmi sık sık tarih kayıtlarında geçmektedir. Bazı köyleri dağın eteklerinde yer alan bu yerin merkezi Kuhin'dir. Burası Kazvin'in 32 km batısında Reşt'e giden yolun kenarındadır. Kazvin'den Reşt'e giden Kûhin ve

⁵⁷ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 349.

⁵⁸ Sütüde, "a.g.m.", s. 194.

⁵⁹ Sütüde, "a.g.m.", s. 192.

⁶⁰ İran'ın idari taksimatına dair detaylı bilgi için bakınız: Masoome Khabazniya, *Tarihçe-yi Tak-simât-i Keşverî Der İrân ve Karbord-i ân dar Sarşomarî*, y.y. 2016; Zeki Koday, "İran'ın İdari Coğrafya Analizi", *Doğu Esintileri*, S. 12, Erzurum 2020, s. 143-154.

⁶¹ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁶² Sütüde, "a.g.m.", s. 193.

Harzan geçitleri de buradadır. Kakezan nahiyesi ile Dudange nahiyesi birlikte Ziyaâbâd kısmını oluşturur.⁶³

Târum Sofli (طارم سفلی): Târum tarihte önemli bir yere sahiptir. Deylem asıllı hanedanlardan birisi olan Müsafiriler Hicri IV. asra kadar burada hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra bu topraklar parçalanmış ve Târum Sofli denilen kısmı Kazvin'in bir parçası olmuştur. Târum'un merkezi eskiden Şemirân olarak bilinen ve Müsafirilerin merkezi olan Sirvan'dır. Kazvin'den Reşt'e giden güzergâhta yer alan Molla Ali geçidi ve köyü burada bulunmaktadır. Şah Bağı olarak bilinen tarihi yapıların kalıntıları da buradadır.⁶⁴

Harkan (خرقان): Kazvin'in güneybatısında konumlanan bu yer, Hemedan'a giden karayolu üzerinde yer almaktadır. Dağlık bir yer olup, doğu ve batı olmak üzere iki bölümden oluşur. Meşhur Ave Geçidi burada yer almaktadır. Batı Harkan'ın merkezi olan Ave, Kazvin'in 110 km güneyinde Hemedan yolu üzerinde bulunmaktadır. Ave'de Safevî Hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) döneminden kalma büyük bir kervansaray vardır. Doğu Harkan'ın merkezi ise Kelencin'dir. Burada Selçuklulardan kalma kule şeklinde iki türbe vardır. Bunlardan biri 460 h./1067/1068 yılında, diğeri ise 486 h./1093/1094 yılında yapılmıştır.⁶⁵

Dudange (دودانگه): Bu nahiyeye Kazvin'in güneybatısında yer alır. Meşhur kasabalarından birisi olan Ziyaâbâd buranın merkezidir. Ziyaâbâd, Dudange ve Kakezan nahiyelerinin birleşiminden oluşur. Kazvin- Hemedan ve Kazvin-Zencan yolu üzerinde bulunur. Ayrıca Tahran-Tebriz demiryolu buranın yakınından geçmektedir.⁶⁶

Afşariye (افشاریه): Şehrin güneybatısında yer alır. Kazvin'den Hemedan'a giden yol üzerinde bulunan bu yerde, Şah Abbas döneminden beri kullanılan bir kervansaray vardır.

Ramend (رامند): Şehrin güneyinde yer alan Ramend, Zehra ve Deştübî köyleri ile birlikte Buyin merkezli bir kısım oluşturur. Bu köy ile Doğu Harkan arasında Ramend sıradağları bulunur. Ramend'in merkezi Kazvin'in 34 km güneybatısında Kazvin, Zenan ve Hemedan arasındaki karayolu üzerinde bulunan Takestan'dır. Burada da tarihi alanlar bulunmakla birlikte henüz arkeolojik kazılar yapılmamıştır. Bölge, eski kaynaklarda da adı geçen tarihi bir yerdir.⁶⁷

Deştübî (دشتبئی): Deştübî kelime anlamı itibariyle Deşt Abi'nin Araplar tarafından kısaltılmış halidir. Kazvin'in eski köylerinden biri olan bu yer, Kazvin şehir olmadan önce hükümet merkezi olarak kullanılmıştır. Öyle ki İbnü'l Fakih 24 h./ 64/645 m. yılında Bera b. Azib'in de görev aldığı Deylemlilerle

⁶³ Sütüde, "a.g.m.", s. 19.

⁶⁴ Sütüde, "a.g.m.", s. 195-196.

⁶⁵ Sütüde, "a.g.m.", s. 196.

⁶⁶ Sütüde, "a.g.m.", s. 19-197.

⁶⁷ Sütüde, "a.g.m.", s. 197.

yapılan savaşta karargâhın burası olduğunu söylemektedir. Bir kısmı Rey ve bir kısmı da Hemedan'a bağlıyken Abbasi komutanlarından Musa b. Buka döneminde tamamı Kazvin'e bağlanmış ve merkezi Ardak olmuştur. Kazvin'in 2 kilometre güneybatısında bulunmaktadır.⁶⁸

Zehra (زهرا): Şehrin güneyinde yer alır, merkezi Buyin'dir.

Beşâriyât (بشاريات): Kadim yerleşim yerlerinden biri olan Beşâriyât şehrin güneydoğusunda bulunmaktadır.

Pişkil Dere (پشگل دره): Merkezi Abyek olan bu yer, Kazvin'in kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bir kısmı dağlık olup, Ziyaran Geçidi de burada yer alır. Kazvin'in 54 kilometre doğusunda, Tahran'ın ise 98 kilometre batısında bulunur. Aşağı, Yukarı ve Orta Abyek olmak üzere üç bölümden oluşur.

Kuhpâye (کوهپایه/کوهپایه): Merkezi Aşenstan olan bu yer Kazvin'in kuzeydoğusundadır.⁶⁹

Alamut ((الموت)): Aluh ve âmût (âmüht) kelimelerinden meydana gelen Alamut adı "kartal yuvası" veya "kartal eğitimi" anlamına gelmektedir. Rûd-bâr vadisinde bulunan elli kadar müstahkem kalenin en meşhuru olan Alamut, Kazvin'den 6-8 fersah mesafede 2000 m. yükseklikteki yalçın kayalar üzerinde kurulmuştur. Merkezi Gazorhan olan Alamut dört nahiyeye ayrılmıştır.⁷⁰

Rudbar (رودبار): Bu köy Kazvin'in kuzeyinde yer almaktadır. Eskiden Alamut ile beraber bir nahiyeye oluştururken günümüzde bu iki köy bir bölüm oluşturmaktadır. Merkezi Muallimkelaye'dir. Gilan'da bulunan Rudbar ile karıştırılmaması için Rudbar-ı Şahrud da denilmektedir. Beş nahiyeye ayrılmıştır.⁷¹

Kazvin'in Irmakları ve Su Kanalları

Kaynaklarda bölgenin su kuyuları ve akarsuları hakkında da bilgiler mevcuttur. İstahrî, şehirde akan bir nehir olmadığını sadece içmek için kullanılan bir akarsuyun kanallarla buraya getirildiğini kaydetmiş ve bu suyun vebalı bir su olduğunu eklemiştir.⁷² İbn Havkal içmek için kullanılan küçük bir ark suyundan bahsederken halkın yağmur ve kuyu suyu içtiğini ayrıca bu suyun içmeden artmadığını belirtmiştir.⁷³ Mukaddesî de benzer bilgiler vererek şöyle ekler; Kazvin ırmağından içen yabancıların ayak parmakları düşer.⁷⁴ Kazvini ise Dezec, Ernezek, Zerâre, Samir- Reştekun ve Ak Vefasikin adlı beş akarsu ile bu akarsuların kollarının şehri suladığını ifade etmektedir. Dezec ırmağı

⁶⁸ Sütüde, "a.g.m.", s.197-198.

⁶⁹ Sütüde, "a.g.m.", s.197-199.

⁷⁰ Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *DİA*, C. II, 1989, s. 336; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, TTK Yay. Ankara 2013, s. 549.

⁷¹ Sütüde, "a.g.m.", s. 202.

⁷² İstahrî, *a.g.e.*, s.186.

⁷³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331.

⁷⁴ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 406,413.

Cusek, Ebher ve Ardak halkının su ihtiyacını karşılamaktadır. Ernezek ırmağı Dezec, Destecird, Samegan ve Rey halkına su sağlamaktadır. Zerâre ırmağı Ebher ve Cusek köyleri ile bazı bahçelere su vermektedir. Samir ve Reştekun'un suları ise bu iki ırmak arasındaki kanallarla sağlanmaktadır. Şehir etrafına bir kemer gibi konulmuştur. Ak Vefâsikin ırmağında ise su bendi yoktur.⁷⁵ Bu ırmaklar genellikle kar suyuyla beslenirken birazı da kaynak suyundan gelmektedir. Müstevfî önceden suyu kanalları olmadığı için halkın su ihtiyacını kuyulardan karşıladığını kaydetmiştir. Bu kuyuların derinliği 100 gez'den* fazladır. Zamanla farklı mahallelerde bulunan sekiz su kanalı inşa edilmiştir. Bunlardan Saadetli Melik İftihareddin'in mülkü olan Mübârekâbâd'ın bahçesi ile kendi mezarına vakfettiği su kanalı hariç hepsi ortaktır. Tayfurî (Dezec mahallesinde), Zubarî (Ebher mahallesinde), Seydî (Destcird mahallesinde), Hatunî (Samegan ve Rey mahallelerinde, Humârtaş (şehrin büyük bir kısmında ve mahallelerde), Hacibi (Ebher mahallesinde) ve Melikî (Ebher, Ardak ve Rey yolu mahallelerinde) kanalı bahsi geçen diğer su kanallarıdır.⁷⁶

Kazvin'de Yetişen Meyveler

Kazvin, İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından genellikle suyu az olan bir yer olarak tarif edilmiştir. Bununla beraber kaynaklarda burada yetişen meyvelere dair önemli bilgiler mevcuttur. İbn Havkal ve İstahrî, suyunun az olmasına rağmen verimli bir yer olduğunu söylemektedir. İstahrî, meyvesi ve üzümünün bol olduğunu ve kurutulmuş üzümün buradan uzak ülkelere ihraç edildiğini yazmaktadır.⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem'in* yazarı da iyi meyve bulunduğunu kaydetmiştir.⁷⁸ Kazvinî ise genellikle üzüm ve hububatın olduğunu bunların yanı sıra erik, badem ve fıstığın da çok olduğunu söylemektedir. Ayrıca yeteri kadar sulama yapılırca kavun ve karpuzun da yetiştiğini belirtmektedir.⁷⁹

Seyyah Tavernier antepfıstığı ağaçlarının on- on iki yaşındaki bir ceviz ağacından daha küçük olduğunu ve fıstıkların üzüm salkımlarını andıran demetler halinde yetiştiğini söylemektedir.⁸⁰ Seyyah Chardin ise su sıkıntısına rağmen şehrin her türlü yiyecek ve gıda bakımından çok zengin olduğunu, meyve ve tahılla dolu olduğunu nakletmiştir. İran'ın en güzel üzümü burada yetişmektedir. Sarı, şeffaf ve küçük bir zeytin büyüklüğünde olan bu üzüme Şahoni (şah üzümü) denilmektedir. Kurusu bütün ülkeye dağıtılan bu üzümün dünyanın en sert şarabının yapıldığını, kıvamlı ve çok lezzetli olduğunu söylemektedir. Bağbozumu olan bu üzümün genç bağ kütüklerinde yazın beş

⁷⁵ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 635.

* Gez: Farsça bir kelime olup dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden uzunluk ölçüsüdür. Türkçesi arşındır (Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. III, 1991, s. 411-413).

⁷⁶ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 635-636.

⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331; İstahrî, *a.g.e.*, s. 193.

⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 132.

⁷⁹ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 63.

⁸⁰ Tavernier, *a.g.e.*, s. 100.

ayı boyunca kumlu bir toprakta hiç sulanmadan yetiştiğini eklemektedir. Ayrıca çok miktarda antepfıstığının yetiştiğini söylemektedir.⁸¹

Sonuç

Kazvin şehrine dair İlk Çağ'ın önemli kaynaklarından olan Bisütun Kitabeleri, Herdotos'un eseri ve Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesta'da bilgi bulunmamaktadır. Sasani Hükümdarı I. Şapur döneminde özellikle Deylemlilere karşı devletin kuzey sınırlarını korumak için bir garnizon şehri olarak kurulmuştur. Ancak Kazvin'in İslâm Devleti döneminde gerçek anlamda bir şehir görünümüne büründüğü ve önem kazandığı görülmektedir. Abbasiler döneminde valiler vasıtasıyla yönetilmişse de şehrin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık sebebiyle dış saldırılara maruz kalmış ve sürekli el değiştirmiştir. Bu da oldukça önemli bir kavşak noktasında oluşunu göstermektedir. Yine Selçuklu-İsmâili mücadelesinde stratejik konumu itibarıyla büyük önem arz etmiştir. Bazı büyük depremler ve Moğolların ilerleyişleri esnasında zarar görmüşse de Safeviler döneminde eski önemini yeniden kazanmış ve günümüze kadar bu varlığını korumuştur. Kazvin bir ekonomi şehri olmasının yanı sıra sulak bir arazide yer almamasına rağmen pek çok meyve çeşidi başta olmak üzere birçok zirai ürünün yetiştiği bir tarım şehridir. Ayrıca dini anlamda İslam dünyasının önde gelen şehirlerinden biri olmuştur.

Coğrafi konumu itibarıyla ticaret yolları üzerinde bulunması ve toprağının verimli olması sebebiyle tarih boyunca farklı kültürleri içinde barındırmış ve zaman içerisinde yeni yapıların inşasıyla genişlemiştir. Bununla birlikte coğrafi ve ticari konumu şehri, saldırı ve yağmalara maruz bırakmıştır. Kazvin adının ise kaynaklarda oldukça zengin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Yukarıda sıralamaya çalıştığımız üzere Kazvin adının anlamına ve telaffuzuna dair çeşitli rivayetler vardır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki şehrin adının "Kazvin" olarak telaffuz edilmesi Arapların kullanımından ileri gelmiştir. Hem İslam coğrafyacılarının hem de sonraki asırlarda bölgeyi ziyaret eden seyyahların verdiği tutarlı bilgiler İran'ın kadim şehirlerinden biri olan Kazvin ve tarihteki yeri ele alınan bilgiler ışığında daha iyi anlaşılmıştır.

⁸¹ Chardin, *a.g.e.*, s. 351.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000.
- AVESTA: ESKİ İRAN İLAHİLERİ VE METİNLERİ, Haz. Jalil Doostkhah, Tahran 1385.
- AVESTA: ZERDÜŞTİLERİN KUTSAL METİNLERİ, İng. Çev. Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları 2012.
- BAZİN, Marcel: "Kazvin", *DİA*, C. XXV, 2002.
- BELAZURİ, Ahmed b. Y.: *Fütühu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- CHARDIN, Jean: *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- CHARDIN, Jean: *Seyahatname-yi Şarden III*, Farsça Çev. Muhammed Abbasi, Piruz Yayınları, 1336.
- CÜVEYNİ, A. Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşa*, TTK Yay. Ankara 2013.
- DANDAMAYEV, M.-M., I.: "Media" *Encyclopaedia Iranica*, 2006.
- DELLA VALLE, Pietro: *Sefername-yi Pietro Della Valle*, Çev. Şuaeddin Şifa, Tahran 1348.
- ERKAL, Mehmet: "Arşın", *DİA*, C. III, 1991.
- GÜLLÜ, Hüseyin Avni: *"İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.
- HARTMANN, R.: "Cibal", *İA*, C. III, İstanbul 1982.
- HERBERT, Sir Thomas: *Travels in Africa, Persia and Asia the Great*, R. Bip., London 1638.
- HERODOTOS: *Herodot Tarihî*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- HUART, Clément I.: "Kazvin", *İA*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.
- HUDÜDÜ'L-ÂLEM: İng. Çev. V. Minorsky, London 1937.
- İBN HALDUN: *Mukaddime I*, Çev. Halil Kendir, Ankara 2004.
- İBN HAVKAL: *Sûretü'l-arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017.
- İBN HURDÂZBİH: *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İSTAHRÎ: *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- KAZVİNİ, Hamdullah M.: *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- KAZVİNİ, Hamdullah M.: *Nüzhetü'l-Kulüb*, Nşr. Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran 1336.
- KETABE-Yİ BİSOTUN, Haz. Armin Kesrevi, Basım yeri yok, basım tarihi yok.
- KHABAZNİYA, Masoome: *Tarihçe-yi Taksimât-i Keşveri Der İrân ve Karbord-i ân dar Sarşomarî*, 2016.
- KODAY, Zeki: "İrân'ın İdari Coğrafya Analizi", *Doğu Esintileri*, S. 12.
- LAMBTON, A.K.S.-H, R.M.: "Qazvin", *Historic Cities of the Islamic World*, Ed. C.

- Edmund Bosworth, BRILL, Leidon-Boston 2007.
- MAHMUD, Kâşgarlı: *Divânü Lugâti't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985.
- MERÇİL, Erdoğan: *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MESUDİ, Ali b. Hüseyin: *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- MUKADDESİ, Muhammed b. Ahmed: *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- NÂSİR-I HÜSREV: *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB, İstanbul 1985.
- NASKALİ, Esko: "İran", *DİA*, C. XXII, 2000.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Alamut", *DİA*, C. II, 1989.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, C. XV, 1997.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Hasan Sabbah", *DİA*, C. XVI, 1997.
- PLANHOL, Xavier De: "Hazar Denizi", *DİA*, C. XVII, 1998.
- RENÇBER, Akif: "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, I/1, 2012.
- SİYÂKİ, Muhammed Debîr: "Kazvin ve Kazvin Adı", *Peyk Noor*, 2/Yaz, Tahran 1382.
- SÛTÛDE, Hüseyin Kuli: "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, IV/4, Tahran 1348.
- SÛTÛDE, Hüseyin Kuli: "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, V-VI/4, Tahran 1348.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- TAVERNIER, J. Baptiste: *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- YAZICI, Tahsin: "Deylem" *DİA*, C. IX, 1994.
- YÖRÛKÂN, Yusuf Ziya: *Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Extended Abstract

Notes On The Historical Geography Of Qazvin According To Hamdallah Mostawfi Qazvini

The aim of this study is to examine the historical geography of the city of Qazvin according to Hamdallah Mostawfi Qazvini's work named *Tarikh-i Guzida*.

Established as a garrison city by the Sasanian State in 3 AD, Qazvin was of great importance for the region called *Jebal* or *Eraq-ı Ajam*. However, Qazvin, which is growing and developing gradually, has gained the appearance of a city in the real sense, especially during the Islamic State period. Umayyads after the period of *Hulafa Rashidin*. It remained under the rule of Abbasids, Tahirids, Zaydis, Samanids, Sadjids, Daylamids and Buwayhids. After that, the city, which was in the hands of the Musafirids for a while, came under the rule of the Ghaznavid State in a result of the efforts of Sultan Mesud. The city, which came under the rule of the Seljuks during the reign of Toghrul Beg, witnessed the Seljuks struggles with the Nizari-Ismaili State, which was founded in the Alamut Castle. Then it changed hands several times between the Harzemshah and the Mongols. After Hulagu Khan established the Ilhanli State, it remained under the rule of Ilhanli for a while. With the collapse of the Ilhanli state, it came under the rule of the Chobans and Jalayirids people, and then joined the Qaraqoyunlu lands at the beginning of the 17th century. The city, which was then under Safavid rule, is today one of the most important cities of the Islamic Republic of Iran. In addition, the fact that it is located on the communication and transportation route between the east and the west of the country has increased the importance of the city.

In our study, after briefly mentioning the history of the city, we tried to explain where the name Qazvin came from according to the sources. In addition to works such as *Tarikh-i Guzida*, *Futuh al-Buldan*, *Kitab al-Buldan*, *Kitab al-Kharaj*, *Ahbar al-Buldan*, *Haft Iqlim*, *Diwan Lugat at-Turk*, as well as by referring to the sources of some western travelers, Qazvin we tried to find the origin of the name. However, we saw that there is no definite information about where the name Qazvin came from, and that there are some rumors. However, we can say that most of the sources say that the name of the city was pronounced as *Kashvin* by the local people, and then this name became Arabic and took the form of Qazvin.

Afterwards, we tried to draw the boundaries of the city by dealing with the establishment and evolution. As we said above, the city, which experienced its main development in the time of the Islamic State, grew gradually in the following periods. In the sources, we see that new settlements were built during the Abbasid period and some regions were included in the borders of Qazvin. Again, in the following centuries, we tried to express which neighborhoods were included in the borders of the city and what kind of change their walls had undergone.

Afterwards, we tried to draw the boundaries of the city by dealing with the establishment and evolution. As we said above, the city, which experienced its main development in the time of the Islamic State, grew gradually in the following periods. In the sources, we see that new settlements were built during the Abbasids period and some regions were included in the borders of Qazvin. Again, in the following centuries, we tried to express which neighborhoods were included in the city limits. According to sources, the construction of the fort was started during the time of Caliph Harun Rashid, but it was not completed. The completion of the fort was during the time of Caliph al-Mu-tazz Billah. The citadel, which collapsed over time, was renovated in 983. The fortress, which was damaged in the following centuries, was finally completely destroyed during the Mongols' advances and its ruins remained. When it comes to the 17th century, it is mentioned in the sources that the city did not have a fortress.

According to the sources, after briefly expressing the neighborhoods and rural areas of the city, we tried to convey the data we obtained about the rivers and water wells. According to Tarikh-i Guzida, five streams and their branches irrigate the city. In addition, eight water wells in different neighborhoods meet the water needs of the people of the region. Although the city is described by Islamic geographers and historians as a place with little water in general, it is clearly seen in the sources that it is a place rich in fruits and grains.

As a result, Qazvin, which was established as a garrison city, was important for the region due to its geographical location on trade routes and its fertile soil. For this reason, it has hosted different cultures throughout history and expanded over time with the construction of new structures. However, its geographical and commercial location exposed the city to attacks and looting. Although it is not generally a wetland, it is a fertile land. It is seen that many fruits are grown, some of them are exported and become famous. It was one of the leading cities of the Islamic world during the Middle Ages and was given holiness.

ŞEYBÂNİLERİN KURULUŞUNDA ÇEVRE DEVLETLERLE MÜCADELELERİ*

Remziye ÇELİK**

Öz

X.-XI./XVI. yüzyıla damgasını vuran; Aşağı Türkistan, Fergana, Endicân, Kâşgar ve Hârezm'in hâkimiyetini elinde bulunduran; Türkistân, Hindistân, İran topraklarına kadar ilerleyen Şeybâniler Türk târihinin çok önemli bir dönemine tanıklık etmelerine rağmen yeterli ilgiyi görememişlerdir.

Bu çalışmada Şeybâniler Hânlığı'nın ilk hükümdarı olup "fethilerin babası" unvanlı Muhammed Şeybânî Hân'ın saltanatının kuruluşunda komşu devletlerle ve özellikle Safevilerle yaşadığı mücadelelere değinilmiştir. Şeybânî Han devletini kurarken çevre devletlere karşı tutum ve hareket anlayışı üzerinde de durulmuş olup, "devletin başkentinin atının üzeri olan" bu cesur komutanın devletini kurduğu dönemdeki çevre devletlerin siyasi yapıları üzerinde de durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Özbek, Şeybânî Hân, Kazak, Mâverâünnehir, Buhârâ, Safevî.

The Safevi And Their Struggle With The Environmental States At The Foundation Of The Shaybanis

Abstract

The Shaybanids, who ruled Transoxiana, Fergana, Endican, Kashgar and Khwarezm and advanced to the lands of Turkistan, India and Iran and who left its mark on the 10th-11th to 16th centuries, did not receive enough attention although they witnessed a very important period in the Turkish history.

In this study, we covered the establishment of the reign of Muhammad Shaybani Khan, the first ruler of the Shaybani Khanate and the "father of conquests", and the issues he experienced with the Safavids.

Geliş Tarihi: 31 Ocak 2021 - Kabul Tarihi: 14 Mart 2022.

Atf Bilgisi: Remziye Çelik, "Şeybânilerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 287-308. doi: 10.55773/tda.1065751.

* Bu çalışma "Fazlullah Ruzbihân El-Hunci'nin "Mihmân-Nâme-i Buhârâ" Adlı Eserinin Ter-cüme, Tahlil ve Değerlendirmesi" başlıklı tezden türetilmiştir.

** Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları, remziyecelik1970@gmail.com ORCID: 0000-0003-4265-3176.

This study also covers the understanding of his attitude and actions towards the states he founded his own state in, during establishing the Shaybani Khanate, as well as the political structure of the period when this brave commander "who is on top of the horse of the capital of the state" established his state.

Keywords: Uzbek, Shaybani Khan, Kazakhs, Mavarannahr, Bukhara, Safavid.

Giriş

Türk İslam dünyasında yüzyıl hüküm süren Şeybânî Hânlığının kuruluşunu sağlayan Muhammed Şeybânî Han gençliğinin ilk döneminde dedesinden arta kalan parçalanmış topraklarda ayrı yerlerde yaşayan Özbekleri birleştirerek güçlü bir devlet kurarak Türkistân bölgesine hâkim olmuştur.

Şeybânî Hân, Hazar Denizi'nin doğu sahillerinden Doğu Türkistân'a ve Seyhun'dan merkezi Afganistan'a kadar uzanan büyük bir Özbek Devleti kurmuştur. Semerkant'ı başkent yaparak, ülkesini akrabaları arasında bölüştürerek yönetmiştir.

Kendisi cepheden cepheye koşarken bir taraftan Akkoyunlu toprakları üzerinde kurulan Safevî devletiyle de mücadele içerisine girmişlerdir. Komşu devletlerle sürekli mücadele içinde olan Şeybânî Han özellikle hem sınır devlet olmaları ve hem de mezhep olarak farklı ekolü benimsemeleri ve Şiiliği devletin resmî mezhebi olarak benimseyen Safevîlerle şiddetli mücadele içerisine girmelerine sebep olmuş ve bu mücadelede Şeybânî Han mağlup edilmiş ama sağlam temeller üzerine kurduğu devleti XVI. yüzyıla damgasını vurmuştur.

1. Şeybânî Hânlığı'nın Sınırları ve Mâverâünnehir (Aşağı Türkistan)

IX./XV. asrın ortalarında Ebü'l-Hayr Hân öncülüğünde Deşt-i Kıpçak'tan¹ (Kıpçak Bozkırı: bugün ki Kazak stepleri Taşkent,² Sayrâm,³ Türkistân, Su-

¹ Deşt-i Kıpçak, XI. yy. ortalarından XIII. yy.in ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak topluluğunun yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlamakta, Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat Dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak ayrıca güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Seyhun boylarına kadar uzanmaktaydı. Ümit Gedik, *Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî ve Mihmân-nâme-i Buhârâ'sı Üzerine Bir Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Danışman, Derya Örs, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2012, s. 1; Nurten Kılıç, "Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 32.

² Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın (Seyhun) sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; târihi milattan önce II. bin yıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çâç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya "Şi" olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş manasıyla irtibatlıdır. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *DIA*, C. XXXX, İstanbul 2011, s. 145-148.

³ Merginan'ın güneybatısında yer alan Espicâb "اسپيجاب" şehri, Esficâb, Esbicâb veya Esfera şeklinde de isimlendirilmektedir. Bu şehir, bir rivâyette Çâç'a (Taşkent) tâbi olan bir köy olarak zikredilmektedir. Şehrin, Moğolların Mâverâünnehir'e saldırılarında Sayrâm "صيرام" olan adının değiştirilmesi ile oluşturulduğu rivâyeti de kayıtlarda yer almaktadır. Ilıman iklime sahiptir. bkz. Abdulkadir Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, Danışman, İsmail Safa Üstün, İstanbul 2015, s. 261-262; Ebü Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rümi Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Beyrut, Dar-u Sadr, 1977, s. 179-180; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşeni't-tekâsîm fı ma rifeti'l-ekâlim*, s. 262, <http://ar.lib.eshia.ir/> (Erişim târihi, 25.05.2021).

zak⁴ ve Sıgnâk'a⁵) göç ederek hızlı bir fetih politikasıyla Mâverâünnehir, Fergana ve Hârezm⁶ toprakları üzerinde kurulan Şeybânî Hânlığı; Türk târihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.⁷

Özbek hanlıklarının bağımsız bir il olarak ortaya çıkışı İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebû'l-Hayr Han zamanıdır. Özbek soyunun kökü Cöçi Hân'ın oğlu Şibânî Hân'a dayanmaktadır.⁸ Şeybânî ise onların atası sayılmaktadır. Cuci'nin haleflerinden Özbek Hân'ı liderleri olarak kabul eden Cuci ulusunun dört kolu onun ismini kendilerini tanımlamak üzere kullanmaya başlamış, böylece Özbekler denen topluluk ortaya çıkmış ve bu bölge Özbek beldesi sayılmıştır. Bu beldelerin bir sınırı Hint Okyanusu'na, bir sınırı Türkistân'a, bir sınırı Derbend'e, bir sınırı Hârezm'e, bir sınırı Esterâbâd'a erişmekte olup bu toprakların tamamı Özbeklerin yaylağı ve kışlağı, yaşam alanları ve başkentleriydi.⁹

Daha geniş ifâdeyle Özbeklerin X./XVI. yüzyıl boyunca hüküm sürdüğü Türkistan coğrafyasını tanımlamak, özellikle konar-göçer, barbar,¹⁰ savaşçı ve saldırgan¹¹ yapıdaki bu topluluk için zor olsa da şu şekilde bir sınır çizilmiştir: Hazar'ın doğusunda Âmuderya Deltası'na kadar Hârezm; Âmuderya (Ceyhun) ile Siriderya (Seyhun) arasında Mâverâünnehir (Aşağı Türkistan) Havzası ve onun Semerkant ve Buhârâ gibi vahalarını içeren Zerefşân Vâdisi; daha güneyde Yedi Su Havzası, doğuda Tanrı Dağlarının eteğinde Fergana, daha doğuda Tarım Havzası ve bu havzaları çevreleyen Tanrı Dağları bu alanı oluşturmaktadır.¹²

⁴ Suzak ilçesi Kırgızistan'ın Celal-Abad ilindedir. Merkezi Suzak köyüdür. <https://tr.wikipedia.com/wiki/Suzak> (Erişim târihi, 01.06.2021).

⁵ Ünlü belde Sıgnâk, Kıpçak Ovası'nın güzergâhında olan büyük bir şehirdir. Bkz. Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Padişâhi-yi Muhammed Şeybânî*, Haz. Menüçehr Sütüde, 2. bs., Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1976, s. 199-202.

⁶ Bazı İslâm coğrafyacıları; Hârezm'i (Hârezm, Harzem) batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Hârezm'in Orta Çağ'daki başlıca şehir ve kasabaları, Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kâs, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgenç (Cürcâniye) ve bölgenin Moğol istilâsından sonraki merkezi olan Hive ile (Hivak) Hezâresb, Dergân, Berkân, Kerder, Zemaşer, Cigerbend, Sedver (Sedür), Kerderânhâs, Zerdüh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmin, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir. Kırgız bozkırları ile Kızılkum Çölü'nü sağında, Üstyurt Düzlüğü ile Karakum Çölü'nü solunda bırakarak Aral Gölü'ne doğru bir yelpaze şeklinde açılan Amuderya, bölge halkı için geniş kum denizleri arasında bir hayat kaynağı olmuştur. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hârezm", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 217-220.

⁷ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 47.

⁸ Mehmet Alparğu, "Türkistân Hânlıkları, Özbekler ve Özbek Hânlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd., C. VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 957-1045.

⁹ Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Padişâhi-yi Muhammed Şeybânî*, Haz. Menüçehr Sütüde, 2. bs., Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1976. s. 41, 54.

¹⁰ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Müt. M. Fuat Köprülü, 6. bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 76.

¹¹ Mirzâ Muhammed Haydar Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, Tashih. İslam Çemeni, Oğuzhân, Tahran 1398, s. 302.

¹² Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, s. 31.

Deşt-i Kıpçak'taki Şeybânilere verilen Özbek ismi bu grupların Mâverâünnehir bölgesine inmesiyle birlikte bu bölgeye de taşınmış, Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'deki bazı boyları da bünyesine alarak Özbek kimliğini oluşturmuşlardır.¹³ Ebü'l-Hayr Hânlığı, Şeybâniler veya Özbek Hânlığı¹⁴ Buhârâ Özbek Hânlığı,¹⁵ Mâverâünnehir Özbek Hânlığı¹⁶ olarak adlandırılan Şeybânilerin X./XVI. ve XI./XVI. yüzyılda kurdukları güçlü devletin topraklarından olan Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'in fiziki ve coğrafi durumunu incelememiz Hânlığı tanımamız açısından önemlidir.

Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)¹⁷ kelime olarak nehrin öte tarafı anlamındadır. Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'dan maksat Nehr-i Belh olarak adlandırılan Ceyhun Nehri'dir ve Âb-i Amüye olarak da adlandırılmaktadır.¹⁸ Klasik kaynaklarda Mâverâünnehir'in coğrafi özellikleri, kültür ve halkına dair tetkik ve tespitlerde bulunan İslâm coğrafya yazarlarının, Müslümân Arapların ilk İslâmi fetihleri sırasında Ceyhun Nehri'nin ötesine, yani kuzey tarafında fethettikleri bölgelere bu ismi vermiş olduklarını görürüz.¹⁹

Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'in güney sınırı; Ceyhun Nehri, Buhârâ, Semerkant ve ona bağlı Ceyhun'un kuzey tarafında yer alan Soğd²⁰ ve Semerkant toprakları, Üsrüşene,²¹ Şâş (Taşkent), Fergana, Tirmiz,²²

¹³ Kadir Tuğ, "Özbek Hân'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenmesi ve Bazı Özbek Boyları", *Akademik Matbuat*, Yıl 3, C. III, S. 2, Aralık 2019, s. 49-56.

¹⁴ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

¹⁵ Mehmet Alparğu, "Türkistân Hanlıkları, Özbekler ve Özbek Hanlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei", *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002, s. 557-605.

¹⁶ Nurten Kılıç, "XVI. yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şıbaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemâl Çiçek, Salim Koca, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 624-633.

¹⁷ Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhâtından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun Nehri'ne (Amuderya/Oxus) izâfeten "nehirin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turânî ve İrani kavimler arasında sınır olarak kabul edildiği bildirilen Ceyhun Nehri'ne eski Türklerin Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir. Mâverâünnehir tâbiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhün ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çayardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir), Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 177-180.

¹⁸ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 95.

¹⁹ Ebü İshâk İbrâhîm İstahri, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Haz. İrec Efşâr, C. I, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1340, s. 226.

²⁰ İstahri, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 232.

²¹ Günümüzde bir kesimi Özbekistan, bir kesimi Tacikistan'da kalan şehir; Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) sınırları içerisinde kalan bölgenin (Hudûdü'l-Âlem, s. 76) batısında Semerkânt, doğusunda Fergana ve Pamir bölgesi, kuzeyinde Fergana'nın bir bölümü ve Şâş, güneyinde Kiş, Çağaniyân, Şümân, Vaşcird ve Reşt bulunuyordu. Bu dönemde bölge Çin kaynaklarında Doğu Cha'o (Su-tui-şana) adıyla anılmaktadır. Bkz. Aydın Usta, "Üsrüşene", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2012, s. 391-392.

²² Özbekistan'ın güneyinde Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin sağ yakasında Afganistan sınırına çok yakın bir noktada bulunmaktadır. Tirmiz'deki Amuderya Limanı Özbekistan'ın yegâne nehir limanıdır. XVI. yüzyılda Tirmiz, Özbek hanlarının (Şeybâniler) eline geçti. 1646'da Bâbürlüler tarafından işgal edildi. 1758'de Mangıtlardan Atalık Muhammed Rahîm Hân şehri yeniden inşa ettiyse de daha sonra şehir ve çevresi iç savaşlar yüzünden büyük tahribata uğradı. XIX. yüzyılın sonlarında Pattahisar ve Sâlihâbâd köyleri dışında her taraf harabe hâlindeydi. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2012, s. 200-202.

Keş,²³ Nesef,²⁴ Guvâziyân, Saġâniyan, Huttel, Ahsisek, Hârezm, Fârâb, İsbîcâb, Tırâz, İlak ve Hucend'i kapsayan bölgedir. Bu durum ışığında Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir); Özbek hanlıklarının da payitahtı olacak Buhârâ ile diğer önemli şehirleri Semerkant, Şehr-i Sebz (Keş),²⁵ Karşı, Hisâr, Hisâr-ı Şâdman²⁶ ve Kermine'yi içine almaktadır. Belh şehri ise Ceyhun Nehri sahilinde yer aldığından zaman zaman Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'a ancak genel olarak Horasan bölgesine dâhil edilmektedir.²⁷

Şeybânî'nin yanında vakanüvislik yapan Rûzbihân-i Huncî, eserinde Kazaklarla savaşmak için Horasan beldelerinden Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'a²⁸ geldiğini belirterek Horasan ve Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'i²⁹ birbirinden ayırmış; ayrıca Mâverâünnehir fethedilmeden önce Türkistan kaleleri ve memleketlerinin fethedilmesinden bahsetmesi hasebiyle Türkistan, Mâverâünnehir ve Horasan'ın üç ayrı bölge olduğuna işaret etmiştir.³⁰ Bu üç bölge; kitaplarda genelde birlikte zikredilerek sınırlarının yoğun olarak birbirlerine yakın olduğundan ve çeşitli sebeplerle yurtlarından göç eden Türk kavimlerinin genelde bu üç bölgenin topraklarında hâkimiyet kurduklarından dolayı ayrılmaz üçlü yerleşim yeri olmuşlardır.

Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) ve Horasan'ı fiziki, siyasi ve kültürel anlamda birbirinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu esaslar

²³ Keş de denmektedir. Muhtemelen VII. yüzyıl başlarında Semerkant'ın yaklaşık 50 km. güneydoğusunda kurulmuştur. Bugün çevresinin verimli topraklarla çevrili olmasından dolayı Farsçada "yeşil şehir" anlamına gelen Şehrisebz (halk arasında Şaar-sâbiz) adıyla bilinir. Nüfusu 71.600'dür (2001 tah.). Bkz. Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, (MİKAD), C. I, S. 2, Aralık 2017, s. 160-173; Ahmet Taşağıl, "Keş", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 314-315.

²⁴ Araplar tarafından Nesef (نصف), İranlılar tarafından Nahşeb olarak adlandırılan şehrin adıdır. Bkz. Kutgân, *Musahhirü'l-Bilâd: "Tarih-i Şeybâniyân"*, Tash., Nâdire Celâlî, Tahran, Merkez-i Pejuhişi-yi Mirâsi Mektûb, 2006, s. 49; Buhârâ'nın güneydoğusunda olup Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 km batıda bulunmaktadır. Buhârâ'da bir şehirdir. Buhârâ'dan Belh'e dört günlük uzaklıkta olup Türkistan'da bulunan ve "Karşı" olarak adlandırılan bir şehrin adıdır. Bkz. Mirzâ 'Ali Ekber Dihhudâ, (نصف) "Nesef" maddesi, *Lügatnâme*, C. XIV, Haz. Muhammed Müin ve Seyyid Ca'fer Şehidî, Tahran, Müessesesi-i Lügatnâme-i Dihhudâ, Müessesesi-i İntişârât ve çap-i danîşgâh-i Tahran, 1377, s. 22463.

²⁵ Karşı (Karşı, Karşı diye de yazılmaktadır.) şehri, Kaşka-Derya Nehri kenarında yer alan eski bir şehirdir. Buhârâ'nın güneydoğusunda olup Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 km batıda bulunmaktadır. Semerkant'ın ise güneybatısında ve şehre 18 yığaç mesafede konumlanmaktadır. Rızâ Kulu Hidâyet, Karşı şehrinin coğrafi konumu itibarıyla Buhârâ'nın 18 fersah güneyinde, Semerkant ve Buhârâ'dan üç, Şehr-i Sebz'den ise iki günlük mesafede olduğunu belirtir. Kâbil ve Kandahar'dan Semerkant'a gitmek isteyen bütün tüccar ve kabileler mutlaka Karşı şehirden geçmek zorundadırlar. Timür Devri'nde burası dönemin meşhur ulemasından Hoca Ubeydullâh Ahrar'a tahsis edilmiştir. Togan, şehirde ikamet eden halkın daha çok Mangıt kabilesinden olduğunu belirtmiştir. Bkz. Macit, *Şeybâni Hanlığı (1500-1599)*, s. 247-251.

²⁶ Vâdiy-i Hisâr da denilmektedir. Özbekistan Cumhuriyetinin Sorkhân vilâyetinin Baysun belde-sinden başlamaktadır. Günümüzde Tursunzâde, Şehr-i Nu, Hisâr, Rûdekî, Verzâb, Vahdet, Yâvân, Feyzâbâd bölgelerinin tümünü kapsamaktadır. Belh şehrine yakın ve Mâverâünnehirde bir yerdir. Bkz. *Lügatnâme*, حصار شدمان maddesi, C. IV, s. 9102, Ayrıca bkz. Nûr Muhammed Abdül-Hamid, "Taksimat-i hudud-i İdariy-i Hisâr-i Şâdman, salhay-i 1910-1951", *Iranjournals.nlai.ir*, 2020 (Erişim tarihi, 14.11.2020).

²⁷ Macit, *Şeybâni Hanlığı (1500-1599)*, s. 51.

²⁸ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 225.

²⁹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 226.

³⁰ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 154, 200.

dâhilinde Mâverâünnehir'in içine aldığı alanı; Ceyhun ve Seyhun (Siriderya) ırmaklarının havzalarını içine alan bölge³¹ ve Amuderya'nın kuzey ve doğusunda kalan tarihi bölgeye verilen isimdir.

Türklerin vatan edindiği ve müstakbel İslâm târih tecrübesinin istikâmetinin tarihî köklerinin bulduğu Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) bölgesi, hem fizikî-siyasî yapısı ile hem de milletlerin iktisadî, siyasî ve askerî geçiş güzergâhı üzerinde yer alması hasebiyle daha târihin ilk devirlerinden itibaren hükümler olmak arzusunun duyan her bir millet için iskân yeri olmuştur ve bölge hiçbirinden müstağni kalmamıştır.³²

Bu durumu ortaya çıkaran nedenler arasında evvela vurgulanması gereken husus; bölgenin jeopolitik konumudur. Zira bölge ticarî geçiş güzergâhının kesişme noktasında bulunmaktadır. Bu durum ticaret ve ekonomiye fazlasıyla önem veren her hükümdar ve devletin gözünü bu topraklara çevirmesine neden olmuştur. Şeybânilerin X./XVI. asrın başında Timürluları bu bölgeden uzaklaştırmaları ve hanlıklarını kurmaları ile başlayan yeni dönemin esaslı unsurlarından birisi de bu topraklara hâkim olma arzusudur.³³ Bu önemli topraklar üzerine hüküm sürmüş Şeybâniler de çeşitli saldırılara maruz kalmış ve bölge devletlerle savaşarak sınırlarını Türkistan Aşağı Türkistan ve Horasan'da korumaya çalışmışlardır.

2.Özbekler ve Özbeklerin Müslüman Oluşu

Özbeklerin tarih sahnesine çıkışları hakkındaki bilgiler çok azdır. Özbekler Türkistan'ın en eski ve en kalabalık halklarından sayılmaktadır. Zengin tarih ve üst kültüre sahip Türk boylarından oluşan etnik bir birliktirler. Özbekler, Türkistan ve onun civarında hayatını sürdüren en eski halklara dayanmaktadır. Onlar en eski dönemlerde yaşadıkları vaha adıyla "Soğdlar", "Hârezmliler", "Baktriler", "Parkanalılar" gibi anılmışlardır.³⁴ Ayrıca Özbeklerin Türk-Moğol karışımından meydana gelmiş yeni kavimlerin torunlarından olduğu da bilinmektedir.³⁵

Rûzbihân-i Huncî Özbekleri Şeybâniler, Kazaklar ve Mangıtlar diye üç gruba ayırmış; Şeybânî Özbeklerini ise "hâris" hadisinin yorumunda "Şeybânîyân (çobanlar) olarak adlandırılan milletin Özbekler olduğunu aktarmış,³⁶ başkentlerini ise Özbek beldesi olarak belirtmiş³⁷ ama belli yer adı vermemiştir. Özbek beldesini anlatırken sınırlarını şöyle kaydetmiştir: Özbek beldesinin bir sınırı Hint Okyanusu'na, bir sınırı Türkistân'a, bir sınırı Derbend'e, bir sınırı Hârezm'e ve bir sınırı da Esterâbâd'a erişmektedir.³⁸

³¹ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 49.

³² Fâtih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 99-100.

³³ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 73.

³⁴ Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", s. 160-173.

³⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2. bs., Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972, giriş ve s. 139.

³⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 80.

³⁷ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 54.

³⁸ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

Özbek ismi, Cuci ulusunu nitelendirmek için Şeybâniler tarafından Özbek Hân'a³⁹ nispetle üretilmiş politik bir terimdir.⁴⁰ Altın Orda tahtına geçen Özbek Hân'ı⁴¹ destekleyen ve diğer şehzadeler karşısında başarılı olmasını sağlayan boy, Şeybâniler olmuş ve Özbek Hân'a tâbi olmaları hasebiyle de bu tarihten sonra Şeybâniler Özbek olarak anılmışlardır.⁴²

Târihte Özbek adının ilk kullanımına XIII/XIV asırlarda yazılan Cüveynî⁴³ ve Reşidüddin'in⁴⁴ eserlerinde de rastlamaktayız.

Cengiz Hân'ın evlatları devrinde Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan çoğunluğu göçebe kabileler kendilerini Özbek diye isimlendirmeye başlamışlardı. Bunlar "Türkistan'da binlerce yıldır yaşamakta olan Türk toplumuna karışarak Özbek milletini teşkil etmişlerdir"⁴⁵ diyenler olduğu gibi Altın Orda Hânlığı'nın ilk Müslümân idarecisi Özbek Hân'dan H.712-741 (1312-1340) sonra toplulukların "Özbek" adı ile anıldıklarını⁴⁶ söyleyenler de vardır.

Özbeklerin Müslümânlığı kabul etmeleri *Mihmân-nâme*'de şöyle yer almaktadır: Gâzan Mahmud b. Argun Hân b. Abaka Hân b. Hülâgü Hân b. Tuluy Hân b. Cengiz Hân zamanına kadar da İslâm Moğollar arasında yaygın kabul görmemiştir. Gâzan Hân İran memleketlerinde ilk Müslümân padişahlardan sayılmaktadır. Ondan sonra tahta çıkan kardeşi Olcayto ve diğer hükümdarlar da İslâm inancını benimsemiş isimlerdir. Çağatay ulusunun ilk Müslümân olan Sultânı ise Burak Hân olup o da Mahmud Gâzân'ın çağdaşı sayılmaktadır. Bu yüzden denilebilir ki Gâzan Mahmud, Cengiz evlatlarının doğusunda doğan çok değerli bir yıldız olup âleme çok özel bir hidâyet nuru saçmıştır. Denildiği üzere onun Müslümân olduğu gün üç yüz binden fazla okçu İslâm

³⁹ Altın Orda Hânı Tokta'nın kardeşi Tuğrulca'nın (Toğrulca) oğludur. Tokta Hân'ın ölümü üzerine Hân oldu. Tahta çıkışı Tokta Hân'ın vefâtının ardından baş gösteren karışıklıklar sonucu gerçekleşti. Bazı kaynaklara göre Tokta Hân, Sayın Hân sülâlesi mensuplarını atalığı Bacır-Tok Bûgâ'nın telkiniyle öldürtmüş ve oğlu İl Basar'ı tek veliaht olarak bırakmıştı. İl Basar'ın ölümüyle Sayın Hân sülâlesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu duruma üzülen Tokta Hân'ın yanına gelen öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın Hanımı Gelin Bayalun (Beylün), Tuğrulca'nın katledilmesi sırasında hâmile olduğunu, doğan oğluna Özbek adını verdiğini ve onu ölümden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını İnal Bey'in yanına gönderdiğini söylemişti. Bkz. Mustafa Kafalı, "Özbek Hân", *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 107-109.

⁴⁰ Hâce Bahâuddin Hasan Nisâri-yi Buhârî, *Müzekkir-i Ahbâb*, Tashih: Seyyid Muhammed Fazlullâh, Delhî, Hindistan Eğitim Bakanlığı yardımıyla Dâiretu'l Me'ârif-i Osmânî Haydarabâd, 1969, s. 12.

⁴¹ Özbek Hân'ın 713'te (1313) Kırım'da basılmış paralarının bulunması tahta çıkış tarihinin bu yıla tekabül ettiğini gösterir. Bazı kaynaklarda tahta çıktığı esnada otuz, yerli kaynaklarda ise on üç yaşında olduğu belirtilir. Babasının katledildiği 1291'den az sonra doğduğu düşünülürse hükümdar olduğunda yaşının yirmi üç civarında olduğu kabul edilebilir. Bkz. Mustafa Kafalı, "Özbek Hân", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 107-109.

⁴² Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hânlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 2085, İstanbul 1976, s. 45-46.

⁴³ Alâuddin Atâulmülk b. Bahâuddin Muhammed b. Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, Thk. Muhammed Kazvîni, Tahran, Müessesesi-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1391, s. 372, 418-419, 438, 457, 465. sayfalarda Özbek kelimesi geçmektedir.

⁴⁴ Reşidüddin Fazlullah-i Hamedânî, *Câmiu't-Tevârih*, Thk. Muhammed Rüşen, Tahran, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektüb, Tahran 1387, s. 122.

⁴⁵ Omorov, "Türkistân'daki Özbek Hânlığının Kısaca Târîhi ve Özbek Boyları", s. 7-18.

⁴⁶ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistân) ve Yakın Târîhi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 31-32.

saadetine ermiştir. Cengiz Hân'ın soyu tarafından kurulan devletler içerisinde Gâzan Mahmud Hân, İslâmlaşmanın yerleşmesi anlamında mühim bir yere sahiptir. Onunla birlikte üç yüz bin askeri Müslümân olmuştur.⁴⁷

Şeybânî Hân, kendi ağzından atalarının İslâmlaşmasını Mahmud Gâzan'ın Müslüman olduğu döneme yakın bir zamanda olduğunu ifade ederek şöyle diyor: “Cengiz'den beş göbek sonraki atamız İslâm ile müşerref olmuştur. Böylece imanun güzel yüzünü müşahede etmeye yönelmişlerdir. Bu atamız, İslâm ile müşerref olunca Özbek ulusunun kollarından olan Cuci⁴⁸ Hân'ın ulusunun tamamı Müslüman olmuştur.”⁴⁹

Tuktagu (Eserde Tuktoy olarak geçmektedir.) vefât edince Özbek (eserde Özbek'in genel ismi böyle belirtilmektedir) Cengiz'in oğlu Cuci, onun oğlu Batu, onun oğlu Tugan, onun oğlu Kalik, onun oğlu Tuğral ve onun oğlu Özbek hanlık tahtına oturdu ve Özbek ulusu O'na nispettir. Allâh Te'âlâ O'na hanlığı nasip edip, hükümdarlık rütbesine ulaştırmıştı. Türklerin orta yıllarına (orta asır) denk gelen H.712 (1312-1313) yılında (Özbek) saltanat tahtında yer aldı. Bilgilere göre, hanlık tahtına oturduktan sonra sekiz yıla yakın Kıpçakların memleketine yakın yerde, kendisinin ili ulusuyla beraber günlerini geçirdi. H.720 (1320-1321) yılında İslâm dinini kabul edip Müslümân oldu.⁵⁰

Özbeklerin yöneticilerine gelince: Rûzbihân-i Huncî Özbeklerin Şeybâniler kolunun yöneticilerinin adlarını *Mihmân-nâme*'de; Özbeklerin atası olan Cengiz Hân, büyük oğlu Cuci Hân'a⁵¹ Doğu Deşt-i Kıpçak'ı yurt ve Hârezm'i de atlarının yemini karşılamak için vermiştir. Cuci Hân'dan sonra on üç oğlundan biri olan Şeybânî Bahâdır Hân yönetime gelmiştir. Onun üç oğlundan biri olan Banyal Bahâdır, ondan sonra ise on oğlundan biri olan Pensû Bükâ⁵², onun da beş oğlundan biri olan Cuci-Bükâ, ondan sonra Badakul, sonra onun altı oğlundan biri Mink⁵³ Timûr, ardından iki oğlundan biri olan Pülâd Sultân, daha sonra Pülâd Sultân'ın üç oğlundan biri olan İbrâhîm Sultân ve diğer kardeşi Hızır Hân yönetime geldiler. Onlardan sonra İbrâhîm Sultân ve ondan sonra da Devlet-Şeyh Sultân yönetime geldi. Devlet-Şeyh'ten sonra oğlu Ebû'l-Hayr Hân başa geldi. Onun da on çocuğundan biri olan Şâh Bû-

⁴⁷ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 170.

⁴⁸ Cengiz Hân'ın dört oğlundan en büyüğüdür. 1169 yılında doğdu. Babasının Merkit yağmasından dönüşü esnasında dünyaya geldiğinden kendisine “yoldan gelen” anlamında Cuci adı verildi. Cengiz Hân'ın Çin'in kuzeyindeki bozkır kavimlerini bir idare altında birleştirmesi sırasında 1218 yılında babası tarafından Kırgızlar üzerine gönderildi. Cuci buradaki halkı itâ'at altına aldıktan sonra ertesi yıl babasının maiyetinde diğer kardeşleriyle birlikte Hârezmşâhlar üzerine yapılan sefere katıldı. Bkz. Mustafa Kafalı, “Cuci Hân”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 78-79.

⁴⁹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, 171.

⁵⁰ Temurlar Omorov, “Türkistan'daki Özbek Hânlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, C. V, S. 2, Ankara 2012, s. 7-18.

⁵¹ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

⁵² Bu ad *Şecere-i Türkî*'de zikredilmemektedir. Omorov, “Türkistan'daki Özbek Hânlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları” s. 10.

⁵³ “Mengü Timûr” da denmektedir. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Mengü Timûr”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 138. “Müng, Ming” gibi de yazılmaktadır. Mustafa Kafalı, “Cuci Sülalesi ve Şubeleri” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ekim 1970, s. 1; Omorov, “Türkistan'daki Özbek Hânlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, s. 10.

dâg Sultân Hân oldu. Şâh Bûdâg Hândan sonra Halifetü'r-rahmân, İmam-i zaman, Ebû'l-Feth Muhammed Şeybâni Hân ve kardeşi Mahmud Sultân yönetime gelmişlerdir.⁵⁴

3. Şeybâni Hânlığı ve Çevre Devletler

X/XV. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Şeybâni Hân'ın dedesi Ebû'l-Hayr Hân'ın liderliğinde göçebe Özbekler, Deşt-i Kıpçak'tan fetihlerle ilerleyerek yerleşik medenî bir hayatın sürüldüğü Timûrlu topraklarına vâris olmak için Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'a doğru harekete geçtiler.

Şeybâniler, Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren dört aileden birisidir. Bu sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timûr, Batu'nun beşinci nesilden torunu, Özbek Hân'a sadâkatle hizmet etmiş ve kendisine tâbi kabilelere de sadâkatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştı. Böylece ileride Özbek Devleti olarak isimlendirilecek siyasi hareketin ilk belirtileri de burada başlamıştı.⁵⁵

Özbek Hânlığı, Ebû'l-Hayr Hân zamanında oldukça geniş topraklarda rol oynamaya başlamışlardı. Ebû'l-Hayr Hân, Saray şehrini ele geçirmiş ve Ordu-yi Bâzâr'da adına hutbe okutmuştu.⁵⁶

Ebû'l-Hayr Hân'ın idaresinde, H.815 (412-1413) yılında Aral Denizi'nin ve Seyhun Irmağı'nın kuzeyinde yaşayan Özbekler; X./XVI. yüzyılın başlarından itibaren güneye doğru kararlı bir şekilde inmeye başladılar.⁵⁷ H. 831-832 (1427-1428;-1429-1430)'da Güney Sibirya'daki Tura şehrini fethettiler ve H.850 (1446-1447)'ye kadar burayı kendilerine başkent yaptılar. Cengiz Hân'ın oğlu Cuci Hân'ın yurdunda -yani Deşt-i Kıpçak'ta- H. 855 (1451-1452) senesinde Cuci soyundan olan Ebû'l-Hayr⁵⁸ padişahı ve Özbeklerin en büyük hükümdarlarındanı.⁵⁹ O hayatta iken Kiray Hân ve Canı Beg Hân yaklaşık iki yüz bin insanla birlikte ayrılarak Moğolistan'a Boğa Hân'a gittiler ve onlara Çu ve Kuzu Baş⁶⁰ tarafları yurt olarak verildi.⁶¹ Sıgnâk (bugünkü Sunâk Kurgân harabeleri), Arkuk, Suzâk, Akkurgân ve Özkent kalelerini zapt etti. Özbeklerin sağlam bir şekilde buralara yerleşmesi, daha sonraki târihleri için parlak so-

⁵⁴ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 41.

⁵⁵ Alparğu, "Türkistân Hanlıkları, Özbekler ve Özbek Hanlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII, Ankara 2002, s. 957-1045.

⁵⁶ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 118.

⁵⁷ Yakup Karasoy, *Şiban Hân Divânı* (İnceleme-Metin-Dizin Tıpkıbasım), Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Ahmet Bican Ercilasun, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 6.

⁵⁸ 1412'de doğdu. Moğol Hükümdarı Cuci Hân'ın en küçük oğlu Şeybân'ın (Şibân) neslinden İbrâhîm'in torunu ve Devlet-Şeyh'in oğludur. Önce diğer Şeybâni prensleri gibi aynı aileden Cumaduk Hân'ın hizmetinde bulundu. Cumaduk Hân bir isyan sırasında öldürülünce Ebû'l-Hayr da esir düştü. Daha sonra serbest bırakılan belli başlı Özbek kabileleri ve Mangıt ulusu reisi Vakkâs Big tarafından desteklenen Ebû'l-Hayr, 1429'da Batı Sibirya'da Tura (Tara) şehrinde Hân ilan edildi. Bkz. Mustafa Budak, "Ebû'l-Hayr Hân", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 325-326.

⁵⁹ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 190.

⁶⁰ Batı Moğolistan'da bulunan yer adlarıdır. Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 177.

⁶¹ Giray Hân ve Can-ı Beg Hân babaları Ebû'l-Hayr hayatta iken Kalmuklarla yapılan savaşta yenilince 1457 yılında Suğnak'tan ayrılarak Şû Nehri'nin yakınlarındaki Kuzu Baş Mevkii'nde 1465 yılında Kazak Hânlığı'nı kurmuşlardı. bkz. Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 22.

nuçlara yol açan bir olay sayılır. Sıgnâk bu tarihten sonra Ebü'l-Hayr Hân'ın başşehri olmuştu ve Timürlular'la Özbekler arasında sınır teşkil etmiştir. Ancak Ebü'l-Hayr Hân bu bölgenin güneyinde sürekli bir başarı sağlayamamış; hatta o civardaki Yesi şehri bile Timür'un ahfadının elinde kalmıştı. Ebü'l-Hayr'in ölümünden sonra H.875 (1469-1470) civarında ölmüştü ve bundan sonra Ebü'l-Hayr'in oğulları arasında sürekli mücadele oldu. Ebü'l-Hayr'in çocukları Moğol hanlarıyla da düşmanlık içindeydi. Çünkü onlar hep Kiray Hân ve Câni Beg Hân'in destekçileri olmuşlardı. İki yüz binden fazla orduya sahip olan Kiray ve Câni Beg Hanlar daha sonra H.870 (1465-1466) yılında Kazak Hânlığı'nı kurdular. Kiray Hân'ın ölümünden sonra başa Burunduk Hân, ondan sonra da başa Câni Beg Hân'ın oğlu Kasım Hân geçti. Ebü'l-Hayr'in ölümüyle tebaası en büyük oğlu Buruc Oğlan'ın etrafında toplandı. Kiray Hân ve Câni Beg Hân'ın çok güçlendiğini gören Buruc Hân, onlardan uzakta olmanın daha iyi olacağını düşündü ve Türkistân'a doğru çekildi.⁶²

Deşt-i Kıpçak ahalisi olan göçebe Özbekler,⁶³ Ebü'l-Hayr Hân zamanında güçlenerek Sıgnâk'ı başkent yapmışlardı. Ebü'l-Hayr Hân'ın ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar Hân başa geçmişti. Ancak Şeyh Haydar yönetici olarak iyi bir donanıma sahip değildi. Emirlerle karşı menfi tavır ve idaredeki belirsizlik yüzünden çevresi de kendisinden memnun değildi. Onun bu yanlış uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan karışık durumdan Deşt-i Kıpçak'taki diğer güçler faydalanmak isteyip Şeyh Haydar Hân'a karşı savaştılar. Şeyh Haydar Hân bu devrede öldürüldü. Bu olayın Özbekler üzerindeki en mühim tesiri ortaya bir iktidar boşluğu çıkarmasıydı. Bu boşluk Özbeklerin çeşitli yerlere dağılmasına sebebiyet verdi.⁶⁴ Özbekler kısa bir süre sonra başka siyasi kuruluşla Şâh Budag'ın oğlu Şeybak (Şeybânî) Hân'ın 906/1500-1501 liderliğinde "Şeybâniler" adında güçlü bir Sünnî İslâm devleti kurmuş, Özbekleri bünyesinde toplamış ve güçlü hükümdarlar⁶⁵ çıkarmışlardır.

Ebü'l-Hayr Han öldükten sonra yerine geçen oğlu Şâh Budâg Hân ise Yunus Hân ve Timürlulara karşı ülkesini koruyamamıştır. Özbeklerin siyasî hayatında, Ebü'l-Hayr Hân'dan sonra tahta geçen torunu Muhammed Şeybânî Hân; çevre liderlerin topraklarına vurkaç taktiği yaparak, pek çok yerleri topraklarına katmak suretiyle⁶⁶ Şeybânî Hânlığında yeni bir devir açmış, ayrıca Kazak Hânı Burunduk'u yenerek H. 895 (1489-1490) yılında Yesi⁶⁷ şehrinde

⁶² Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 257.

⁶³ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 31.

⁶⁴ Alpargu, "Türkistân Hânlıkları", s. 557-605.

⁶⁵ Kafalı, "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", s. 118.

⁶⁶ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 40.

⁶⁷ Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ* adlı eserinde Ahmed Yesevî'nin mezarının bulunduğu Yesi şehri- ni şöyle anlatır: "Hazret-i Hâce Yesevî'nin bulunduğu Yesi şehri çok geniş bir alana yayılmıştır. Türkistân ülkesinin tahtı olan Yesi ve çevresi bolluk içindedir. Yeşillikler içindeki bu yer gül bahçesi gibi güzel ve insanları mutludur. Yesi'nin kuzeyi de Özbek ülkesinin sınırlarındandır. Bu şehir doğudan Endicân ve Hitây sınırına dayanır. Yesi şehri ayrıca canlı bir ticaret merkezidir. Tâcirler mallarını Yesi'de satarlar. Ticaret yolu üzerinde olduğu için kervanların ve yolcuların uğradığı ve konakladığı bir şehirdir." Bkz. Huncî, *Mihmân-nâme-i Buhârâ*, s. 256.

hükümdar olmuş⁶⁸ ve dedesinin bıraktığı ülke bayrağını yeniden şaha kaldırmış ve yüzyıl hüküm sürecek Şeybâniler diye anılan Özbek devletini güçlü bir şekilde tesis etmiştir.

Şeybânî Hân'ın döneminde dedesinden arta kalan parçalanmış Özbekler ayrı yerlerde hüküm sürüyordu. Özbekler dağılmış ve taht kavgalarının baş göstermesiyle birlikte aralarına düşmanlık girmişti. Şeybânî Hân bu çaresizlik ve başıboşluk içinde Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'da Sultân Ebû Sa'îd Mirzâ'nın oğlu Ahmed'in yanına geldi.⁶⁹ O hayatta olduğu sürece yanında kaldı. Daha sonra Türkistân'a gidip Mahmud Hân'ın yanına sığındı. Mahmud Hân'ın her türlü yardım ve desteğiyle Semerkant, Buhârâ ve Türkistân'ı aldı.⁷⁰ Elli bin kişilik güçlü bir ordu oluşturdu. Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Ebû'l-Hayr'dan sonra dağılan Özbekler onun ordusuna katıldılar. Alaca Hân'ın⁷¹ yardım isteğini kırmayan Şeybânî Hân ona yardım edince otuz bin kişilik ordusuyla Şeybânî Hân'a katıldı ve Şeybânî Hân'ın ordusu daha da güçlendi.⁷²

Şeybânî Hân H.906 (1500-1501)'de Semerkant'ı ele geçirdi ve Sultân Ali Mirzâ'yı öldürdü. Çölde ve bozkırda savaşan Şeybânî ordusu, şehirlilerden oluşan Ali Mirzâ'nın ordusunu çöle çekerek Semerkant'ı ele geçirmeyi başardı. Daha sonra Debüsiyye⁷³ Kalesi'ni kuşattı ve savaşarak Kale'yi fethetti ve Kale'dekilerin tümünü kılıçtan geçirdikten sonra Buhârâ'ya gitti. Burayı üç gün kuşattıktan sonra pek çok hediyelerle yanına gelen Emir Muhammed Ali Kadı Hârezmî⁷⁴ sayesinde kuşatmayı geri çekti ve yönetimini Emir Muhammed Sâlih'e⁷⁵ verdi. Daha sonra Buhârâ'yı işgale yöneldi. Şehri yağmalayıp

⁶⁸ Kadir Tuğ, "Özbek Hân'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenmesi ve Bazı Özbek Boyları", *Akademik Matbuat*, Yıl: 3, C. 3, S. 2, Aralık 2019, s. 49-56, <http://dergipark.gov.tr/matbuat>, (Erişim tarihi, 09.03.2021). s. 53.

⁶⁹ Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 304.

⁷⁰ Rümülü, *Ahsenü't-Tevârih*, Ed.: Abdülhüseyn Nevâi, Tahran, İntişârât-ı Bâbek, Kitaphâne-i Tahassusi-i Târih-i İslâm ve İrân, 1374, s. 368.

⁷¹ Kaynaklar; Sultân Ahmed Hân'ın Kalmuklara başarılı akınlar yapıp Tayşi İsen ile yaptığı iki savaştan muzaffer çıktığını, Kalmukların ondan çekindiği için Alaça Hân dediklerini yazar ve "Alaça Hân, Moğolcada kuşanda (öldürücü) anlamına gelir. Bu san ona yapışıp kaldı. Kendi halkı da öyle derdi. Şimdi Moğollar ondan Sultân Ahmed Hân diye bahsederler fakat tüm komşu halklar 'Alaça' derler." ifadelerine yer verirler. (Serap Taştekin, "Moğolların Unutulan Tarihine Mirzâ Haydar Duğlat'tan Bir Katkı: Târih-i Reşîdî", *Türk Târîhi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, Yıl: 4, Sayı: 1, Bahar 2019 s. 307.)

⁷² Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*, s. 305.

⁷³ Buhârâ ve Semerkant arasında bir beldedir. Bkz. Muhammed b. Ali Bursevî (Sipâhizâde Mehmed) Evzehu'l Mesâlik ilâ Mâ'rifeti'l Büldân ve'l Memâlik, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2019, s. 352). Semerkant'ın batısındaki yerleşim yerleri arasında Debüsi Kalesi (ديوس قلعه) kaynaklarda ziyadesiyle geçmektedir. Debüsiye şehrinde olan bu Kale, Soğd Nehri'nin güney tarafında ve Semerkant'tan Buhârâ'ya giden yol üzerinde bulunmaktadır. Semerkant ile uzaklığı 17 fersah'tır. Kermine'nin ise 5 fersah güneydoğu tarafındadır. Bkz. Hâfız Tâniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, vr. 141a-b. Ayrıca Şeybânî Hân'ın Semerkant'ı ele geçirmesinden sonra Muhammed Bâkır (Mezîd) Tarhan'ı mağlup ettiği yerdir. Bkz. Rümülü, *Ahsenü't-Tevârih* s. 58-59; Kutgân, *Musahhirü'l-Bilâd*, s. 50, 63; İstahri, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 246, 254, 268.

⁷⁴ Gıyâsüddin b. Hâce Hümâmidin Hüseyîni Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-i Beşer*, Haz. Celâleddin Hümâyî, C. III, IV 4. bs., Tahran, İntişârât-ı Hayyâm, 1380, C. III, s. 276.

⁷⁵ Hârezm'de dünyaya geldi. Arminius Vâmbéry 1451-1455 yılları arasında doğmuş olabileceğini söyler. Adı Muhammed'dir, Sâlih ise lakâbı ve şiiplerinde kullandığı mahlasıdır. Timûr ve torunlarının hizmetinde bulunan, özellikle Hârezm'in kültür ve siyaset hayatında etkili olmuş, şâir ve

talan ettiler. Böylece Semerkant, Türkistan ve Buhâra Özbek Şeybâni'nin eline geçti.⁷⁶

Muhammed Şeybâni, Timürluların iç mücadelelerinden faydalanarak bütün topraklarına sahip olan Muhammed Şeybâni Hân Fergana'ya girmesiyle Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'in fethi tamamlanmıştır. Şeybâni Hân, Hazar Denizi'nin doğu sahillerinden Doğu Türkistan'a ve Siriderya'dan merkezi Afganistan'a kadar uzanan büyük bir Özbek Devleti kurmuştur.⁷⁷ Semerkant'ı başkent yaparak Türkistan'ın yönetimini amcaları Köçkücücü ve Sevincek Hân'a vermiş, kardeşi Mahmud'a ise Buhâra'nın yönetimini bırakmıştır.⁷⁸

XVI. yüzyıl Timürlular için felaket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şeybân'in kolundan gelen Mirzâlar idaresindeki göçebe Özbekler, bu yüzyıl başında önce Hârezm ve Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı⁷⁹ ele geçirerek Timürlü hâkimiyetine son verdiler. Safevî Hükümdarı Şâh İsmâil'in H. 916 (1510-1511) yılında Muhammed Şeybâni'yi ortadan kaldırmasından⁸⁰ yararlanan Bâbü'r'ün bütün gayretlerine rağmen Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) ve Hârezm bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Timürlü Hânedanı ancak Bâbü'r'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabilmiştir. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilasına uğramakla birlikte Safevî idaresinde kalmış⁸¹, Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) ile Hârezm yöresi Özbeklerce idare edilmişti. On iki İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî hanlarına karşı Özbekler, Sünnilik siyaseti takip etmişlerdi. Daha çok siyasi sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti.⁸²

IX./XV. yüzyılda ne Timürlü ne de Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymuşlardır. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şâh İsmâil ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasi hükümdar değil aynı zamanda dinî lider sıfatını da taşımalarının başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şeybâni Hân da "İmam'z-zamân", "Halifetü'r-rahmân" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.⁸³

edip emirlerin yetiştiği seçkin bir aileye mensuptur. Timürlü Hükümdarı Ebû Sa'id Mirzâ Hân Dönemi'nde Hârezm valisi olan babası Nûr Sa'id Beg aynı zamanda büyük bir şâirdi. Bkz. Nevâi, *Şâh İsmâ'il-i Safevî*, s. 77; Zaur Şükürov, "Sâlih Muhammed" *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 34-35.

⁷⁶ Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 277-278.

⁷⁷ Baymirzâ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Târîhi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 8-9.

⁷⁸ Rümlü, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 370.

⁷⁹ Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. IV, s. 608; Kadı Ahmed Gaffâri-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-âra*, Haz. Müctebâ Minovî, İntişârât-i Hafız, Tahran 1343, s. 235.

⁸⁰ Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 274.

⁸¹ Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 240.

⁸² İsmail Aka, "Timürlular", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2012, s. 177-180.

⁸³ İsmail Aka, "Timürlular", *Türkler*, C. VIII, s. 893-922.

Şeybânilerin târîh sahnesine yerleştikleri dönemde kendilerine mîrâsçı oldukları hanlıkları tanımamız, konuyu daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Bu bağlamda ilk önce Timürluları ele alacağız:

Cengiz neslinin iki⁸⁴ kolundan biri olan⁸⁵ Çağatay'a verilen topraklar üzerine Timürlular Devleti kurulmuştur.

Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) bölgesinde Timûr, H. 761 (1360) yılında Çağatay ulusunun bölgedeki hükümlerini sona erdirecek ilk girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Emir Timûr bu tarihten itibaren Mâverâünnehir'e ordular göndermiş, Semerkant'ı ele geçirmiştir.⁸⁶ Bu orduların elde ettiği askerî zaferlerin semeresi olarak H. 771 (1369-1370)'de Semerkant'ı kendisine başkent tayin etmiştir.

Güçlü bir devlet olan Timürlular, Timûr zamanında Osmanlı'yı yenerek sınırlarının bir ucu İzmir ve Bursa'ya, bir ucu Pencap'a, kuzeyde Ukrayna'dan Moskova'ya kadar uzanan bir dünya imparatorluğu kurmuşlardı. Sınırlarını genişletmek isteğiyle Çin topraklarına da göz koymuş olan Timûr, Çin'e sefer düzenlerken yolda ölmüştür. Emir Timûr, neticede uzun müddet Çağatay ve Cuci ulusunun üzerinde hükümferma olduğu geniş Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) bölgesini tasarrufu altına tutmaya muvaffak olmuştur. Timûr ölürken yerine Pir Muhammed'i vâli tayin etmiştir.⁸⁷ Pir Muhammed'in hükümdarlığını tanımayan Miranşâh ile Şâhrûh arasında yaşanan şiddetli taht mücadelesini kazanan Şâhrûh devletin başına geçmiş ve onun zamanında devlet altın çağını yaşamıştır. İlimde ve sanattaki ilerlemeler Timürlü Rönesansını başlatmıştır.⁸⁸ Vefâtından sonra Ebû Sa'îd Mirzâ⁸⁹ döneminde H.859 (1455-1469) ikinci bir toparlanma safhası yaşandıysa da bu hükümdarın ardından Timûr İmparatorluğu kesin şekilde parçalanmış, toprakları Timürlü Mirzâları arasında taksim edilmiştir. Bu taksimata göre Semerkant ve Buhârâ havâlisi, Ebû Sa'îd'in oğullarından Sultân Ahmed Mirzâ'ya; Hindukuş ile Hisar Dağları arasındaki bölge ile Bedehşan havâlisi, ikinci oğlu Sultân Mah-

⁸⁴ Cengizden sonra başa geçen Kubilay Hân'dan sonra imparatorluk dört kola ayrılır: Çin Moğol İmparatorluğu, İlhanlı Devleti, Çağatay ve Altınorda Hânlıkları. Burada kasıt Çağataylar'dan olan Timürlular ile Altınorda'dan olan Şeybânilerdir.

⁸⁵ Diğer bir kolu ise Altınorda Hânlığıdır ki Özbeklerin cedleri Batu Hân ve Özbek Hân bu kola mensuptur.

⁸⁶ Nizâmeddin Şâmî, *Zafernâme, (Târîh-i Futûhat-i Emîr Teymûr Gorgân)*, Tash. Feliks Taver, Çap-i Matbaâ-yi Amerika-i, Beyrut 1937, s. 27.

⁸⁷ Mustafa Kafalı, "Timûr", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. XII, s. 336-346; Aka, "Timürlular", s. 173-177.

⁸⁸ Penâhi Simnâni, Nizâmeddin Şâmî, *Zafernâme-i Teymûri*, (Târîh-i Futûhat-i Emîr Teymûr Gorgânî, macerây-i hunînterî katliam-i şehrhay-i İrân) düz. Penâhi Simnâni, Sazuman-i Neşr-i Kitâb, İntişârât-i Bamdâd, 1363, Önsöz, s. 23.

⁸⁹ 1424'te doğdu. Babası Timûr'un torunu Muhammed b. Miran Şâh'tır. Çocukluk ve gençlik yılları, babasının ölüm döşesinde iken kendisini emanet ettiği Uluğ Bey'in yanında Semerkant'ta geçti. Sultân Abdullah'ın daha büyük kuvvetlerin başında bizzat Yesî şehrine yürümesi üzerine Özbek Hânı Ebû'l-Hayr'dan yardım istemek zorunda kaldı. Ebû Sa'îd ve Ebû'l-Hayr'ın müşterek kuvvetleri 1451 yılında Taşkent ve Hucend şehirlerini ele geçirdi; daha sonra aynı yılın Haziran ayında Semerkant yakınlarındaki Şiraz köyü civarında Sultân Abdullah'ı mağlûp ederek Semerkant'a girdiler ve Ebû Sa'îd'i tahta çıkardılar. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Sa'îd Mirzâ Hân", *DİA*, C.X, İstanbul 1994, s. 224-225.

mud Mirzâ'ya; Fergana havâlisi, üçüncü oğlu Ömer Şeyh Mirzâ'ya; Kâbil ve Gazne mıntıkları ise dördüncü oğlu Uluğ Bey Mirzâ'ya tahsis edildi. Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) idaresini oğlu Uluğ Bey'e vermişti. Uluğ Bey'den sonra devlet idaresi kardeşlerinin çocuklarından Abdullah Mirzâ ve Bâbü Mirzâ tarafından sürdürüldü. Semerkant ve Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) hâkimi olan Abdullah Hân'ın idaresi altında bu bölgeler Ebû Sa'id Timûr (Emir Timûr'un oğlunun torunu) tarafından ele geçirildi.

Onun, Timûr soyunun akıbeti bakımından en büyük kusuru Seyhun bölgesinin padişahı Ebû'l-Hayr Hân'ın yardımını istemek zorunda kalmasıdır. Zira bu yardım talebi; Timûrluların, Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) bölgesinin idaresini Ebû'l-Hayr Hân öncülüğündeki Özbeklere devretmesinin ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Özbekleri de bu yardım sebebiyle ayak bastıkları Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) bölgesinden çıkarmak artık mümkün olmayacaktır.⁹⁰ Çünkü bu verimli topraklar Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) üzerinde kurulan Timûrlular Devleti her zaman komşu devletlerin iştahını kabartmış olduğundan Özbeklerin de bu topraklara göz koyduğunu ve devleti ele geçirmek için fırsat kolladıklarını görmekteyiz.

Timûr öldükten sonra kurduğu devlet parçalanmış, torunları ayrı ayrı devletler kurmuşlardı. Bunlardan Ebû Sa'id Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'de, Hüseyin Baykara Horasan'da, Bâbü'nün babası Şeyh Mirzâ ise Fergana'da hüküm sürüyordu.⁹¹ Şeyh Mirzâ'nın son zamanlarında kardeşler arasında kavgalar başlamıştı. Bu iç mücadeleler devam ederken H. 899 (1494) târihinde Şeyh Mirzâ vefât etti, yerine Bâbü geçti. Bâbü o yıllarda çocuk yaşlarında olmasına rağmen komutanları sayesinde ülkesine yapılan saldırıları püskürtebiliyordu.

4. Şah İsmail'in Şeybânî ve Yavuz Sultan Selim'le Mücadelesi

Şeyh Safiyyüddin-i Erdebili ve müteakip şeyhler zamanında Safeviyye tarikâtı nam salmış; Erdebil, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Buhârâ ve Belh çevresinde bu tarikâtın şeyhleri saygınlık kazanmışlardır. Osmanlı sultanları da bu tarikât şeyhlerine değer vermişlerdir. Tarikât şeyhleri, sonraları diğer bölgelerle beraber Şii yayılmacılığı bağlamında bir devlet kurmak üzere Anadolu ile sıkı ilişkiler geliştirmişlerdir. Safiyyüddin-i Erdebili'den sonra torunu Hoca Ali'ye H.794 (1392-1426) kadar Sünnî anlayış hâkim idi. Hoca Ali'nin şeyhliğinden itibaren tarikât Şiiliğe meyletti. Hoca Ali'den sonra başa gelen şeyhler, Şiiliği bir ideoloji haline getirdiler. Şeyh Cüneyd ve amcası Şeyh Ca'fer arasındaki tarikât mücadelesinde Şeyh Ca'fer galip ayrıldı. Siyasî hedefleri olan Şeyh Cüneyd, Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya geçti. Önce Toroslardaki Türkmenler arasında Şiiliği yaymaya başladı. Osmanlı ülkesinde tutunamadı. Ancak düşünceleri yayılmaya devam etti.

Daha önce Karakoyunluların desteğini alan Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu Uzun Hasan'dan da yardım gördü. Uzun Hasan, onu kız kardeşi Begüm ile

⁹⁰ Macit, *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, s. 72.

⁹¹ Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s. 239.

evlendirdi. Bu evlilikten doğan Haydar, babası gibi siyasî ve dinî gâyelerin peşinden koştu. Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra hayatta kalan tek oğlu İsmâil, H. 905 (1499)'da Akkoyunlu Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade ederek önce Şîrvânşâhlı Ferruh Yesâr, ardından Akkoyunlu Elvend Bey'i yenerek H.907 (1501)'de Safevî Devleti'ni kurdu. Şiiliği devlet ideolojisi haline getirdi. H.907 (1501)'de Safevî Devleti'nin kuruluşundan önce Safevî tarikatının Sünnî düşünce yapısından Şii mezhebine geçmesi ve Şâh İsmâil'in Safevî Devleti'ni kurduktan sonra bunu resmî devlet ideolojisi haline getirmesi Osmanlı Devleti'ni tedirgin etti.

H.885-918 (1481-1512) yılları arasında Osmanlı padişahı olan II. Bayezid dönemi; Şeybânî Hân'ın Özbekleri toparlamaya çalıştığı, devletin sınırlarını genişlettiği ve Şeybâniler Devleti'nin temellerini attığı döneme rastlamaktadır. Sultân Bayezid dönemi Osmanlı Devleti'nde huzurun ve barışın en çok sağlanmaya çalışıldığı dönemdir. Bir taraftan Muhammed Şeybânî Hân'la diğer taraftan Safevî liderleri ile barış korunmaya çalışılmıştır. II. Bayezid, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında hüküm sürmeye başlayıp, topraklarını İran'ın içlerine kadar genişleterek Tebriz'i başkent yapıp⁹² tahta çıkan Şah İsmâil'e elçiler göndererek tebrik etmiş,⁹³ Safevî Hükümdarı Şâh İsmâil ve II. Bayezid arasındaki ilişkiler, II. Bayezid tahtta olduğu sürece barış içerisinde geçmiş ve bu süreçte Anadolu'daki Şii propagandası hız kesmeden devam etmiştir.

Safevî Devleti'nin Osmanlı'nın doğusunda kurulmuş olması ve daha devlet olmadan önce tarikat şeyhlerinin Anadolu'daki Türkmen boyları ile yakın ilişki içinde bulunması, Osmanlıyla mücadele içine girmesine yol açarken sınır komşu ülke olan Şeybânilerin de Safevîler ile vur kaç taktiği yaptıklarını görmekteyiz. Bir süre sonra bu iki ülkenin telaşlarında ne kadar haklı oldukları görüldü.

Akkoyunlularla akraba olan devletin mirâsçısı olduklarını düşünerek iç karışıklıklardan yıkılmaya yüz tutan devletin üzerine yeni devlet kurmayı planlayan Şâh İsmâil, 906/1500 yılının Temmuz-Ağustos ayında yedi bin kişilik taraftarıyla Erzincan'dan ayrıldı. Hedefi Şîrvân ülkesiydi. Dedesinin ve babasının öcünü artık alma zamanı gelmişti.⁹⁴ Şîrvânşâh Emîri Ferruh Yesâr, İsmâil'in geldiğini duyunca ordusunu hazırladı ama ağır yenilgiden kurtulamadı.⁹⁵ Şâh İsmâil Akkoyunlu Elvend'i yenip Âzerbaycân'ı ele geçirdi ve Akkoyunlu başkenti Tebriz'i merkez edinerek H. 907 (1501)⁹⁶ yılında Sa-

⁹² Örs, "Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî...", s. 2.

⁹³ Tufan Gündüz, "Safevîler", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 457-459.

⁹⁴ Sultân Ya'kûb zamanında Şeyh Cüneyd'in oğlu, Şâh İsmâil'in babası olan Şeyh Haydar; büyük güç elde etmişti. Şîrvânşâh padişahı, güçlenen Şeyh Haydar'ın saldırılarına karşılık Sultân Ya'kûb'dan yardım istedi ve Sultân Ya'kûb'la ittifak ederek Şeyh Haydar'a saldırdılar ve Şeyh Haydar öldürüldü ve çocukları ise İstahr Kalesi'ne esir olarak gönderildi. Bkz. Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s. 17.

⁹⁵ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 20.

⁹⁶ Ramazan 907/1502 yılı da geçmektedir. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2. bs., Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972, s. 152.

fevî Devleti'ni kurdu. H. 909 (1503-1504) yılında Akkoyunlu Murad Bey'le yaptığı savaşların ardından İran, Irak-ı Arab bölgesi ve Diyarbakır çevresini ele geçirmeyi başardı. H. 914 (1508-1509) yılına kadar Akkoyunlu Devleti'ne ait yerlerin tümünü topraklarına kattı.⁹⁷ Önceleri Dulkadiroğulları ile dostluk kuran Şâh İsmâil ilerleyen zamanlarda bu beyliğe de saldırmış ve topraklarını kendi ülkesine katmıştı.⁹⁸ Şâh İsmâil'in⁹⁹ kıyâmı sonucu böylece Akkoyunlu Devleti sona ermiş oldu.¹⁰⁰

Şâh İsmâil, bir süre sonra sınırlarını genişletmek için faaliyetlere başladı. Bu doğrultuda Mâzenderân, Cürcân, Lahicân ve Horasan bölgelerini hâkimiyeti altına aldı ve Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi fethetti. Dulkadiroğlu Alâüddevle'ye sığınmış olan Murad Bey'in tekrar Akkoyunlu tahtına oturacağı haberini alması üzerine Kayseri üzerinden gelerek Maraş'a ulaştı ve buraları tahrip edip Tebrîz'e çekildi. H. 913 (1507-1508)'de Diyarbakır ve H. 914 (1508-1509)'de Bağdat, Safevilere bağlandı.¹⁰¹

On iki İmam Şiilîğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevîleri devlet haline getiren Şâh İsmâil'in karşısında Özbekler, Sünniliğin hâmisî olmuşlardır. Daha çok siyasî ve dinî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir)'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti. X./XVI. yüzyıldan başlayarak Rusların Türkistan'ı istilasına kadar Sünnî-Şîî çatışması şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, X./XVI. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinden başka bir şey değildi. Aradaki fark, Çağataylılar yani Timürluların yerini, kavmi bakımdan onlara yabancı olmayan Özbekler; Karakoyunlular ve Akkoyunluların yerlerini de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler almıştı. Bu dönem mezhep mücadelesi ön safa geçmiştir. IX/XV. yüzyılda Timürlü ve Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymazken varisleri Özbekler ve Safevîler X/XVI. Yüzyıla gelindiğinde mezhepler arası çatışma ve savaşlar baş göstermiştir. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şâh İsmâil ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî değil, dinî lider sıfatını da taşımalarına karşılık Şeybânî Hân; "İmamü'z-zamân", "Halifetü'r-rahmân" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.¹⁰²

Gerek mezhep farklılıkları ve gerekse toprak kavgası olsun birbirleriyle sürekli mücadele içinde olan Şeybânî Han ve Şah İsmail son olarak H. 916 (1510) yılında Merv Kalesinin dışında giriştiği şiddetli savaşta Şeybânî Hân 1 Ramazan Cuma günü öldürülmüş, cesedi hunharca parçalanarak çeşitli illere gönderilmiştir. Bu arada yüzülen kafa derisi II. Bayezid'e gönderilirken

⁹⁷ Uzun vd., *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, s. 426-427.

⁹⁸ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 28-31.

⁹⁹ Şâh İsmâil'in annesi, Uzun Hasan'ın kızı Âlemşâh Begüm'dür. Âlemşâh Begüm'ün annesi ise Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Marta'dır. Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, s. 15.

¹⁰⁰ Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, C. IV, s. 25.

¹⁰¹ Oktay Efendiyev, "Sultân II. Bayezid ve Şâh İsmâil", *XIII. Türk Tarih Kongresi, C. III/1. Kısım*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 89-95.

¹⁰² İsmâil Aka, "Timürlular", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2012, s. 177-180.

altınla kaplatılan kafatası ile de şarap içilmiştir. Şeybâni Hân'ın kesik eli kendisini destekleyen Mâzenderân Hâkimi Ağa Rüstem Rûzefzûn'a gönderilerek¹⁰³ Merv'de Ehl-i Sünnet katliamına girilmiş ve ileri gelen pek çok âlim ve halk öldürülmüştür.¹⁰⁴

Liderleri öldürülen Özbekler daha büyük yıkımlarla karşılaşmamak için ezeli dostu olan Osmanlı'dan yardım almak istemiş, bu sorunu Osmanlı'nın halledebileceği düşüncesiyle Özbeklerin sarayında Vakânüvis olan Huncî, Yavuz Sultân Selim'e mektup yazarak yardım istemiş, Yavuz Sultân Selim bu katliamlara kayıtsız kalmamış ve her şeyden önce Safevî meselesini kesin olarak çözmeye karar vermiştir.¹⁰⁵

Güçlü ilerleme gerçekleştiren Safevilere karşı II. Bayezid siyasi anlamda pasif kalmıştı.¹⁰⁶ Bu tehlikeyi sezinleyen Yeniçeriler II. Bayezid'i azledip yerine Yavuz Sultân Selim'i yönetime getirmişti. Yavuz Sultan Selim tahta çıkmasından hemen sonra ilk iş olarak Safevî sorunuyla ilgilendi. Safevîlerin Anadolu'daki Şii propagandaları, Osmanlı ve çevre ülke topraklarındaki faaliyetleri, Sünnilere yapmış oldukları zulümler ve sahâbeye küftmeleri vb. nedenlerden dolayı Sünnî mezhep hamisi olan Osmanlıları Safevilere karşı sefer yapmaya zorluyordu. 2 Recep 920 (23 Ağustos 1514)'te Hoy yakınlarındaki Çaldıran Ovası'nda¹⁰⁷ yapılan mücadelede Osmanlı Devleti büyük bir üstünlük sağlayarak galip gelmeyi başardı. Böylelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri kısa süreliğine de olsa Şii tehdidinden kurtulmuş oldu. Ne var ki Şii-Sünnî rekabeti görüntüsündeki Osmanlı-Safevî çatışması bununla son bulmamış, sonraki asırlarda da hız kesmeden devam etmiştir. İslâm dünyasının kültürel-medeni gelişimini yavaşlatan gelişmelerden biri olarak bu rekabet de not edilmelidir. Nitekim İslâm dünyasının bütün enerjisini tüketen bu rekabetin izdüşümlerine bugün de Yemen'den Lübnan'a, Suriye'den Irak'a hemen bütün Orta Doğu coğrafyasında rastlamaktayız.

Böylelikle X./XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, elde ettiği büyük başarılar ile târihin sayılı imparatorluklarından biri halini aldı. İran, Kızılbaş Safevî Devleti tarafından idare edilmeye başlandı. Türkistân'a da Özbekler sağlam bir şekilde yerleştiler. Fakat bu dönemde Özbekler ne siyasi târih ne de kültür târihi bakımından mühim bir rol oynayabildiler.¹⁰⁸

¹⁰³ Şâh İsmâil onu kendisine itâ'ate çağırduğunda, "benim elim Şeybâni Hân'a bağlıdır." dediğinden dolayı Şeybâni Hân'ın kesik elini ona göndermelerindeki sebep "senin elin ona ulaşamadı ama biz onun elini sana ulaştırdık" diyerek toplantıda Şeybâni Hân'ın kesik elini önüne attılar ve bu korkudan iki üç gün sonra hayatını kaybetmiştir. (Nevâî, Şâh İsmâ'il-i Safevî, s. 76.)

¹⁰⁴ Kazvîni, Târîh-i Cihan-ârâ, s. 273-274; Nevâî, Şâh İsmâ'il-i Safevî, s. 75-77; Kazvîni, Cevâhiru'l Ahbâr, s. 127.

¹⁰⁵ Kırlangıç, "İdris-i Bidlîsi Selim Şâh-nâme", s. 135.

¹⁰⁶ Oktay Efendiyev, "Sultân II. Bayezid ve Şâh İsmâ'il", XIII. Türk Tarih Kongresi, C. III/1. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 89-95.

¹⁰⁷ İki Çaldıran vardır. Birisi Türkiye'nin Van ilinde diğeri ise İran'ın (Batı Azarbecyan) Hoy'a yakın olan ve "Siyahçeme" diye anılan yerdedir.

¹⁰⁸ Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), giriş ve s. 170.

4. Sonuç

XVI. yüzyılda güçlü bir devlet olarak kurulan Özbek Devleti Şeybâni Han liderliğinde kurulmuş ve yüzyıl Türk İslam dünyasına hükmetmiştir. “Başkenti atının üzeri olan” savaşçı komutan, Şeybânî Han devletini, yıkılmaya yüz tutan dağılmış Timurlu topraklarını ülke topraklarına katarak sınırlarını genişletmiştir. Sünnî Şeybâniler devleti kurulurken çevre bölge sınırları içinde kurulan genç Şii Safevî Devleti ile savaşılmış, bu iki devlet arasındaki siyasi ve mezhepsel bakımdan çeşitli zorluklar yaşanmıştır.

Akkoyunlu Devleti'nin yıkılarak yerine kurulan Safevî Devleti ile Timurlu toprakları üzerine kurulan Özbek Şeybânî Hanın Şah İsmâil tarafından öldürülmesi sonucu Özbeklerde ciddi anlamda siyasi ve mezhebi tedirginlik ortaya çıkmış ve bunun için Batıda güçlü devlet olan Osmanlı Devleti'yle Özbeklerin siyasi ilişkileri güçlendirilmiş ve Safevîlerin saldırılarına karşı Osmanlıdan acilen yardım talep edilmiştir. Böylece Yavuz Sultan Selim zamanında, Osmanlı'nın doğuya karşı yürüttüğü politika etkili olmuştur. Sekiz yıl boyunca Doğuya seferler düzenlenmiş ve Şii tehdidi geçici bir süre engellenmiştir. Osmanlı-Özbek ittifakı sağlanarak Safevîler ortak tehdit kabul edilmiş ve kardeş devletler arasında kanlı savaşlar ve mücadeleler olmuştur. Osmanlıyı ciddi bir tehdit olarak gören Avrupa'nın hedefi gerçekleştirerek Venedik'e dayanan Osmanlı'nın Batıya karşı ilerlemesi durmuştur. Birbirleriyle mücadele eden bu devletler ne yazık ki kardeş devletler olup Cengiz soyundan gelen Türk devletleriydiler.

Bu dönemde binlerce Şii-Sünnî birbirini öldürmüş ve kardeş kanı akıtılarak bugün Ortadoğu'da siyasi anlaşmazlıkların temel sebebi olan mezhep savaşlarının ateşi yakılmıştır.

Kaynakça

- AKA, İsmail: “Timürlular”, *DİA*, C. XXXXI, İstanbul 2012.
- ALPARGU, Mehmet: “Türkistân Hanlıkları, Özbekler ve Özbek Hanlıkları, Terimler ve Özbeklerin Menşei”, *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002.
- ALPARSLAN, Hamid Algar ve Ali: “Hüseyin Baykara”, *DİA*, C. XVIII, İstanbul 1988.
- BARTHOLD, W: *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Müt. M. Fuat Köprülü, 6. Bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- BUDAK, Mustafa: “Ebü'l-Hayr Hân”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994.
- BUHÂRÎ, Hâce Bahâuddin Hasan Nisâri-yi: *Müzekkir-i Ahbâb*, Tashih: Seyyid Muhammed Fazlullâh, Delhî, Hindistan Eğitim Bakanlığı yardımıyla Dâiretu'l Me'ârif-i Osmânî Haydarabâd, 1969.
- CÜVEYNÎ, Alâuddin Atâulmülk b. Bahâuddin Muhammed: *Târîh-i Cihânguşâ*, Thk. Muhammed Kazvîni, Tahran, Müessese-i İntişârât-i Nigâh, Tahran 1391.
- DİHHUDÂ, Mirzâ 'Ali Ekber: (نسف) “Nesef” maddesi, *Lügatnâme*, C. XIV, Haz. Muhammed Mün ve Seyyid Ca'fer Şehîdî, Tahran, Müessese-i Lügatnâme-i Dihhudâ, Müessese-i İntişârât ve çap-i danişgâh-i Tahran, 1377.

- DUĞLAT, Mirzâ Muhammed Haydar: *Târîh-i Reşîdî*, Tashih. Abbas Çemenî, Oğuzhân, Tahran 1398, Almaata 2019.
- EFENDİYEY, Oktay: “Sultân II. Bayezid ve Şâh İsmâil”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III/1. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- GÜNDÜZ, Tufan: “Safevîler”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008.
- HAMEDÂNÎ, Reşidüddîn Fazlullah-i: *Câmiu't-Tevârih*, Thk. Muhammed Rüşen, Tahran, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1387.
- HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî: *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Beyrut, Dar-u Sadr, 1977.
- HÂNDMÎR, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Hüseyinî: *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-i Beşer*, Haz. Celâleddîn Hümâyî, C. III, IV 4. Bs., İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380.
- HUNCÎ, Fazlullâh b. Rûzbihân: *Mihmân-nâme-i Buhârâ: Târîh-i Padişâhi-yi Muhammed Şeybânî*, Haz. Menûçehr Sütüde, 2. Bs., Tahran, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Tahrân, 1976.
- İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm: *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Haz. İrec Efşâr, C. I, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1340.
- KAFALI, Mustafa: “Altın Orda Hânlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 2085*, İstanbul 1976.
- KAFALI, Mustafa: “Cuci Sülalesi ve Şubeleri” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ekim 1970.
- KAFALI, Mustafa: “Özbek Hân”, *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007.
- KAFALI, Mustafa: “Tîmûr”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. XII.
- KAMALOVA, Zebiniso: “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, (MİKAD), C. I, S. 2, Aralık 2017.
- KARASOY, Yakup: “Şiban Hân Divânı” (İnceleme-Metin-Dizin Tıpkıbasım), Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Ahmet Bican Ercilasun, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- KAZVİNÎ, Kadî Ahmed Gaffâri-yi: *Târîh-i Cihân-âra*, Haz. Müctebâ Minovî, İntişârât-ı Hafız, Tahran 1343.
- KILIÇ, Nurten: “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Hân ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- KILIÇ, Nurten: “XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Mâverâünnehir-Özbek Hânlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hâkimiyet ve Hukuk”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemâl Çiçek, Salim Koca, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KUTGÂN, Muhammed Yâr b. Arap: *Musahhirü'l-Bilâd: Târîh-i Şeybâniyân*, Tash., Nâdire Celalî, Merkez-i Pejûhişi-yi Mirâsi Mektûb, Tahran 2006.
- MACÎT, Abdulkadir: *Şeybânî Hânlığı (1500-1599)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, Danışman, İsmail Safa Üstün, İstanbul 2015.
- MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed: *Ahşeni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. <http://ar.lib.eshia.ir/> (Erişim târihi, 25.05.2021).

- MUHAMMEDCANOV, Abdullah: “Taşkent”, *DİA*, C. XXXX, İstanbul 2011.
- MUHAMMEDCANOV, Abdullah: “Tirmiz”, *DİA*, C. XXXXI, İstanbul 2012.
- NEVÂÎ, ‘Abdü’l Hüseyin: Şâh İsmâ’îl-i Safevî: (Mecmû’a-i Esnâd ve Mukâtebât-i Târîhi bi Hemrâh-i Yaddaşthâ-yi Tafdîli), İntişârât-i Ergovân, Tahran 1368.
- NÛR MUHAMMED, Abdu’l-Hamid: “Taksimât-i hudud-i İdariy-i Hisâr-i Şâdman, salhay-i 1910-1951”, *İranjournals.nlai.ir*, 2020 (Erişim târihi, 14.11.2020).
- OMOROV, Temurlar: “Türkistân’daki Özbek Hânlığının Kısa Târîhi ve Özbek Boyları”, *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, C. V, S. 2, Ankara 2012.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G: “Mâverâünnahir”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 177-180.
- RÜMLÛ, Hasan Big: *Ahsenü’t-Tevârîh*, Ed.: Abdülhüseyin Nevâî, Tahran, İntişârât-i Bâbek, Kitaphâne-i Tahassusi-i Târîh-i İslâm ve İrân, 1374.
- SAFÂ, Zebihullâh: *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, C. IV, İntişârât-i Firdevsî, Tahran 1378.
- SÜMER, Faruk: “Akkoyunlular”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989.
- SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler): Târihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2.bs., Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972.
- SÜMER, Faruk: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Şâh İsmâ’îl ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), Ankara, Selçuklu Târîh ve Medeniyeti Enstitüsü, Güven Matbaası, 1976.
- ŞÂMÎ, Nizâmeddin: *Zafernâme*, (*Târîh-i Futûhat-i Emîr Teymûr Gorgân*), Tash. Feliks Taver, Çap-i Matbaâ-yi Amrika-i, Beyrut 1937.
- ŞEKER, Fâtih M: *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- ŞÜKÛROV, Zaur: “Sâlih Muhammed” *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009.
- TAŞAĞIL, Ahmet: “Hoten”, *DİA*, C. XVIII, İstanbul 1998.
- TAŞTEKİN, Serap: “Moğolların Unutulan Târîhine Mirzâ Haydar Duğlat’tan Bir Katkı: Târîh-i Reşidî”, *Türk Târîhi Araştırmaları*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, Yıl: 4, Sayı: 1 Bahar 2019.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Bugünkü Türkili (Türkistân) ve Yakın Târîhi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TUĞ, Kadir: “Özbek Hân’ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenışı ve Bazı Özbek Boyları”, *Akademik Matbuat*, Yıl: 3, C. 3, S. 2, Aralık 2019. <http://dergipark.gov.tr/matbuat>, (Erişim târihi, 09.03.2021).
- USTA, Aydın: “Üsrüşene”, *DİA*, C. XXXXII, İstanbul 2012.
- YUVALI, Abdülkadir: “Ebû Sa’id Mirzâ Hân”, *DİA*, C.X, İstanbul 1994.
- YUVALI, Abdülkadir: “Mengü Tîmûr”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004.

Extended Abstract

Establishing The State Of The Shaybanis

The Shaybanids, who ruled Transoxiana, Fergana, Endican, Kashgar and Khwarezm and advanced to the lands of Turkistan, India and Iran and who left its mark on the 10th-11th to 16th centuries, did not receive enough attention although they witnessed a very important period in the Turkish history.

In this study, we covered the establishment of the reign of Muhammad Shaybani Khan, the first ruler of the Shaybani Khanate and the “father of conquests”, and the issues he experienced with the Safavids.

This study also covers the understanding of his attitude and actions towards the states he founded his own state in, during establishing the Shaybani Khanate, as well as the political structure of the period when this brave commander “who is on top of the horse of the capital of the state” established his state.

There is very little information about the emergence of the Uzbeks in history. Uzbeks are considered to be one of the oldest and most populous peoples of Turkistan. They are an ethnic union of Turkish tribes with a rich history and high culture. The Uzbeks come from the oldest peoples living in Central Asia and its vicinity. They were referred to as “Sogdians”, “Khwarizmians”, “Bactrians”, “Parkanians” by the name of the oasis they lived in the earliest times. The Uzbeks were also known to be descendants of the new tribes formed by the Turkish-Mongolian mixing.

The name Uzbek is a political term coined by the Shaybanids to describe the Jochi nation related to the Uzbek Khan. The tribe that supported Uzbek Khan, who took the throne of the Golden Horde, and ensured his success against other princes, became the Shaybanids. Since then, the Shaybanids were called Uzbeks because of their subordination to Uzbek Khan.

Towards the end of the 10th to 15th centuries, under the leadership of Abu al-Khayr Khan, the grandfather of Muhammed Shaybani Khan, the nomadic Uzbeks moved forward with conquests from Desht-i-Kipchak and moved to Transoxiana to inherit the lands of Timurid with a settled civilized life.

The Uzbek Khanate began to play a role in quite large lands during the time of Abu al-Khayr Khan. Abu al-Khayr Khan captured the city of Saray and delivered a sermon in his name in Ordu-yi Bazar. The Uzbeks living in the north of the Aral Sea and Seyhun River in 1412-1413 under the rule of Abu al-Khayr Khan. From the beginning of the 10th to 16th centuries, they began to descend steadily towards the south. He captured the fortresses of Signak (ruins of Sunak Kurgan these days), Arkuk, Suzak, Akkurgan and Ozkent. The solid settlement of the Uzbeks here is considered a significant event with bright results for their later history. Since then, Signak became the capital city of Abu al-Khayr Khan, and the border between the Timurids and the Uzbeks was established.

After Abu al-Khayr Khan’s death around 1469-1470, there was a constant struggle between his sons. After Abu al-Khayr Khan died, his son Sheikh Haydar Khan took over. However, Sheikh Haydar was not well equipped as a ruler. Due to his negative attitude towards the emirs and the uncertainty in the administration, those in his surroundings were not satisfied with him. The other authorities in Dasht-i-Kipchak wanted to take advantage of the messy situation that occurred as a result of his wrong practices, and they fought against Sheikh Haydar Khan. Sheikh Haydar Khan was killed at that time. The most important impact of this

event on the Uzbeks was that it created a power vacuum. This gap resulted in the Uzbeks dispersing to various places.

In the political life of the Uzbeks, his grandson Muhammed Shaybani Khan, who succeeded to the throne after Abu al-Khayr Khan started a new era in the Shaybani Khanate by making hit-and-run tactics on the lands of the surrounding leaders and adding many areas to his lands.

In the time of Shaybani Khan, the fragmented Uzbeks left behind from his grandfather ruled in separate places. The Uzbeks dispersed, and enmity broke out between them as the fight for the throne broke out. In this desperation and straying, Shaybani Khan came to Ahmed, the son of Sultan Abu Sa'id Mirza, in Transoxiana. He stayed with him till the end of his days. Then he went to Turkistan and took refuge with Mahmud Khan. He took over Samarkand, Bukhara and Turkistan with all the help and support of Mahmud Khan. He formed a strong army of fifty thousand soldiers. The Uzbeks, who dispersed after Abu al-Khayr Khan in the Deşt-i-Kipchak steppes, joined his army. When Shaybani Khan, who did not turn down Alaca Khan's request for help, helped him by joining Shaybani Khan with his army of thirty thousand people, and Shaybani Khan's army became even stronger.

The 16th century was a disastrous time for the Timurids. The nomadic Uzbeks under the rule of Mirzas, who came from the branch of Shayban, one of Batu's brothers, ended the Timurid domination by capturing first Khwarazm and Transoxiana at the beginning of this century, and then Khorasan after the death of Huseyin Baykara.

Muhammad Shaybani took advantage of the internal struggles of the Timurids and captured Bukhara and Samarkand in 1500-1501. The conquest of Transoxiana was completed when Shaybani Khan entered Fergana in 1498-1499. As a result, Muhammad Shaybani Khan, who owned all the lands of the Timurids in 1502-1503, established a strong state and dominated the Turkestan region. Soon the Uzbeks established a strong Sunni Islamic state called "Shaybani" under the leadership of Shaybak (Shaybani) Khan, son of Shah Budag, 1500-1501, gathered the Uzbeks under their body and brought out powerful rulers.

Shaybani Khan established a large Uzbek State stretching from the eastern shores of the Caspian Sea to East Turkistan and from Syr Darya to central Afghanistan. By making Samarkand the capital, he gave the administration of Turkistan to his uncles Kockuncu and Sevincek Khan and left the administration of Bukhara to his brother Mahmud.

At this time, he fought with various states, especially the Kazakhs and Safavids, and inflicted heavy defeats on them.

In the IX/XV centuries, neither Timurid nor Turkmen rulers felt the need to use the sectarian cause as a flag. However, the fact that the Safavid State was completely founded on the principles of sect, that is, Shah Ismail and those who came after him, was the main reason why they were not only political rulers, but also religious leaders. On the other hand, Shaybani Khan wanted to play the role of the hero and leader of the Sunni Islamic world with the titles "Imamu'z-zaman" and "Khalifetu'r-rahman". Then the sectarian wars, the foundation of which was laid at that time, officially started.

In this study, we also discussed the state of affairs in the surrounding state at the time of establishing the Shaybanid State.

KİTÂBÜ'L-İDRÂK'TA YIYECEK VE İÇECEK İSİMLERİ

Esra POYRAZ*

Öz

Beslenmek, insanın yaşamını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu önemli olgulardan biridir. Bu ihtiyaç, yeme-içme kültürü olarak toplumdan topluma farklılık gösterir. Bu farklılıkların oluşmasında bölgenin bitki örtüsü, coğrafi özellikleri, toplumun ekonomik düzeyi etkili olmaktadır. Zamanla toplumun yapısında meydana gelen farklılıklar, o toplumun yeme-içme anlayışına da etki etmektedir. Bu çalışmada, bozkır hayatından gelmiş Türklerin önemli geçim kaynağı olan hayvancılık ile bu yaşam koşullarına uygun olarak yaptıkları tarımın onların yeme ve içme kültürüne etkileri ortaya konulacaktır. Türklerin temel besin kaynağını, bozkır yaşamının da etkisiyle et ve etten yapılan yiyecekler oluşturmaktadır. "Tutmaç, yahni" en sevilen yemekleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra süt ve süt ürünlerinden yapılan peynir ve çeşitleri de önemli besin kaynakları arasındadır. Hayvancılık için bereketli otlakları tercih eden Türkler, buralarda tarımla da uğraşmışlardır. Bundan dolayı tarıma dayalı yeme-içme kültürü de göze çarpmaktadır. Un ile yapılan hamur işleri ve yemeklerin yanı sıra buğday ve diğer tahıl ürünleri ile yapılan yiyecek ile içecekler de Türklerin beslenme alışkanlıkları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Beslenme alışkanlıkları; o toplumun yaşam tarzını, kültürünü ortaya koyan önemli unsurlardan biridir. Kıpçak Türklerinin beslenme alışkanlıklarının tespiti; onların günlük yaşamı, kültürleri, farklı topluluklarla etkileşimi konusunda bilgiler vermesi bakımından değerli ipuçlarıdır. Bu çalışmada da XIV. yüzyılda kaleme alınmış olan ve Kıpçak Türkçesi ile ilgili önemli sözlük ve gramer kitaplarından biri olan "Kitâbü'l-İdrâk" adlı eserde yer alan yiyecek ve içecek adları tespit edilip etimolojisi yapılarak Kıpçak Türklerinin beslenme anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Yiyecek, İçecek, Beslenme, Kültür.

Geliş Tarihi: 28 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 03 Şubat 2022.

Atf Bilgisi: Esra Poyraz, "Kitâbü'l-İdrâk'te Yiyecek ve İçecek İsimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 309-322. doi: 10.55773/tda.1015910

* Dr, İstanbul / Türkiye, poyrazesra@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6392-1101.

Food And Beverage Names In Kitâbü'l-İdrâk

Abstract

Nutrition is one of the important facts that a person needs in order to survive. This need differs from society to society as a food and beverage culture. The vegetation cover of the region, geographical features, economic level of the society are effective in the formation of these differences. The differences that occur in the structure of the society over time also affect the eating and drinking understanding of that society. In this study, the effects of animal husbandry, which is an important source of livelihood of Turks who came from the steppe life, and their agriculture in accordance with these living conditions on their eating and drinking culture will be revealed. The main food source of the Turks is meat and foods made from meat with the influence of steppe life. "Tutmaç, yahni" is one of the most popular dishes. In addition to this, cheese and its varieties made from milk and dairy products are among the important nutritional sources. The Turks, who preferred fertile pastures for livestock, also engaged in agriculture here. For this reason, the food and beverage culture based on agriculture is also striking. In addition to pastries and meals made with flour, food and beverages made with wheat and other grain products have an important place in the dietary habits of the Turks. Nutrition habits is one of the important elements that reveal the lifestyle and culture of that society. The determination of the dietary habits of the Kıpçak Turks are valuable clues in terms of giving information about their daily life, culture and interaction with different communities. In this study, the names of food and drink in the work called "Kitâbü'l-İdrâk", one of the important dictionaries and grammar books about Kıpçak Turkish, which was written in the 14th century, will be determined, their etymology will be made and the understanding of nutrition of the Kıpçak Turks will be revealed.

Keywords: Kıpçak Turkish, Food, Beverage, Nutrition, Culture.

1. Giriş

Kültür, genel olarak, toplumun maddi ve manevi değerler bütünü olarak tanımlanmaktadır. TDK Güncel Türkçe Sözlük'te kültür, "tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü"¹ olarak ifade edilmektedir. Maddi değerler içerisine giyim-kuşam, beslenme anlayışı vb. dâhil edilebilir.

Beslenme anlayışı ya da yeme-içme kültürü toplumlara özgü farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların oluşmasında, toplumun yerleştiği bölgenin bitki örtüsü, coğrafi özellikleri, toplumun ekonomik durumunun da etkisi bulunmaktadır. Örneğin; denize kıyısı olan yerlerde, deniz ürünlerinin pişirilmesinde ve deniz ürünlü yemeklerde çeşitlilik söz konusudur. Buna karşılık, tahıl ve bakliyatın bol olduğu yerlerde de bu ürünlerle yapılan yemeklerde çeşitlilik bulunmaktadır.

"Beslenme, coğrafya kadar ekonomik hayatla da ilgili olduğu için, kültürlerin tasvirinde önemli bir ölçü olagelmıştır. Bozkırın güneyindeki Asya'nın ve Orta Doğu'nun ana beslenme kaynağı tahıl ve ekmek iken, bozkır halklarının ana beslenme kaynağı ise, süt ve süt ürünleridir."²

¹ Genel Türkçe Sözlük, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/>, 5 Kasım 2020.

² Günay Karaağaç, "Türkçenin Süt Ürünleriyle İlgili Sözleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 4, Güz 1997, s. 164.

Bozkır hayatı yaşayan Türklerin en önemli geçim kaynağı hayvancılıktı. Bu nedenle de Türklerin temel besin kaynağını et ve etten yapılan yiyecekler oluşturmaktaydı. En sevdikleri yemekler “yahni” ve “tutmaç” olan Türkler, sofralarında etle yapılan yemekler bulundururdu. Etin uzun süre dayanması için, konserve yapmayı öğrenen Türkler bunları Çin'e de ihraç etmekteydi³. Hayvancılık önemli bir ekonomik kaynak olduğundan süt ve süt ürünleri de besin olarak tüketilmekteydi. Hayvancılığın yanı sıra tahıl da Türkler için önemli beslenme kaynakları arasında yer almaktadır. Buğday unu ile yapılan yemek ve börek çeşitlerinin adları da Türklerde tahıl yetiştiriciliğinin önemini göstermektedir. Öyle ki Türkler, komşularına et ve süt ürünleriyle ilgili yiyecek adlarının yanı sıra tahıl kaynaklı yiyecek adlarını da vermiştir.⁴

Beslenme kültürü ile günlük yaşam arasında da yakın ilgi bulunmaktadır. “Günlük hayat ve ekonomik zorluklar, Türklerin yemek gelenekleri ile yemek çeşitlerini doğuran ve en başta gelen bir tesirdir.”⁵ Kıpçak Türklerinde yiyecek ve içecek adları, onların günlük yaşamı ve beslenme kültürü ile ilgili bilgiler verecektir. Önemli sözlük ve gramer kitaplarından biri olan ve XIV. yüzyılda kaleme alınan *Kitâbü'l-İdrâk* adlı eserde geçen yiyecek ve içecek adlarını konu alan bu çalışmada, o zamanın beslenme kültürü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tam adı *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* olan eser, Memlûk Devleti'nde 1312 yılında Berberî asıllı Arap dilcisi Ebu Hayyân tarafından kaleme alınmış sözlük ve gramer kitabıdır. Eser, Mısır'da konuşulan Türkçenin teorik gramerini ortaya koyan en eski tarihli eserlerden biridir.⁶ İki bölüm olan eserde, Türkçe-Arapça sözlük kısmı ile gramer bölümü bulunmaktadır. 2200 kelimenin bulunduğu sözlük bölümünde, isimler ile fiiller karışık olarak ve Arap alfabesine göre verilmiştir. Gramer kısmında da Arapçanın nahiv ve tarif kurallarına uyularak adeta “Türkçenin Arapça ile boy ölçüşecek kadar zengin bir dil” olduğu ortaya konulmuştur.⁷ Ebu Hayyân, eserini kaleme alırken daha önceki eserler ile Kahire ve çevresinde yaşayan Türklerin sözlü varlıklarından yararlanmıştı.

Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan nüsha, eserin yazılışından 23 yıl sonra istinsah edilmiştir. 65 varaktan oluşan eserin nerede istinsah edildiği bilinmemektedir. İkinci nüsha, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça yazmalar bölümündedir. 97 varaktan oluşan bu nüsha, 1402 yılında Lazkiye'de Ahmed El-Şafi'i tarafından istinsah edilmiştir.

Bu çalışma ile devrinin en büyük dil bilimcilerinden biri olarak kabul edilen Ebu Hayyân'ın bu eserinde yer alan içecek ve yiyecek isimleri tespit edilip kelimelerin etimolojik incelemesi yapılmış ve dönemin yeme-içme kültürü

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, 16. Baskı, İstanbul 1997, s. 318.

⁴ Günay Karaağaç, “Türkçenin Komşularına Verdiği Beslenme Kültürüyle İlgili Kelimeler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. II, Aralık 1998, s. 477.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 73.

⁶ Hayati Develi, “Kitâbü'l-İdrâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 108.

⁷ A. Melek Özyetgin, “14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, 2003, s. 37.

ile ilgili veriler göz önüne serilmeye çalışılmıştır. Bunun için Ahmet Caferoğlu'nun bu eserle ilgili çalışması esas alınmıştır.

2. İçecek İsimleri

ayran: < ayır-an+ Ø “yoğurttan yapılan içki” (Kİ, 1931: 8)

Bu kelimeye, DLT'de de *ayran*⁸ biçimiyle rastlanmaktadır. Kelimenin kökünü, Clauson⁹ ve Gülensoy¹⁰ “ayır-” filinden getirmektedir. Kaçalın ise kelimenin “ayra-” eyleminden geldiğini ifade etmektedir.¹¹

gülaf: < Far. gül+ab “Farisicenin ‘gül+ab’ından muhareftir. Türkler ‘b’ harfini ‘f’ olarak telaffuz ettiklerinden ‘gülaf’ olmuştur.” (Kİ, 1931: 43)

Bu kelimenin anlamı “gül, gül suyu” olarak da verilmektedir.¹²

kayırtamak: “süt” (Kİ, 1931: 74)

Bu kelime, sadece Kİ’de yer almaktadır.

kımız: < *kımır (T. Tekin) kımız (at ve deve sütü) (Kİ, 1931: 75)

Clauson, kelimenin anlamını verirken etimolojisine değinmemektedir.¹³ Gülensoy, kelimenin etimolojisini “<*kım ‘ekşilik bildiren sözcük’ + (ı)z <*kımır” olarak vermektedir.¹⁴ T. Tekin, kelimenin “<*kımır” ile bağlantılı olduğunu söylerken¹⁵ Kaçalın ise kelimenin “ekşili” anlamındaki Arapça “humız / hamıza”dan alıntı olduğunu belirtmektedir.¹⁶

mengü su: “abu hayat” (Kİ, 1931: 58)

sarı: “şarap” (Kİ, 1931: 87)

Bu kelime verilen anlamıyla sadece Kİ’de geçmektedir.

sirke: < Far. sirke “salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm, elma, limon vb suyu” (Kİ, 1931: 90)

Clauson ve Eren, kelimenin Farsçadan alıntı olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Gülensoy ise kelimenin “<Moğ. Sereke” ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir.¹⁸

sorma: < sor-ma+Ø “boza” (Kİ, 1931: 92)

Eski Uygurca Sözlüğü’nde “surma” biçiminde geçen kelimenin anlamının “şarap” olduğu belirtilmektedir.¹⁹ “sor-” eylemi, DLT’de “emmek, sormak” an-

⁸ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 55.

⁹ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972, s. 276.

¹⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 95.

¹¹ Mustafa Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, TDK Yayınları, Ankara 2017, s. 728.

¹² Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 88.

¹³ Clauson, *a.g.e.*, s. 629.

¹⁴ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 509.

¹⁵ Talat Tekin, *Makaleler I-II*, Haz. Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 25.

¹⁶ Kaçalın, *a.g.e.*, s. 558.

¹⁷ Clauson, *a.g.e.*, s. 850; Eren, *a.g.e.*, s. 370.

¹⁸ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 785.

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968, s. 212.

lamındadır.²⁰ Clauson²¹ ve Erdal,²² kelimenin “sor-” eyleminden geldiğini ifade etmektedir.

süt: < sū+t+Ø “kadınların ve memeli dişi hayvanların yavrularını besledikleri, memelerinden gelen, besin değeri yüksek beyaz sıvı” (Kİ, 1931: 95)

Eren, bilimsel yayınlarda kelimenin sonundaki “+t”nin çokluk eki olarak verildiği ve ekin, Moğolca olduğunu belirtmektedir.²³ Gülensoy da kelimenin sonunda çokluk eki bulunduğunu söylemektedir.²⁴

3. Yiyecek İsimleri

bal: “bal” (Kİ, 1931: 14)

Bal kelimesi TDK Güncel Türkçe Sözlük'te “bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları bal özünden yapıp kovanlarındaki petek gözlerine doldurdukları, rengi beyazdan esmere kadar değişen tatlı, koyu, sıvı madde” olarak açıklanmaktadır.²⁵

Clauson, *bal* kelimesinin Hint-Avrupa dillerinden alıntı olduğunu belirtmektedir.²⁶ Eren, Ramstedt'in *bal*'ın “Korece *pal* ‘arı’ (= Japonca *hachi* ‘arı’)” biçimleri göz önüne alındığında doğudan alındığı görüşünü verdikten sonra Hint-Avrupa dillerinden alınmış olabileceğini ifade etmektedir. Eren'e göre en yakın karşılık olarak Latince *mel* kullanımı örnek verilebilir.²⁷

Gülensoy, *bal* kelimesinin “Çince **pat*, Korece *pal*, Japonca *hachi*, Latince *mel*, Sanskritçe *mádhu*” kelimelerinden alıntı olabileceği görüşüne karşı çıkmakta ve *bal*'ın Türkçenin en eski kelimelerinden biri olduğunu belirtmektedir.²⁸

bişi: < biş-i+Ø “yufka, hamurdan yapılmış ve yağda pişmiş bir nevi çörek” (Kİ, 1931: 19)

Clauson²⁹ ve Tietze,³⁰ kelimenin “pişmek” anlamındaki “biş-” eylemine “-i” ekinin eklenmesiyle oluştuğunu dile getirmektedir.

börek: < bür-ek+Ø “içerisine et doldurulmuş hamur parçaları” (Kİ, 1931: 22)

DLT'de “büzmek” anlamında verilen “bür-” eylemine “-ak” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.³¹ Clauson,³² Tietze³³ ve Gülensoy³⁴ da kelimenin etimolojisini verirken “-ak” ekinin varlığını belirtmiştir.

²⁰ Atalay, *a.g.e.*, s. 530.

²¹ Clauson, *a.g.e.*, s. 852.

²² Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation (I - II)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991, s. 319.

²³ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 380.

²⁴ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 829.

²⁵ *Genel Türkçe Sözlük*, (Çevrimiçi) <https://sozluk.gov.tr/>, 25 Ocak 2022.

²⁶ Clauson, *a.g.e.*, s. 330.

²⁷ Eren, *a.g.e.*, s. 34-35.

²⁸ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 107.

²⁹ Clauson, *a.g.e.*, s. 378.

³⁰ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Birinci Cilt: A - E)*, Simurg Yayınları, İstanbul 2002, s. 356.

³¹ Atalay, *a.g.e.*, s. 125.

³² Clauson, *a.g.e.*, s. 362.

³³ Tietze, *a.g.e.*, s. 381.

³⁴ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 173.

çeker börek: “şekerli börek” (Kİ, 1931: 27)

Bu kelime sadece Kİ’de geçmektedir.

şiş börek: “hamurdan parça parça yapılan maruf börek (yemek)” (Kİ, 1931: 96)

bulgamaç: <bulga-maç+Ø bulamaç (Kİ, 1931: 22)

DLT’de “bulandırmak, bulanıp kusayazmak, öfkelendirmek” anlamına gelen “bulga-” eylemine yemek adları yapma işlevinde bulunan “-maç” yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.³⁵ Korkmaz, ekin yemek ve yiyecek adları yapmak için kullanıldığını belirtmiş ve ekin “-ma” ekine “aş” adının eklenmesiyle oluşturulduğunu belirtmiştir.³⁶ Tietze, kelimenin etimolojisini “<bulama+aş” olarak yaparken³⁷ Gülensoy ise “<*bula-ma+aş” biçiminde göstermektedir.³⁸

çekirdek: < çekirde-k+Ø “çekirdek” (Kİ, 1931: 27)

Etimoloji sözlüklerinde kelimenin “çekirdek çığnenirken çıkan ses”ten türediği ifade edilmektedir. Clauson, “çatla- (çatıla-)” kelimesi ile bağlantılı olduğunu söylerken³⁹ Tietze “*çekirde-” kelimesine “-k” ekinin eklenmesiyle türediğini açıklamaktadır.⁴⁰ Gülensoy ise “ekmek içerisinde taş kırıntıları olduğu zaman dişin ezemeyerek çıkardığı ses” anlamına gelen “şigir” kelimesinden türediğini belirtmektedir: <şigir+de-k.⁴¹

çiet: peynir (Kİ, 1931: 28)

TDK’nin Genel Ağ sitesinde yayınlanan Tarama ve Derleme Sözlüğü’nde bu kelimeye rastlanmamıştır. Eren, Kıpçakçada “çığıt” olarak yer alan kelimenin Osetçeden geldiğini ifade etmektedir.⁴²

çirkeme: İçine kıyma konulmuş ve yağda kızartılmış hamur (Kİ, 1931: 29).

Bu kelime sadece Kİ’de geçmektedir. TDK’nin Genel Ağ sitesinde yayınlanan Tarama ve Derleme Sözlüğü’nde bu kelimeye rastlanmamıştır. Kelime genel olarak “çiğ börek” karşılığı olarak düşünülmektedir. DLT’de çir kelimesi “yağ” anlamında verilmektedir.⁴³

çörek: 1. Ekmek 2. Küçük ekmek, peksimet (Kİ, 1931: 31)

Eren, kelimenin kökünün bilinmediğini ancak Türkçe bir türev olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Gülensoy ise kelimenin etimolojisini “<*çö(ü)r+e-k” biçiminde yapmaktadır.⁴⁵

çugrat: < yogur-t+Ø yoğurt (Kİ, 1931: 31)

Bu kelime sadece Kİ’de geçmektedir.

³⁵ Atalay, *a.g.e.*, s. 114.

³⁶ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014, s. 161.

³⁷ Tietze, *a.g.e.*, s. 391.

³⁸ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 180.

³⁹ Clauson, *a.g.e.*, s. 867-868.

⁴⁰ Tietze, *a.g.e.*, s. 491.

⁴¹ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 228.

⁴² Eren, *a.g.e.*, s. 456.

⁴³ Atalay, *a.g.e.*, s. 153.

⁴⁴ Eren, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁵ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 255.

eleşke: Et ile beraber haşlanmış yufka, hamur parçası (Kİ, 1931: 10).

Bu kelime sadece Kİ'de geçmektedir.

et: İnsanlarda, hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka (Kİ, 1931: 12)

étmek: < **it-mek+Ø** “ekmek” (Kİ, 1931: 12)

kara etmek: kara ekmek (Kİ, 1931: 70)

Kelimenin “*et-*” eylemine “*-mek*” ekinin getirilmesiyle oluştuğu ifade edilmektedir. Tietze, kelime içerisinde “/t/→/k/ değişimi” olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Öner de Tat. *ikmek* biçiminde kullanılan kelimenin sonunda “*-mek*” ekinin bulunduğunu söylemektedir.⁴⁷ Kaçalın, Türkçedeki “*ēt-*”, “*düzenlemek, tanzim ve tertip etmek*” eylemi ile “*ekmek*” kelimesi arasında yapı ve anlam bakımından ilgi kurulamayacağını dile getirmektedir. Kaçalın'e göre kelime, “*yumuşak*” anlamındaki “*et*” sözcüğüne “*+mek*” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.⁴⁸

kak: “*pastırma*” (Kİ, 1931: 71)

TDK Güncel Türkçe Sözlük'te “*kak*” kelimesi, “*elma, armut vb. meyvelerin kurutulmuşu*” olarak verilirken Tarama Sözlük'te “*kurutulmuş et*” anlamında yer almaktadır (Erişim: 25.10.2020).

katık: < **kat-ık+Ø** “*Ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler*” (Kİ, 1931: 72)

Ebu Hayyan, Kİ'de, kelimenin kökünün “*kat-*” eylemi olduğunu belirtmektedir. “*kat-*” kelimesi, DLT'de “*katmak, ilave etmek, karıştırmak*” anlamında verilmektedir.⁴⁹ Etimoloji sözlüklerinde de kelimenin “*kat-*” eylemine “*-ık*” ekinin getirilmesiyle oluştuğu belirtilmektedir.⁵⁰

kavurga: < **kavur-ga+Ø** “*kavrulmuş hububat*” (Kİ, 1931: 73)

DLT'de “*kavurmaç*” olarak geçen kelimenin anlamı “*kavrulmuş buğday*” olarak verilmektedir.⁵¹ Bu kelimenin “*kavurmak*” anlamındaki “*kagur-*” eyleminden türediği belirtilmektedir.⁵² Gülensoy ise kelimenin etimolojisini “< **kak+ur-ga*” biçiminde yapmaktadır.⁵³

kavurma: < **kavur-ma+Ø** “*yağda kızartılmış et parçası*” (Kİ, 1931: 73)

Eski Türkçede “*kagur-*” biçiminde geçen “*kavur-*” eylemine “*-ma*” yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Gülensoy kelimenin etimolojisini “< *kav(kak)+ur-ma*” olarak yaparken⁵⁴ Kaçalın ise “< **kag-ur-ma*” biçiminde göstermektedir.⁵⁵

kavut: < **kak+ut+Ø** “*kavrulmuş buğday -bir nevi yemek-*” (Kİ, 1931: 73)

⁴⁶ Tietze, *a.g.e.*, s. 750.

⁴⁷ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 78.

⁴⁸ Kaçalın, *a.g.e.*, s. 598-599.

⁴⁹ Ahmet B. Ercilasun - Ziya Akkoyunlu, *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 692.

⁵⁰ Clauson, *a.g.e.*, s. 598; Eren, *a.g.e.*, s. 217-218; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 475.

⁵¹ Atalay, *a.g.e.*, s. 283.

⁵² Clauson, *a.g.e.*, s. 613; Erdal, *a.g.e.*, s. 319.

⁵³ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 480.

⁵⁴ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 480.

⁵⁵ Kaçalın, *a.g.e.*, s. 810.

DLT'de “*kagut*” olarak yer alan kelime, “*kavut, dardan yapılan bir yemek*” anlamındadır.⁵⁶ Erdal, kelimenin “*kagur-*” kelimesi ile bağlantılı olduğunu ve “-*t*” yapım eki aldığını belirtmektedir.⁵⁷ Clauson, “**kag-*” kökünden geldiğini söylemektedir.⁵⁸ Gülensoy ise kelimenin etimolojisini “<**kak* ‘kurutulmuş nesne’ +-(*u*)*t*” biçiminde yapmaktadır.⁵⁹

kaymak: < ***kanak** (T. Tekin) “*kaymak*” (Kİ, 1931: 74)

Kelime, DLT'de “*kaymak*” anlamıyla “*kayak*” olarak geçmektedir.⁶⁰ Clauson, kelimenin “**kaŋ-*” eyleminden geldiğini belirtmektedir.⁶¹ Talat Tekin, “<*kānak*” ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir.⁶² Gülensoy da kelimenin etimolojisini yaparken Tekin’in görüşünü vermektedir.⁶³

kete: “*Bir nevi ekmek. Azerbaycan’da mevcuttur, pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta.*” (Kİ, 1931: 46)

TDK’nin Güncel Türkçe Sözlük’ünde “*kete*”nin anlamı “*yağlı, mayalı veya mayasız hamurdan yapılan çörek*” olarak verilmektedir.⁶⁴ Eren, ağzlarda karşılığının “*kül pidesi*” anlamındaki “*gömme* (> *gömbe*)” olduğunu söylemekte ve kelimenin “<*Erm. Gat’ay* ‘a type of cake’” bağlantılı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Gülensoy, Eren’in yorumuna karşı çıkmakta ve kelimenin etimolojisini “*külde pişirilen çörek*” anlamından dolayı “<*köb-* (*köm-*)+*et-e* (> *köbete*)**köb-te*>**köte*>*kete*” olarak yapmaktadır.⁶⁶

kezen: “*keven, kudret helvası, havadan yere yağın yumuşak bir madde ki helvaya benzer.*” (Kİ, 1931: 48)

Bu kelime, sadece Kİ’de geçmektedir. TDK’nin Güncel Türkçe Sözlük’ünde “*keven*” kelimesinin anlamı “*geven, bir çeşit bitki (geven; baklagillerden, çok yıllık, bazı türlerinden kitre denilen zamlı çıkarılan, dikenli bir çalı, keven)*” olarak verilmektedir.⁶⁷

kıyma: < **kıy-ma+Ø** “*kıyma*” (Kİ, 1931: 77)

Etimoloji sözlüklerinde “*çekilmiş et*” olarak tanımlanan “*kıyma*” kelimesinin “-*ma*” yapım ekiyle türetildiği ifade edilmektedir.⁶⁸

kurut: < **kuru-t+Ø** “*kurutulmuş yoğurt, bir tür peynir*” (Kİ, 1931: 83)

kara kurut: siyah peynir (Kİ, 1931: 70)

⁵⁶ Atalay, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁷ Erdal, *a.g.e.*, s. 311.

⁵⁸ Clauson, *a.g.e.*, s. 610.

⁵⁹ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 481.

⁶⁰ Atalay, *a.g.e.*, s. 284.

⁶¹ Clauson, *a.g.e.*, s. 636.

⁶² Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Kültür Bakanlığı Simurg Yayınları, Ankara 1995, s. 173.

⁶³ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 484.

⁶⁴ Erişim: 30.10.2020

⁶⁵ Eren, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁶ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 504.

⁶⁷ Erişim: 24.10.2020.

⁶⁸ Clauson, *a.g.e.*, s. 677; Erdal, *a.g.e.*, s. 319; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 521.

Etimoloji sözlüklerinde kelimenin “kuru-” filine “-t” yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulduğu belirtilmektedir.⁶⁹

kuymak: < **kuy-mak+Ø** “1. Un ve süt ile yağda pişirilmiş bulamaç, 2. Bir nevi helva” (Kİ, 1931: 84)

DLT’de *kuyma* olarak geçen kelime “bir çeşit yağlı ekmek” olarak verilmektedir ve karşılığında da “bir nevi helva” anlamında olan “*kuymak*” kelimesi yer almaktadır.⁷⁰ Bu kelimenin kökünün “*kuy-*” olduğu ve “-*mak*” ekini aldığı belirtilmektedir.⁷¹ Öner de Kzk. *kuymak* “*krep, kıymak çöreği*” olarak geçen kelimenin “-*mak*” ekiyle türetildiğini ifade etmektedir.⁷²

lor: < **Far. lor** “keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir” (Kİ, 1931: 57)

munat çeker: “şeker nebatı, bir nevi şeker” (Kİ, 1931: 59)

penir: < **Far. penir** “peynir” (Kİ, 1931: 67)

sağ yağ: “sade yağ, yani süttten çıkan yağ” (Kİ, 1931: 85)

Bu kelime DLT’de “sade yağ” anlamında verilmekte⁷³ iken *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde “*tereyag*” anlamında yer almaktadır.⁷⁴

suçuk: “koyun sucuğu” (Kİ, 1931: 93)

Eren, kelimenin anlamını “*şişirilip kurutulmuş bağırsak içine baharatlı et kıyması doldurularak yapılan bir çeşit yiyecek*” olarak verirken etimolojisini yapmamaktadır.⁷⁵ Gülensoy ise kelimenin etimolojisini “*sucuk = süçük, süçik <süçü(i)- ‘tatlılaştırmak’ + -k*” olarak vermektedir.⁷⁶

süçi: < **süçi-(g)+Ø** “1. Tatlı, 2. Şarap” (Kİ, 1931: 94)

“*süçi-*” eyleminin anlamı “*tatlılanmak ve güzelleşmek*” olarak verilmektedir.⁷⁷ Clauson, kelimenin kökünü “*süçi-*” olarak vermektedir.⁷⁸ Gülensoy da kelimenin “*süçi-*” eylemine “-*k*” yapım ekinin getirilmesiyle türetildiğini belirtmektedir.⁷⁹ Erdal, kelimenin etimolojisini “*<*süt+sig*” olarak⁸⁰ Kaçalın ise “*<*süt+si-g*” biçiminde yapmaktadır.⁸¹

süzme: < **süz-me+Ø** “süzülmüş yoğurt” (Kİ, 1931: 95)

DLT’de “*süzme*” kelimesinin anlamı, “*keş denilen yağsız kuru peynir, ayran süzmesi*” olarak verilmektedir.⁸² Clauson ve Gülensoy, kelimenin “*süz-*”

⁶⁹ Clauson, *a.g.e.*, s. 648; Erdal, *a.g.e.*, s. 308-309; Eren, *a.g.e.*, s. 270; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 578.

⁷⁰ Atalay, *a.g.e.*, s. 390.

⁷¹ Clauson, *a.g.e.*, s. 677; Erdal, *a.g.e.*, s. 318; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 583.

⁷² Öner, *a.g.e.*, s. 78.

⁷³ Atalay, *a.g.e.*, s. 480.

⁷⁴ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 193.

⁷⁵ Eren, *a.g.e.*, s. 376.

⁷⁶ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 812.

⁷⁷ Atalay, *a.g.e.*, s. 547.

⁷⁸ Clauson, *a.g.e.*, s. 796-797.

⁷⁹ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 818.

⁸⁰ Erdal, *a.g.e.*, s. 204.

⁸¹ Kaçalın, *a.g.e.*, s. 616.

⁸² Atalay, *a.g.e.*, s. 555.

eylemine “-me” ekinin getirilmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.⁸³ Öner de Tat. sözme “bir yemek türü”, Kzk. süzbe “çökelek”, Kırg. süzmö “peynir” olarak geçen kelimenin sonunda “-me” ekinin bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁴

tatlu: < **tatıg+lu+Ø** “tatlı” (Kİ, 1931: 100)

Tatıg kelimesi “tat, lezzet” ve *tatıgıg* da “tatlı” olarak verilmektedir.⁸⁵ Clauson ve Erdal, *tatıg* kelimesinin “tatı-” kelimesinden geldiğini belirtmektedir.⁸⁶ Gülensoy ve Eraslan, “*tatıg*” kelimesine “+ıg” ekinin getirilmesiyle kelimenin türetildiğini ifade etmektedir.⁸⁷

turak: < **tar+ak+Ø** “lor, koyulaşmış süt” (Kİ, 1931: 107)

“tar” kelimesi DLT’de “yağ tortusu, yazdan kış için toplanıp saklanan bir çeşit yoğurt” anlamıyla yer almaktadır.⁸⁸ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te “torak” olarak geçen kelimenin anlamı “çökelek” olarak verilmektedir.⁸⁹ Clauson, “sığınak” anlamındaki “turuk” kelimesini açıklarken bazı dillerde “lor” anlamına geldiğini belirterek kelimenin “tur-” eyleminden türetildiğini ifade etmektedir.⁹⁰ Eren ise kelimenin Farsçadan gelen bir alıntı kelime olduğunu dile getirmektedir.⁹¹ Kanaatimizce Kİ’de “lor” anlamıyla geçen “turak” kelimesi, “tar” ismine yiyecek isimleri yapma işlevinde kullanılan “+ak” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur.

tutmaç: < **tut-maç+Ø** “et suyuna atılan hamur parçaları” (Kİ, 1931: 108)

DLT’de, “herkesçe bilinen bir Türk yemeği” anlamında “tutma aç” ve “tutmaç” kelimeleri verilmektedir.⁹² Ağızlarda “ince ince kesilen hamurdan yapılmış çorba” anlamıyla “dutmaç” olarak geçmektedir.⁹³ Doerfer, Clauson ve Eren; kelimedede “-maç” ekinin varlığından söz etmektedir.⁹⁴ Tietze, kelimenin “dutma/tutma+aş” biçiminde oluştuğunu belirtmektedir.⁹⁵ Gülensoy ise kelimenin oluşumunu “<tut-maç <*tut-ma+aş” biçiminde göstermektedir.⁹⁶

un: < **uw-n+Ø** “un” (Kİ, 1931: 112)

Eren, “un” kelimesinin bilimsel yayınlarda Türkçe bir türev olduğu ve “oğ-, ov-, uğ-, uv-” kökünden getirildiğini ifade etmekte ve Türkmençe “uvin” biçiminin bu açıklamayı doğrulayan bir kullanım olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Gülen-

⁸³ Clauson, *a.g.e.*, s. 864; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 833.

⁸⁴ Öner, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁵ Atalay, *a.g.e.*, s. 584.

⁸⁶ Clauson, *a.g.e.*, s. 452; Erdal, *a.g.e.*, s. 207.

⁸⁷ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 869; Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2012, s. 606.

⁸⁸ Atalay, *a.g.e.*, s. 576.

⁸⁹ www.tdk.gov.tr Erişim: 22.03.2020.

⁹⁰ Clauson, *a.g.e.*, s. 538-539.

⁹¹ Eren, *a.g.e.*, s. 413.

⁹² Atalay, *a.g.e.*, s. 661.

⁹³ TDK Derleme Sözlüğü Erişim: 29.10.2020.

⁹⁴ Clauson, *a.g.e.*, s. 457; Eren, *a.g.e.*, s. 419; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band: II*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965, s. 1010.

⁹⁵ Tietze, *a.g.e.*, s. 666.

⁹⁶ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 937.

⁹⁷ Eren, *a.g.e.*, s. 423.

soy da kelimenin etimolojisini “<*û-/<uw-/ + -n” olarak yapmaktadır.⁹⁸ “uw-” kelimesinin anlamı “ufalamak” olarak verilmektedir.⁹⁹

yağ: < *ya-g+Ø “yağ” (Kİ, 1931: 117)

Doerfer, “yağ” kelimesinin “tulumda dövme” anlamına gelen “ya-” eyleminden türediğini belirtmektedir.¹⁰⁰ Eren, Doerfer’in bu görüşüne karşı çıkmakta ve Türkçede “yay-” kelimesinin “yayıktta dövme” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁰¹ Clauson kelimenin etimolojisini yapmazken Ş. Tekin ve Gülensoy, kelimenin “<yā-ğ” biçiminde türediğini söylemektedir.¹⁰² Z. Turan ise “yağ” kelimesinin “yā-, yaymak” kelimesinden, “yayıktta yayılarak yapılmış mamül, yağ” anlamıyla türemiş bir kelime olmasının kesinlik derecesinde bir ihtimal olduğunu belirtmektedir.

yoğurt: < yogur-t+Ø “yoğurt” (Kİ, 1931: 117)

Doerfer, Kıpçakçadaki bu kullanımdan dolayı “yağ” kelimesi ile ilgisi olabileceğini söylemektedir.¹⁰³ Erdal, kelimenin “yoğur-” eyleminden türetildiğini belirtmektedir.¹⁰⁴ T. Tekin, Erdal’ın görüşüne süt ya da yoğurtun yoğrularak yapılamayacağı için karşı çıkmaktadır.¹⁰⁵ Öte yandan kelimenin Erdal’ın da belirttiği gibi “yoğun” sözcüğü ile köktaş olabileceğini ifade etmektedir. Clauson ve Eren, kelimenin “yoğur-” eylemine “-t” yapım eki getirilmesiyle oluştuğunu belirtmektedir.¹⁰⁶ Gülensoy ise kelimenin etimolojisini “<*yu-ğ- ‘yoğunlaştırmak’ +-(u)r- +-(u)t” biçiminde yapmaktadır.¹⁰⁷

yakni: < Far. yaḥnī “yahni, bir tür et yemeği” (Kİ, 1931: 120)

yamurtuga: < yumurt-ga+Ø “yumurta” (Kİ, 1931: 118)

Clauson kelimenin “*yumurt-” eyleminden türediğini belirtirken¹⁰⁸ Öner ise kelimenin sonunda “-ga” ekinin bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁹ Gülensoy, kelimenin etimolojisini “<yum-(u)r-t-|k/gla” biçiminde yapmaktadır.¹¹⁰

yem: < ye-m+Ø “yem” Kİ, 1931: 124)

Kelime “ye-” eylemine “-m” ekinin getirilmesiyle türetilmiştir.¹¹¹ Öner, bugünkü Kıpçak Türkçesinde yer alan Tat. *cim* ve Kırg. *cem* kelimelerinin sonunda “-m” ekinin bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹²

⁹⁸ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 968.

⁹⁹ Ercilasun, Akkoyunlu, *a.g.e.*, s. 926.

¹⁰⁰ Gerhard Doerfer, “Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türk Sprachen”, *Rocznik Orientalistyczny* C. 39/2, 1978, s. 28.

¹⁰¹ Eren, *a.g.e.*, s. 437.

¹⁰² Clauson, *a.g.e.*, s. 895; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 1024-1025; Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001, s. 70.

¹⁰³ Doerfer, *a.g.e.*, s. 603.

¹⁰⁴ Erdal, *a.g.e.*, s. 313.

¹⁰⁵ T. Tekin, *Makaleler I-II*, s. 360-361.

¹⁰⁶ Clauson, *a.g.e.*, s. 905; Eren, *a.g.e.*, s. 455.

¹⁰⁷ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 1152.

¹⁰⁸ Clauson, *a.g.e.*, s. 938.

¹⁰⁹ Öner, *a.g.e.*, s. 94.

¹¹⁰ Gülensoy, *a.g.e.*, s. 1177.

¹¹¹ Erdal, *a.g.e.*, s. 290; Gülensoy, *a.g.e.*, s. 1117.

¹¹² Öner, *a.g.e.*, s. 73.

yinçi: < yinçge (<yinç-ge+Ø) “hamur” (Kİ, 1931: 125)

Yinçge kelimesi “*ince*” anlamında kullanılmaktadır.¹¹³ Gülensoy, “*ince*” kelimesi hakkında bilgi verirken kelimenin “*Yuka (TatK), yupka (Uyg)*” olarak yer aldığını belirtmektedir.¹¹⁴ Bu açıklamadan yola çıkarak “*yinçi*” kelimesinin “*ince hamur, yufka*” olarak değerlendirilebileceği düşünülebilir. Clauson ve Erdal, “*yinçge*” kelimesinin sonunda “-ge” ekinin bulunduğunu belirtmektedir.¹¹⁵

4. Sonuç

Kahire, eserin yazıldığı dönemlerde önemli bir kültür merkezi idi ve Memlûklar sayesinde dönemin önemli bilginlerinin bulunduğu bir yer hâline gelmişti. Kıpçak-Türkmenlerin ağırlıklı olarak yaşadığı bu bölgede, eserde yer alan kelimeler aracılığıyla dönemin yeme-içme kültürü ile ilgili de bilgi sahibi olunmaktadır. Hayvancılığın önemli olduğu Türklerde, “*eleşke, kak, kavurma, kıyma, sucuk, yakni*” gibi yemek adları Türklerin et ve etle yapılan yiyeceklerle beslendiğini ortaya koymaktadır. Hayvansal bir gıda olan süt ve sütle yapılan yiyecek ve içeceklerin çeşitliliği de dikkat çekmektedir. “*çiet, kurut, lor, penir, turak*” gibi peynir çeşitleri bunu göstermektedir. Bozkır Türklerinin tarımla uğraştığı bilinmektedir. Buğday unu önemli besin kaynağını oluşturmaktadır. “*Ekme*” ve çeşitlerinin yanı sıra buğday unundan yapılan “*bişi, börek, çirkeme, çörek, kete*” gibi yiyecekler de Türklerin sofrasında bulunan gıdalar arasında yer almaktadır. Çalışmamızda “*çeker börek, çirkeme, çugrat, eleşke, kezen*” gibi yemek adlarının sadece bu eserde yer aldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra “-An+, -mA+, +(I)t” eklerinin içecek ismi yapma işlevinde kullanıldığı tespit edilirken “-Ak+, -(I)g+, -gA+, -I+, -(I)k+, -(I)m+, -mA+, -mAç+, -mAk+, -(I)n+, -(I)t+; +Ak, +I” eklerinin ise yiyecek ismi yapma işlevinin olduğu belirlenmiştir.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim: *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, Evkâf Matbaası, İstanbul 1931.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968.
- CLAUSON, Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972.
- DEVELİ, Hayati: “Kitâbü'l-İdrâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002.
- DOERFER, Gerhard: *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band: I*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1963.
- DOERFER, Gerhard: *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band:*

¹¹³ Atalay, a.g.e., s. 792.

¹¹⁴ Gülensoy, a.g.e., s. 435.

¹¹⁵ Clauson, a.g.e., s. 945; Erdal, a.g.e., s. 381-382.

- II, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965.
- DOERFER, Gerhard: *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen Band: III*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1967.
- DOERFER, Gerhard: "Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türksprachen", *Rocznik Orientalistyczny*, C. 39/2, 15-31, 1978.
- ERDAL, Marcel: *Old Turkic Word Formation (I-II)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.
- ERASLAN, Kemal: *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2012.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - AKKOYUNLU, Ziya: *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2015.
- EREN, Hasan: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1999.
- GABAIN, A. Von: *Eski Türkçenin Grameri*, Çev: Mehmet Akalın, TDK Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2007.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011.
- KAÇALIN, Mustafa: *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, TDK Yayınları, Ankara 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, 16. baskı, İstanbul 1997.
- KARAAĞAÇ, Günay: "Türkçenin Süt Ürünleriyle İlgili Sözcükleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 4, Güz 1997.
- KARAAĞAÇ, Günay: "Türkçenin Komşularına Verdiği Beslenme Kültürüyle İlgili Kelimeler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. II, Aralık 1998.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- ÖNER, Mustafa: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
- ÖZYETGİN, Melek: "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", *Türkoloji Dergisi*, C. 16, S. 2, 2003.
- TEKİN, Şinasi: *İstikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.
- TEKİN, Talat: *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, Ankara 1995.
- TEKİN, Talat: *Makaleler I-II*, Haz. Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- TEZCAN, Semih: "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten* 45, S. 178, TDK Yayınları, Ankara 1981.
- TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (Birinci Cilt: A-E)*, Simurg Yayınları, İstanbul 2002.
- TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (İkinci Cilt: F-J)*, Simurg Yayınları, İstanbul 2009.
- TOPARLI, Recep - VURAL, Hanifi - KARAATLI, Recep: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007.

Extended Abstract

Food And Beverage Names In Kitâbü'l-İdrâk

Culture refers to values specific to society. Nutrition is also important in terms of revealing differences specific to the society. Because the vegetation of the region where the society is settled, its geographical characteristics and even the economic situation of that society show itself in the understanding of nutrition, that is, in the culture of eating and drinking. E.g; In coastal areas, there is diversity in cooking seafood and seafood dishes. On the other hand, there is diversity in the dishes made with these products in places where grains and legumes are abundant.

The most important livelihood of the Turks living in the steppe life is animal husbandry. For this reason, the main food source of the Turks was meat and foods made from meat. The Turks, whose favorite dishes were “*yahni*” and “*tutmaç*”, had dishes made with meat on their tables. Since livestock is an important economic resource, milk and dairy products were also consumed as food. In addition, grain is among the important nutritional sources for Turks. The names of the dishes and pastries made with wheat flour also show the importance of grain cultivation in the Turks.

There is also a close relationship between nutrition culture and daily life. The necessities of daily life necessitate the regulation of the society's understanding of nutrition accordingly. The names of food and drink in Kipchak Turks will give information about their daily life and nutrition culture. One of the important dictionaries and grammar books and XIV. In the work called Kitâbü'l-İdrak written in the 19th century, In this study, which is about the names of food and beverage, it will be tried to reveal the nutrition culture of that time.

The work, whose full name is Kitâbü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak, is a dictionary and grammar book written by the Berber-born Arab linguist Ebu Hayyân in the Mamluk State in 1312. The work, which has two parts, has a Turkish-Arabic dictionary part and a grammar part. In the dictionary section, which contains 2200 words, nouns and verbs are given in a mixed form and according to the Arabic alphabet. While writing his work, Ebu Hayyân benefited from the previous works and the oral assets of the Turks living in and around Cairo.

There are two copies of the work. The copy in the Beyazıt Manuscripts Library was copied 23 years after the work was written. It is not known where the work, which consists of 65 leaves, was copied. The second copy is in the Arabic manuscripts section of the Istanbul University Library. This 97-leaf copy was copied by Ahmed El-Shafi'î in Latakia in 1402.

Hayyân, who is considered to be one of the greatest linguists of his time, were determined, the etymological analysis of the words was made and the data about the eating and drinking culture of the period were tried to be revealed. For this, Ahmet Caferoğlu's work on this work was taken as a basis.

In the study, the words expressing the eating and drinking culture were examined under two headings as “*beverage names*” and “*food names*”. In the “*beverage names*” part, the words “*ayran, gülağ, kayırtamak, kımız, mengü su, sarı, sirke, sorma, süt*” are discussed. In the “*food names*” part, the “*bal, bişi, börek, çeker börek, şiş börek, bulgamaç, çekirdek, çiet, çirkeme, çörek, çugrat, eleşke, et, étmek, kara etmek, kak, katık, kavurğa, kavurma, kavut, kaymak, kete, kezen, kıyma, kurut, kara kurut, kuymak, lor, munaç çeker, penir, sağ yağ, sucuk, süçi, süzme, tatlu, turak, tutmaç, un, yağ, yağurt, yakni, yamurtuga, yem, yinçi*” words are included. In the aforementioned sections, etymological analyzes of these words have been made.

Cairo was an important cultural center during the period when the work was written, and thanks to the Mamluks, it became a place where the important scholars of the period were located. In this region, where the Kipchak-Turkmen predominantly live, information about the eating and drinking culture of the period is obtained through the words in the work. In Turks, where animal husbandry is important, food names such as “*eleşke, kak, kavurma, kıyma, sucuk, yakni*” reveal that Turks are fed with meat and foods made with meat. The diversity of foods and beverages made with milk and milk, which is an animal food, also draws attention. Cheese varieties such as “*çiet, kurut, lor, penir, turak*” show this.

It is known that the steppe Turks were engaged in agriculture. Wheat flour is an important food source. In addition to “*ekmek*” and its varieties, foods such as “*bişi, börek, çirkeme, çörek, kete*” made from wheat flour are also among the foods on the table of Turks.

This study, has been seen that food names such as “*çeker börek, çirkeme, çugrat, eleşke, kezen*” are only included in this work. It is striking that these words were not used in other works of that period.

As a result of the etymological examination of the words we identified in the work, “*-An+, -mA+, +(l)t*” while it is seen that the suffixes are used in the function of making a beverage name, “*-Ak+, -(l)g+, -gA+, -I+, -(l)k+, -(l)m+, -mA+, -mAç+, -mAk+, -(l)n+, -(l)t+; +Ak, +l*” has been determined that the suffixes have the function of making a food name.

AHKÂMÜ'L-KÜLLİYYE 'ALÂ TAHVİL-İ SİNİ'L- 'ÂLEM'DE İLM-İ AHKÂM-I NÜCÛM TERİMLERİ*

Emre KUNDAKÇI** - Uğur GÜRSU***

Öz

Suna ve İnan Kırâç Vakfı Elyazması Koleksiyonu'nda ŞR_433 numarayla kayıtlı Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem'de, her birinin kendine has bir tabiatı bulunan gök cisimlerinin kırânât temelli çeşitli birleşme, karşılaşma ve konumlanmaları sebebiyle ortaya çıkması muhtemel evrensel boyuttaki olay ve durumlar anlatılmaktadır. Bu çalışmada Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem adlı eserde yer alan ilm-i ahkâm-ı nücûm terimleri, terimlerin anlamları ve metin içindeki kullanımları gösterilmiştir. Alfabetik sıraya göre düzenlenen sözlük maddeleri anlamlandırıldıktan sonra terimler metin içinden örneklendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sini'l- 'âlem, İlm-i Ahkâm-ı Nücûm, Astroloji, Terim, Metin Sözlüğü.

Astrological Terms Of Ahkâmü'l-Küllîyye 'Alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem Abstract

In Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem, registered with the code ŞR_433 in the Suna and İnan Kırâç Foundation Manuscript Collection, events and situations in the universal dimension that are likely to occur due to various mergers, encounters and positions of celestial bodies, each of which has a unique nature, are explained. In this study, "ilm-i ahkâm-ı nücûm" terms in Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem, their meanings and their usage

Geliş Tarihi: 12 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 10 Ocak 2022.

Atf Bilgisi: Emre Kundakçı - Uğur Gürsu, "Ahkâmü'l-Küllîyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l- 'Âlem'de İlm-i Ahkâm-ı Nücûm Terimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 323-342. doi: 10.55773/tda.1008794.

* Bu makale; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Emre Kundakçı tarafından savunulan doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul-Türkiye, kundakciemre@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6267-6837.

*** Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ugurguru2012@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8188-6402.

in the text are given. After giving the meaning of dictionary items arranged in alphabetical order, the terms were exemplified from within the text.

Keywords: Sini'l-âlem, İlm-i Ahkâm-ı Nücûm, Astrology, Terms, Glossary.

1. Giriş

Bu çalışmada kullanılan Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, Suna ve İnan Kırâç Vakfı Elyazması Koleksiyonu'nda ŞR_433 numarayla kayıtlı 67 varaklık kitabın 1b-54b varakları arasında yer almaktadır. Genel olarak ilm-i ahkâm-ı nücûm, özel olarak ise sini'l-âlem konulu eserin müellifi yahut müstensihisi bilinmemektedir. Prof. Dr. Günay Kut başkanlığındaki bilimsel ekip tarafından hazırlanan İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu'nda sadece eserin fiziksel özelliklerine dair bilgiler yer alır.¹ Eserin istinsah tarihiyle ilgili bir bilgi katalogta yahut metin içerisinde bulunmaz fakat metin içerisinde yer alan hesaplamalarda H. 1138 / M. 1725-1726 tarihi kullanılmaktadır. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem'in tespit edilen iki nüshası daha bulunmaktadır.²

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, ihtiyârât ve mevâlid dallarıyla ilişkili olan «sini'l-âlem» konulu bir eserdir. Arap kökenli olan sini'l-âlem disiplinine ait eserlerde; gezegenlerin tabiatları, hâl ve hareketlerinden yola çıkarak evrensel konularda (hanedanların akıbetleri; dinlerin, mezheplerin ortaya çıkışı ve yok oluşu; salgın hastalıklar; kıtlık ve bolluk durumları; doğal afetler) yorumlarda bulunulur. Bu esnada bahse konu olan kişinin doğumu veya yapının kuruluşu (mevâlid) esas alınır, yorumlarda uğurlu saatler (ihtiyârât) bildirilir. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem'de; gök cisimlerinin mizaçlarının yanı sıra kırânât temelinde yani çeşitli şekillerde birleşme, karşılaşma, konumlanmaları sebebiyle evrensel boyutta ortaya çıkması muhtemel olay ve durumlar anlatılmaktadır. Eserde,

“Ülkelerin, padişahların, beylerin, dinlerin, mezhep ve bid'atların yükseliş ve çöküşüne; savaşların oluşumuna, yerine, zamanına, mağlubuna ve galibine; salgın hastalıkların hangilerinin ne zaman ortaya çıkacağına, nasıl zarar vereceğine ve nasıl def edileceğine; deprem, sel ve fırtına gibi doğal afetlerin oluşumuna ve yaratacağı sonuçlara; hava durumuna ve ona bağlı olarak gıda fiyatlarının ucuzluk ve pahalılığına; bolluk yahut kıtlığa yer verilmektedir.”³

İlm-i ahkâm-ı nücûm konulu eserlerde yer alan terimlerin anlamları eserler arasında farklılık gösterir. Bu çalışmada terimlerin Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem'de kullanıldıkları anlamlar verilmiştir. Kavram ve terimler, alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Sözlük maddeleri öncelikle metin içerisinde yer alan açıklamalardan daha sonrasında çeşitli sözlükler ve ilm-i

¹ Günay Kut vd., *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C. 3, İstanbul 2014, s. 1160.

² Emre Kundakçı, *“Ahkâmü'l-Külliyye 'Alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem: Dil İncelemesi, Metin, Türkiye Türkçesine Aktarım, Sözlük, Tıpkıbasım”*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020, s. 27-28.

³ A.e., s. 20-21.

ahkâm-ı nücûm konulu metinlerden yararlanılarak anlamlandırıldıktan sonra kullanımları metin içinden örneklendirilmiştir. Örneklerin sonunda, terimin metinde geçtiği yerler parantez içinde gösterilmektedir. Aynı kelimenin anlam farkı yaratmayan farklı yazılışları ve kelimelerin çokluk hâlleri için ilgili kelimelere gönderme yapmakla yetinilmiştir.

2. Sözlük

A/Â

âbî (F.) Su grubuna mensup olan burçlar (Yengeç, Akrep, Balık), suyla ilişkili gök cisimleri.

- Eger delîl-i cenk olan kevkeb *âbî* burcda ise deryâda cenk ziyâde ola veyâhüd deryâ kenârında ve ba'zî ulu şular geçen yirlerde ola. (16b/27)

ahkâm (Ar.) Astrolojik çıkarımlar.

- Ba'de ol yılda husûf ve kûsûfdan ne vâkı' olursa anıñ dañı ahkâmı ne burcda kûsûf oldısa ve kañğı kevkeb müdebbiri ise aña göre beyân olunur. (3a/5)

'Akreb (Ar.) Akrep burcu.

- Mirrîh Zuhal ile 'Akreb burcunda olsa delâlet ider. Bilâd-ı 'Acem nevâhî-sinde hurûb ve kıtâl çok ola. Ve ekşer aqâlîmde fesâd ve yağmâ ve gârât dañı ekinlere çekirgeden mazarrat irişe ve ba'zî mülûk ve ümerâda mevt olup niçe begler habs ile helâk olalar. Ve bir ulu kimesneniñ mülki elinden gidüp büyük fitne zâhir ola ve hidmetkârlar efendilerine musallağ olup fitne ve fesâddan nâs arasında korqu ola. Ve oğrılar el uzadup alçağ kimesnelere galebe ideler. Allâhü â'lem. (31a/8)

'âşir (Ar.) Zayiçelerin onuncu hanesi, yıldız haritalarının onuncu evi.

- Mirrîh bu şuretde eger tâli' ile 'âşir arasında bulunsa fitne ve havâricî Şarkla Şimâl arasında ya'nî 'Acem serhadları tarafında olan vilâyetlerden belüre. (16a/6)

âteşî (F.) Ateş grubuna mensup olan burçlar (Koç, Aslan, Yay), ateşle ilişkili gök cisimleri.

- Ve Kamer burûcât-ı münkalibeniñ yirinde hâlî's-seyr olsa anıñ tabî' atı derhâl hevâda zâhir ola. Âteşî ise yaz günlerinde hevâda ziyâde issi ola. (18a/10)

'Ayne's-Sevr (Ar.) Boğa'nın gözü; Boğa takımyıldızının içerisinde yer alan Epsilon Tauri adlı turuncu dev yıldız.

- Veyâhüd şevâbitden Re'su'l-Ğül veyâ Kalbü'l-'Akreb veyâ 'Ayne's-Sevr veyâ Menkibü'l-Esed veyâ Menkibü'l-Feres veyâ Kavâf'dan her kañğı kevâkib derece-i tâli'de bulunsa ol vaqt ol tâli' naşdır. (14a/23)

Âzer (F.) Rumî takviminin ilk ayı.

- Tarîki budur ki Rümî aylarında her kañgısında isek mâh-ı Âzerden ibtidâ idüp olduğuş güne gelince 'aded idüp kaç gün olursa cümlesinden on gün tarh eyleyüp bâkî kalan â'dâdı cümleden ibtidâ idüp her burca otuzar 'aded viresiñ. (50b/9)

B

Bābe Kıptî takviminin ikinci ayı.

- Şühür-ı Kıptiyyeden mâh-ı Tübeniñ yigirmi ikinci günü şehr-i Tütandan ibtidâ idüp Tüt otuz Bābe otuz Hatür otuz Kehyek otuz Tübe yigirmi iki mecmû'ı yüz kırk iki 'aded ider. (52a/17)

burc (Ar.) Astrolojiye konu olan on iki takım yıldızdan her biri.

- Anıñ dañı te'şiri görinen yirlerde olur görünmeyen yirlerde olmaz. Ve kaçığı burcda oldı ise ol burca mensüb olan şehirlerde olur nuñüseti. (3a/7)

burüc (Ar.) Burçlar. → *burc*, *burücât*

burücât (Ar.) Burçlar. → *burc*, *burüc*

C

Cedy (Ar.) Oğlak burcu.

- Cedy burcuna mensüb olan memâlikde zelzeleler olup ba'zı şehirlerde ve çal'alarda yirler yarıla nâsda issi marazlar vâki' olup ulu nâmdâr kimesnelerde mevt ola. (35a/21)

Cemâziye'l-evveli (Ar.) Arap takviminin beşinci ayı.

- Şems Delv burcunuñ on ikinci derecesinde iken Kamer ne burcdadır bilmek isterüz hâlen mâh Cemâziyel-evveliniñ yigirmi yedinci günü taz'if eyledik elli dört oldu. (51a/3)

Cenübî (Ar.) Güneysel, yıldız haritasında bulunduğu konumdan güneye (aşağıya) yönelmiş.

- Esediñ on derecesinden 'Akrebiñ on derecesine varınca rub' Cenübîdür. (15b/13)

Cevzâ (Ar.) İkizler burcu.

- Eger ictimâ' Cevzâda olsa delâlet ider ki yigitlerde ve 'avratlarda hiddet ve harâret ve ziyâde yiller çalkup ağaçlara âfet irişe. (41a/10)

D

Delv (Ar.) Kova burcu.

- Rüm ile Türk arasında fitne ve harb ve er ile 'avratlar arasında yaramazlık ve Delv burcuna mensüb olan aqâlimde muhtelif hastelikler ve çekirge zâhir ola. (38a/2)

derece (Ar.) Bir burcun yahut bir evin otuzda biri.

- Meşelâ tâli'-i sene Hamel burcunuñ onuncı derecesi olsa Mirrîh dördüncü hânede Seretân burcunuñ beşinci derecesinde bulunmuş olsa ikisiniñ arasında yetmiş beş derece vardır. (16b/6)

E

emtar (Ar.) Yağmurlar. → *mağtar*

Esed (Ar.) Aslan burcu.

- 'Utârid Şems ile Esed burcunda olsa delâlet ider Esede mensüb olan bilâdda çekirge zuhür idüp ekinlere ziyâde zarar ide. (27a/3)

evc (Ar.) Tepe noktası; bir gezegenin hareketleri esnasında ulaştığı en yüksek konum.

- Ve bir mücerreb dağı oldur ki Zuhal her bār ki evce vara ol vakitte kaçt ola. (18b/3)

Ğ

Ġarbi (Ar.) Batısal, yıldız haritasında bulunduğu konumdan batıya (sola) yönelmiş.

- 'Akrebiñ on derecesinden Delviñ on derecesine varınca rub ' Ġarbîdür. (15b/13)

H/Ĥ/Ħ

ĥākī (Ar.) Toprak grubuna mensup olan burçlar (Oğlak, Boğa, Başak), toprakla ilişkili gök cisimleri.

- Eger dördüncü ĥānede bir sa'd yıldız olsa ve ĥākī burclarda naḥs yıldızlar olmasa ol yılda ekinler ziyāde olmağıla ve ucuzluklara delîldir. (18a/17)

ĥālī's-seyr (Ar.) Serbest dolaşım; Ay, bir gök cismine yönelmiş ancak bakışma sınırına ulaşmamış olsa o esnada yaptığı hareket.

- Kamer işbu kevkebleriñ her kaçısından munşarif olup ĥālī's-seyr kılsa ol ĥālī's-seyr kıldığı burcuñ tabī'atı tezcek hevāda zāhir ola. (17b/6)

Ĥamel (Ar.) Koç burcu.

- Kamer Mirriḥ ile Ĥamel burcunda olsa 'avratlar arasında ĥuşümetler olup ġam ve kaçāvetden ve ĥiddet ve ĥarāretten ba'zı ĥāmiler oğlan düşürmeklerine ve oğlancıklarda çiçek ve kızamık ĥasteligi ve hevāda ĥarāret ziyāde olmağına yaz günleri ise şular az olup yağmurun kılletine ve cāsūslar ve peykler ĥavf ve ĥaşyet çekmelerine. (20b/4)

ĥāne (F.) Zayıçelerin belli konularla alakalı olan bölümlerinden her biri.

- Pādişāhlarıñ aḥvāli ṭālī'-i sāliñ onuncu ĥānesinden ma'lūm olur. Ve onuncu ĥāneniñ şāhibi olan kevākibiñ aḥvālinden ma'lūm olur. (3a/10)

ĥāne (F.) Yıldız haritalarının on iki parçasından her biri, ev.

- Meşelā ṭālī'-i sene Ĥamel burcunun onuncu derecesi olsa Mirriḥ dördüncü ĥānede Seretān burcunun beşinci derecesinde bulunmuş olsa ikisinin arasında yetmiş beş derece vardır. (16b/6)

Hatūr Kıpti aylarının üçüncüsü.

- Şühür-ı Kıptiyyeden mäh-ı Tūbeniñ yigirmi ikinci günü şehr-i Tütan ibtidā idüp Tüt otuz Bābe otuz Hatūr otuz Kehyek otuz Tūbe yigirmi iki mecmū'ı yüz kırk iki 'aded ider. (52a/17)

hevā'ī → *hevāyī*

hevāyī (Ar.) Hava grubuna mensup olan burçlar (Terazi, Kova, İkizler), havayla ilişkili gök cisimleri.

- Eger delil-i cenk hevāyī burcda olsa köylerde ve şehirler içinde ve ĥalk cem' olduğu yirlerde ve yollarda ekşerī kovuş ve başkun ve kaçarak cenkleri ola. (17a/4)

hey'et (Ar.) Astronomi.

- Ammā ĥalk arasında hey'et ve hendese çok baḥş olunup ba'zı ince

şan'atlara yeniden heves kılmaklarına ve ehl-i rakam ve kalem endüh ve sitemden hālī olmayup ziyāde zārūretlerine. (22b/4)

hicriyye (Ar.) Hicri; Tarih başı olarak hicreti kabul eden.

- Biñ yüz otuz sekiz tārīhinde Zuhal kaᅅı burcdadır bilmek murād eyledik sinīn-i hicriyyeyi otuzar otuzar tarᅅ eyledük bākī yigirmi sekiz 'aded kıldı. (51a/20)

Hūt (Ar.) Balık burcu.

- Eger Sereᅅānda veyā Hūtda olsa balıklarda ve deryāda maᅅlūkunda kırān ola. (15a/21)

hübūᅅ (Ar.) Gök cisminin en tesirsiz konumu.

- Ve her kaᅅı yıldız kim on ikincide bulunsa hübūᅅundan ve haᅅīzine müteveccih ola ol yıldızın mensūbları ol yılda ucuz ola. (18a/25)

İ

ictimā' (Ar.) Güneş ve Ay'ın bir burᅅta aynı derece ve dakikada bulunması.

- Kameriñ Şems ile kırānına ictimā' dirler. (41a/4)

iᅅtirāk (Ar.) Şaşkın Beş'in (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn) ve Ay'ın Güneş ile aynı burᅅta aynı derece ve dakikada bulunması. → *kiber*

- Kevākib-i seb'a-ı seyyāreniñ Şems ile kırānına iᅅtirāk denilür. (40a/7)

iᅅtirāk → *iᅅtirāk*

istidlāl (Ar.) Delile dayalı çıkarım yapma ve anlama.

- Şimden-şoᅅra kırānāt ve ittişālāt-ı kevākibden istidlāl ne tarīᅅ iledir anı beyān idelim. (18b/16)

istiᅅrāc (Ar.) Gök cisimlerine bakarak geleceᅅe dair sonuç veya anlam çıkarma.

- Müneccime lāzımdır ki muᅅavvī ve muᅅa'af her ne vaktide niᅅedir görürp aᅅa göre aᅅkām istiᅅrāc eyleye. (19b/3)

istikāmet (Ar.) Gezegenlerin düz hareketi.

- Pes bunlar taᅅrīr olduᅅdan-şoᅅra yine her yılda kevākibiñ kırānında ve muᅅābelāt ve terbi'ātından ve teşlīşāt ve tesdīsātından ve şeref ve hübūᅅ ve ric'at ve istikāmet ve iᅅtirākından her ne hāl vāᅅi' olursa anıᅅ aᅅkāmı ol ay içinde beyān olunur. (3a/2)

istikbāl (Ar.) Yıldız haritasında Güneş ve Ay'ın arasında 180 derecenin olması yani bu iki gezegenin karşılıklı evlerde olması.

- Ve daᅅı ma'lūm ola ki taᅅvīl vaktinde evvel olan ictimā' veyā istikbāl ᅅālī'ine nazar oluna. (17b/11)

ittişāl (Ar.) Bitişme, yakınlaşma, etkileşime girme.

- Ma'lūm ola ki kevākib-i seyyāreniñ birbiriyle ittişālleri beş vech üzere dir ki erbāb-ı nūcūm bunlara nazar dirler. (54a/4)

ittişālāt (Ar.) İttisaller. → *ittişāl*

K/ᅀ

ᅀalbū'l-Aᅅreb (Ar.) Akrep'in kalbi; Akrep takımyıldızında bulunan Antares adlı Samanyolu'nun en kırmızı dev yıldızı.

- Veyâhüd şevâbitden Re'su'l-Ġül veyâ Ķalbü'l-'Aķreb veyâ 'Ayne's-Şevr veyâ Menkibü'l-Esed veyâ Menkibü'l-Feres veyâ Ķavât'dan her ķanĝı kevâķib derece-i tãli'de bulunsa ol vaķt ol tãli' naķsıdır. (14a/23)

Ķamer (Ar.) Ay.

- Ķamer Mirriķ ile Cevzâ burcunda olsa delâlet ider 'avâm-ı nâs arasında fitne ve yalan ve bũhtân ziyâde olup demevî ĥastelikler ve issi marazlar çok olmasına ve issi yiller esũp hevâda kızzılıķlar olmaĝına ve ehl-i kitâb ve ehl-i ķalem ahvâli inķilâbda olup hũcũm-ı 'avâmdan kemâl-i iztîrâb-larına. (23a/23)

Kânũn-ı şânĩ (Ar.) Rũmĩ takvimin on birinci ayı.

- Kânũn-ı şânĩniń yigirminci gũn Şems ķanĝı burcda ve kaçınca derece-sindedir bilmek murâd eyledik. (50b/12)

Ķavâķ' (Ar.) Bir yıldız ismi.

- Veyâhüd şevâbitden Re'su'l- ĝül veyâ Ķalbü'l-'Aķreb veyâ 'Ayne's-Şevr veyâ Menkibü'l-Esed veyâ Menkibü'l-Feres veyâ Ķavât'dan her ķanĝı kevâķib derece-i tãli'de bulunsa ol vaķt ol tãli' naķsıdır. (14a/23)

Ķavs (Ar.) Yay burcu.

- Meşelâ Ħamel ve Şevr ve Ķavs ve Cedyde olsa ķoyunda ve şıĝırda ve atda ve devede kırân ola. (15a/18)

Kehyek Kıpti aylarının dördüncüsü.

- Şühür-ı Kıptiyyeden mâh-ı Tũbeniń yigirmi ikinci gũni şehir-i Tũtdan ibtidâ idũp Tũt otuz Bâbe otuz Hatũr otuz Kehyek otuz Tũbe yigirmi iki mecmũ'ı yũz kırķ iki 'aded ider. (52a/17)

kevâķib (Ar.) Yıldızlar. → *kevķeb*

kevķeb (Ar.) Yıldız.

- Pes bu kırânlardan şonra ĝayrı kevķebleriń kırânından 'âlemde çokluk ĥavâdiş-i 'azĩme zũhũr itmez ve kırânâtdan şonra kevâķibiń muķâbeleleri i'tibâr olunur. (19a/12)

ķırân (Ar.) İki gũk cisminin aynı burķta birleşmesi; iki gũk cisminin yakınlaşması veya aynı mahalde bir araya gelmesi.

- Pes imdi nazar-ı evvel kırândır ya'nĩ iki kevķeb bir burcda ve bir derecede bulunsa aķa muķârene dirler. Meşelâ Ķamer ve Zũķal ikisi Ħũt burcunda bir derecede bulunsalar buķa kırân-ı Ķamer ma'a Zũķal dirler. (54a/6)

ķırânât (Ar.) Kırânlar, bir araya gelmeler. → *ķırân*

kiber (Ar.) Metinde ihtirâķ baĝlamında deĝerlendirilen gezegenler; Satũrn, Jũpiter, Mars, Venũs, Merkũr. Bu gezegenlere bazen ilerleyip bazen geriledikleri ve durdukları iķin hamse-i mũteĥayyre "şaşķın beş" de denir.

- Lakin bu mahalde kiber ve mũşelleşe i'tibâriyle ihtirâķlarıń ahķâmı zıķr olunur. (40a/9)

ķuyruklu yıldız Kuyruklu yıldız.

- Ve bir mũcerreb daķı oldur ki bir yılda zũ-zũvâbe tũlũ' eylese ya'nĩ ķuyruklu yıldız toĝsa ol yılda fitne ve cenķ ola.

kũsũf (Ar.) Gũneş tutulması.

- Ve her kaᅅı yılda küsüf ve ᅅusüf ola ol yılda göz ağrısı çok ola. Kaᅅı burcda küsüf ve ᅅusüf olduysa ol burca mensüb olan řā`ifede ziyāde ola. (15a/15)

M

māh (F.) Bir takvim yılının on iki parçasının her biri, ay.

- Kamer kaᅅı burcdadır bilmek murād olunsa řarīki budur ki māh-ı `A-rabiyyenin kaç günü geᅅmiş ise ma`lüm idinüp ba`de evvel geᅅen eyyāmı taẓ`if idesin. (50b/25)

matar (Ar.) Yağmur alameti olan burçlar (Yengeᅅ, Aslan, Akrep, Kova, Balık) ve gezegenler (Venüs, Merkür, Ay). → *emřār*

- İmdi ma`lüm ola ki Sereřān ve Esed ve `Akreb ve Delv ve ᅄüt burücāt-ı maşadır ya`nī yağmur burclarıdır. Zühre ve `Utārid ve Kamer kevkeb-i maşadır her kaçan kim řālī`-i sene işbu burclardan birisi olsa ol yılda yağmur çok yağmasına delīldir. (17a/9)

mecāsīdāt (Ar.) Mecāsīdeler. → *mecāsīde*

mecāsīde (Ar.) Karşılaşma; yedi gezegenin Re`s ve Zeneb ile karşılaşması.

- Kevākib-i seb`a-ı seyyārenin Re`s ve Zeneb ile kırānına mecāsīde dirler. (41b/6)

Menkibü`l-Esed (Ar.) Aslan`ın omzu; Aslan takımıyıldızında bulunan Delta Leonis adlı yıldız.

- Veyāᅅūd řevābitden Re`sü`l-Ĝül veyā Kaᅅbü`l-`Akreb veyā `Ayne`ş-Şevr veyā Menkibü`l-Esed veyā Menkibü`l-Feres veyā Kaᅅvāř`dan her kaᅅı kevākib derece-i řālī`de bulunsa ol vařt ol řālī` naᅅsdir. (14a/23)

Menkibü`l-Feres (Ar.) Feres`in omzu; Pegasus takımıyıldızı içinde bulunan Alfa Pegasi adlı yıldız.

- Veyāᅅūd řevābitden Re`sü`l-Ĝül veyā Kaᅅbü`l-`Akreb veyā `Ayne`ş-Şevr veyā Menkibü`l-Esed veyā Menkibü`l-Feres veyā Kaᅅvāř`dan her kaᅅı kevākib derece-i řālī`de bulunsa ol vařt ol řālī` naᅅsdir. (14a/23)

Mirrīᅅ (Ar.) Mars.

- Zühre Mirrīᅅ ile Mīzān burcunda olsa delālet ider bilād-ı Türk bilād-ı `Arabda fitne ve ᅅurüb çok olup `ālime zarar iriše. `Avratların erler ile ᅅuřümetleri çok olup fiş u fücür çok ola. (30a/14)

Mīzān (Ar.) Terazı burcu.

- Kamer Zuᅅal ile Mīzān burcunda olsa delālet ider oğlancıklarda ve ᅅā-mile `avratlarda ᅅastelik ve mevt `avām ᅅālinde yaramazlık. (29b/10)

muᅅterīᅅ (Ar.) Şaşkın beş adı verilen (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn) gezegenler için; Güneş`e yaklaşmış veya onunla bir burçta aynı derece ve dakikada bulunan.

- Ve eger Zuᅅal altıncıda olup rāci` veyā muᅅterīᅅ bulunsa mizāc-ı ᅅümāyünlerinde cüz`i řa`af olmak ve emrāz-ı bārideden nev`en mü-te`ellim olmaşlarına. (4a/15)

muᅅābele (Ar.) İki gök cisminin arasının 180 derece olması; karşılıklı olma.

- Nazar-ı hâmis muḳâbeledir ya nî iki kevkebiñ mâbeyni yüz seksen derece olsa aña muḳâbele dirler. Meşelâ Şems Cevzânıñ on beşinci derecesinde bulunsa ve Zuḫal daḫı Ḳavsıñ on beşinci derecesinde bulunsa ki mâbeynleri yüz seksen derecedir buña muḳâbele dirler. (54a/19)
muḳâbil (Ar.) Aralarında 180 derece olan, karşılıklı. → *muḳâbele*
muḳâren (Ar.) Yaklaşmış. → *muḳârene*
muḳârene (Ar.) Yaklaşım; gök cisimlerinin birbirine yaklaşması.
- Ammâ Ḳamer sa'd kevâkib ile muḳârenede bulunsa sa'd olur. Ve naḫs kevâkib ile muḳârenede bulunsa naḫs olur. (53a/8)
muḳârin (Ar.) Kavuşum konumu; Yer yuvarlağı bir uçta kalmak üzere, Yer'in, Güneş'in ve herhangi bir gezegenin bir doğru üzerinde bulunmaları, uzanım açısının 0 derece olduğu konum.
- Ve her bâr ki Zuḫal tâli'-i sâliñ 'aşirinde bir issi mizâclu yıldız ile muḳârin bulunsa ve onuncı hâne âbî veyâ hevâyî burclardan olsa ol yılda çekürge ve ḳurbağa ve şoğlucân gibi nesnelere yağmurla ḳarışık yağmak vâki' ola. (18a/1)
munşarif (Ar.) Bir gökcisiminden uzaklaşan veya onu terk eden.
- Ve daḫı ma'lûm ola ki Ḳamer işbu kevkebleriñ her ḳanğısından munşarif olup ḫâlî's-seyr kılsa ol ḫâlî's-seyr kıldığı burcuñ tabî'atı tezcek hevâda zâhir ola. (17b/6)
muttaşıl (Ar.) Çeşitli açılarda konumlanarak etki alanına girmiş veya bitişmiş.
- Zîrâ vaqt olur ki ayda veyâ bir haftada veyâ bir günde birkaç yıldız biribiriyile muttaşıl bulunur. (19a/18)
müneccim (Ar.) Müneccim.
- Ric'at-ı 'Utârid delâlet ider ki aşḫâb-ı dîvân ve eṭibbâ ve müneccimân ve 'âmiller ve tâcirleriñ za'af-ḫâllerine ve bâzârlarda kesâd olup hevâda ihtilâf ve eṭibbânıñ ilâcında ve müneccimleriñ aḫkâmında sehv ü ḫaṭâ olmasına. (46a/20)
müneccimân (Ar.) Müneccimler. → *müneccimân*
müneccimân (Ar.) Müneccimler. → *müneccimân*
münḫasif (Ar.) (Ay için) tutulmuş.
- Ammâ Ḳamer menḫûs olmak Ḳamer münḫasif olmak veyâ taḫtû's-şu'â' Şemsıñ muḳârenesinde olmak veyâ Zuḫalıñ ve Mirriḫiñ terbi'inde ve muḳâbelesinde ve muḳârenesinde bulunmak veyâ tarîḳ-i muḫterikde bulunmak ki Mîzânıñ on toḳuzuncı derecesinden 'Aḳrebiñ üçüncü derecesiniñ arasında bulunmasıdır. (14b/13)
münḫalib (Ar.) Değiştiren burç. Burçlar dört element (ateş, su, hava, toprak) temelli olarak üçerli gruplar halinde ayrılmıştır, değiştiren burçlar bu grupların son burçlarıdır: İkizler, Başak, Yay, Balık.
- Eger burc-ı münḫalibde olursa çok cenkler ola. (15b/9)
münḫalibe → *münḫalib*
- Ve Ḳamer burücât-ı münḫalibeniñ yirinde ḫâlî's-seyr olsa anıñ tabî'atı derḫâl hevâda zâhir ola. Âteş ise yaz günlerinde hevâda ziyâde issi ola.

Hevâyî ise yiller ese âbî ise yağmur ve bulanıklıklar ola. Turâbî ise ku-
raklıklar ola. Kış eyyâmında toğlar ve şovuklar ola. (18a/10)

münkesif (Ar.) (Güneş için) tutulmuş.

- Eger Zuhal bu şuretde muhterik olup ol yılda Şems münkesif olur ise
dahı ziyâde korkulu nesnelere delâlet ider. (4b/1)

müşellese (Ar.) Üçlü; burçlar ateş, su, hava ve toprak olarak dört gruba
ayrılır, her grupta üç burç bulunur.

- Lakin bu maħalde kiber ve müşellese i‘tibâriyle ihtirâkların aħkâmı zikr
olunur. (40a/9)

müşellese-i âbî → *müşellese-i mâ‘î*

- İhtirâk-ı Utârid müşellese-i âbîde delâlet ider. Gemilerde fesâd ve âfet ve
şularda vefret olmasına. (41a/2)

müşellese-i âteşî → *müşellese-i nârî*

- İhtirâk-ı Zühre müşellese-i âteşîde delâlet ider ‘avratlarda ve hâdimlerde
hastalık ve sâzendelerde ğam ve endüh ve beşinci iklimde ulu ve şerîf
kimesnelerde hastelik ve renc ve meşakkat olmasına. (40b/14)

müşellese-i bādî → *müşellese-i hevâ‘î*

- İhtirâk-ı Mirrih müşellese-i bādîde halâyıkda hastelikler olup teşvîş ve
erâcîf çok olup kanlar döküle haşşa mağrib tarafında fitne ola. (40b/9)

müşellese-i hâkî Toprak üçlüsü; Boğa, Başak ve Oğlak burcu.

- Şevr ve Sünbüle ve Cedy müşellese-i hâkîdir. (40a/12)

müşellese-i hevâ‘î Hava üçlüsü; İkizler, Terazi ve Kova burcu

- Cevzâ ve Mizân ve Delv müşellese-i hevâ‘îdir. (40a/11)

müşellese-i nârî Ateş üçlüsü; Koç, Aslan ve Yay burcu.

- Evvelâ ma‘lûm ola ki Hâmel ve Esed ve Kavs müşellese-i nârîdir.
(40a/10)

müşellese-i mâ‘î Su üçlüsü; Yengeç, Akrep ve Balık burcu.

- Seretân ve ‘Akreb ve Hüt müşellese-i mâ‘îdir. (40a/11)

Müşterî (Ar.) Jüpiter.

- Eger Zuhalîñ nûrını Müşterîye virürse ol yılda pâdişâh tarafı çokluk
murâd üzere ğâlib olmaya işleri ta‘vîke düşüp mâni‘ler zuhûr eyleye.
Eger Müşterîniñ nûrını Zuhale virürse â‘dâ ve havâric ve küffâr mağlûb
olup pâdişâh tarafı ğâlib ve manşûr olalar. (16a/23)

N

naħseyn (Ar.) Münecimlerce uğursuz olduğu ve uğursuzluk getirdiği
kabul edilen iki gezegen; Mars ve Satürn.

- Ma‘lûm ola ki Zuhal naħs-ı ekberdir ve Mirrih naħs-ı aşgardır. Bunların
ikisine naħseyn dirler. (53a/3)

nârî (Ar.) Ateş grubuna mensup olan burçlar (Koç, Aslan, Yay), ateşle
ilişkili gök cisimleri. → *âteşî*

- Eger hevâyî burclarda ise yiller ese eger âbî burclarda ise yağmurlar
yağa eger nârî burclarda ise issiler ola. (17b/8)

naẓar (Ar.) Gezegenlerin birbirleriyle etkileşime girme konumları; kırân
(mukârene), tesdis, terbi, teslis ve mukabele.

- Ma'lûm ola ki kevâkib-i seyyârenin birbiriyle ittişâlleri beş vech üzere-dir ki erbâb-ı nücûm bunlara nazâr dirler. (54a/4)
nâzır (Ar.) Etkileşime girmiş. → *nazar*
- Ve eger bu üç yıldız bir yirde olmaz ise ammâ biribirine nâzır bulun-salar yine kifâyet ider ya'nî mukâbele yâ terbî'de biribirine muttaşıl olsalar yağmurlara delâlet ider. (17a/16)
nevruz (F.) Nevruz; eski takvimlere göre güneşin Koç burcuna girdiği, gece ile gündüzün eşit olduğu, yılın ve ilkbaharın başlangıcı sayılan 21 Mart günü.
- Ve dağı ol yılda zuhûr idecek marâzlar ne vaqtdür bilmek murâd olun-sa altıncı hâne şâhibi olan yıldız varınca derece-i tâli'den kaç derece ise ya'nî derece-i tâli' ile ol kevkebiñ arası kaç derece ise nevrûzdan ol-kaçadar gün geçdin-şoñra zâhir ola veyâhûd ol kevkeb derece-i tâli'e geldikde ola ya'nî ol kevkebiñ seyr-i takvîmîsi tâli'e geldikde ola. (15a/5)
neyyir (Ar.) Işık kaynağı olan, nurlu gezegen.
- Ve bunların ikisine ya'nî Şems ile Kamere neyyireyn dirler. Şems ney-yir-i â'zam ve Kamere neyyir-i aşğar dirler. (53a/9)
neyyireyn (Ar.) İki nurlu gezegen; Güneş ile Ay. → *neyyir*
- Nücûm iktizâ itdügi üzere eger tâli'leri ve şâhib-i tâli'leri sa'd ise ve Müşteriñ mes'ûd ise sa'âdetlerine ve devletlerinin ziyâdeligine delâlet ider. (13b/9)
nücûmiyye (Ar.) Yıldızlarla ilgili.
- Ammâ ba'd bu risale ahvâl-i sini-i 'âleme müte'allik ahkâm ve kavâ'id-i nücûmiyyeye müştemil 'Arabî ve Pârsî lisanından terceme olunup bu birkaç varâk tesvîdine şürû' olundu. (1b/4)

R

- *râci'* (Ar.) Geri hareket eden gezegen. → *ric'at*
- Ve eger Zuhal altıncıda olup râci' veyâ muhterik bulunsa mizâc-ı hümayûnlarında cüz'î za'af olmak ve emrâz-ı bârideden nev'en mü-te'ellim olmağlarına. (4a/15)
Re's (Ar.) Çıkış düğümü, baş; bir gezegenin yörüngesinin ekliptik düzlemini güneyden kuzeye çıkarken deldiği nokta.
- Ammâ Re's tâli'de olsa du'â ve münâcâtlar tiz revâ olmasına ve ba'zi nesnelere hâtır-ı şerîflerine kable'l-vukû' ilhâm olmasına. (12a/9)
Re'su'l-Ğül (Ar.) Perseus / Kahraman takımyıldızında bulunan ve Şeytan Başı, Şeytan Yıldızı olarak da bilinen Beta Persei adlı parlak çift yıldız.
- Veyâhûd şevâbitden Re'su'l-Ğül veyâ Kâlbü'l-'Akreb veyâ 'Ayne's-Şevr veyâ Menkibü'l-Esed veyâ Menkibü'l-Feres veyâ Kavâf'dan her kañğı kevâkib derece-i tâli'de bulunsa ol vaqt ol tâli' nañsıdır. (14a/23)
ric'at (Ar.) Geri hareket; gezegenlerin normal hareketlerinin tersi yönün-de hareket etmesi.
- Ve bir mücerreb dağı oldur ki Mirrîh yıldızı her bâr ki 'Akreb burcu için-de ric'at eylese ol yılda ehl-i İslâm cem' olup 'azîm seferler ve hareketler ola. (15b/26)

rub (Ar.) Yıldız haritalarının dörtte biri.

- Ve dağı cenk vaktinin zühürü Mirrih ne burcda ve ne haddede ise ol-tarafdan ve ol vilayetden belüre ve Mirrih kangı rub'da bulunur ise ol rub'un ta'ifesi gâlib ola. Şevrih on derecesinden Esediñ on derecesine varınca rub' Şarkîdür. Esediñ on derecesinden 'Akrebiñ on derecesine varınca rub' Cenübîdür. 'Akrebiñ on derecesinden Delviñ on derecesine varınca rub' Ğarbîdür. Delviñ on derecesinden Şevrih on derecesine varınca rub' Şimâlîdür. (15b/10)

Rümü (Ar.) Osmanlı Devleti'nde 1678 yılından sonra mali işlemlerde kullanılan güneş takvimi türü.

- Tarihi budur ki Rümü aylarında her kangısında isek mäh-ı Äzerden ibtidâ idüp olduğı güne gelince 'aded idüp kaç gün olursa cümlesinden on gün tarh eyleyüp bağı kalan â'dadı cümleden ibtidâ idüp her burca otuzar 'aded viresiñ. (50b/9)

rücüm (Ar.) Meteor.

- Eger 'Utarid bile bulunsa veyâ muttaşıl bulunsa şâ'ıklar ve rücüm ve zü-züvâbe mişillü 'alâmetler belüre. (17b/15)

S/S

şâbit (Ar.) Sabit burç; burçlar dört element (ateş, su, hava, toprak) temelli olarak üçerli gruplar halinde ayrılmıştır, sabit burçlar bu grupların ortalarında yer alan burçlardır: Boğaz, Aslan, Akrep, Kova.

- Eger burc-ı şâbit içinde bulunsalar ol cenk ve fitne şâbit ola tiz def' olmaya. Eger burc-ı şâbit içinde bulunsalar bir kaç kerre cenk ola her ne mahalde olursa. (15b/7)

sa'd (Ar.) Uğurlu olduğı ve uğur getirdiğı düşünölen gezegenler, yıldızlar ve etkileşim (nazar) konumları.

- Ahvâl-i Müşteri kevâkib ile ittişâl itse sa'adet irişdürür, haşşaten teşlîş-de. Zîrâ ki teşlîş nazarı sa'ddır. Müşteri dağı sa'ddır. (53a/18)

sa'deyn (Ar.) Münecimlerce uğurlu olduğı ve uğur getirdiğı kabul edilen iki gezegen; Jüpiter ve Venüs.

- Müşteri sa'd-ı ekberdir. Zühre sa'd-ı aşğardır. Ve bunların ikisine sa'deyn dirler. (53a/4)

Sereţân (Ar.) Yengeç burcu.

- Lakin burc-ı Sereţânda Mirrih ile Zuhalih kırânı ziyâde müeşşirdür. 'Älemde niçe havâdiş zühüruna delâlet ider. (18b/24)

sevâbit (Ar.) Yıldızlar.

- Veyâhüd sevâbitden Re'su'l-Ğül veyâ Kalbü'l-'Akreb veyâ 'Ayne's-Şevr veyâ Menkibü'l-Esed veyâ Menkibü'l-Feres veyâ Kavâţ'dan her kangı kevâkib derece-i tâli'de bulunsa ol vakt ol tâli' naşdır. (14a/23)

Şevr (Ar.) Boğa burcu.

- Meşelâ Konstantiniyye ufğunda tâli' Hamel bulunsa Mekke ve Yemen ve Kürdistân ve 'Acemde Şevr tâli' olur. (1b/9)

seyyâre (Ar.) Hareket eden gök cismi; gezegen.

Ma'lûm ola ki kevâkib-i seyyâreniñ birbiriyle ittişâlleri beş vech üzeredir ki erbâb-ı nücûm bunlara nazâr dirler. (54a/4)

Sünbüle (Ar.) Başak burcu.

- Şems 'Uṭârid ile Sünbüle burcunda olsa delâlet ider şedîd ve şovuk yil-ler çok esûp ba'zı eşrâf ve vüzerâda mevt ehl-i kalem ve mutaşarrıfân-ı emvâlde sū-i hâl ve nâsda zâtü'l-cenb marâzları çok olmasına. (28b/12)

Ş

Şarkî (Ar.) Doğusal; yıldız haritasında bulunduğu konumdan doğuya (sağa) yönelmiş.

- Şevriñ on derecesinden Esediñ on derecesine varınca rub' Şarkîdür. (15b/12)

Şems (Ar.) Güneş.

- Eger Şems beşincide bulunsa bu yılda kuvvetlü ve kıdemlü evlâdları zühûra gelüp 'azîm şadlıklar ve mesrûrluklar olmasına ve eṭrâf ve cevâ-nibde olan beglerden veyâ ba'zı ulu bigzâdelerden birisi hâkpâylerine gelüp 'ubüdiyyet kılmalarına. (8a/15)

şeref (Ar.) Bir gök cisminin en tesirli olduğu konum.

- Çün Şems şerefe irişe delâlet ider ki begler ve pâdişâhlar ve hâkimlerde kuvvet ve sa'âdet ve â'yân ve eşrâfda devlet ve izdiyâd-ı câh u menzilet ve re'âyâya 'adl ve merhâmetlerine. (45a/18)

şihâb (Ar.) Meteor.

- Uṭârid Mirrîh ile Esed burcunda olsa delâlet ider hâlâyıkda hîle ve mekr ve ma'denlerde fesâd hevâda hârâret ve kuraqlık olup çok şihâb ola ve hayvânâtta ve âlet-i harbde 'izzet ola. (26b/14)

Şimâlî (Ar.) Kuzeysel; yıldız haritasında bulunduğu konumdan kuzeye (yukarıya) yönelmiş.

- Delviñ on derecesinden Şevriñ on derecesine varınca rub' Şimâlîdür. (15b/14)

şu'â' (Ar.) Işın, nur.

- Ve ṭâlî'sinde ya'nî tahvîl vaktinde eger Mirrîh tahtü's-şu'â' bulunsa ol yılda gizlü fitneler ve başgunlar ve yevmî cenkleri ve şebhün çok ola. (16a/2)

şühür (Ar.) Aylar, takvim.

- Bu nısf 'adedi dañı Hûta virüp şühür eyledük bir 'aded on iki ay hesâ-bıyla nısf 'adede altı ay diriz. (51b/1)

T/Ṭ

tahvîl (A.) 1. Gök cisimlerinin bir konumdan diğereine geçişi. 2. Yeni yılın başlaması.

- Pes Mirrîh Mîzân burcunu tamâm idüp henüz 'Akreb burcunuñ ibtidâ-sına tahvîl eylemişdir didük. (51b/18)
- Eger tahvîl vaktinde Mirrîh Şems ile terbi' bulunsa ol yılda selâṭîn ve hükâm edânî ve esâfilden muztarib olup ulular ile halk arasında fitneler ola ve tahvîl vaktinde Mirrîh tokuzuncı hânede bulunsa ol yılda yol-

larda ve derbendlerde haramî ve hırsız çok ola ve tahvîl vaktinde Şems Mirrih'e meveddet ile nâzır bulunsa ol yılda pâdişâh gâlib olup her yirde fethler ola. (16a/15)

taqvîm (Ar.) Bir gezegenin hareketlerinin zamana bağlı gösterimi.

- Taqvîm-i Kâmer takrîben Kâmer kaᅅı burcdadır bilmek murâd olunsa tarîki budur ki mâh-ı 'Arabîyeniᅅ kaç gûni geᅅmiş ise ma'lûm idinüp ba'de evvel geᅅen eyyâmı taz'îf idesin. Hâsılına beş 'aded dâ'imâ ziyâde idesin ve mecmû'ı ne miᅅdâr olursa Şems olduᅅı burcdan ibtidâ idüp her burca beş 'aded taᅅsîm idüp 'aded kaᅅı burcda nihâyet bulursa Kâmer andadır. (50b/25)

taqvîmî (Ar.) Yıllık.

- Ve daᅅı ol yılda zuhûr idecek marâzlar ne vaᅅtdür bilmek murâd olunsa altıncı hâne şâhibi olan yıldız varınca derece-i tâli'den kaç derece ise ya'nî derece-i tâli' ile ol kevkebiᅅ arası kaç derece ise nevrûzdan ol-ᅅadar gûn geᅅdin-şonra zâhir ola veyâhûd ol kevkeb derece-i tâli'e geldikde ola ya'nî ol kevkebiᅅ seyr-i taᅅvîmîsi tâli'e geldikde ola. (15a/5)

tâli' (Ar.) Nevruzda yani yeni yıla geᅅiş zamanında, ufukta doᅅan/yükselen gök cisimî. Yıldız haritasının ilk veya yorumlamaya esas evi ve o evde yer alarak talih göstergesi olan gezegen.

- Sâ'ir şehirlerin tâli'in ᅅıkarmaᅅ lâzım degildir. Zîrâ Baᅅlamyus *Erba'a-i Maᅅâlât* nâm kitâbında bu kâ'ide'i beyân etmişdir ki her iᅅlimde kaᅅı şehir mu'azzam ve dârü's-saltâna ise etrâfında olan şehirleriᅅ aᅅvâli ol mu'azzam olan şehriᅅ tâli'ine tâbi'dir. (2a/1)

tâli'-i fuşûl Mevsim deᅅişiminin gerᅅekleştiᅅi gûn esas alınarak yapılan üç aylık tahminler.

- Ve her bâr ki tâli'-i tahvîlde ve tâli'-i fuşûllerde Mirriᅅ onuncu hânede bulunsa ol yılda veyâ ol faşılta mülûk ve selâᅅin mizâcında ᅅazâb ziyâde olup ba'zî kimesnelere ᅅıᅅm ideler ve ᅅahr ve ᅅatlı itmege mâ'il olalar. (16b/12)

tâli'-i mevlûd (Ar.) Bir insanın anne rahmine düşüşü veya doğumu esnasında gök cisimlerinin buldukları konumdan yola ᅅıkararak yapılan yorumlama; ilm-i mevlûd, ilm-i mevâlid.

- Ve kâ'ide-i külliye budur ki burc-ı 'âşiri pâdişâh tâli' farz idüp sâ'ir hâneleriᅅin aᅅkâmını tâli'-i mevlûd gibi istiᅅrâc iderler. (3b/3)

tâli'-i sâl (Ar.) Yıllık talih; Güneş'in Koᅅ burcuna girdiᅅi nevrûz gûnünü yani yeni yılın başlangıcını esas alan, astrolojik takvimlerin başına eklenen ve o yıl dünyada yaşanacak olaylara dair tahminleri barındıran yorumlama türü ve takvim bölümü.

- Ma'lûm ola kim her senede Şems Hâmel burcuna tahvîl itdüᅅi vaᅅtiᅅ tâli'ine tâli'-i sâl dirler her şehriᅅ ufᅅunda bir olmaz. Muᅅtelif olur. (1b/7)

tâli'-i sene → *tâli'-i sâl*

- Zühre ve 'Uᅅârid ve Kâmer kevkeb-i maᅅardır her kaᅅan kim tâli'-i sene işbu burclardan birisi olsa ol yılda yaᅅmur ᅅok yaᅅmasına delîldir. (17a/10)

ṭāli'-i tahvīl → *ṭāli'-i sāl*

- Ve her kaṅḡı sene kim cenge delīl-i ṭāli' de ba'zı delā'il bulunsa ve cenk ne vakitte olacağı bilmek murād olunsa ṭāli'-i tahvīl derecesinden ol cenge delīl olan naḥsa varınca aralıkda kaç derece var ise ol-kaḍar gün şoḡra ola veyāḥūd cenge delīl olan iki naḥs olsa ol iki naḥsıñ tamām ittışāli ne vakitte olursa ol vakitte ola. (16a/26)

ṭāli'-i tahvīl-i sāl → *ṭāli'-i sāl*

- Meşelā şehir-i Konstantiniyyede ṭāli'-i tahvīl-i sāl Ḥamel olsa 'āşiri burc Cedy olur şāhib Zuḥal olur. (3a/17)

ṭāli'-i vilādet → *ṭāli'-i mevlūd*

- Ve bir meşhūr tecrūbe daḡı oldur ki kaṅḡı pādişāḡıñ ṭāli'-i vilādetiniñ intihāsı mevzi'-i Mirriḡe müntehī olsa ya'nī toḡduḡı vakitte Mirriḡ oldıḡı burca varsa elbette ol yılda sefer pādişāḡı olup 'azīm cenkler ve fetḡler olmasına delīldir. (16b/9)

terbī' (Ar.) 1. İki gök cismi arasında feleḡin dörtte birinin bulunması yani açısıl uzaklıḡın doksan derece olması.

- Naẓar-ı şāliş *terbī'* dir ya'nī iki kevkeb mābeyninde toḡsan derece olsa aḡa *terbī'* dirler. Meşelā Zühre Şevr burcunuñ yigirminci derecesinde olsa ve Mirriḡ Esed burcunuñ yigirminci derecesinde bulunsa ki mābeynler toḡsan derecedir buḡa *terbī'* dirler. (54a/12)

terbī'āt (Ar.) Terbiler. → *terbī'*

terbī'en (Ar.) Terbi şeklinde. → *terbī'*

tesdīd (Ar.) Gök cisimlerinin diḡer bir gök cismine yönelmesi.

- Tesdīd-i Mirriḡ be-Zuḡal delālet ider ki 'asker ile ekābir arasında daḡı köylüler arasında üns ve ülfet ve birbirlerine merḡamet ve ḡışār-lar binā olunup ekābire daḡı re'āyāya pādişāḡdan iltifāt olmasına. (46b/7)

tesdīs (Ar.) İki gök cismi arasında feleḡin altıda birinin bulunması yani açısıl uzaklıḡın altmış derece olması.

- Naẓar-ı şānī *tesdīs* dir ya'nī iki kevkeb mābeyninde altmış derece olsa aḡa *tesdīs* dirler. Meşelā Müşterī Ḥamel burcunuñ evvel derecesinde olsa ve Zuḡal Cevzā burcunuñ evvel derecesinde olsa ki mābeynleri altmış derecedir buḡa *tesdīs* dirler. (54a/8)

tesdīsāt (Ar.) Tesdisler. → *tesdīs*

teşlīs (Ar.) İki gök cismi arasında feleḡin üçte birinin bulunması yani açısıl uzaklıḡın yüz yirmi derece olması.

- Naẓar-ı rābi' *teşlīs* dir ya'nī iki kevkeb mābeyninde yüz yigirmi derece olsa aḡa *teşlīs* dirler. Meşelā Uḡārid Sereḡān burcunuñ yigirmi derecesinde olsa ve Müşterī 'Akreb burcunuñ yigirmi derecesinde bulunsa ki mābeynleri yüz yigirmi derecedir buḡa *teşlīs* dirler. (54a/15)

teşlīsāt (Ar.) Teslisler. → *teşlīs*

Ṭube Kıpti takviminin beşinci ayı.

- Şühür-ı Kıptiyyeden mäh-ı Ṭubeniñ yigirmi ikinci günü şehir-i Tütan ibtidā idüp Tüt otuz Bābe otuz Hatür otuz Kehyek otuz Ṭube yigirmi iki mecmū'ı yüz kırk iki 'aded ider. (52a/17)

ṭulū (Ar.) Ufuk çizgisinin üstüne çıkma.

- Ve bir mücerreb daḥı oldur ki bir yılda zü-züvābe ṭulū eylese ya'nī kıyruklı yıldız toḡsa ol yılda fitne ve cenk ola. (15b/17)

turābī → *ḥākī*

- Eger turābī burclarda ise yazın ziyāde kuraḳlar ve kışın ziyāde şovuklar ve buzlar ola. (17b/10)

Tūt Kıpti takviminin ilk ayı.

- 'Uṭārid kaḅı burcdadır bilmesiniḅ tariḅi budur ki sinīn-i Kıptiyyeden ibtidā-ı Tütadan olduḅuḅ güne gelince kaç gün geçdi ise üzerine altı ay on dört gün ki yüz toḡsan dört gün ider ziyāde idüp mecmū'ını Ḥamel-den ibtidā idüp her burca otuzar 'aded tevzī' idüp 'aded nihāyet bulduḅı burc mevzī'-i 'Uṭārid olur. (52b/1)

U

'ulviyyeyn (Ar.) En büyük ve yeryüzüne en uzak iki gezegen; Jüpiter ve Satürn.

- Ve daḥı ma'lūm ola ki her kaḅı yılda kırān-ı 'ulviyyeyn ola ya'nī Müşterī ile Zuḅal kırān eyleye ol yıldan tā yigirmi yıla varınca 'ālemde ḥayır ve şerden ne zuḥūr idecek ol yılıḅ ṭālī'inden istiḥrāc olunur. (18b/26)

'Uṭārid (Ar.) Merkür.

- Ve daḥı her bār ki 'Uṭārid bir burcdan bir burca naḳl eyleye derḥāl hevā müteḡayyir olup yaḅmur veyā yiller ese. (18a/4)

V

vēbāl Bir gezegenin en güçlü olduḅu noktadan uzaklaşması, alçalması, kendi evinin karşısında yer alan karşıt evine yaklaşması.

- Meşelā rāci' olsalar yāḥūd hūbūṭda yā vebāle veyā muḥterik bulun-salar hem naḅs ve hem menḥūs bulunmuş olurlar ya'nī Zuḅal ve Mirriḅ ve bir yüzden daḥı menḥūs olurlar.

vech (Ar.) Bir burcun yıldız haritası üzerinde kapladığı otuz derecelik alanın on derecelik dilimlerinden her biri.

- Eger şühūr on ikiden zā'id gelürse on iki ay tarḥ idüp bākisi ondan nāḳış ise olduḅı burcuḅ evāyilindedir ya'nī vech-i evvelindedür. Eger ondan yigirmiye deḅin ise vech-i şānidedür. Eger yigirmiden otuza dek ise vech-i şālişdedir. (51a/17)

Y

yıldız Hareket etmeyen gök cismi.

- Ve eger bu üç yıldız bir yirde olmaz ise ammā birbirine nāzır bulun-salar yine kifāyet ider ya'nī muḳābele yā terbī'de birbirine muttaşıl olsalar yaḅmurlara delālet ider. (17a/16)

Z/Z

zāyiçe (Ar.) Yıldızların belirli bir zamandaki yerlerini ve durumlarını gösteren çizelge.

- Hemân bir zâyiçe şekli çizüp Cedy burcunu t̄ali' yirine yazup ba'desâ burcları yazalar ve kevākibi yirlü yirine yazup ahkāmını t̄ali'-i mevlüd gibi istihrâc ideler. (3b/7)

Zeneb (Ar.) Kuğu takımyıldızının kuyruk kısmında bulunan, takımyıldızın en parlak yıldızı; bu yıldız Mars'ın kuzey kutup yıldızıdır.

- Eger Zeneb onuncıda bulunsa devlet ve saltanat tedbîrinde niçe hâkimlerden bid'atlar zâhir olup ma'yüb nesnelere peydâ olmasına ve mülk ve devlete müte'allik katı eyü işler görülmesine. (13a/15)

Zuhal (Ar.) Satürn.

- Eger Zuhal onuncıda bulunsa hâkimler ve müdebbirlerden re'âyâ zulm ve sitem görmelerine ve âsitâneye şikâyetçiler çok gelmesine. (5b/11)

Zühre (Ar.) Venüs.

- Ve havâtin-i mu'azzama ki ulu sultânlardır ve pâdişâhî mahremeleri olanlar ve ulu ağalar ve mukarreblerin ahvâli mutlakâ iç halkı yine hemân t̄ali'-i sâliḡ on birinci hânesinden görülür lakin Zührenin sa'âdetine ve kuvvetine ve nuḡüsetine ve za'afına göre hüküm olunur. (14a/8)

zû-züvâbe (Ar.) Kuyruklu yıldız.

- Eger zû-züvâbe büyük uzun olsa fitne daḡı 'azîm ola. Eger saḡir ve ḡakîr olsa fitne az olup kavî olmaya. (15b/24)

3. Sonuç

İlm-i ahkâm-ı nücûm, Arapça terimlerin baskın olduğu bir alandır. Bunun yanı sıra eserin konusunu teşkil eden sini'l-âlem, Arap menşeli bir yorumlama alanı olup kaynak metninin büyük çoğunluğu Arapça yazılmıştır. Bu sebeplerden ötürü eserde yer alan terimlerin büyük çoğunluğu Arapça kökenli olup yer yer bu terimlerin Farsça ve Türkçe kökenli eşanlamlıları da kullanılmaktadır. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-Âlem, sini'l-âlem alanının bütün yapı ve içerik özelliklerini taşıyan bir eserdir. İlm-i ahkâm-ı nücûmun genel olarak ihtiyârât dalı içerisinde değerlendirebileceğimiz sini'l-âlemi, spesifik bir alan olarak nitelendirebiliriz. Çalışmaya konu olan eser, bu spesifik alanın terminolojisi göstermesi bakımından kıymetlidir. Genel itibarıyla; gök cisimlerinin adlarının, yıldız haritasıyla ilgili terimlerin, zayıçelerin yapısıyla ilgili terimlerin ve takvim ilminin terimlerinin yer aldığı eser, konusu nedeniyle gök cisimlerinin mizaçları, hareketleri, buluşma şekilleri, karşılaşma açıları, konumlanmaları ve birbirlerine olan tesirleri ile ilgili oldukça zengin bir terim hazinesine sahiptir. Birbirlerinden ufak farklarla ayrılan bu terimlerin tespiti, ilerleyen dönemlerde hazırlanabilecek geniş çaplı bir ilm-i ahkâm-ı nücûm sözlüğüne önemli bir katkıda bulunacaktır.

Kaynaklar

- AHTERİ MUSTAFA EFENDİ: *Ahteri-i Kebir*, Haz. Ahmet Kırkkılıç - Yusuf Sancak, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- AYVERDİ, İlhan: *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 Cilt, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2006.
- AYDIN, Mehmet: “Fal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, C. 12, İstanbul 1995.
- BURAN, Ahmet: *Sâ'âtnâme*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- ERCİYAS, Osman: *Haza Kitabı Esrari'n-Nücum ve Havvas Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- FEHD, Tefvik: “İlm-i Ahkam-ı Nücum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, C. 22, İstanbul 2000.
- KANAR, Mehmet: *Örneklili Etimolojik Farsça - Türkçe Sözlük*, Say Yayıncılık, İstanbul 2009.
- KUNDAKÇI, Emre: *Ahkâmü'l-Külliyeye 'Alâ Tahvil-i Sini'l-Âlem: Dil İncelemesi, Metin, Türkiye Türkçesine Aktarım, Sözlük, Tıpkıbasım*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- KUNDAKÇI, Emre: *Ahmed-i Dai: Tercüme-i Si Fasl fi't-Takvim (Edisyon Kritikli Metin-Günümüz Türkçesine Aktarım-Dizin/Sözlük)*, Muhayyel Yayıncılık, İstanbul 2021.
- KUT, Günay vd., *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Cilt: 3, İstanbul 2014.
- MUTÇALI, Serdar: *Arapça - Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2012.
- MÜTERCİM ASIM EFENDİ: *Burhân-ı Katı*, Haz. Mürsel Öztürk - Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009.
- NASR, Seyyid Hüseyin: *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çev. Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.
- ÖNLER, Selim: *Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i Âlem (Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- PULTAR, Mustafa: *Yıldız Adları Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- STEINGASS, F: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Cilt: I-VIII, Ankara 2016-2019.
- UNAT, Yavuz: “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 11, 2000.
- ZENKER, Julius Theodor: *Türkisches - Arabisch - Persisches Handwörterbuch*, Hildesheim, 1886.

Extended Abstract

Astrological Terms Of Ahkâmü'l-Külliyye 'Alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem

The Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem, used in this study is among the pages 1b-54b of the 67-leaf book registered with the code ŞR_433 in the Suna and İnan Kıraç Foundation Manuscript Collection. The author or copyist of the text on "*ilm-i ahkâm-ı nücûm*" in general and "*sini'l-âlem*" in particular, is unknown. The Istanbul Research Institute Manuscripts Catalogue, prepared by a team of academics, contains only knowledge on the physical features of the text. There is no information about the copy date of the text in the catalogue or the text, but the date H. 1138/ 1725-26 C.E. is used in the calculations in the text. Two copies of Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem were identified in the libraries. One of them is a standalone book. The other is in the form of a chapter within another book.

The author or copyist of the text states that, for prepared this booklet, he translated various texts from Arabic and Persian sources, where there are rich works on the subject of ilm-i ahkâm-ı nücûm. Beside he expresses, the reason for writing the text, that he prepared this text for the benefit of those who want to improve themselves in the sciences related to the stars, and in return, he wants to be remembered with goodness. Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem is a text on "*sini'l-âlem*", which is related to the branches of "*iẖtiyârât*" and "*mevâlid*". In the texts relating to the discipline of sini'l-âlem, which is of Arab origin, interpretations are made on universal matters (the fate of dynasties; the emergence and disappearance of religions and sects; epidemics; famine and abundance; natural disasters) based on the nature of the planets and also their positions and movements. In this interpretation, the birth of the person in question or the foundation of the building (mevâlid) are taken as a foundation, auspicious hours (iẖtiyârât) are reported in the comments. In Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem, in addition to the temperaments of the celestial bodies, events and situations that are likely to transpire in the universal dimension are explained based on "*kvânât*", that is, due to their various forms of merging, encountering and positioning. In the text, the rise and fall of countries, sultans, lords, religions, sects and religious heresy; to the formation, place, time, defeat and winner of the wars; which epidemics will appear, how it will harm and how it will be eliminated; the formation and consequences of natural disasters such as earthquakes, floods and storms; the weather and, depending on it, the cheapness and expensiveness of food prices; abundance or scarcity.

The meanings of the terms alter in the texts of ilm-i ahkâm-ı nücûm. In this study, the meanings of the terms used in Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvîl-i Sini'l-'Âlem are given. First of all, concepts and terms are arranged in alphabetical order. Glossary items are first explained by using the explanations in the text, then various dictionaries and texts of ilm-i ahkâm-ı nücûm, and then their usage is exemplified from within the text. At the end of the examples, the places where the term occurs in the text are shown in parentheses. For the different spellings of the same word that do not make a difference in meaning and the plural forms of the words, only references are made to the related words. In addition, the origin information of the non-Turkish words was stated before the definitions of the words. İlm-i ahkâm-ı nücûm is a field where Arabic terms are dominant. In addition, sini'l-âlem, which is the subject of the text, is an interpretation area of Arabic origin and the majority of the source texts are written in Arabic. For these reasons, most of the terms in the text are of Arabic origin. In some parts, Persian and Turkish origin synonyms of these terms are also used.

Ahkâmü'l-Külliyye 'alâ Tahvil-i Sini'l-Âlem is a text that has all the structural and content features of the sini'l-âlem field. We can classify sini'l-âlem, which we can generally evaluate within the branch of "*ih̄tiyârât*", as a specific field. The text that is the subject of the study is valuable in terms of showing the terminology of this specific field. The text, which generally includes the names of the celestial bodies, the terms related to the star chart, the terms related to the structure of the "*zâyiçe*" or "*zic*" and the terms of the "*ilm-i takvîm*", and most importantly has a rich vocabulary of terms related to the temperament, movements, meeting forms, meeting angles, positions and effects of the celestial bodies due to its nature. The determination of these terms, which differ from each other with slight differences, will make an important contribution to a large-scale ilm-i ahkâm-ı nücûm dictionary that can be prepared in the future. Moreover, at present, studies on astronomy and astrology are growing in many fields of social sciences. The most common problem encountered by researchers working on these texts is the lack of an adequate number of studies covering the meanings of concepts and terms. Alleviation of this difficulty depends on the text publications and the glossaries prepared in those publications. This study will contribute to researchers in this sense.

KONYA / YUNAK / BEŞİŞİK KÖYÜ YÖRÜKLERİNİN AĞZINDA FONO-SEMANTİK BAŞKALAŞMAYA UĞRAYAN BİR KELİME: BÖLE*

Döndü Nur TEMİZ**

Öz

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine ve ağızlarına dair çok fazla fonetik, morfolojik, etimolojik, sentaks ve semantik çalışmalar yapılsa da fono-semantik çalışmalara pek fazla ağırlık verilmemiştir. Fono-semantik çalışmalarda aynı kelimedeki ortaya çıkan ses ve anlam değişimlerinden hangisinin daha önceki devirde oluştuğunun tespit edilip edilememesinden ziyade kelimelerde meydana gelen ses olayları ile kelimelerin anlamlarının da değişmesi hususu üzerinde durulmuştur. Bu ses ve anlam değişimi ile ortaya çıkan yeni kelimeye fono-semantik başkalaşmaya uğramış kelime denmektedir. Yani fono-semantik başkalaşma, aynı kökten gelen iki veya daha fazla kelimedeki görülen ses ve anlam farklılaşmasıdır. Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğü'nde, Derleme Sözlüğü'nde farklı anlamlarda yer alan böle kelimesi, Konya/Yunak/Beşişik Köyü yörüklerinin ağızlarında daha farklı bir anlamda yaşamaktadır. Güncel Türkçe Sözlüğü'nde böle kelimesinin "teyze kızı, amca-dayı-hala çocuğu" gibi anlamları vardır. Fakat Konya/Yunak/Beşişik Köyü yörüklerinin ağızlarında böle kelimesinin anlamı sadece "teyze oğlu"dur. Böle "teyze oğlu" kelimesinin kökeninin nereden geldiğini bulma gayreti bu çalışmanın ana temelini oluşturmaktadır. Ana Türkçeden günümüze ulaşan bu kelimenin geçirdiği ses ve anlam değişiklikleri Altayistik kuramı çerçevesindeki ses denklilikleri dâhilinde tespit edilirken tarihi metinlerdeki yeri ve günümüzdeki kullanılışı da belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Fono-Semantik Başkalaşma, Diyakronik Fonoloji, Böle Kelimesi, Konya Ağızları, Altay Dilleri Teorisi.

Geliş Tarihi: 27 Eylül 2021 - Kabul Tarihi: 15 Kasım 2021.

Atf Bilgisi: Döndü Nur Temiz, "Konya/Yunak/Beşişik Köyü Yörüklerinin Ağızlarında Fono-Semantik Başkalaşmaya Uğrayan Bir Kelime: Böle", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 343-356. doi: 10.55773/tda.989283.

*Bu çalışma İstanbul Kültür Üniversitesi'nin 2021 yılında düzenlediği VI. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresinde (TUDOK) bildiri olarak (sözel) sunulmuştur.

** Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Türk Dili Bilim Uzmanı, nurcalkantemiz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3687-002X.

**A Word With Phono Semantic Metamorphosis:
“Böle” In The Dialect Of Konya / Yunak / Beşışık Yoruks
Abstract**

Although there are many phonetic, morphological, etymological, syntax and semantic studies on historical and contemporary Turkish dialects and their dialects, not much emphasis has been placed on phonosemantic studies. In phonosemantic studies, it is focused on the change in the meaning of the words with the sound events that occur in the words rather than whether it can be determined which of the sound and meaning changes that occur in the same word occurred in the previous period. The new word that emerges with this sound and meaning change is called a phonosemantically altered word. In other words, phonosemantic metamorphosis is the sound and meaning differentiation seen in two or more words coming from the same root. The word “Böle”, which is not included in the Current Turkish Dictionary of the Turkish Language Association, but is included in the Compilation Dictionary, lives in a different sense in the mouth of the nomads of Konya/Yunak/Beşışık Village. This effort to find out where the word “son of aunt” comes from has formed the main basis of this study. While determining the sound and meaning changes of this word, which has survived from the main Turkish to the present day, within the framework of the sound equivalents within the framework of the Altaistic theory, its place in the historical texts and its current usage have also been tried to be determined.

Keywords: Phonosemantic Metamorphosis, Diachronicphonology, The Word Böle, Konya Dialects, Theory Of Altaic Languages.

Giriş

“Fono-semantik başkalaşma” terimi Prof. Dr. Mehmet Kara’nın “Ayrı Düşmüş Kelimeler” adlı kitabında¹ ortaya attığı ve Türkoloji camiası tarafından kabul gören yeni gramer terimlerinden biridir. Fono-semantik başkalaşma, farklı ses olaylarının oluşmasıyla ve aynı zamanda sözcüklerin manalarının da farklılaşması sonucunda meydana gelmektedir.² Yani aynı kökten gelen iki veya daha fazla kelimedede görülen ses ve anlam farklılaşmasıdır.³ Kara, fono-semantik başkalaşmayı söz konusu eserinde iki başlık halinde incelemiştir: Türkçe kelimelerde fono-semantik başkalaşma ve alınma kelimelerde fono-semantik başkalaşma. Alınma kelimelerde fono-semantik başkalaşmayı ise Doğu kökenli kelimelerde fono-semantik başkalaşma ve Batı kökenli kelimelerde fono-semantik başkalaşma olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmiştir. Çalışmaya konu olan kelime Türkçe kökenli bir kelime olduğu için alınma kelimelerde fono-semantik başkalaşma üzerinde durmayarak Kara’nın Türkçe kelimelerde fono-semantik başkalaşmayı şu alt başlıklarda incelediğini görüyoruz: Ses denkliği yoluyla fono-semantik başkalaşma, ses değişmesi yoluyla fono-semantik başkalaşma, ses türemesi yoluyla fono-semantik başkalaşma, ses düşmesi yoluyla fono-semantik başkalaşma, hece düşmesi yoluyla fono-semantik başkalaşma, ikizleşme yoluyla fono-semantik başkalaşma, sedalılılaşma yoluyla fono-semantik baş-

¹ Mehmet Kara, *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Kesit Yayınları, Ankara 2011.

² Kara, *a.g.e.*, s. 37.

³ Kara, *a.g.e.*, s. 21.

kalaşma, göçüşme (metatez) yoluyla fono-semantik başkalaşma, ilerleyici benzeşme yoluyla fono-semantik başkalaşma, gerileyici benzeşme yoluyla fono-semantik başkalaşma, başka dillerin tesiriyle ortaya çıkan fono-semantik başkalaşma.

Fono-semantik başkalaşmaya uğramış kelimelere örnek olarak sıtma ve erik kelimelerini verebiliriz. Isıtma kelimesindeki *ı* ünlüsü düşerek sıtma halini almış ve ateşli bir hastalığın adı durumuna gelmiştir. İlk bakışta sıtma kelimesinin ısıt - fiilinden geldiği anlaşılmamaktadır.⁴ Kelime hem ses değişmesine hem de anlam değişmesine uğramıştır. DLT.'te erük “*şeftali, kayısı, erik gibi meyvelerin genel adı*”dır.⁵ Oysa bugün bu kelimeyi bunlardan sadece erik için kullanmaktayız.⁶ Çalışmaya konu olan *böle* kelimesi ise Ana Türkçedeki *büş-ük ve Orhun Türkçesindeki bişük “*akraba, aile, üye*” kelimelerinden gelir. Kelime sonundaki *-k* sesi kaybolmuş ve *ş>l* değişimi olmuştur. Kelimenin anlamı ise “*akraba*” anlamından daha da daralarak “*teyze oğlu*” anlamına geçiş yapmıştır. Çalışmaya konu olan *böle* kelimesi ses denkliği yoluyla fono-semantik başkalaşma başlığı altında incelenecektir. Bu yüzden öncesinde Altay dilleri teorisi ve ses denkliklerinden kısaca bahsedilecektir.

Altay dilleri teorisi, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın tek bir dilden geldiği fikrinden oluşan bir teoridir. Araştırmacıların bazıları Korece ve Japoncanın bu gruba dâhil olmasını şüphe ile karşılamışlarsa da son zamanlarda bu iki dil de Altay dil ailesi içinde değerlendirilmeye başlanmıştır.⁷ Aslında Altay dilleri terimi 19. yüzyıldan günümüze gelene kadar bir takım anlam değişikliğine uğramıştır. Altay dilleri terimi günümüzde aynı kökten geldikleri kanıtlanmış bir dil ailesini ifade etmek için değil de geçmişte birbirleriyle yoğun ilişkide bulunmuş ve ortak yapısal özellikleri bulunan dillerle alakalı bir çalışma hipotezinin adı olarak kullanılmaktadır.⁸ Altay dil ailesinin akraba olduğu görüşünü kanıtları ile birlikte savunan ilk kişi Gustaf John Ramstedt'dir.⁹ Daha sonra Pentti Aalto,¹⁰ Nicholas Poppe,¹¹

⁴ Kara, *a.g.e.*, s. 23.

⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986; Robert Dankoff - James Kelly, *Maḥmūd al-Kāşyārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, I-III, Cambridge 1982-1985.

⁶ Kara, *a.g.e.*, s. 31.

⁷ Korecenin Altay Dil Teorisindeki yeri için bakınız: Han-Woo Choi, *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK, Ankara 2010; Japoncanın Altay Dil Teorisindeki yeri için bakınız: Martine Irma Robbeets, *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic* Turcologica 64, Harrassowitz Verlag, 2005; Roy Andrew Miller, *Japanese and the Other Altaic Languages*, University of Chicago Press, 1971.

⁸ Nurettin Demir - Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

⁹ Gustaf John Ramstedt, *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft*, 1. Lautlehre, Helsinki 1957.

¹⁰ Pentti Aalto, *Altay ve Karşılaştırmalı Filoloji Çalışmaları*, Finlandiya Doğu Topluluğu, Helsinki 1987.

¹¹ Nicholas Poppe, *Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen*, Teil 1: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960; Nicholas Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1957.

Z. Gombocz,¹² Roy Andrew Miller,¹³ Martti Räsänen,¹⁴ Talat Tekin,¹⁵ Osman Nedim Tuna,¹⁶ Tuncer Gülensoy,¹⁷ Ahmet Temir,¹⁸ Omeljan Pritsak,¹⁹ Nikolay Aleksandroviç Baskakov,²⁰ Karl Heinrich Menges,²¹ Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak²² gibi araştırmacılar da Altay dil teorisini kabul eden isimler arasındadır. Bu teoriyi eleştirip karşı çıkan ya da çekimser kalan araştırmacılar arasında Johannes Benzing,²³ Sir Gerard Clauson,²⁴ Gerhard Doerfer,²⁵ Andras Róna Tas,²⁶ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak,²⁷ Alexander Vovin,²⁸ Sanjajev,²⁹ Boris Alexandroviç Serebninnikov,³⁰ Denis Sinor,³¹ Lajos Ligeti,³² John Richard Krueger,³³ Kaare Gronbech³⁴ gibi isimler yer alır. Bu araştırmacılarından bazıları Altay dil ailesi fikrini eleştirerek böyle bir akrabalığın kabul

¹² Z. Gombocz, *Zur Lautgeschichte Deraltischen Sprachen*, KSz 13, 1912, s. 549-576.

¹³ Roy Andrew Miller, *Japanese and the Other Altaic Languages*, University of Chicago Press, 1971.

¹⁴ Martti Rasanen, "Ural-Altische", *Jahrbücker XXV*, Heft, 1-2, 1958.

¹⁵ Tekin, Talat, "Altay Dilleri Teorisi", *Makaleler 1. Altayistik*, yay. haz. Emine Yılmaz - Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

¹⁶ Osman Nedim Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., 2. Baskı, C. 2, Ankara 1992, s. 7-58.

¹⁷ Tuncer Gülensoy, *Altayistic, Mongolistic and Anatolian Dialects*, Hasan Eren Armağanı, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 190-195.

¹⁸ Ahmet Temir, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., Ankara 1976, s. 115-117.

¹⁹ Omeljan Pritsak, *Stammesnamen and Titulaturen Ders Altaischen Völker*, UAJb XXIV, 1952, s. 49-104.

²⁰ Nikolay Aleksandroviç Baskakov, *Altayskaya Semya Yazıkov İ Ee Üzüçenie*, Moskva 1982.

²¹ Karl Heinrich Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden 1968.

²² Sergei Starostin - Anna Dybo - Oleg Mudrak, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Brill, Leiden-Boston 2003.

²³ Johannes Benzing, *Introduction to the Study of Altaic Philology and Turkish Studies*, Harrasowitz, Wiesbaden 1953, s. 1-15, 62-63.

²⁴ Sir Gerard Clauson, "A Lexicostatistical Appraisal of The Altaic Theory", *Central Asiatic Journal XIII*, 1969, s. 1-23.

²⁵ Gerhard Doerfer, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-1981*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 1-16.

²⁶ Andras Róna-Tas, *Language and History*, Contributions to Comparative Altaistics, Szeged 1986.

²⁷ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, "Zetusizm-Rotusizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolcu Arusmdaki İlişkilere Dair Hızı Düşünceler", *TDAY-B 1989*, Ankara, s. 281-288.

²⁸ Alexander Vovin, "The end of Altaic controversy", *CAJ 49(1)*, 2005, s. 71-132.

²⁹ G. D. Sanjajev, "B. Ya. Vladimirtsov - İssledovatel Mongol'skih Yazıkov", *Filologiya i istoriya-Mongol'skih Narodov, Pamyati Akademika Bırısa Yakovleviça Vladimirtsavo*, Moskva 1958, s. 12-44.

³⁰ Boris Alexandroviç Serebninnikov, "O Nekotarih Spornih Voprosah Sarvnitel'no İstoriceskoi Fonetiki Tyurkskih Yazıkov", *Voprosı Yazıkoznaniya 4*, 1960, s. 62-72.

³¹ Denis Sinor, "D'un Morpheme Particulierement Rependu Dans Les Langues Ouralo-Altaiques", *T'P' XXXVII*, 1943, s. 135-152. *Essays in Comparative Altaic Linguistics* (Indiana University Uralic and Altaic Studies, vol. 145, Bloomington 1990).

³² Lajos Ligeti, "O mongolijskich i Tjurkskich Jazykach i Dialektach Afganistana" (Afganistan'daki Türk ve Moğol Dilleri ve Dialektleri Üzerine, *AOH, IV*, 1954, s. 93-117.

³³ John Richard Krueger, *The Uralic And Altaic Series: An Analytical Index, Including A Complete Index To Keleti Szemle By John Richard Krueger* Bloomington, Indiana University, 1970.

³⁴ Kaare Gronbech - John Richard Krueger, *An Introduction to Classical Mongolian*, Wiesbaden 1955, s. 13.

edilemez bir teori olduğunu savunmuşlardır. Altay dilleri arasında çok fazla benzerlikler ve ortak özellikler mevcuttur.³⁵ Aralarında düzenli ve önemli ses denklikleri bulunmaktadır. Bu denklikler içerisinde özellikle zetasizm, rotasizm, lambdaizm ve sigmatizm olarak da bilinen *z/ş* ve *r/l* denklileri oldukça önemlidir. Schott, 1836 yılında yayımladığı “*Versuch Über die Tatarischen Sprachen*” adlı eserinde³⁶ Tatar dilleri terimini kullanmış ve Türkçe *z*'nin Çuvaşça *r* sesine, Türkçe *ş*'nin de Çuvaşça *l* sesine denk geldiğini bulmuştur. Fin bilgini Gustaf John Ramstedt ise 1903 yılında yayımladığı “*Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*” adlı çalışmasında³⁷ aynı denkliklerin Türkçe ile Moğolca arasında da olduğunu ortaya koymuş ve başka ses denklikleri de bulmuştur. Rotasizm (*r*leşme), Türkçe *z* sesinin asli olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki *r* sesinin ise bu asli sestem türediğini savunan görüştür. Zetasizm (*z*leşme) ise Rotasizm'in tam tersi olarak Çuvaşça ve Moğolcadaki *r* sesinin asli olduğunu, Türkçe *z* sesinin ise bu asli sestem türediğini savunan görüştür. Lambdaizm (*l*leşme), Türkçe *ş* sesinin asli olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki *l* sesinin ise bu asli sestem türediğini savunan görüştür. Sigmatizm (*ş*leşme) ise Lambdaizm'in tam tersi olarak Çuvaşça ve Moğolcadaki *l* sesinin asli olduğunu, Türkçe *ş* sesinin ise bu asli sestem türediğini savunan görüştür.

Hangi sesin daha arkaik olduğu, yani hangi sesin hangi sestem türemiş olduğu konusunda araştırmacılar arasında fikir ayrılıkları vardır. Hatta bazı araştırmacılar hangi sesin daha arkaik olduğunun tespit edilemeyeceği görüşündedir. Rotasizm ve lambdaizm mi yoksa zetasizm ve sigmatizm mi tartışmasını ilk başlatan kişi ünlü Fin Türkolog G. J. Ramstedt olmuştur. Ramstedt 1922 yılında “*Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*” adlı çalışmasında bu hususa değinmiştir.³⁸ Rotasizm ve lambdaizm görüşünü Radloff, Eren,³⁹ Gombocz,⁴⁰ Ligeti,⁴¹ Németh, Benzing, Clauson, Meyer, Róna-Tas, Nauta, Scherner, Adamović gibi Altayistler savunurken; zetasizm ve sigmatizm görüşünü Ramstedt,⁴² Poppe,⁴³ Räsänen, Menges, Pritsak,⁴⁴ Tenişev, Miller,⁴⁵

³⁵ Altay dilleri arasındaki ortak özellikler için bakınız: Osman Nedim Tuna, “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara 1992, s. 7-58.

³⁶ Wilhelm Schott: Versuch über die Tatarischen Sprachen, Verlag von Veit-Comp., Berlin 1836.

³⁷ Ramstedt, Gustaf John, *Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*, Helsingfors [Société finno-ougrienne], 1903.

³⁸ Hasan Eren, “Rotasizm ve Lambdaizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Sayı: 42, Yıl: 1999.

³⁹ Eren, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁰ Gombocz, “Az Altaji Nyelvek Hangtörténetéhez”, *Nyelvtudományi Közlemények*, XXXV, 1905, s. 241-284.

⁴¹ Lajos Ligeti, *A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai a Honfoglalás Elött es az Arpad-Korban*, Budapest 1986.

⁴² Gustaf John Ramstedt, “Zur Frage Nach der Stellung des Tschuwassischen”, *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 38/3, 1922, s. 3-34.

⁴³ Nicholas Poppe, *Ungarische Jahrbücher* 7, Berlin-Leipzig 1927.

⁴⁴ Omeljan Pritsak, “Der ‘Rhotazismus’ und ‘Lambdaismus’”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, Vol. XXXV, 1964, s. 337-349.

⁴⁵ R. A. Miller, “Japanese-Altai Lexical Evidence and the Proto-Turkic Zetacism-Sigmatism”, *Researches in Altaic Languages*, Budapest 1975.

T. Tekin⁴⁶ gibi Altayistler savunur.⁴⁷ Söz konusu ses denkliklerindeki değişiminin hangi yönde geliştiği ($l > \text{ş veya } \text{ş} > l$), ($r > z \text{ veya } z > r$) araştırmacılar için tartışma konusudur. Dildeki en az çaba yarasını göz önünde bulundurduğumuzda doğal ses gelişimi; katıdan akıcıya, ötümsüzden ötümlüye doğru bir seyir izler.⁴⁸ Bu durumda /ş/ şeklinin daha arkaik olduğu ve gelişimin /ş/ den /l/ye doğru, /z/den /r/ ye doğru olduğu daha akla yatkın görünebilir.⁴⁹ Macar ve Alman Türkoloji okulları da genellikle Rotasizm ve Lambdasizm görüşüne bağlı kalmışlardır.⁵⁰ Ancak gelişimin hangi yönde olduğu hâlâ tartışma konusu olsa da günümüzde biraz daha ağır basan görüş ilk Türkçe dönemindeki sınırlı dil malzemesine dayanarak arkaik ses yapısının l yönünde olduğu yönündedir.⁵¹

Hangi sesin daha arkaik olduğunu konusunda şu anda tam anlamıyla bir şey söylenememekle birlikte denkliklerin olduğu kelimeler kayda değerdir. Mesela ağız, taş kelimesinde denklikleri şu şekilde görebiliriz:

ağız «ağız» < *āğız < *āğır - Çuv. sivar ay. < *yowar < *yawur < *jawır < *āğır⁵²
Taş «taş» Çuv. çul ay., Mo. çilağun ay.⁵³

Örnek verilen kelimelerden anlaşıldığı üzere kelimeler ses denklikleri yanında diğer ses hadiselerine de uğrayabilmektedir. Hatta bir kelimedede ikinci ya da üçüncü bir ses olayı olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Japon, Moğol ve Türk dillerinin karşılaştırması ile Türk dili ve lehçelerini araştırma sırasında Köktürkçedeki ses değişme olayları büyük öneme sahiptir.⁵⁴ Bir kelimedede lambdasizm / sigmatizm, rotasizm / zetasizm konusu bir dil içi mesele olarak değerlendirmeye açıktır ve bunun Türkçe-Moğolca ya da Türkçe-Korece gibi iki dil arasında olabileceği gibi, bir dilin Türkçe-Çuvaşça gibi iki lehçesinde ve hatta bir lehçenin iki ağzında bile meydana gelebileceği unutulmamalıdır.⁵⁵

Genel Türkçe /ş/ sesinin Çuvaşça ve Moğolcada /l/ sesine denk geldiği bilinmektedir. Ancak Genel Türkçe /ş/ sesinin Çuvaşça ve Moğolcada sadece /l/ sesine denk gelmediğini unutmamak, kelimeleri incelerken bu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir. Genel Türkçe /ş/ sesi aynı zamanda

⁴⁶ Talat Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *AOH, XXII (1)*, 1969, s. 1-80.

⁴⁷ Hüseyin Yıldız, "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Lambdasizm Sigmatizm Meselesinin İzleri", *Gazi Türkiyat*, Sayı: 15, Yıl: 2014.

⁴⁸ Efrasiyap Gemalmaz, "Türkiye Türkçesinde Ses Olayları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, Yıl: 1999.

⁴⁹ Süleyman Efendioğlu - Albina Kiran, "Çuvaş Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Ortak Kelimeler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 64, Yıl: 2020.

⁵⁰ Talat Tekin, "Yeni Zetasizm Örnekleri", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, Yıl: 1996, s. 81-83.

⁵¹ Talat Tekin- Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri Giriş*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2014.

⁵² Martti Rasanen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, Helsinki 1969.

⁵³ Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

⁵⁴ Mehmet Hazar, "Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarındaki Ses Olayları", *Journal Of Old Turkic Studies*, Sayı: 4(2), Yıl: 2020, s. 423.

⁵⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s. 33.

Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/’ye de denk gelmektedir.⁵⁶ Bu ses denklğini de ilk defa Ramstedt bulmuştur.⁵⁷

Çalışmaya konu olan *böle* “teyze oğlu” kelimesindeki ses denklği ş/l ses denklğidir. Tabii ki her ş/l ses denklğini lambdasizm / sigmatizm olarak değerlendirmek doğru değildir. Fonetik yaklaşma, morfolojik benzerlik, semantik ilişkisizlik, yansımalar, tür farklılığı gibi sebeplerden dolayı bazı denklkleri ş/l ses denklği olarak değerlendiremeyiz.⁵⁸ Mana olarak aralarında yakınlık olan ya da aynı kavram alanı içinde bulunan birtakım sözcükler, türlü ses hadiselerinden geçerek sonunda birbirine yaklaşabilir ve iki kelime arasında bir l ~ ş denklği var sanılabilir. Örneğin; “*alma*” kelimesi “*bir çeşit erik*”, “*aşma*” kelimesi de “*kayısı, erik, şeftali gibi meyvelerin çekirdeği çıkarılarak kurutulmuşu*” anlamına gelir. Bu iki alma/aşma kelimeleri arasında bir l-ş denklği var gibi görünebilir. Fakat Derleme Sözlüğü’ndeki “*açma*” madde başında geçen “*erik ve kayısı kurusu*” manasına bakıldığında bu kelimeler arasında bir ses olayının oluştuğu anlaşılır ve aşma < aç-ma gelişiminin kurulduğu görülür. Görüldüğü gibi “*alma*” kelimesi, aynı kavram alanında olsa da farklı kökten gelişmiş bir kelimedir ve söz konusu olan l ~ ş denklği için kullanılamaz.⁵⁹ Tüm dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de yeni kelimeler türetilirken yansıma kökler kullanılır. Yansıma kelimelerde, en sık rastlanan sesler arasında /l/ ve /ş/ sesleri de vardır.⁶⁰ Genellikle, abul/abış “*aptal*”, apıl apıl/apış apış “*yavaş yavaş, ağır ağır*”, çağlak/çağşak “*çağlayan*” örneklerinde olduğu gibi son seste veya son hecede yer alan bu sesler anlamca birbirine yakın kelimelerde kullanılabilir ve bu iki kelime arasında bir l ~ ş denklği düşünülebilir. Yansıma seslerde olan bu tür farazi denklklerin lambdasizm / sigmatizm meselesi için, bu seslerin pek çok yansıma seste kullanılabilirdiği dikkate alındığında sağlam bir veri oluşturamayacağı düşünülebilir. Bazen bir eylem ile bir isim arasında ses benzerliğine ve mana ilişkisine dayanarak bir denklk fikri öne sürülebilir. Bu duruma zetasizm / rotasizm örneklerinden kudur- ~ kuduz ve semir- ~ semiz kelimelerini örnek verebiliriz. Bu tür durumlarda da lambdasizm / sigmatizm meselesine itiyatla yaklaşmak gerekir. Çalışmaya konu olan *böle* “teyze oğlu” kelimesindeki ş/l denklği fonetik yaklaşma, morfolojik benzerlik, semantik ilişkisizlik, yansıma ve tür farklılığı olarak değerlendirilemeyeceği için lambdasizm / sigmatizm meselesine tam bir örnek teşkil eder.

Altay dil teorisine karşı çıkan isimlerden biri de Doerfer’dir. Doerfer, Altay dilleri arasında temel sözcüklerin ortak olmadığına vurgu yapar. Altay dilleri arasında benzer olan birkaç kelimenin de Türkçeden diğer dillere

⁵⁶ Talat Tekin, “Türkçe /ş/, Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/”, *TDAY Belleten*, Yıl: 1986, s. 71-75.

⁵⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 71-75.

⁵⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁰ Hamza Zülfişkar, *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 55-56, 58-61.

ödüncleme olarak geçtiğini söyler. Altayca ortak sözcükler olarak adlandırılan kelimelerin, gerçekte Türklüğün en eski kültür düzeyini gösteren kanıtlardan başka bir şey olmadığını belirtir. Doerfer, Altay dilleri arasındaki temel sözcüklerin ortak olmadığını yanı sıra akrabalık adları da ortak değildir der.⁶¹ Çalışmaya konu olan *böle* “*teyze oğlu*” kelimesi bu görüşün yanlışlığını gösterir niteliktedir. Hem Altay dillerinde hem de Türkçenin çeşitli lehçelerinde ve ağızlarında *böle*<*bişük* (*ya da böle*) *bişük*) kelimesi akrabalık adı olarak kullanılmaktadır. Altay dil ailesi arasında karşılaştırmalı araştırmalar devam ettikçe daha fazla bunun gibi kelimelerin ortaya çıkacağı kanaatindeyiz. Mehmet Hazar, “*Türk Dilinde Çocuk ve Genç*” adlı makalesinde çocuk ve gençlikle ilgili sözcüklerde soy, akrabalık, bebeklik, çocukluk, ilk gençlik, gençlik, yetişkinliğe hazırlık olmak üzere 7 safha görülmekte olduğunu vurgulamaktadır.⁶² Bunlardan akrabalık safhası altında ise beşik ve *böle* kelimelerini de sıralamaktadır:

beşik (<Eski Uyg. *bişük* - *böşük*- *büşük*) “*dost, akraba, sevgili*”; “*Büşük körtük*” “*sevgili*”.⁶³

böle (DS. <Moğ. *Böle*- *bülü*) “*kuzen ve kuzin*”, Kzk., Kkp. *böle*, Kırğ., Alt. *bölö*, Hak., Şor. *pöle*.⁶⁴

Böle “*teyze oğlu*” kelimesi Ana Türkçe devresinde *büşük* olarak tasavvur edilebilir. İlk yazılı metinlerimizin bulunduğu Orhun Türkçesi devrinde bu kelime *bişük* “*akraba, aile, üye*” olarak karşımıza çıkar. Moğolca, Korece ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde kelime *ş>l* denkliliğini açıkça görürüz. Bu da bize *böle* kelimesinin hem ses hem de anlam değişikliğine uğrayarak fonosemantik başkalaşmaya uğradığını gösterir. Altay dil ailesinde *böle* kelimesini şu şekilde takip etmekteyiz:

AT. **büş-ük*.

AK. **pöl*.

Orh. *bişük* “*akraba, aile, üye*”.

Uyg. *büşük* “*evlilikten olan akrabalık*”; tünjür *büşük* “*kabilelerin arasında evlilikten olan akrabalık*” < **büş-ük*; adaş *büşük* “*kan akrabası, evlilik akrabası*”, bağır *büşük* ay.

Yak. *bi:s* “*kabile, soy, aile, akraba*” < **bi:ş*.

Kırğ. *bülo* “*aile, akraba*” < Mo. *üy-bülö* ay.

Tuv. *ög*- *büle* ay.

Alt. *bile* ay.

Kzk. *böle* “*anne tarafı kuzenleri*”.

Mo. *büle*, *bülü* “*aile üyeleri*”, ger *büle* “*aile*”.

Hlh. *bül* “*aile üyeleri*”.

Kalm. *bül* ay.

⁶¹ Gerhard Doerfer, “The Problem of Rhotacism/Zetacism”, *Central Asiatic Journal*, Sayı: 28, Yıl: 1984, s. 19.

⁶² Mehmet Hazar, “Türk Dilinde Çocuk ve Genç”, 2. *Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (04-06 Ekim 2006 Ankara)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007, s. 257-258.

⁶³ Yong-Söng Li, *Türk Dilinde Akrabalık Adları*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999, s. 39, 44.

⁶⁴ Li, *a.g.e.*, s.182.

MKo. p´er, p´ar < *pöl “*akraba*”.⁶⁵

Macarcada bulunan bölcsö “*beşik*” kelimesi de kayda değerdir. Bu kelime Çuvaş Türkçesinden Macarcaya ödünçleme yoluyla geçmiş olmalıdır. Bulgarca beşik ve Sırpça bésika biçimleri de Türkçeden alınmıştır.⁶⁶

Türkiye Türkçesinin ağızlarında böle kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bu durum bir kelimenin hem l’li şeklinin hem de ş’li şeklinin o dilde yaşayabildiğini gösterir. Hatta “*belik beşik*” ikilemesinde iki şekli de bir arada görürüz. Böle kelimesi hem ses hem de anlam farklılığına uğrayarak başkalaşmıştır. Türkiye Türkçesinin ağızlarında böle kelimesini şu şekilde takip etmekteyiz:

Böle: (I) Teyze çocuğu. (Karabağ, Türkmen aşireti, Karapınar, Bolvadin, Dinar köyleri, Emirdağ, Homa, Çivril, Kula, İnegöl, Haymana, Üçem, Şereflikoçhisar).

(II) Amca oğlu. (Çandarlı, Bergama, Gemele).

(III) Yeğen. (Kazandere, Akhisar).

(IV) Teyze. (Rahmanlar, Tire).

(V) Genel olarak teyze, hala, yenge. (Borlu, Gördes, Akşehir).

(VI) Amca. (Balıbey).

(VII) Hala. (İncesu).

(VIII) Hala çocuğu. (Niğde).

(IX) Genel olarak amca, dayı, hala çocuğu. (Türkmen aşireti, Akşehir).⁶⁷

Sonuç

Görüldüğü gibi böle kelimesi gerek kelime olarak gerek kalıplaşmış şekilde Orhon, Uygur, Kazak, Yakut, Kırgız, Tuva, Altay Türkçelerinde, Moğolca ve onun ağızlarından Halha Moğolcası ve Kalmukçada ve de Korecede kullanılmaktadır. Ana Türkçede *büş-ük olarak tasarlayabileceğimiz kelime Orhon, Uygur ve Yakut Türkçelerinde ş’li olarak karşımıza çıkarken Kırgız, Kazak, Tuva, Altay Türkçelerinde, Ana Korece ve Modern Korecede, Moğolca ve onun ağızlarından Halha Moğolcası ve Kalmukçada l’li olarak karşımıza çıkar. Yine Türkiye Türkçesinin ağızlarında böle kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bu durum bir kelimenin hem l’li şeklinin hem de ş’li şeklinin o dilde yaşayabildiğini gösterir. Hatta “*belik beşik*” ikilemesinde iki şekli de bir arada görürüz. Böle kelimesi hem ses hem de anlam farklılığına uğrayarak başkalaşmıştır. Orhon Türkçesinde kelime “*aile üyesi, akraba*” anlamındayken Kazak Türkçesinde hem ses değişikliğine hem de anlam değişikliğine uğrayarak “*anne tarafında kuzen*” anlamını kazanmıştır. Kazak Türkçesinde anlam daralmasına uğramış gibidir. Konya/Yunak/Beşışıklı yörüklerinin ağzında ise kelime daha da daralarak “*teyze oğlu*” anlamına bürünmüştür.

⁶⁵ Han-Woo Choi, *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 97.

⁶⁶ Eren, *a.g.e.*, s. 48-49, 87.

⁶⁷ *Derleme Sözlüğü II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 767.

Kısaltmalar

AT.	:	Ana Türkçe
AK.	:	Ana Korece
Orh.	:	Orhon Türkçesi
Uyg.	:	Uygur Türkçesi
Yak.	:	Yakut Türkçesi
Kırg.	:	Kırgız Türkçesi
Tuv.	:	Tuva Türkçesi
Alt.	:	Altayca
Kzk.	:	Kazak Türkçesi
Mo.	:	Klasik Moğolca
Hlh.	:	Halha Moğolcası
Kalm.	:	Kalmukça
MKo.	:	Modern Korece
Çuv.	:	Çuvaşça
ay.	:	aynı anlamda
İ i	:	(a-ı arası ses)
É é	:	(e-i arası ses)
Ş ş	:	(ç-ş arası ses)
DS	:	Derleme Sözlüğü
DLT	:	Dîvânu Lugâti't-Türk

Kaynaklar

- AKAR, Ali: *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- AKALIN, Şükrü Haluk vd: *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- ATALAY, Besim: *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1984.
- CHOİ, Han-Woo: *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar: *Ötüken Türkçe Sözlük 5*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- DANKOFF, Robert - KELLY, James: *Maḥmūd al-Kāşyārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) I-III*, Cambridge 1982-1985.
- DEMİR, Nurettin - YILMAZ, Emine: *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Derleme Sözlüğü II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- DOERFER, Gerhard: "The Problem of Rhotacism/Zetacism", *Central Asiatic Journal*, Sayı: 28, Yıl: 1984.

- EFENDİOĞLU, Süleyman - KIRAN, Albina “Çuvaş Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Ortak Kelimeler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 64, Yıl: 2020.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- ERDAL, Marcel: *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill 2004.
- ERDEM, Mehmet Dursun - DEMİRCİ, Ümit Özgür: *Köktürkçe*, Pruva Yayınları, Ankara 2019.
- EREN, Hasan (1999): “Rotasizm ve Lambdasizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Sayı: 42, Yıl: 1999a.
- _____ : *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999b.
- GEMALMAZ, Efrasiyap: “Türkiye Türkçesinde Ses Olayları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, Yıl: 1999.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Altayistic, Mongolistic and Anatolian Dialects*, Hasan Eren Armağanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- _____ : *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- HAZAR, Mehmet: “Türk Dilinde Çocuk ve Genç”, *2. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu (04-06 Ekim 2006 Ankara)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007.
- _____ : “Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, Sayı: 51, Yıl: 2015.
- _____ : “Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarındaki Ses Olayları”, *Journal of Old Turkic Studies*, Sayı: 4(2), Yıl: 2020.
- KARA, Mehmet: *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011.
- Lİ, Yong-Söng: *Türk Dilinde Akrabalık Adları*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
- LİGETİ, Louis: “A Propos du Rhotacisme et du Lambdacisme”, *Central Asiatic Journal*, Sayı: 24, Yıl: 1980.
- POPPE, Nicholas: *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri I. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Çev. Zeki Kaymaz), Töz Dizgi, Kayseri 1994.
- PRİTSAK, Omeljan: “Der ‘Rhotazismus’ und ‘Lambdazismus’”, *Ural-Altische Jahrbücher*, Sayı: XXXV, Yıl: 1964.
- RAMSTEDT, G. J.: “Zur Verbstammbildungslehre der Mongolisch-Türkischen Sprachen”, *JSFOa*, Sayı: XXVIII, 3, Yıl: 1912.
- RASANEN, Martti: *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, Helsinki 1969.
- SERTKAYA, Ayşegül: “Moğolca’dan Türkçe’ye ve Türkçe’den Moğolca’ya Geçen Kelimelerin Sistematiği ve Bu Alınçlamalar Üzerinde Yapılan Çalışmalar”, *Türk-Moğol Araştırmaları Çalıştayı*, (24 Ekim), Gazi Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi, Ankara 2014.
- SCHOOT, William: *Versuch über die Tatarischen Sprachen*, Verlag Von Veit-Comp., Berlin 1836.

- TEKİN, Talat - ÖLMEZ, Mehmet: *Türk Dilleri Giriş*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2014.
- TEKİN, Talat: “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Yıl: 1966.
- _____ : “Once More Zetacism And Sigmatism”, *CAJ* 23, Yıl: 1979.
- _____ : “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/”, *TDAY Belleten*, Yıl: 1986.
- _____ : “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 4*, Yıl: 1994.
- _____ : “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler”, *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13*, Simurg Yayınları, Ankara 1995.
- _____ : “Yeni Zetasizm Örnekleri”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, Yıl: 1996.
- _____ : “Ana Türkçe’de z’leşme ve ş’leşme”, *XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri 13-15 Mayıs 1999: 1-12*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2000.
- TEKİN, Şinasi: *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, Ankara 2001.
- TEMİR, Ahmet: “Ural-Altay ve Altay Dilleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992.
- TUNA, Osman Nedim: “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *I. Türkiyat Mecmuası*, Sayı: XVII, Yıl: 1972.
- _____ : “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., 2. Baskı, C. 2, Ankara, Yıl: 1992.
- YILDIZ, Hüseyin: “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Lambdasız Sigmatizm Mezesinin İzleri”, *Gazi Türkiyat*, Sayı: 15, Yıl: 2014.
- YILMAZ, Emine: *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- _____ : “Altay Dillerinin Genetik Akrabalığı Konusuna Glottokronoloji ve Leksikoistatistik Açısından Bakış”, *Türkiye’de Kore Araştırmaları 1*, Sayı: 1, Yıl: 2017.
- YILMAZ, Emine - DEMİR, Nurettin: “Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi”, *Türkler*, Sayı: 1, Yıl: 2020.
- ZÜLFİKAR, Hamza: *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Extended Abstract

A Word With Phono Semantic Metamorphosis: “Böle” In The Dialect Of Konya / Yunak / Beşışık Village Yoruks

Although there are many phonetic, morphological, etymological, syntax and semantic studies on historical and contemporary Turkish dialects and their dialects, not much emphasis has been placed on phonosemantic studies. In phonosemantic studies, it is focused on the change in the meaning of the words with the sound events that occur in the words rather than whether it can be determined which of the sound and meaning changes that occur in the same word occurred in the previous period. The new word that emerges with this sound and meaning change is called a phonosemantically altered word. In other words, phonosemantic metamorphosis is the sound and meaning differentiation seen in two or more words coming from the same root. The word “Böle”, which is not included in the Current Turkish Dictionary of the Turkish Language Association, but is included in the Compilation Dictionary, lives in a different sense in the mouth of the nomads of Konya / Yunak / Beşışık Village. This effort to find out where the word “son of aunt” comes from has formed the main basis of this study. While determining the sound and meaning changes of this word, which has survived from the main Turkish to the present day, within the framework of the sound equivalents within the framework of the Altaistic theory, its place in the historical texts and its current usage have also been tried to be determined.

Böle, the word “aunt’s son” can be conceived of as low in the Main Turkish period. The word “bişük” appears before us as “relative, family, member” in the Orkhon Turkish period, where our first written texts are found. In Mongolian, Korean and other contemporary Turkish dialects, we see the equivalent of $\text{ş} > l$ in the word. This shows us that the word “böle” has undergone a phono-semantic metamorphosis by undergoing both sound and meaning changes. In the Altaic language family, we follow the word divide as follows:

AT. *būş-ük.

AK. *pöl.

Orh. bişük “relative, family members”.

Uyg. būşük “marriage relative”; tünjür būşük “marriage between tribes” < *būş-ük; adaş būşük”, bağır būşük ay.

Yak. bi:s “family, relative” < *bi:ş.

Kırg. bülö “family, relative” < Mo. üy-bülö ay.

Tuv. ög- büle ay.

Alt. bile ay.

Kzk. böle “anne tarafı kuzenleri”.

Mo. büle, büli “family members”, ger büle “family”.

Hlh. bül “family members”.

Kalm. bül ay. (T. Tekin 1979: 129).

MKo. p’er, p’ar < *pöl “relative” (Choi, 2019: 97).

The word “bole” is used in various meanings in the dialects of Turkey Turkish. This shows that both the *l* form and the *sh* form of a word can live in that language. In fact, we see both shapes together in the “belik cradle” reduplication.

The word Böle has become metamorphosed by undergoing both sound and meaning differences. We follow the word division in the dialects of Turkey Turkish as follows:

Böle: (I) Aunt child (Karabağ, Türkmen aşireti, Karapınar, Bolvadin, Dinar köyleri, Emirdağ, Homa, Çivril, Kula, İnegöl, Haymana, Üçem, Şereflikoçhisar) (DS, 2009: 767).

(II) Paternal cousin. (Çandarlı, Bergama, Gemele) (DS, 2009: 767).

(III) Nephew. (Kazandere, Akhisar) (DS, 2009: 767, Çağbayır, 2007: 673).

(IV) Aunt. (Rahmanlar, Tire) (DS, 2009: 767).

(V) Generally aunt, paternal aunt, sister in law (Borlu, Gördes, Akşehir) (DS, 2009: 767; Çağbayır, 2007: 673).

(VI) Uncle. (Balıbey) (DS, 2009: 767; Çağbayır, 2007: 673).

(VII) Paternal aunt. (İncesu) (DS, 2009: 767).

(VIII) Paternal aunt's child. (Niğde) (DS, 2009: 767).

(IX) Generally uncle, aunt child. (Türkmen aşireti, Akşehir) (DS, 2009: 767; Çağbayır, 2007: 673).

As it can be seen, the word division is used both as a word and in stereotypes in Orhon, Uyghur, Kazakh, Yakut, Kyrgyz, Tuva, Altai Turkish, Mongolian and its dialects in Khalkha Mongolian, Kalmyk and Korean. While the word that we can design as *büş-ük in the main Turkish appears as ş'li in Orhon, Uyghur and Yakut Turkish, it appears as *l* in Kyrgyz, Kazakh, Tuva, Altai Turkish, Main Korean and Modern Korean, Mongolian and its dialects Halha Mongolian and Kalmyk. Again, in the dialects of Turkey Turkish, "böle" is used in various meanings. This shows that both the *l* form and the *sh* form of a word can live in that language. In fact, we see both shapes together in the "belik cradle" reduplication. The word Böle has become metamorphosed by undergoing both sound and meaning differences. While the word means "family member, relative" in Orkhon Turkish, it has gained the meaning of "cousin on the mother's side" by undergoing both a sound changes and a change in meaning in Kazakh Turkish. In Kazakh Turkish, it seems to have undergone a narrowing of meaning. In the mouth of the Konya/Yunak/Beşışıklı nomads, the word became narrower and took on the meaning of "son of aunt".

GÜNEY AZERBAJCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ ROMANI “SETTAR HAN HAMASETİ”

Nabi AZEROĞLU*

Öz

Günümüzde Türk dünyasının kara bağlantısı olan Güney Azerbaycan ve İran Türklerinin tarihi gerçeğinin aydınlatılması Türkoloji ve İranoloji çalışmalarına büyük katkısı olacaktır. Bununla ortaya çıkacak İran Türklerinin tarihi-kültürel varlığı, coğrafyanın Türk dünyası için jeopolitik ve stratejik önemini daha da belirgin kılacaktır.

“Settar Han Hamaseti” Abbas Penahi Makûyi'nin tarihi romanlarından biri olarak 1885-1914 döneminin siyasî-içtimâyi şartlarını yansıtan, meşruta harekâtına ışık tutan ender romanlardan biridir. 850 sayfalık hacimli roman İran coğrafyasında yaşayan Azerbaycan Türklerinin tarihi-siyasi hayatına dair geniş bir bakış açısı sunmaktadır. Romanın başkahramanı Settar Han Karadağlı olsa da eser, Güney Azerbaycan Türklerinin özgürlük uğruna verdikleri meşakkatli hayatı da yansıtmaktadır. Özellikle Tebriz şehrinin on bir ay boyunca muhasarası sırasında ortaya çıkan açlık ve kıtlıktan doğan zorluklar, halkın özveri ile bu zorlukları göğüslemesi, halkın azatlık uğruna çektiklerini meşakkatli hayat romanda yansıtılmaktadır.

“Settar Han Hamaseti” eserinden yola çıkarak Güney Azerbaycan Türklerinin o dönemki siyasi durumu, sömürgeci güçlerin tutumu ve Güney Azerbaycan Türklerinin tarihte uğradıkları zulümler üzerinde durularak Güney Azerbaycan Türklerinin yakın dönem tarihi olayları konusunda bilgiler verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Settar Han Karadağlı, İran, Tebriz, Güney Azerbaycan Türkleri.

Historical Novel Of South Azerbaijan Turks “Settar Han Hamaseti”

Abstract

Illumination of the history of Southern Azerbaijan, which is the land link of the Turkic world is beneficial for Turcology and Iranology studies.

Geliş Tarihi: 02 Şubat 2021 - Kabul Tarihi: 03 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Nabi Kobotarian Azeroğlu, “Güney Azerbaycan Türklerinin Tarihi Romanı “Settar Han Hamaseti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 357-382. doi: 10.55773/tda.872995.

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, nabiazeroğlu@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0660-6746.

As a result of these studies, the cultural and political history of Iranian Turks will reveal the geopolitical and strategic importance of the region for the Turkish world.

“Settar Han Hamaseti” novel is one of the historical novels of Abbas Penahi Makûyi, one of the writers of the period of 1945. It is one of the novels that includes “Meşruta” events in Iran. It offers an important perspective on the political life of Azerbaijan Turks living in Iran geography. Although the protagonist of the novel, Settar Han Karadağlı it reflects the hard life that Azerbaijan Turks living in Iran suffered for freedom. The resistance of the people of Tabriz to the persecution, their involvement by the state forces for eleven months and their dedication for the sake of freedom find their place in the novel.

In this study, the political power of the South Azerbaijan Turks and the attitude of the colonial powers will be focused on the political power of the Iranian Turks and information on the recent historical events of the Iranian Turks will be given based on the work “Settar Khan Hamaseti” published Persian in Tehran in 1981.

Keywords: *Sattar Han Karadağlı, İran, Tabriz, South Azerbaijan Turks.*

Giriş

Gülüstan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak iki kısma ayrılan Azerbaycan, Rus ve Fars kültür dairesinde iki ayrı gelişim göstermiş, Güney Azerbaycan kısmı yok sayılmaya ve asimilasyona maruz kalmıştır. Bu asimilasyon siyaseti Pehlevi sülalesinden başlayarak bir asırdan beri farklı yöntemlerle devam etmektedir.

İran’da Türkler politik sahneden çıkarılmış, yönetim Türk Kaçar Hanedanlığı’ndan Pehlevi sülalesine geçirilmiştir. Bu olayları incelediğimizde, İngiliz yanlısı şahısların ve misyonerlerin etkisini görmemiz mümkündür.¹ Yaklaşık yüz elli yıl boyunca İran’a hâkim olan Kaçar Hanedanı’nın sonlandırılması² için hazırlıklar Meşruta³ hareketinin saptırılmasıyla başlamıştır. İlk başta anayasa ve meclisin açılmasını hedefleyen demokratik bir hareket olan Meşrutacılık, misyonerler eliyle sömürgeci güçlerin şom emellerini hayata geçirmelerine dönüşmüştür. Bu dönemde Tahran’dan sonra ikinci başkent sayılan Tebriz, Meşrutacıların merkezi haline gelmiş, İran’ın olaylara yön veren siyasi başkenti olmuştur.

“Settar Han Hamaseti” romanı İran’ın siyasi tarihinde önemli yeri olan Settar Han Karadağlı’nın hayatı çerçevesinde yazılmış ender eserlerdendir. Bu eserde dönemin diğer siyasi şahsiyetleri de yer almıştır. İran coğrafyasında yaşayan Türklerin milli şahsiyetleri, çok esere konu olmamıştır. Bunun nedeni bir taraftan İran Türklerinin yazılı edebiyattan ziyade şifahi edebiyata sahip olmaları, diğer taraftan 1946 yılında Güney Azerbaycan hükümeti-

¹ İngiliz Generali Edmund Ironside, Tabatabayı ve Furugi adında İngiliz yanlısı misyonerlerin yardımıyla Ahmed Şah Kaçar’ı darbeyle yönetimden uzaklaştırmış, yerine İngiliz Elçiliği’nde at bakıcılığı görevinde bulunan Rıza’yı getirmiştir.

² Kaçar Hanedanı, İran’daki Azerbaycan Türklerinin Kaçar boylarından olan Kovanlı kolu tarafından kurulmuş ve 1794 ile 1925 yılları arasında hüküm sürmüştür.

³ Meşruta hareketi (Arapça şart kökünden), İran’da Kaçar Hanedanı’ndan Nasıreddin Şah (1831-1896) ve oğlu Muhammed Ali Şah’ın (1872-1925) döneminde padişahın yetkilerini kısıtlama, meclis ve anayasanın ortaya çıkışıyla sonuçlanan olaylara verilen addır.

nin düşürülmesiyle Pehlevi sülalesinin kültürel soykırım yürütmesidir. Milli hükümetin merkezi güçler tarafından yıkılmasıyla 30 bin Güney Azerbaycan Türkü katledilmiştir. Ayrıca birçok yazar ve aydın düşünür idam veya sürgün edilmiştir.

İran tarihinin son yüzyılındaki siyasi olayları incelediğimizde coğrafyada oluşan yapıyı daha da somutlaştırabiliriz. Bu coğrafyada Türklerin siyasi sahnedan çıkarılması, Kaçar Hanedanı yerine Pehlevi sülalesinin getirilmesi, İran'da Türk dili ve kültürünü yok etme politikasının başlaması, Meşruta sürecinin sapıtılmasıyla başlamıştır. İngiliz elçiliğinde at bakıcısı olan, daha sonra nizamiyede görevlendirilen Rıza, Tahran'da bir darbeyle iş başına geçirilmiş, bölgede yapay bir tarih yaratılmıştır. Perslerin İran'ın gerçek sahipleri olduğu, Türklerin bölgeye daha sonra göç ettikleri söylenerek, Türk kültürünü coğrafyadan söküp atma politikası başlatılmıştır. Aslında Rıza Şah bunun için eğitilip iş başına getirilmiştir. Tebriz'in işgalinde ve Settar Han'ın öldürülmesinde önemli rolü olan bu şahıs, Ahmed Şah'ın İngiltere seyahati sırasında bir darbeyle yönetimi ele almıştır. İran'da Farsçayı resmî dil ilan eden Pehleviler, Türkçeyi yasaklamış, o döneme kadar yapılan mimari eserleri yıkmış, Türk varlık ve kültürünü İran'dan söküp atmaya gayret etmişlerdir.

Bu tarihî olaylara ışık tutan "*Settar Han Hamaseti*" romanı, 1957 yılında Abbas Ali Ekberoğlu Penahî Makûyî'nin (1902-1971) kaleminden Azerbaycan Türkçesiyle yazılmıştır. 1963'te Moskova'da Rusçaya, 1981'de İran'da Farsçaya çevrilmiştir.⁴ İki ciltten oluşan 850 sayfalık roman, dört ana bölümden oluşmuş, ana bölümler kendi içinde alt bölümlere ayrılmıştır. Eser konu itibarıyla döneminin siyasi olaylarına ışık tutarak İran'daki Güney Azerbaycan Türklerinin siyasi durumunu gözler önüne sermektedir. Dönemin emperyalist güçleri tarafından İran'da iktidar değişimine zemin hazırlayan olayları konu edinen eser önemli tarihsel bilgiler içermektedir.

Abbas Ali Ekberoğlu Penahî Makûyî, 1902 yılında Güney Azerbaycan'ın Makû şehrinde doğmuştur. Babası ticaretle uğraştığı için çocukluğunda İstanbul, Tebriz, Tiflis gibi önemli kültür merkezlerinde bulunmuş, bu ortamlardan etkilenmiştir. On beş yaşında şiir yazmaya başlayan Makûyî, Mirza Ali Ekber Sabir'in şiirlerinden ve düşüncelerinden de tesirlenmiştir. Makûyî, ilk şiirlerini 1922 yılında Tiflis'te yayınlanan "*Yeni Fikir*" gazetesinde yayımlamıştır. 1923'te Azerbaycan Türklerinin Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmesi üzerine yazdığı "*Yeni Türk Alfabesi*" şiiriyle dönemin aydınlarının dikkatlerini üzerine çekmiştir.⁵

Abbas Penahî Makûyî yazıları ve düşünceleri yüzünden 1936'da İran yönetimi tarafından tutuklanıp sürgüne gönderilmiştir. 1945-1946 yıllarında Firkay-e Demokrat-e Azerbaycan'ın (Güney Azerbaycan Milli Hükümeti) merkez yönetiminde yer alan yazar, bu dönemde Azerbaycan Türkçesinde çıkan

⁴ 1973'te Keyhosro Keşaverzi, kitabı Farsçaya çevirmiş fakat kitap basım izni alamamıştı. Kitap ancak 1980 yılında Tahran'da Emir-i Kebir yayınevinde yayımlandı.

⁵ Makûyî 1979, Tahran-İran.

“Azerbaycan Gazetesi”nde önemli yazılar yayımlamıştır. 1946’da Milli Hükümetin Pehlevi kuvvetleri tarafından düşürülmesinden sonra Bakü’ye göç etmiş, ömrünün sonuna kadar orada yaratıcılığını sürdürmüştür. Dönemin *Sovyet Cumhuriyeti Yazarlar Birliği*’ne üye olan Maküyi, önemli tarihî romanlar ortaya koymuştur; “Mübârizler” (1952), “Settar Han Hamaseti” (1957), “Gizli Zindan” (1946), “Hiyabani”, “Haydar Emmoğlu” ve “Hocalar” gibi gerçek hayata dayanan tarihî romanlar yazarak Azerbaycan Türkçesi edebî dilinin gelişmesinde rol oynamıştır. Tarihî romancılığı ile Azerbaycan’ın önemli siyasi şahsiyetlerinin hayat hikâyelerini edebiyata kazandırmış, Azerbaycan Türklerinin milli şahsiyetlerini edebî eserlere dâhil eden az sayıda yazar arasında yer almıştır.

Güney Azerbaycan Türklerinin tarihî roman yazarlarının başında gelen Maküyi, yazdığı eserlerde gerçek olayları konu edindiğinden bu alanda farklı bir yere sahip olmuştur. “Settar Han Hamaseti” romanında İran Meşrutiyet hareketinde geçen olayları, Tebriz’in Ruslar tarafından işgalini, Muhammed Ali Şah Kaçar’a yapılan suikastı,⁶ Kuzey Azerbaycan ve Kafkaslardan Tebriz direnişçilerine gelen yardımları,⁷ Settar Han’ın Tahran’a davet edilmesini⁸ ve öldürülmesini anlatmıştır. Kısaca Güney Azerbaycan Türkleri ve İran tarihinde dönüm noktası olan olaylarda rol alan şahsiyetleri okuyucuya sunmuştur. Yazar kimi yerlerde olayların geçtiği günün tarihini vermiştir. Örneğin eserin ikinci cildinde Tahran’da Muhammed Ali Şah’ın meclis tarafından tahttan indirilmesi ve mecliste bu tasarının oylanması gününün tarihini⁹ şu şekilde dipnot olarak düşmüştür: 16 Temmuz 1909 (Cuma günü, 25 Mordad 1288). Aynı şekilde Muhammed Ali Şah’ın Tahran’dan ayrıldığı günün tarihini dipnotta şu şekilde belirtmiştir: 9 Eylül 1909 (18 Şehrivar 1288) Muhammed Ali Şah yurt dışına çıkmak için Tahran’dan ayrıldı.¹⁰

Azerbaycan edebiyatında tarihî romanlar konusundan bahsederken adını vermemiz gereken bir isim de Mehmed Said Ordubadi’dir.¹¹ O, “Dumanlı Tebriz”¹² ve “Kanlı Seneler”¹³ romanlarında 1906-1911 yıllarında Güney Azerbay-

⁶ Muhammed Ali Şah’a 1907 (1286) yılında Tahran’da iki el bombası atılarak suikast yapıldıysa da suikasttan yara almadan kurtulmuştu.

⁷ Maküyi, *a.g.e.*, s. 425.

⁸ 1910 (1289) yılında Settar Han ve yoldaşları merkezi hükümetle anlaşma yaparak Tahran’a davet edildiler. Halk tarafından kahramanca karşılanan Settar Han, Bağır Han ve yoldaşları Atabek Parkı’na kondurulduktan sonra silahlarını teslim etmeyince kuşatıldılar. Fedailerin çoğu öldürüldü, Settar Han ayağından yaralandı. Settar Han aldığı yarayla 16 Kasım 1914’te Tahran’da ölmüştür.

⁹ Maküyi, *a.g.e.*, s. 690.

¹⁰ Maküyi, *a.g.e.*, s. 697.

¹¹ Meşruta yıllarında İran’da önemli faaliyetleri olan Muhammed Said Ordubadi, 1913 yılında Rusya’nın Çarlık rejimi tarafından tutuklanarak sürgünde gönderildi. Ordubadi gazetecilik faaliyetleri yanı sıra roman yazarlığı da yaptı. “Kılıç ve Kalem”, “Dumanlı Tebriz” gibi birçok önemli eseri bulunmaktadır. “Kanlı Seneler” (1905) eserinde Azerbaycan’da Türk-Ermeni çekişmelerini ele aldı. *Kılıç ve Kalem* adlı romanında ise Nizami Gencevi’nin hayatı ve o dönemin siyasi-içtimai-kültürel hayatını işledi. Azerbaycan’da tarihsel romancılığın önde gelenlerinden biridir.

¹² Dört ciltten oluşan hacimli “Dumanlı Tebriz” romanı, Ordubadi’nin en hacimli eseri ve Azerbaycan tarihsel romancılığının ilk örneklerinden olmakla önem arzeder.

¹³ “Kanlı Seneler” eseri Azerbaycan topraklarında Ermeni olaylarını gazeteci gözüyle ele alarak inceleyen önemli bir tarihi belge niteliğindedir.

can'da cereyan eden siyasi-içtimai olayları konu edinerek bu alanda adını öne çıkarmıştır. Yazarın "Döğüşen Şehir", "Gizli Bakü" ve "Dünya Değişir" tarihi romanlarında, 1890-1920 arasında merkezi Bakü şehri olmak üzere Azerbaycan'da ortaya çıkan değişiklikler, siyasi hadiseler ve Sovyet hükümetinin kuruluşu tasvir edilmiştir.¹⁴

Abbas Penahî Makûyî, Güney Azerbaycan'ın Makû şehrinde olmasına rağmen eserlerini Kuzey Azerbaycan'da kaleme almıştır. 1946 yılında Güney Azerbaycan hükümetinin Farslar tarafından yıkılmasıyla Kuzey Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmış, dönemin ideolojik düşüncelerine uyararak eserlerini ortaya koymuştur. Bu nedenle, Makûyî'nin eserlerini incelerken dönemin ideolojik hassasiyetlerini de göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Adı güzel şöyle yazar:

"Azerbaycan edebiyatının tarihi romanlarını incelerken, egemen ideolojiyi göz önüne almak gerekmektedir."

"Romanın Avrupa'daki gelişimi ile Sovyetler Birliği'ndeki gelişimi birbirinden oldukça farklıdır. Özellikle 1920'li yıllardan sonra, sosyalist ideolojinin egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Sovyet Azerbaycan'ında içinde yer aldığı ülkelerde sanatın gelişiminin doğal bir süreç geçirdiğini söylemek mümkün değildir. Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında tarihi roman da diğer edebî türlerde olduğu gibi siyasi bir sürecin ürünüdür. 1930'lu yıllardan sonra çok popüler olan tarihi roman, Azeri (Azerbaycan Türk) yazarlarının birçoğunun örnek verdiği bir roman türü olmuştur. Azerbaycan edebiyatında ilk tarihi romanlara yaklaşım, edebiyatın bütün sahalarında olduğu gibi ideolojiktir. Bu eserlerde egemen ideoloji olan sosyalizmin temelleri tarihin derinliklerinde aranmaktadır. Avrupa'da Fransız İhtilali ile güçlenen milliyetçilik temellerine dayanan tarihi roman, Sovyet ideologları ve edebiyat eleştirmenleri tarafından milliyetçi kimlik yapısından uzaklaştırılmış ve bu roman türüne inkılâpçı bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan edebiyatının tarihi romanlarını incelerken, egemen ideolojinin bu yaklaşıma özellikle dikkat etmek gerekmektedir."¹⁵

"Settar Han Hamaseti" romanı da dönemin hassasiyetleriyle yazılmış bir eser olarak değerlendirilmelidir. Eser dönemin ideolojik düşünce çerçevesine ve hâkim sistemden düşüncelerine uygun olarak ele alınmıştır. Bu nedenle eserin incelenmesinde anılan hususların dikkate alınması gerekir.

Eser, İran'da 1880-1914 arasının siyasi hayatını aksettiren, Meşruta hareketini içine alan önemli bir tarihî belge niteliğindedir. İran'da Kaçar Hanedanı'nın son dönemine denk gelen olaylar, Rus ve İngilizlerin İran Türklerine karşı politikasını yansıtmada, olayları kendi çıkarlarına çevirmede okuyucuya ip uçları sunmaktadır. O dönem Osmanlı Konsolosu'nun İran Türkleri ve Meşruta taraftarlarının yanında yer alması, Settar Han ve arkadaşlarının Os-

¹⁴ Akpınar, a.g.e., 1994, s. 499.

¹⁵ Adıgüzel, a.g.e., 2006, s. 6.

manlı Konsoloslugu'na sığınmaları, onlardan aldıkları destek, Güney Azerbaycan Türklerinin tarihi hafızasına kazınan önemli hatıralar olarak esere yansıtılmıştır.

Romanın içine aldığı zaman dilimi olan 1880-1924 arası, Kaçar Hanedanı'ndan Müzaffereddin Şah ve oğlu veliaht Muhammed Ali Mirza'nın dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde Kaçar padişahlarının İran'daki siyasi etkileri azalmış, matbaa ve gazetelerin yayılmasıyla birlikte siyasi gelişmeler hızlanmıştır.

"Tebriz bir kültür merkezi olarak matbaanın ilk geldiği merkez olmuş ve birçok dergi ve kitap bu şehirden İran'a yayılmıştır. 1920'ye kadar Tebriz'de 101 gazete ve dergi yayınlanmıştır. İlk gazeteler devlet eliyle basılsa da ilk bağımsız gazete Azerbaycan aydınları tarafından İstanbul'da basılmıştır. Ahter gazetesi bu dönemde İstanbul'dan Tebriz'e getirilmekteydi."¹⁶

Bu dönemde İstanbul'da basılan *Ahter* ve diğer gazeteler İstanbul'dan Tebriz'e, Tebriz'den Tahran'a götürülmüş, Tebriz'in olaylardan Tahran'dan önce haberdar olması sağlanmıştır. Dahası ilk matbaanın Tebriz'de kurulması bu kentin İran'da gelişmelerin başında rol almasına neden olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Tebriz, İran'ın ikinci başkenti olarak adlandırılmış, diğer kentlerin siyasi gelişmesinde öncü rol oynamış, İran siyasetine ilham kaynağı olmuştur.

Settar Han Hamaseti Romanının Ana Çizgileri

Romanın birinci cildinin ilk bölümleri Settar'ın çocukluk dönemini, köy hayatını ve Tebriz'e göç etmelerini anlatır. O, Karadağ'ın Misgeran köyünde hayvancılıkla uğraşan Mirza Hasan'ın oğludur. Babası, hayvanlarının telef olmasından sonra yakın köylere kumaş ve şifalı bitkiler satarak zor şartlarda ailesinin geçimini sağlar. Settar'ın doğup büyüdüğü Misgeran köyünün ağası Samsam Han, köyde bulunan canlı ve cansız her şeyin sahibidir. Kethüda bile onun karşısında tir tir titrer. Köyün en büyük ve en gösterişli evi, onun evidir.

Settar'ın çocukluktan itibaren kişiliğinin oluşmasında önemli etkisi olan ağabeyi İsmail, köydeki ağalık sistemine ve zulme başkaldırıp kaçak hayatı yaşar. Babasının vefatıyla köye dönen İsmail demircilikle uğraşarak anası ve kardeşinin sorumluluğunu üstlenir. Ağabeyi her zaman ona ilham kaynağı olmuş, Settar'ın ağalık düzenine başkaldırmasında önemli rol oynamıştır. Ağa ve ailesinin köylülerle olan münasebetleri, köylüler ile ağa ailesinin arasında gözle görülür adaletsiz yaşayış biçimi, köy mektebinin mollasının düzenbazlığı, romanın ilk bölümünde ele alınan konulardır. Bu olgular Settar'ın başkaldırıcı bir kişiliğe sahip olmasında etkili olmuştur.

Köye giriş çıkışların tamamı köyün ağası Samsam Han'ın iznine bağlıdır. Köyden çıkış izni alabilenler dönüşlerinde ağaya değerli hediyeler getirmelidir. Köylülerin tarım ürünlerinin üçte biri köyün ağası Samsam Han'a verilmeli-

¹⁶ R. Azizpour, *İran'da Yayınlanan Dede Korkut Dergisi Üzerine Bir İnceleme (1980-1982)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, Niğde 2019, s. 3-4.

dir. Han köylüleri cezalandırırken ürünlerinin tamamına el koyma yetkisine sahiptir. Samsam Han oğlu için Tebriz'de ev yaptırdığında bile evin malzemelerini köylülerin temin etmesi ve Tebriz'e taşımaları gerekmiştir. Bu işe bedensel gücüyle katılamayan köylülerse cezalandırılır.

Romanda köy ağası Samsam Han gaddar, nefsine düşkün, zalim birisi olarak tasvir edilmiştir: *"Köyün genç kızları evlenmeden önce Han'ın muta nikâhına girerler. Bu nikâhtan olan çocuklar kürtağ ile alınır, her yıl ergenlik çağına girmeyen bir iki kız çocuğu Han'ın hayvani isteklerine kurban giderdi."*¹⁷ Köy ağası, köylülerin yaptığı hataları ağır şekilde cezalandırır. Cezalar bazen köyün mollası vasıtasıyla para cezasına çevrilir.

Köy ağasının tek çocuğunun oyun sırasında kazara kolunun kırılmasıyla, Settar'ın ağabeyi İsmail ve diğerleri ağır bir şekilde cezalandırılır: *"Han'ın evindeki büyük havuza atılan İsmail'i (Settar'ın abisi) ve diğerlerinin elbiseleri çıkarıldı, Han'ın emriyle ıslak bedenlerine vurulan terekelerin sesi, haykırışlara karıştı. Yalnız İsmail kendini tutmuştu ve her darbeye bedeni silkelenerek inlemekteydi."*¹⁸ (Makûyi, s. 12). Müteakiben Settar ve arkadaşları mektebin mollasından intikam almak istedikleri için ağa tarafından köyden kovulurlar. İsmail diğer ailelerle birlikte veliahta şikâyet etmek için Tebriz'e yola koyulur. Ne var ki Tebriz'de umduklarını bulamazlar. Veliaht sarayının önünde günlerce bekleyen aileler, gördükleri ve duydukları olaylardan etkilenerek şikâyetlerinden vazgeçer ve Tebriz'e yerleşirler. Settar tanıdıklarının yanında at yetiştirmekle uğraşırken, kardeşi İsmail, köyün ağası Samsam Han'dan öc almak için silahlı gruplarla Karadağ'a gider. Misgeran köyü yolunda Samsam Han'ın adamlarıyla çatışmada öldürülür.

Tebriz'de at yetiştirmekte ün kazanan Settar, bu haberi duyunca veliahdın özel atlarını yetiştirmekten imtina eder. Kardeşi İsmail'in kanlı tüfeğini evinin duvarına asar ve bundan sonra hiç indirmez. Settar, Tebriz'de Bağır ile tanışır, onunla ömür boyu sürecek olan dostlukları ve birliktelikleri başlar. Settar'ın nüfuzu sayesinde Tebriz halkının ağır borçlarının ödenmesinde kolaylık sağlanır, böylelikle halk arasında itibarı yükselir. Yaşadığı Emirekız mahallesinden ünü tüm Tebriz'e yayılır.

Settar'ın tacirler ve zenginler ile münasebeti, zenginden alıp fakirlere vermesi onun ad san kazanmasında etkili olur. Tebriz'de kıtlık döneminde kimi tacirler buğdayları ambarlarda saklayarak un ve ekmek fiyatının artışına sebep olurdu. Settar, Bağır ve arkadaşları buğday stokçularının ambarlarını halka açarak ekmeğin fiyatının düşmesini sağladılar. Fırsatçı tacirler cezalandırılır, buğdayları halk arasında makul fiyatla satılır. Halkı açlıktan kurtaran Settar, bu olaylardan sonra halk arasında daha da itibar kazanır.

Romanın devamında yazar, Azerbaycan aydınlarından Mirza Hasan Rüşdiye'nin İstanbul'dan dönüşüne ve yenilikçi okulların açılmasına yer verir. Rüşdiye, yeni tarzda modern okulların Tebriz'de açılmasına gayret gösterir. Tutucu bir kesim halkın zihnini karıştırarak okul zilini kiliselerin çanlarına benzetir, bu okullarda okumanın haram ve şeytani işler olduğunu yayar.

¹⁷ Makûyi, a.g.e., s. 231.

¹⁸ Makûyi, a.g.e., s. 12.

Bu nedenle halk, çocuklarını yeni okullara göndermek istemez; Mirza Hasan Rüşdiye'nin çabaları sonuçsuz kalır. Bunun ardında Rüşdiye, Tahran'a göç ederek siyasete girer. Daha sonraki olaylarda Settar Han ve arkadaşlarına Meşruta hareketinde önemli yardımlarda bulunur.

O dönem Tebriz'den Tahran'a giden vergiler altına çevrilir, ayın belirli bir günü özel arabayla yola çıkardı. Arabada iki yolcu bulunurdu. Settar Han ve Bağır Han yolcu kılığında arabaya binip devletin altınlarını ele geçirirler. Bu altınlar Settar Han ve arkadaşlarının maddi ve siyasi yönden güçlenmesine, daha etkin olmalarına önemli katkı sağlar.

Settar Han artık yönetimin zulmüne karşı isyan bayrağını açmış, zalimlerin korkulu rüyası olmuştur. Her geçen gün daha da güçlenen ordusuyla Karadağ bölgesinde doğduğu köye, Samsam Han'dan intikam almaya gider. Köyde Samsam Han, Kebli Ferec'in kızına gözünü dikmiştir. Han, kızın babası Kebli Ferec'in karşı gelmesine kızarak onun buğday ürününün tamamına el koymuş, bununla yetinmeyip çıkan arbedede Ferec'in oğullarını da öldürmüştür. Tam bu sırada Settar Han ve arkadaşları yetişir. Samsam Han ve yandaşlarını tutuklayarak halkın isteğiyle köy meydanında asarlar.

Settar Han, halkı bir araya getirerek her geçen gün itibarını artırır. O dönem, Tebriz veliaht merkezi olarak önemli bir siyasi merkezdi. Tahran, Kaçar şahının siyasi yerleşkesi olsa da, Tebriz veliahdın yeri olarak ikinci başkent sayılırdı. Tebriz Meşruta hareketinin beşiği ve İran'da yenilikçiliğin ilham kaynağıydı. Meşruta fermanının imzalanmasıyla şahın yetkileri kısıtlanır. Tebriz'deki genç veliaht, halkın bu gelişmeden haberdar olmaması için telgraf tellerini kestirir. Hâl böyleyken Meşruta ilanının haberi Tahran'dan Tebriz'e, Mirza Hasan Rüşdiye'nin özel olarak gönderdiği ulakla bildirilir ve bu haber Tebriz'de önemli siyasi olayların tetiklenmesine neden olur.

Settar Han ve Bağır Han,¹⁹ Meşruta taraftarlarının desteğiyle "Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan"²⁰ meclisini kurarlar; İran'da Azerbaycan eyaletinin özerk yönetiminin temellerini atarlar. İran merkezi yönetimi onlarla temasa geçerek resmî olarak tanısa da özerk meclisi ortadan kaldırmaya gayret eder. Bu meclis Güney Azerbaycan halkına büyük hizmetlerde bulunmuştur. Tahran tarafından konulan ağır vergiler hafifletirilir, buğday ve önemli zaruri ürünlerin fiyatı indirilir, işsizlik önemli oranda azaltılır. Bu dönemde "Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan",²¹ "Komite-ye Mücahidin", "Fedailer", "Encümen-e İslamiye" ve diğer siyasi gruplar faaliyete başlar.

Romanın diğer bölümünde Tahran'da Muhemmed Ali Şah'a yapılan başarısız suikast,²² bunu müteakip Muhammed Ali Şah ile meclis arasındaki çekiş-

¹⁹ "Encümen-i Eyalet-i Azerbaycan" ona "Sâlâr-ı Milli" lakabını vermişti.

²⁰ Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutturması ve kapatmasının ardından Tebriz'de Encümen-i Eyaleti Azerbaycan kapatılan meclisin görevlerini üstlendi. Muhammed Ali Şah'ı tahtan düşürdüğüünü bildirerek. ۲۸ آذر ۱۹۰۷ - ۷ دسامبر ۱۹۰۷ (7 Aralık 1907), İran'da yegâne siyasi kuruluş olarak işlevine devam etti. Encümen adında bir yayın organı da vardı.

²¹ Kimi belgelerde "Encümen-e Tebriz" adlandırılır.

²² Makûyi, a.g.e., s. 370.

meler, meclisin topa tutulması, feshedilmesi yazarın bakış açısından kaleme alınmıştır. Tebriz'de Muhammed Ali Şah'a bağlı askerler ile Settar Han ve arkadaşları arasında iç savaş çıkar, şehir ikiye bölünür. Erk Kalesi, Settar Han güçlerinin elinde olduğundan dolayı merkezden gönderilen güçler Tebriz'i ele geçirmekte başarısız kalırlar. Romanın bu bölümünde Mehdi Şerifzâde'nin²³ Bakü'ye gönderilmesi ve yardım getirmesi anlatılır. Bakü'den gelen silah ve askeri yardımlar, Tebriz'in direnişinde ve merkezî güçlere teslim olmamasında önemli rol oynar. Ancak merkezden gönderilen yeni askerler, Tebriz'in giriş ve çıkış yollarını tutarak şehre gıda ve un girmesine izin vermezler. Hatta Acıçay'ın önünü keserek şehirdeki değirmenlerin çalışmasını engellerler. Settar Han, Karadağlı ve arkadaşları halkın desteğiyle Tebriz şehrini kahramanca savunurlar. Yolların kapanmasıyla buğday ambarları boşalır, halk zor günler geçirmeye başlar, öyle ki Tebrizliler açlıktan yonca ve diğer bitkileri yemeğe başlar. Bir gün Settar Han bir annenin çocuğuna, topraktan çıkardığı bitkinin kökünü toprakla birlikte yedirdiğini görünce ağlamaya başlar. Anne kucağındaki çocukla Settar Han'a yaklaşır ve şöyle der: "*Evladım sen dik dur ağlama, biz toprak yeriz, ama toprağımızı düşmana vermeyiz.*" Annenin bu sözleri, Tebriz halkının kahramanlık simgesi sözleri olarak tarihe geçmiştir.

Romanda Settar Han'ın derin siyasi düşünceye sahip olduğu, dönemin olaylarını iyi tahlil ederek İngiliz sömürge siyasetinin önüne geçtiği, eserin 430-443. sayfaları arasında görülür. Tebriz'deki İngiliz Konsolosu, Settar Han ve İran merkezi güçleri arasındaki çatışmalar sırasında ülkesinin çıkarlarını korumak ve İngiliz siyasetini yürütmek için, Settar Han'ın evine gider; ona silah ve para desteği vermek için hazır olduklarını bildirir. Ancak Settar Han bu yardımların boşuna olmadığını anlayıp İngiliz Konsolosu'nun teklifine şu cevabı verir. Bizim bir atasözümüz der ki: "*El gücü, sel gücü. (Elin gücü, dağdan aşan sel gücüne benzer.) Bizim halkımızın bize yardımı yeterlidir.*"²⁴ Böylelikle İngiliz sömürgecilerinin İran'daki iç savaştan pay elde etme planları suya düşer.

Settar Han'ın milli kimliğe ve milli benliğe sahip olduğu eserde aksettirilmiştir. Settar Han'ın yakın arkadaşı ve Meşrutacı hareketinde önemli rolü olan Rüşdiye'nin açtığı okullar, Azerbaycan Türkçesinde eğitim vermekteydi. "*Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan*", tüm okullarda Azerbaycan Türkçesiyle eğitim verilmesini onaylar.²⁵

Romanın dördüncü ve son bölümünde Settar Han ve yoldaşlarının Tahran'a davet edilmesi ve Atabek Parkı olayları yer alır. Settar Han ve yoldaşları Tahran'daki halk tarafından kahramanlar gibi karşılanır. Ermeni Yeprim Han ve gelecekte Rıza Şah adını alacak olan kişi, bir tuzak kurarak Tahran'daki silahlı güçlerin silahsızlandırılması yasasını meclisten geçirirler. Ancak Meşrutacılar devlet güçlerine silahlarını vermekten imtina ederler. Bunun üzerine çıkan çatışmada Settar Han yaralanır, yoldaşları öldürülür.

²³ Mehdi Şerifzâde, Tebriz Meşrutacılarının önde gelenlerinden olmuş, Bakü'den kardeş desteği almak için Settar Han tarafından görevlendirilmiştir.

²⁴ Makûyi, a.g.e., s. 431.

²⁵ Makûyi, a.g.e., s. 177.

Tanrısal (kaderci) bakış açısıyla yazılan roman, Güney Azerbaycan'ın milli kahramanı Settar Han'ın çocukluğunu, hayatını ele alır. Köyde kardeşi İsmail'in zulme başkaldırışı, bu yolda canından olması Settar'ın hayata bakışını derinden etkilemiştir. Önce Tebriz'in mahallelerinde ün kazanan Settar'ın adı, İran'ın her tarafına yayılmış ve mazlumların yegâne umudu olmuştur. Kıtık döneminde zenginlerin buğday ambarlarını halka açan Settar Han ve Bağır Han, Meşruta Hareketi'ne katılarak halkın önderliğini üstlenmişlerdir.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Meşruta Hareketi'nin yayılışını ve Tebriz'in Meşrutacıların baş kalesine dönüşmesini görmekteyiz. Meşruta Hareketi'nde gösterdiği büyük kahramanlıklar ve fedakârlıklar için dönemin yerel meclisi olan "Encümen-e Eyaleyet-e Azerbaycan"²⁶ tarafından Settar Han'a "Serdâr-ı Millî", Bağır Han'a "Sâlâr-i Millî" lakabı verilmiştir.²⁷

Settar Han Hamaseti romanında işlenen önemli konuları başlıca şu şekilde sıralayabiliriz:

- Settar'ın çocukluk döneminde gördüğü haksızlıklar ve han (ağa) zulmünün kişiliğine etkisi,
- Köy ağası Samsam Han'ın köy halkına karşı tutumu ve eziyetleri, Settar ve ailesinin köyden ayrılması, Tebriz'de veliaht Muhammed Ali'ye şikâyete gitmeleri, sonuç alamamaları,
- Settar'ın Tebriz'de itibar kazanması ve ününün ülkenin her tarafına yayılması,
- İran'da Meşruta dönemi olayları, Muhammed Ali Şah'ın Meşrutacılarla münasebeti, Tebriz'e Meşruta haberlerinin ulaşmaması için telgraf tellerini kesmesi,
- Muhammed Ali Şah'a yapılan suikast teşebbüsü, Meşruta'ya bakışının ve tutumunun değişmesi,
- Tebriz'de Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan'ın faaliyeti ve Azerbaycan bölgesinin işlerini ele alması,
- İngiliz Konsolosu'nun İran devlet ordusu aleyhine Settar Han'a yardım teklifi, teklifin Settar Han tarafından olayların ülkenin iç meselesi olduğu gerekçesiyle geri çevrilmesi,
- Rusların Tebriz'e saldırısı, Settar Han'ın Osmanlı Konsololuğu'na sığınması,
- Tebriz'in işgalcilere direnişi ve kuşatılması sonucu halkın gösterdiği özveri ve dayanışma,
- Tahran'da Meşruta taraftarları ile şahın askerleri arasında çatışmalar,
- Muhammed Ali Şah tarafından meclisin kapatılması ve *Sûr-e İsrâfil*²⁸

²⁶ Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan, İran'da ilk eyalet encümeni olarak Azerbaycan ve İran'daki siyasi ve sosyal gelişmelerde önemli rol oynamıştır. 1906 yılında kurulan Encümen-i Eyalet-i Azerbaycan, 1911'de Rusların Tebriz'i işgali ve Meşruta taraftarlarının darağacına asılmasıyla kapatılmıştır.

²⁷ Encümen-i Eyalet-e Azerbaycan, 6 Kasım 1908 toplantısında Settar Han'a Serdâr-ı Millî, Bağır Han'a Sâlâr-ı Millî lakabını vermiştir (Rizvani, 175).

²⁸ 1907-1909 yılları arasında ilk büyük gazetelerden olan *Sûr-e İsrâfil*, Tahran'da Farsça olarak yayımlanmıştı. Meşrutiyetin ilanı haberini duyurarak önemli bir konum elde etmişti. Sorumlusu Mirza Cihangir Han Şirâzi Tahran'da öldürülmüştür. (Azizpour, a.g.e.).

Gazetesi yazarlarının tutuklanması,

- Meclisin topa tutulması ve Meşrutacıların öldürülmesi,
- Tebriz halkının direnişi ve şah ordusunun Encümen-e Azerbaycan'a barış çağrısı,
- Settar Han ve arkadaşlarının Rus bayrağı altında bulunma teklifini geri çevirmesi,
- Merkezî devlet tarafından Settar Han ve Bağır Han'ın isteklerinin kabul görmesi,
- Muhammed Ali Şah'ın tahttan düşürülmesi, oğlu Ahmed Mirza'nın (Ahmed Şah) saltanata geçmesi, Azerbaycan Eyalet Encümeninin özerklik ilanı,
- Rusların Tebriz'i işgali, Meşrutacıların Osmanlı Konsolosluğu'na sığınması,²⁹
- Settar Han ve yoldaşlarının İngiliz ve Rus misyonerleri tarafından Tahran'a davet edilmesi,
- Atabek Parkı olayları, Settar Han'ın Tahran'da öldürülmesi.

Romanda Kişi Kadrosu

Dönemin siyasi kuruluşları, Azerbaycan'ın siyasi durumu, gerçek şahsiyetlerle eserde yer alır. Bu kuruluşlar hakkında açıklanan bilgiler dönemin siyasi durumu hakkında ipuçları verir. Azerbaycan'da kurulan siyasi kuruluşlardan "Tebriz Meşrutacıları", "Sazman-e Mücahidin-e Tebriz", "Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan" kuruluşlarının üyeleri, bu kuruluşların toplumdaki yeri ve etkisi konusunda önemli bilgiler mevcuttur. Tahran'daki meclis üyeleri, dönemin gazeteleri ve yazarları hakkında da önemli bilgiler vardır.

"Settar Han Hamaseti" romanı, kişi kadrosu bakımından oldukça önemlidir. Settar, çocukluk döneminden başlayarak Tahran'da vefatına kadar hayatının içindedir. Settar Han'dan sonra ikinci sırada Meşruta devrinin önemli simalarından olan, Settar Han'ın Tebriz'de tanıştığı, Tahran'da vefatına kadar yanından ayrılmayan yoldaşı *Bağır Han* (Salar-ı Milli) gelir. Bir diğer önemli kişi de İran'da yeni eğitim sistemini kuran Mirza Hasan Rüşdiye'dir. Yurt dışında eğitim aldıktan sonra İran'da yeni tip okulların açılmasıyla modern eğitim sistemini kuran Rüşdiye, Tahran'a göç ettikten sonra, Meşrutacılarla fikri ve maddi yönden yardımlarıyla romanda yerini alır.

Bu tarihî romanda adı geçen Azerbaycan ve İran tarihinin önemli şahsiyetleri arasında Mirza Hasan Rüşdiye, Ali Davaçı, Ali Sahlanlı, Mirza İbrahim Ağa, Haydar Emmoğlu gibi gerçek kişileri sayabiliriz. Eserde bu kişilerin hayatı ve siyasi faaliyetleri hakkında önemli bilgilere yer verilir.

²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzâde, Settar Han ile Osmanlı Konsolosluğu'nda görüşüp onun milli düşüncelerini Bakü'de yayımlanan İkbâl Gazetesi'nin 23 Kasım 1914 sayısında yazmış, Settar Han'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bakışını şöyle anlatmıştır: "Benim isteğim milletimizin Osmanlılarla yakın olmaktır. Bizim dinimiz ve dilimiz birdir. Bizim bu vesileyle yakınlaşmamız mutluluk vericidir."

Romanın birinci cildinde³⁰ Güney Azerbaycan aydınlarından Mirza Hasan Rüşdiye'nin³¹ hayat hikâyesinin Tebriz'e dönüş kısmı yer alır. Bu bölümde yazar geriye dönüş tekniğiyle 1888 yılında Mirza Hasan Rüşdiye'nin İstanbul'dan Tebriz'e dönüşünü ve yeni sistemde *Rüşdiye* adını verdiği okullarını açma çabalarını ve zorlukları konu etmiştir.

Romanın gerçek tarihî şahsiyetlerinden bir diğeri Hacı Ali Tereki'dir (Ali Davaçı).³² Bu kişi romanda Settrar Han'a siyaset alfabesini öğreten kişi olarak sunulur.³³ Onun Tebriz savunmasında kolundan yaralanmasına rağmen, yaralılara yardım etmeye devam ettiği tarihe geçmiştir. (Makûyi s. 636).

Makûyi'nin tarihsel romanlarında olaylar ve kişiler gerçek tarihle birebir örtüşür. Bu yönüyle Makûyi, tarihsel romancı yazarlar arasında bir ayrıcalığa sahiptir. Romanın bütününde gerçek olaylarla kurmaca olayların, gerçek kişilerle kurmaca kişilerin birlikte olay örgüsü ve kişi kadrosunu oluşturdukları görülür.

“Settar Han Hamaseti” Romanında Tebriz

Safevi İmparatorluğu'nda başkent olan Tebriz,³⁴ İran siyasi tarihinde her zaman yenilikçi ve önde gelen şehirlerden biri olmuştur.³⁵ Matbaanın yanı sıra ilk modern okullar, ilk devlet kütüphanesi,³⁶ ilk darphane³⁷ bu şehirde kurulmuştur. Kaçar şahları döneminde Tebriz başkent olmasa da³⁸ Meşrutacıların beşiği olarak adlandırılmaktaydı. Bunun nedeni Güney Azerbaycan siyasetçi ve aydınlarının İran siyasi tarihine öncülük etmeleridir. Örneğin Tebriz'de kurulan Encümen-e Eyalet-e Azerbaycan, İran'da diğer encümenlerin açılmasında da etkili olmuştur.

Romanda Tebriz ve Tahran'ın siyasi hayatını anlatan bölümler eserin büyük bir kısmını oluşturur. Settar'ın ailesi Tebriz'e göç eder ve orada daha büyük haksızlıklara uğrar. Bu bölümde Tebriz'in siyasi ve sosyal hayatıyla ilgili birçok bilgiye rastlamaktayız.³⁹

Gülüstan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmını elde eden Rusya, bununla yetinmeyip sıcak denizlere inmek için İran'ı elinde tutmak istiyordu. Dahası İngiliz Elçiliği'nde at bakıcısı olan

³⁰ Makûyi, *a.g.e.*, s. 169-172.

³¹ Mirza Hasan Rüşdiye, İran ve Tebriz'de ilk modern okulları açan aydınlardandır.

³² Hacı Ali Davaçı ilaç ithalatıyla uğraştığı için Ali Davaçı (devacı) lakabını almış. Meşruta hareketinde önemli işler üstlendiği için Edward Brown onu Fransa devriminin Danton'u ile kıyaslamıştır. Rusların Tebriz'i işgali sırasında asıldı.

³³ Makûyi, *a.g.e.*, s. 425.

³⁴ Safevi İmparatorluğu, başkentini Osmanlı İmparatorluğu sınırlarından uzak tutmak için önce Kazvin, sonra İsfahan'ı başkent yapmıştı.

³⁵ “İran'da, devrimler Tebriz'den başlar, Tahran'da biterb” vecizesi İran halkı arasında bilinmektedir.

³⁶ Tebriz Belediye Başkanı Muhammed Ali Terbiyet 1882 (1300) yılında İran'da ilk devlet kütüphanesi ve ilk ticaret okulunu Tebriz'de kurmuştu. Kaynak: Serdariniya, Semed, Tebriz Şehr-i Evvelinha,” (Farsça) Azerbaycan Senet ve Kültür Yayını, Tebriz 2002.

³⁷ 1880 (1298) yılında ilk darphane Tebriz'de işe başlamıştır, Makûyi, *a.g.e.*, s. 110.

³⁸ Kaçar yönetim sisteminde, Tahran ülkenin payitahtı olarak padişahın yeri ve Tebriz veliahdın yeri olarak bilirse de birçok siyasi hareketin Tebriz'den başladığı görülmektedir.

³⁹ Makûyi, *a.g.e.*, s. 37-155.

Rıza'nın darbeyle yönetime getirilmesi, Kaçar Hanedanlığı'na son verilmesi, İran'da Türk varlığını ortadan kaldırmak için Tebriz şehri Ruslar için önem taşımaktaydı.

Dönemin yaşam tarzını ve geleneklerinin yer aldığı en kapsamlı bölüm, romanın Tebriz'de geçen bölümleridir. Bunun yanı sıra Tebriz mahallelerinin işgalci güçlere karşı savunulması ve çarpışmaların detaylı anlatımlarını bulmaktayız. Bu mahallelerden Deveci ve Emirekız mahalleleri Settari Han'ın Tebriz'de yaşadığı mahalleler olduğundan dolayı üzerinde çok durulmuştur. Tebriz'in Erk Kalesi Meşrutacıların kalesi olarak özgürlük simgesine dönüştürülmüş, işgalcilerin elde edemedikleri bir yer olarak tasvir edilmiştir. Bunların yanı sıra Tebriz hamamları⁴⁰ (Makûyi, s. 129-130) ve Tebriz pazarı hakkında birçok bölümde ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır.

İpek Yolu üzerinde bulunan Tebriz, dünyanın en büyük kapalı çarşısından birini içinde barındırarak⁴¹ İran'da ekonomik ve siyasi gelişmelerde öncü olmuştur. 1979 devriminde olduğu gibi Tebriz'in kapalı çarşısı tarih boyunca siyasal-toplumsal yönden hareketlerin başlangıç noktasıdır. Tebriz çarşısı şehrin zengin kesiminin odaklandığı nokta olarak Meşrutacıların maddi giderlerini karşılamış,⁴² bu hareketin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Eserde Tebriz çarşısının önemi ve işlevi üzerinde durulmuş, kimi yerlerde Tebriz kapalı çarşısının bölümleri ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Demirci Pazarı, Misgare Pazarı, Tabakhane, İstanbul Kapısı, Börkçü Pazarı romanda adı geçen ve bazı yerleri tasvir edilen Örtülü Pazar'ın (Tebriz kapalı çarşısının yerel dildeki adı) bölümleridir. Dönemin en işlevsel bölümlerinden biri olan Demirci Pazarı şu şekilde tasvir edilmiştir:

دمیرچی بازار مانند چند بازار دیگر به بازار سرپوشیده تبریز پیوسته بود. سقف هلالی شکل آن بمسقف تونل میمانست. در دمیرچی بازار بیشتر کالاهای آهنی خرید و فروش می شد، بعضی از این کالاها از کارگاههای موجود در همان بازار بیرون می آمد. در فاصله صد متر از راسته این بازار در دوسو، کارگاههای آهنگری، حلبی سازی، سفیدگای قرار داشتند و کوی کوچکی را تشکیل می دادند. از اذان بامداد تا اذان شام پیوسته طنین صدای چکش از این بازار بگوش می رسید. این سرو صدای کرکننده فقط هنگام شب و زمان کوتاهی از نیمروز خاموش می شد. در این هنگام مؤمنان برای انجام فریضه نماز ظهر دست از کار می کشیدند.

"Demirci pazarı diğer yerler gibi Tebriz kapalı çarşısına hilal kubbeler ile bağlıydı. Bu pazarda metal eşyalar alıp satılmaktaydı. Bu eşyaların çoğu

⁴⁰ Makûyi, a.g.e., s. 129-130.

⁴¹ Tebriz çarşısı, dünyanın en büyük kapalı çarşılarından biri olarak bilinmektedir. 2010 yılında UNESCO Dünya Mirası listesine eklenen çarşıda birçok meslek dalının icra edildiği binlerce dükkan ve mağaza bulunuyor. Tebriz şehrinin sembol binalarından olan çarşı, İran'ın en iyi sanatçılarının elinden çıkmış tavan süslemeleri ve dış cephe mimari özellikleriyle dikkati çeker.

⁴² Pedram, a.g.e., s. 27.

oradaki dükkânlarda yapılan ürünlerdi. Demirci atölyeleri ve tenekeçiler pazarın bir tarafında küçük bir semt oluşturmuştu. Sabah ezanından akşam ezanına kadar burada çekiç seslerinin yankısını duymak mümkündü. Bu sağır edici gürültü yalnız geceleri ve gün orta zamanı müminlerin öğle namazı vaktinde kesilirdi.⁴³

Sahibül-Emir Mescidi,⁴⁴ Emirekız Mahallesi, Deveci Mahallesi, Âli Kapı,⁴⁵ Acıçay Köprüsü, Seyid Hamza Mescidi, Erk Kalesi, Şeşgilan ve Şamgazan eserde olayların geçtiği yerler olarak adı anılan Tebriz semtlerindedir.

Romanda Tebriz’le ilgili ilk betimlemeler Settar ve ailesinin bu şehirdeki ilk günleriyle ilgilidir:

تبریز با نوای اذان بامداد بیدار شد. بینوایان و مردم تیره بختی که در کنار دیوار به چرت رفته بودند، هم اکنون یکی از شبهای پررنج را پشت سر گذاشتند با سنگینی پیا-
خاستند و هر کدام برای رفع نیازمندیهایشان در کوچه های این شهر بزرگ پراکنده شدند.
گروه دهقانان که تبعید شدگان مسگرانی هم به آنها پیوسته بودند، روز را با ادای
فریضه نماز در مسجدهای نزدیک آغاز کردند.

*“Tebriz sabah ezanı sesiyle uyandı. Duvar kenarında uyuyan sefil ve yava-
zık (acınacak) halk meşakkatli bir geceyi daha atlatmıştı; yavaşça aya-
ğa kalkıp günlük ihtiyaçlarını gidermek için bu büyük şehrin sokaklarına
dağıldılar. Çiftçiler grubuna katılan Misgeranlı sürgünler (Settar ve ailesi)
günlerine sabah namazlarını yakın camilerde kılmakla başladılar.⁴⁶*

Settar’ın ve diğer köylülerin yeni geldikleri yer hakkında bilgileri kısıtlı ol-
masına rağmen veliaht sarayı ve Âli Kapı tasviri verilmektedir:

باره کوتاه بود: «تبریز، هنگامی که شاهان ایران بر آذربایجان فرمانروایی داشتند،
پایتخت کشور بود...» و افزود: «ببینید، چه منظره باشکوهی است! در این شهر
ولیعهد ایران، دوم شخص کشور پس از شاه، اقامت دارد. باید کاخ ولیعهد در این
دژ باشد.»

در تبریز سردر سنگی بلند و کهنه ای وجود داشت که در انتهای کوچه نسبتاً تنگی
قرار گرفته بود. کاخ ولیعهد، فرمانروای استان تبریز آنسوی این سردر قرار داشت.
ساختمانهای این کاخ را مردم عالی قاپو نام نهاده بودند.

*“(Köylülerin biri dedi:) Tebriz, İran şahlarının hüküm sürdüğü zamanlar
ülkenin başkentiydi... (Âli Kapı’yı göstererek): Bakınız ne müthiş bir man-
zara. Bu şehirde şahtan sonra ülkenin ikinci adamı olan veliaht bulunur.*

⁴³ Makûyi, a.g.e., s. 60.

⁴⁴ Sahibül-Emr mescidi Şah Tahmasb tarafından Tebriz’de yapıldı. Tebriz’in tarihi mescitlerinden biridir.

⁴⁵ Âli Kapı, Safevi döneminde şahların bulunduğu sarayın adıdır. Daha sonra Şemsül-İmare ad-
lanan bu bina Kaçar Hanedanı’nın çöküşünden sonra yıkılıp tamamıyla yok edildi. Âli Kapı’nın
benzeri İsfahan’da da yapıldı.

⁴⁶ Makûyi, a.g.e., s. 42.

*Veliahdın sarayı şu kalenin içindedir.
Tebriz'de dar bir sokağın sonunda eski ve yüksek bir taş kapı başı bulun-
maktaydı. Tebriz valisi ve veliahdın sarayı bu büyük kapının arındaydı.
Halk bu binaya Âli Kapı adını vermişti.⁴⁷*

Bugün Tebriz'de Âli Kapı'dan bir iz kalmamıştır. Bir dönemin önde gelen şehirlerinden olan ve birçok yeniliği kendinde barındıran Tebriz, İran'daki büyük kentlerin en geride kalmıştır.

Tebriz'in bazı hamamları romanda detaylı anlatılan yerler arasındadır. Tebriz çarşısında bulunan hamamın iç tasvirinin verildiği bölümde hamam kültürüne de değinilir. Ali Sahlanlı, Settar Han ve Bağır Han, beraber girdikleri hamamda memleket meselelerini konuşurlar.⁴⁸ Tebriz'de diğer tarihsel binaları yıkıp yok etme politikası bu hamamları da kapsamıştır.

Eserde Tebriz'in tarihsel simgesi olan Erk Kalesi heybetli ve görkemli görünüşüyle boy gösterir. Kimi yerde bu ulu kalenin görünüşü ön plana çıkarılmakta,⁴⁹ kimi yerde Meşrutacı mücahitlerin siperi olarak işgalcilerin karşısında son siperlerden biri olarak⁵⁰ tanıtılmaktadır:

یک دژ باستانی در میان شهر سر به آسمان کشیده است شکافها و سوراخهای بی شماری که در دیوارهای سنگی این دژ بچشم می خوردند، هر یک نشان دهنده تلخیهایست که در طول قرن ها کام این شهر رنج دیده را آلوده اند. هر شکافی، همتای کتابی بزرگ، رویدادهای تلخ و شیرین این شهر ستم کشیده را باز می گوید، اما همه این شکافها و سوراخها آرام گرفته اند و به شهر خیره می نگرند. تنها چلچله ها و گنجشکها که در آنها لانه گرفته اند با جیک جیک پرسوز و گدازشان وجود این ویرانه ها را آگه می دهند.

"Şehir ortasında büyük bir kale göklere yükselmiş. Yüksek duvarları üzerinde bulunan yarıklar ve deliklerin her biri kitabe misali asırlar boyu şehrin çektiği acı hatıraları anlatmaktadır. Bu yarıklar sessizce kenti izlemekte. Yalnız kırlangıç ve serçelerin yuva kurduğu yarıklardan gelen sesler bu tahribatı hatırlatmaktadır."

Erk Kalesi bugün de Tebriz şehrinin simgelerindedir. Ancak zaman içinde yıpranmış ve çevresine yapılan binalar yüzünden tarihsel değerinden çok şey kaybetmiştir. Bu eser yanındaki opera binasıyla birlikte 1945-46'da Milli Hükümet döneminde restore edilse de, İslam devriminden sonra doğunun ilk opera binası sayılan bu bina devlet tarafından yıkılmıştır.

Bunlardan başka Tebriz'de bulunan kervansaraylar da Fars devletinin yıkımından kurtulamamıştır. Tebriz tarihsel İpek Yolu üzerinde olduğu için birçok kervansaraya sahipti. 1946'da Milli Hükümet'in yıkılmasıyla yalnız Güney Azerbaycan ziyalıları yok edilmemiş, tarihi-kültürel yapıtlar da yok edilmeden paylarını almışlardır.

⁴⁷ Makûyi, a.g.e., s. 129.

⁴⁸ Makûyi, a.g.e., s. 130.

⁴⁹ Makûyi, a.g.e., s. 37.

⁵⁰ Makûyi, a.g.e., s. 290.

Mimari yönden oldukça önemli olan, ancak günümüze ulaşmayan kültürel değerlerden biri de Erdebil’de bulunan Narın Kale’dir.⁵¹ O dönem hapishane olarak kullanılan bu tarihsel binada Settar Han da hapis yatmıştır. Bina günümüze kadar gelip çıkmadığından, hakkında verilen bilgiler oldukça önemlidir. Eserde Erdebil şehri hakkında, Narın Kale’nin dış görüntüsü ve mimari yapısı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

در شهر اردبیل هیچ چیز تازه‌ای بچشم نمی‌خورد. این شهر مانند شهرهای دیگر ایران کثیف و گردآلود و خموده بود. اینجا هم بازار شلوغی داشت که هنگام ظهر سروصدای مؤذنان از آن بلند می‌شد. بینوایان در این شهر با نهایت تنگسستی می‌زیستند و توانگران با ناز و نعمت بسر می‌بردند. تنها چیزی که در اردبیل جالب بنظر می‌رسید دژ نارین قلعه بود. اما از این دژ که ارزش معماری داشت، همیشه با بدی و نفرت باد می‌شد.
دیوارهای صاف نارین قلعه در حدود ۵۰ متر بلندی داشتند. وجود سه ردیف پنجره‌های کوچک که پشتشان را نرده کشیده بودند، چنین می‌نمایاند که این چهار دیواری عظیم سنگی، سه طبقه است. حیاط‌گشاد درون این دژ را دیوارهای بلندی احاطه کرده بودند. هیچکس باز شدن در بزرگ این حیاط را حتی هفته‌ای یک بار هم، ندیده بود، اما ساکنان خانه‌های نزدیک این دژ اغلب صدای جینگ گوش-خراش لولاهای زنگ زده این در آهنی بزرگ را می‌شنیدند: کمتر شبی بود که ساکن

“Erdebil şehrinde yeni bir şey göze çarpmamaktaydı. İran’ın diğer kentleri gibi toz toprak içindeydi. Buranın da kalabalık pazarında öğle zamanı, ezan sesleri her taraftan duyulurdu. Sefiller sefalet içinde, zenginler varlıkları içinde yaşamaktaydılar. Şehirde tek göze gelen görkemli şey, Narın Kale adlı bir kaleydi. Bu kale mimari yönden değerli olsaydı da halkın arasında nefret ve inzicar ile yâd olunurdu.

Narın Kale’nin dik duvar elli metre yüksekliğe sahipti. Üç sıra korkuluklu küçük pencerenin bulunması bu heybetli dört duvar arasında üç katlı bir bina olduğu intibasını uyandırmaktaydı. Geniş avluya sahip olan bu kaleyi uzun duvarlar çevrelemişti. Kimse bu kalenin kapısının açılmasını görmemişti. Ancak kalenin yakınında bulunan evler bazen bu kapının açılmasından kaynaklanan paslanmış demir seslerin korkunç sesini duyarlardı.”⁵² (Makûyi, s. 145-146).

Bu kale de birçok tarihsel yapıtlar arasında Güney Azerbaycan Türklerinin kültürel ve tarihsel varlıklarını yok etme siyaseti doğrultusunda yok edilmiştir. Bu kalenin Ruslar aleyhine savaşlarda cephane ve askerî amaçlarda kullanıldığı, Pehlevi sülalesi döneminde harabeye çevrilip yıkıldığı bilinmektedir. Bugün bu kaleden birkaç eski resimden başka bir iz kalmamıştır. Fars egemenliğinin 1925’ten sonra iş başına gelmesiyle birçok tarihî bina Kaçar mimarisini silme yasasına dayanılarak yıkıldı. Erdebil’de Narın Kale, Tebriz’de Âli Kapı, Darüssaltana, Erk Kalesi yok edilen tarihsel anıtlardandır.

⁵¹ Erdebil’de Balıklıçay yanında bulunan bu kale, en son İran-Rus savaşlarında kullanılmıştı. Bu kale 1936 (1315) yılında tamamıyla tahrip edilmiştir. Safeviler döneminde hapishane olarak kullanılan binada, Settar Han da hapsedilmiştir.

⁵² Makûyi, a.g.e., s. 145-146.

Settar Han Hamaseti Romanında Kültürel Öğeler

Romanda kültürel öğeler Settar'ın çocukluk dönemindeki köy hayatının anlatılmasıyla başlar. Bu bölümde gelenek ve görenekler, halk inanışlarıyla, halk hekimliğiyle ilgili unsurlar bulunur. Settar'ın babası dağlardan topladığı şifalı bitkileri köylerde satarak kazancını sağlar.⁵³ Bu bitkiler konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmaz. Bir diğer halk hekimliği romanda hacamat uygulamasıdır.⁵⁴ Settar'ın babası hastalandığı zaman köyün *teleği* gelip hacamat uygulaması yapar. Bu örneklerden başka nazar boncuğunun kullanımı,⁵⁵ yağmur duası⁵⁶ gibi halk inanışları da görülür.

Settar Han Hamaseti romanı kültürel unsurlar barındırması ve yaşam tarzını yansıtmasıyla da önemli bir eser olarak karşımıza çıkar. Kişilerin kıyafetleri, yeme içme kültürü ayrıntılı şekilde anlatılmasa da köy ve şehir hayatlarını yansıtan folklor unsurlarına sıkça rastlarız. Settar'ın çocukluğu döneminde gökkuşağıyla ilgili anlatı romana şu şekilde yansıtılır:

در روستا میان پیرزنان این اعتقاد وجود داشت: اگر کسی پس از باران بسوی دشت بدود و خود را به جایی که چمن سبز به آسمان ژرف چسبیده است برساند، می تواند به رنگین کمان دست یابد. کودکان بارها این داستان را از پیرزنان شنیده و رنگین کمان را جاجیم پیرزن می نامیدند.

*"Köyde yaşayan yaşlı kadınların inancına göre 'Kim yağmurdan sonra yeşil yer ile mavi göğün birleştiği yere giderse gökkuşağına ulaşır.' Çocuklar defalarca bunu ninelerinden duymuşlardı, gökkuşağına karı ninenin cicimi derlerdi."*⁵⁷

Romanda Settar'ın çocukluğunda mektep mollası olan Molla Kurban Ali'nin yeri ve çocuklarla olan ilişkisi dikkat çekicidir:

*"Molla Kurban Ali köyde dinsel kişiliğiyle tanınmaktaydı. Çocuklara öğrettiği dinsel dersler ve vecibelerden iyi para kazanıyordu. Derse başlamadan önce mescidin her tarafına göz gezdirirdi. Dersten kaçmak isteyen, kenara köşeye saklanan öğrencileri topladıktan sonra minderinin üzerine geçirdi. Çocuklar ise sağında ve solunda hasır üzerinde otururdu. Mollanın elinde her zaman bir terke bulunurdu. Küçük çocukların önünde Sadi'nin Gülistan eseri, daha büyüklerin elinde ise Ebvab'ül-Cinan bulunmaktaydı."*⁵⁸

⁵³ Makûyî, a.g.e., s. 10.

⁵⁴ Makûyî, a.g.e., s. 18.

⁵⁵ Makûyî, a.g.e., s. 57.

⁵⁶ Makûyî, a.g.e., s. 115-127.

⁵⁷ Makûyî, a.g.e., s. 8.

⁵⁸ Makûyî, a.g.e., s. 47.

Romandaki kültürel öğelerden biri de muharrem ayında İran'daki aşura törenleridir. Tebriz'de muharrem ayında aşura ve tasua⁵⁹ törenlerinde yapılan uygulamaların, günümüzdekilerle yer yer aynı olduğu görülür. Eserde o döneme ait olan uygulamalardan günümüzde az bilinen "arслан gezdırme"⁶⁰ törenine de değinilir.

*"Settar çocuklara dedi: Şimdi bizim mahallede halk Şah Hüseyin Vah Hüseyin törenine hazırlanıyor, gidip onları izleyelim."*⁶¹

*"Şah-Hüseyin-Vah Hüseyin törenlerinde veliahdın onlara verdiği arslan derisini birine giydirip onu tahtın üzerinde taşımaktaydılar. Bu vahşi hayvanın derisi o grubun alamet-ı farikasıydı."*⁶²

Bu törenlerde Deveci ve Emirekız mahallelerinin desteleri⁶³ arasında rekabetin kaynağı yazar tarafından Deveciler destesinin devlet yanlısı, ayrıca veliahtla yakın oluşuyla anlatılır:

*"Veliaht Deveci destesine her zaman özel ilgi göstermekteydi, desteye arslan derisi vermişti, bu arslan derisi de Deveci mahallesinin diğer mahallelere üstünlüğünün bir göstergesiydi."*⁶⁴

Kültürel öğeler, romanın ikinci cildinde de görülür. Bu ciltte Muhammed Han'ın Masume Hanım'dan çocuğu olmayınca başvurduğu çareler, Güney Azerbaycan Türk kültüründe bilinen yöntemlerdir. Çocuk olması için yılın son Çarşamba'sında yakılan ateşin üzerinden atlama uygulamasını görüyoruz. Bir diğer uygulama bir derviş elinden elma alıp onu eşiyle birlikte yemek- tir.⁶⁵ Bu uygulama Güney Azerbaycan âşık hikâyelerinde sıkça gördüğümüz motiflerdendir. Romanın bir diğer bölümünde Güney Azerbaycan düğünlerindeki gelenekleri görmekteyiz. Azerbaycan âşıklarının saz eşliğinde düğün yürütmeleri, gelin getirme töreni sırasında gelinin önüne elma atılması⁶⁶ gibi uygulamalar eserde yansıtılmıştır.

Dönemin siyasi durumunu çıplaklığıyla aksettiren roman Tanrısal (kaderci) bakış açısıyla okuyucuya sunulmaktadır. Bazen verdiği detaylı tasvirlerle okuyucuyu âdeta ortama götürüp olayları yaşatan yazar, bazı olayları genel hatlarıyla anlatmakla yetinmektedir.

⁵⁹ Tâsu'â تاسوعا : Arapça تسع dokuz anlamındadır. Tasu'a bu kökten olup muharrem ayının 9. günü anlamındadır.

⁶⁰ Kerbelâ olaylarının yıl dönümü törenlerinde "arслан gezdırme" Şii inancından kaynaklanan bir gelenektir. Bu törenin kökeni, Kerbelâ olayında Hz. Hüseyin'in cansız bedeninin yerde kaldığı sırada bir arslan tarafından korunduğuna rivayetine dayanmaktadır. Bundan ötürü törenlerde bir kişi arslan derisini üzerine giyer veya arslan kılığına girer.

⁶¹ Makûyi, a.g.e., s. 57.

⁶² Makûyi, a.g.e., s. 58.

⁶³ Deste: Farsça, muharrem ayında Kerbelâ olayları yıl dönümü törenlerinde her mahallede oluşan gruplara deste adı verilir.

⁶⁴ Makûyi, a.g.e., s. 58-59.

⁶⁵ Makûyi, a.g.e., s. 443-444.

⁶⁶ Makûyi, a.g.e., s. 781-782.

İran'da Kaçar Hanedanlığı'nın son dönemine denk gelen olayları konu alan bu eser, Rus ve İngiliz politikasını okuyucuya aktararak, batılı güçlerin Meşrutaya olan tutumlarını açığa çıkartır. Settar Han'ın, Ermeni Yeprim Han vasıtasıyla öldürülmesi, İran'da yönetimin Kaçar Hanedanı'ndan Pehlevi ailesine geçirilmesi, Rusların Tebriz soykırımına başlaması eserde göz önüne serilmektedir. Bu tarihten sonra İran'da yaşayan Türklerin varlığını inkâr etme politikası, asimilasyon, Türk kültürel ve manevi varlıklarını yok etme farklı yöntemlerle günümüze kadar hala ve sürmektedir. Romanda geçen tarihsel yapıtlar ya yok edilmiş yada zaman içinde yok olmaktadır.

Sonuç

Eserde İran tarihinin son yüzyılına ait olaylar incelenerek sömürgeci devlet politikalarının yeni boyutları aydınlatılır. Son yüzyılda bu coğrafyada Türklerin siyaset sahnesinden çıkarılması, Türk dili ve kültürünü yok etme politikası yavaş yavaş yürütülmüştür. İngiliz Elçiliği'nde at bakıcılığı görevinde bulunan Rıza, politik sahneye çıkarılarak Kaçar Türklerine darbe vurulmuştur. Yeprim Han ve Rıza, Tebriz işgali sırasında ve Settar Han'ın öldürülmesinde etkin rol oynamışlardır. Son aşamada darbeye Ahmed Şah saltanattan devrilererek iş başına Rıza getirilmiştir. Farsçayı resmî dil ilan eden Pehlevi sülalesi, İran'da bin yıllık Türk kültür varlığını söküp atmaya başlamıştır. Türkçe kitaplar toplatılmış, okullarda Türkçe konuşanlara ceza konulmuştur. Bu siyaset günümüze dek İran'da aynı şekilde yürütülmektedir.

Settar Han Hamaseti romanı Güney Azerbaycan Türklerinin İran sahnesinde ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Tebriz'in işgaliyle evine beyaz bayrağın asılmasına izin vermeyen Settar Han Karadağlı, Güney Azerbaycan Türklerinin milli benliğini ortaya koymuştur. Arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı Konsolosluğu'na giderek Osmanlı Devleti'nin himayesini alan Serdar-ı Milli, Mehmet Emin Resulzade'nin söylediği gibi milli bilince sahip olduğunu göstermiştir.

Ömrünü halkının özgürlüğüne adanmış ve sömürgecilerin karşısında duran Settar Han Karadağlı, Tahran'a davet edilerek halk tarafından kahramanca karşılanmıştır. Ne var ki işbirlikçiler onu etkisizleştirmek için planlar hazırlamışlardır. Atabek Parkı'nda konuşlandırılan Settar Han, Bağır Han ve yoldaşları devlet tarafından silahsızlandırılmak istendiğinde çatışmalar başlamış, fedailer katledilmiştir. Ayağına mermi isabet eden Settar Han, bir süre hasta yattıktan sonra 17 Kasım 1914'te Tahran'da hayatını kaybetmiştir. Rey'de Şah Abdülazim avlusunda yol üzerine gömülen Settar Han Karadağlı'nın ziyaretçilerinin aklına şu soru takılmaktadır: "İran uğruna ömrünü harcayan Güney Azerbaycan Türk kahramanının sonu bu mudur?"

Abbas Penahi Makûyi'nin diğer tarihî romanları gibi "*Settar Han Hamaseti*" romanı da tarihsel gerçeklere bağlı kalarak olayların günü ve şahsiyetlerini yansıtmasıyla Güney Azerbaycan edebiyatında yer tutan gerçekçi bir eserdir. Bu romanda Güney Azerbaycan Türklerinin ülke için fedakârlıkları buna karşın onlara yapılan haksızlıkları görebiliriz.

Settar'ın çocukluğundan itibaren anlatılan hayatı, okuyucuya dönemin siyasi ve sosyal hayatı konusunda önemli ip uçları vermektedir. Eserin başlıca olayları Tebriz ve Tahran gibi büyük şehirlerde geçmektedir. Bu şehirlerin siyasi - kültürel hayatı, her ikisinin İran'daki önemini göstermektedir.

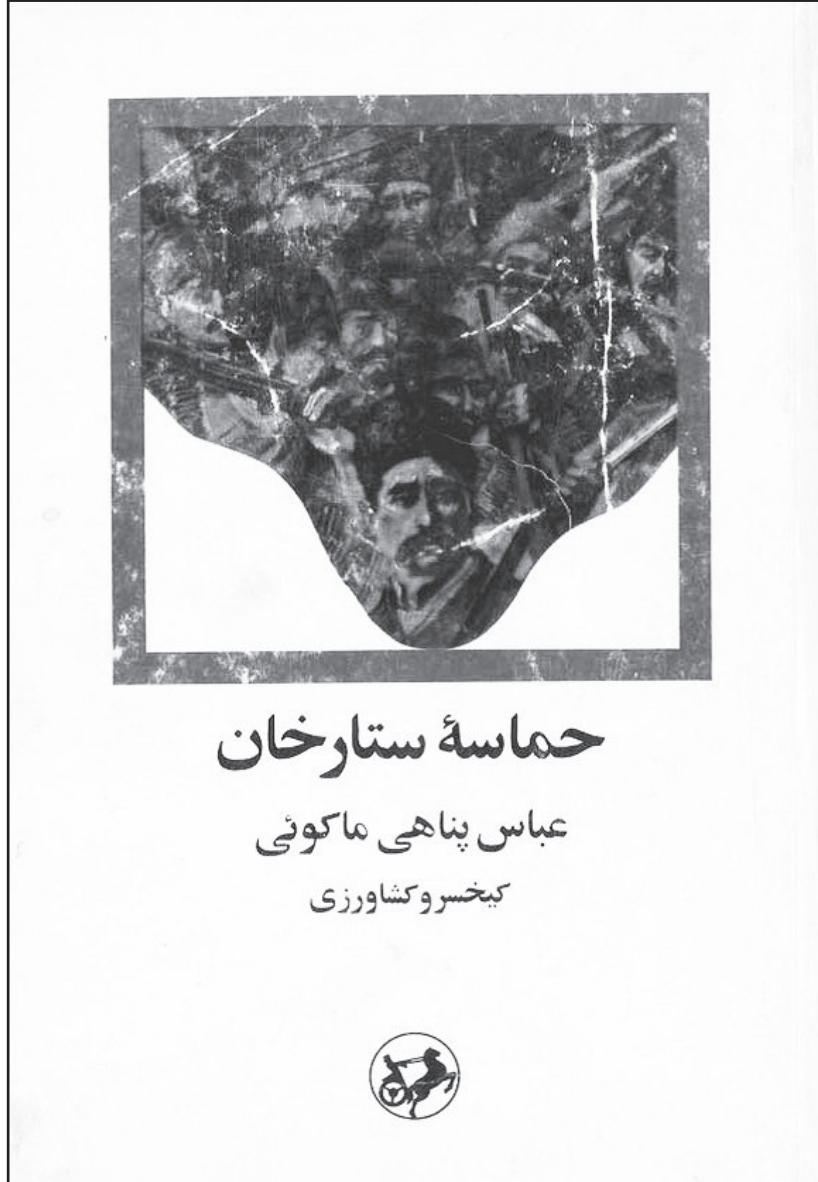
Eser, Güney Azerbaycan coğrafyası adlarını içeren bir belge olarak da değerlendirilebilir. Bu adların bazılarının Farsçaya çevrildiğini görmekteyiz. Eserde geçen coğrafi adların içinde Kotur Çayı, Daracık, Koşabulağ, Boz Dağı, Sovuk Bulak, Salmas, Hoy ve Zengan'ı görmekteyiz. Farslaştırma politikası doğrultusunda bu adların bazıları devlet tarafından değiştirilse de yerli halk hâlâ eski adları kullanmaktadır. Örneğin Türkçe kökenli "Koşaçay" ve "Sovuk Bulag" şehir adlarının Farsça karşılıkları "Miyandoab" ve "Serdeşt"tir. Eser bu yönüyle Azerbaycan Türklerinin yer adlarının kökenini korumasında tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır.

Güney Azerbaycan Türkleri, İran'ın siyasi hayatındaki yerini ve önemini tarih boyunca ispatlamışlardır. Buna rağmen Kaçar Türk hanedanının yerine gelen Pehlevi ailesi, Türk varlığına ve kültürüne düşmanlığını göstermiştir. Pehleviler iş başına geldikten sonra Türk dilini yasaklamakla kalmayıp Kaçar döneminden kalan ve Türk kültürünü yansıtan binaları yok etmek için parlamentodan bir yasa çıkarmışlardır. Bu yasa ile beraber Tebriz ve Tahran'da birçok tarihî bina yıkılmıştır. Bu binalar arasında romanda adı geçen Âli Kapı, Erk Kalesi, Darüsaltana binası bulunmaktadır.

Ne yazık ki 1925'te başlayan İran Türklerine karşı asimilasyon ve yok sayma politikası bugün de aynı hızla devam etmektedir. İran'ı savunan ve bütünlüğünü sağlayan Şah İsmail'in torunlarının, tarih boyu elde ettikleri tek şey İran siyasetinden dışlanma, asimilasyon ve hakaretten başka bir şey olmamıştır.

Ekler

Ek 1: 1981 Yılında Tahran'da Farsça Basılan
"Settar Han Hamaseti" Kitabının Kapağı

Ek 2: Meşrutacıların ve Settar Han Karadağlı'nın
Osmanlı Konsolosluğu'na Sığınması (20 Aralık 1908 / 26 Zil'kade 1326)

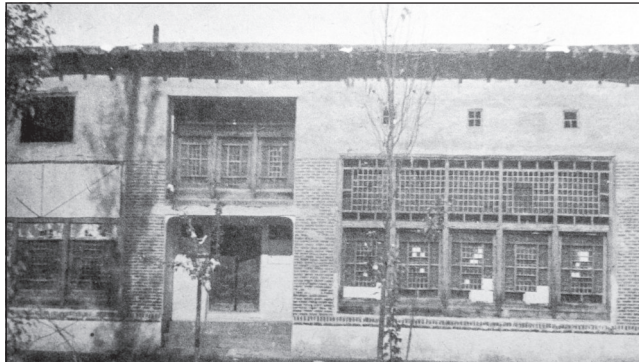
Kaynak: http://sozumuz1.blogspot.com/2017/05/blog-post_15.html (20.08.2020).

Ek 3: Rıza Pehlevi, Rus İşgalcileriyle Birlikte, Orta Sıra Sağdan Birinci

Kaynak: *Trajedi-e Sattar Han* s. 137.

Ek 4: Settar Han'ın Erdebil'de Tutuklandığı Kale: Narin Kale

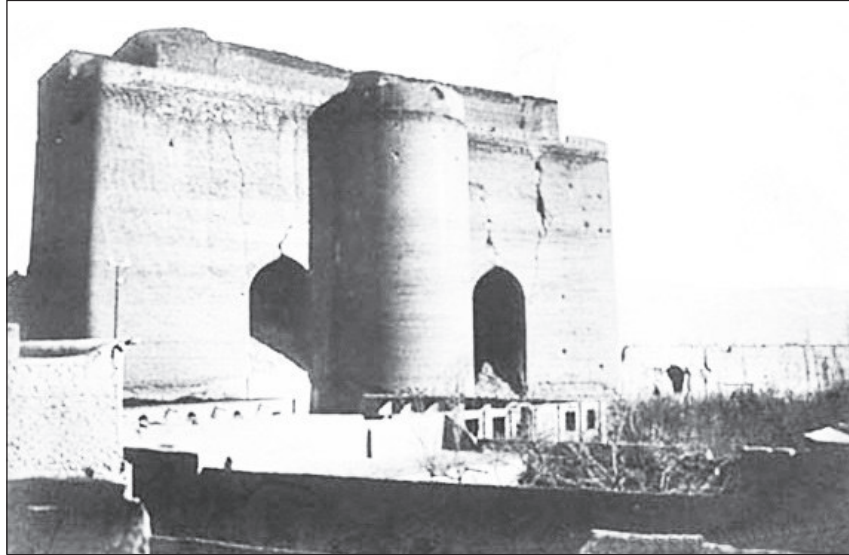
Kaynak: <https://wikimapia.org/photo/4871251> 20.02.2020.

Ek 5: Settar Han (1) ve Bağır Han (2) Fedailerıyla Birlikte; Tebriz 1908

Kaynak: www.tebrizpedia.info 20.02.2020.

Ek 6: Tebriz Erk Kalesi

Kaynak: www.turuz.com 20.02.2020.

Ek 7: Tebriz Örtülü Pazarı'nın (Kapalı Çarşı) Halı Pazarından Bir Görüntü

Kaynak: www.turuz.com 10.02.2020.

Kaynaklar

- ADIGÜZEL, Sedat: "Bakı 1501", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, 2006, s. 1-18.
- AZİZPOUR, Roghaiyeh: *İran'da Yayımlanan Dede Korkut Dergisi Üzerine Bir İnceleme (1980-1982)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, Niğde 2019.
- MAKÜYİ, Penahi A.: *Settar Han Hamasesi*, Bakü 1957.
- MAKÜYİ, Penahi A.: 1358, *Settar Khan Tehran- İran*.
- PEDRAM, Muhammed Hasan: *Trajedî-ye Settar Han*, Akhter, Tebriz 1999 / 1378.
- SERDARİNİYA, Samed: *Tebriz Şehr-i Evvelinha*, (Farsça) Azerbaycan Senet ve Kültür Yayını, Tebriz 2002 / 1380.
- ORDUBADİ, Muhammed Said: *Kanlı Seneler (Arap harfli Azerbaycan Türkçesinde)*, Diba Basımevi, Tahran 1952 / 1331.
- ENCUMEN, Organ-e Encumen-e Eyaletiye Azerbaycan, Mensure Rafiyi
- EDWARD Brown, Namehayi Az Tabriz, Tercome Hesens Cevadi, Chap dovom, 1361, Şerket-e Sahami İntişar-e İran.
- AZİZİ Muhammed, Encumen-e Eyaleti-ye Azerbaycan Der Doreye Meshrutiyet, 1385, Akhtar, Tabriz.
- REZVANİ, Mohammed Esmail, İngelab-e Melrutitet-e İran, 2536, Şerker-e Sehamiye Ketabhaye Cibi
- PEDRAM, Mohammed Hoseyin Terajediye Settarkhan, Akhtar, Tabriz.

Extended Abstract

Historical Novel Of South Azerbaijan Turks "Settar Han Hamaseti"

"Settar Khan Hamaseti" is one of the rare stories written within the framework of the life of Settar Khan Karadağlı, who has an important place in the political history of Iran. Other political figures of the period were also included in this story. The national personalities of the Turks living in the Iranian geography have not been the subject of any story. The reason for this was, on the one hand, that Iranian Turks had oral rather than written literature, and on the other hand, cultural genocide was carried out by the Pahlavi dynasty after the fall of the South Azerbaijan government in 1946. With the collapse of the national government by the central powers, 30,000 South Azerbaijani Turks were massacred. In addition, many writers and thinkers were executed or exiled.

When we examine the political events of the last century of Iranian history, we can more clearly embody the structure formed in the geography. The removal of the Turks from the political scene in this geography, the replacement of the Qajar dynasty with the Pahlavi dynasty. Started the policy of destroying the Turkish language and culture in Iran started with the diversion of the constitutional process. An artificial history was created in the region where Rıza, who was a horse caretaker at the British embassy and later assigned to the guard, was brought to power in a coup d'état in Tehran. They started the policy of removing the Turkish culture from the geography by showing that the Persians were the real owners of Iran and saying that the Turks migrated to the region later on. For this, they trained a soldier named Rıza and brought him to work. This person, who played an important role in the occupation of Tabriz and the murder of Sattar Khan, took over the administration with a coup during Ahmed Shah's British campaign. The Pahlavis, who declared Persian as the official language in Iran, tried to remove the Turkish existence and civilization from Iran by banning Turkish and destroying the architectural works built until that time.

The novel "Settar Khan Hamaseti", which sheds light on these historical events, was written in Azerbaijani Turkish in 1957 by Abbas Aliakberoglu Penahî Makûyî (1902-1971). It was translated into Russian in Moscow in 1963 and into Persian in Iran in 1981. The 850-page voluminous novel consisting of two volumes consists of four main sections. The main sections are divided into subsections within themselves. The story also reveals the political situation of the South Azerbaijan Turks in Iran by shedding light on the political events of the period. The work, which deals with the events that paved the way for the change of power in Iran by the imperialist powers of the period, contains important historical information.

Abbas Aliakberoğlu Panahî Makûyî was born in 1902 in Makû, South Azerbaijan. Since his father was engaged in trade, he was in important cultural centers such as Istanbul, Tabriz and Tbilisi in his childhood, and was influenced by these environments. Makûyî, who started writing poetry at the age of fifteen, was influenced by Mirza Aliekber Sabir's poems and thoughts. Makûyî started to write his first poems in the newspaper "Yeni Fikir" published in Tbilisi in 1922. He drew attention among the intellectuals of the period when he wrote the poem "New Turkish Alphabet" upon the transition of Azerbaijani Turkish from the Arabic alphabet to the Latin alphabet in 1923.

Abbas Panahi Makûyî was arrested and exiled by the Iranian central government in 1936 because of his writings and thoughts. During the years of the Southern Azerbaijan National Government (1945-1946), the author, who found his place in the central government of Firkay-e Demokrat-e Azerbaijan, publis-

hed important articles in the “*Azerbaijan Newspaper*” published in Azerbaijani Turkish in this period. As a result of the national government that was overthrown by the Pahlavi dynasty forces in 1946, he migrated to Baku and continued his creativity there until the end of his life. Makûyi, who was a member of the Union of Writers of the Soviet Republic of the period, produced important historical novels; “*Mubârizler*” (1952), “*Sattar Khan Hamaseti*” (1957), “*Secret Dungeon*” (1946), “*Khiyabani*”, “*Haydar Emmoglu*” and “*Khocalar*” by writing historical novels based on real life, etc.) He has revealed his role in the development of the language. He is among the few writers who include the national figures of Azerbaijani Turks in literary works by bringing the life stories of important political figures of Azerbaijan into literature with his historical novels.

Makûyi, who is one of the leading writers of historical novels of the Southern Azerbaijan Turks, has a privileged place in this field as he deals with real events in his works. In the novel “*Settar Khan Hamaseti*” the events in the Iranian constitutional campaign, the occupation of Tabriz by the Russians, the assassination against Muhammed Ali Shah Kaçar, the aid received from Northern Azerbaijan and the Caucasus to the Tabriz resisters The events that were turning points in the history of South Azerbaijan Turks and Iran, such as the invitation of Sattar Khan to Tehran and his murder, are presented to the reader in the form of a work that overlaps with their history and personalities. In some places, the author gave the date of the day the events took place. For example, in the second volume of the work, the date of the dethronement of Muhammad Ali Shah by the parliament in Tehran and the day of the voting of this bill in the parliament is written in this way (25 Mordad 1288 / 16 July 1909 on Friday) as a footnote. Likewise, the date of Muhammed Ali Shah’s departure from Tehran is indicated in the footnote as follows:

Although Abbas Panahî Makûyi is from the city of Makû in Southern Azerbaijan. He wrote his story in Northern Azerbaijan. The author, who had to immigrate to North Azerbaijan after the collapse of the South Azerbaijan government by the Persians in 1946, produced his works in accordance with the ideological thoughts of the period. For this reason, we need to consider the ideological sensitivities of the period when examining the works of Makûyi.

The novel “*Settar Khan Hamaseti*” should also be evaluated as a work written with the sensitivities of the period. The work has been handled in accordance with the ideological frame of mind of the period and the thoughts of the dominant system. Therefore, these issues should be considered when examining the work.

The story is an important historical document that reflects the political life of the 1880-1914 years in Iran and includes the constitutional movement. The events that coincided with the last period of the Qajar dynasty in Iran, reflect the policy of the Russians and the British towards the Iranian Turks, and provide clues to the reader in turning these events into their own interests and interests. Events such as the fact that the Ottoman consul was with the Iranian Turks and those who loved the Turkish soup at that time, Settar Khan and his aides took refuge in the Ottoman consulate and the support they received from them were reflected in the work as important memories engraved in the historical memory of the Southern Azerbaijan Turks.

ARTVİN YAYLACILIK KÜLTÜRÜNDE KADININ YERİ VE YEREL EKOLOJİK BİLGİ

Leman ALBAYRAK* - Cevdet YILMAZ**

Öz

Doğu Karadeniz Bölümü'nde iklim ve yeryüzü şekillerinin kısa mesafede değişmesi ve yerel halkın bu koşullara uyarlanması sonucu çeşitli kültürel öğeler gelişmiştir. Yükselti farkı ve geçim şekline bağlı olarak köyler ile yaylalar arasında süregelen mevsimlik hareketlilik olan yaylacılık bunlardan biridir. Bu durumda, kırsal geçim şekillerinden olan yaylacılıkta aileler iş birliği yapmaktadır. Geleneksel yaylacılıkta, genellikle yaz döneminde yaylada kalıp hayvancılık yapmayı kadınlar üstlenmiştir. Yaylacılık faaliyetlerinde kadınlar, bulunduğu coğrafi ortama uyarlanma, fiziki çevreden istifade etme ve yerel bilgiyi kullanma yoluna gitmektedir. Yerel bilgi, kırsal geçim şekillerinin ve fiziki çevrenin sürdürülebilir kullanımına dair önemli veriler sunmaktadır. Ancak yaylaların yapı ve işlevindeki değişim ile kırsaldan göçün etkisiyle geleneksel yaylacılığın izleri hızla azalmakta, yerel bilgi aşınmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Artvin yöresindeki yaylacılıkta kadınların yeri, taşıdıkları ve uyguladıkları geleneksel öğeler ve fiziki çevreye uyarlanma ile elde edilen geleneksel yerel bilgilerini incelemektir. Çalışmanın verileri, 2019-2021 yıllarında Artvin ilindeki 4 yayla ve 2 köy yerleşmesinde gerçekleştirilen arazi çalışmalarını ile katılımlı gözlemlere dayalıdır. Çalışma bulgularına göre yaylacı kadınlar, binlerce yıllık süreçte gelişen çeşitli kültürel öğelerin taşıyıcılarıdır. Yaylacıların doğa ile uyumlu yaşama ve fiziki çevrenin sürdürülebilir kullanımı, kırsal alanlar için önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yaylacılık, Doğu Karadeniz, Artvin, Yaylacı Kadınlar, Yerel Bilgi.

Geliş Tarihi: 29 Aralık 2021 - Kabul Tarihi: 09 Nisan 2022.

Atıf Bilgisi: Leman Albayrak - Cevdet Yılmaz, "Artvin Yaylacılık Kültüründe Kadının Yeri ve Yerel Ekolojik Bilgi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 383-406. doi: 10.55773/tda.1050296.

* Dr., 19 Mayıs Üniversitesi / Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun, Türkiye, eraalbayrakleman@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-6944-3852

** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Samsun, Türkiye, cyilmaz@omu.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-0430-619X

The Place Of Women In Transhumance Culture Of The Artvin And Local Ecological Knowledge

Abstract

In the Eastern Black Sea Region, diverse cultural elements have improved because of the changes in climate and landforms in a short distance and the adaptation of the local people to these conditions. Depending on the altitude variation and the way of living, seasonal mobility continues between the villages and the plateaus. In this case, families cooperate in agricultural economic activities. In traditional of life in highland women have undertaken to stay in the highland and raise livestock during the summer period. Transhumance women prefer to adapt to the geographic environment in which they are transhumant, to benefit from the physical environment and local knowledge. Local knowledge may provide important data on a livelihood and sustainable use of the physical environment. However, with the effect of a functional change in the plateaus and migration from the countryside, the traces of traditional transhumance are rapidly decreasing and local knowledge is being eroded. The aim of this study is to examine the place of women in transhumance in the Artvin region, the traditional elements they carry and apply, and traditional local knowledge arising from the adaptation to the physical environment. The data of the study is based on field studies and participatory observations carried out in 4 plateaus and 2 village settlements in Artvin in the years 2019-2021. According to the findings of the study, transhumance women are the carriers of various cultural elements that have developed over thousands of years. Living in harmony with nature and sustainable use of the physical environment of the transhumance can offer vital data for rural areas.

Key Words: Transhumance, Eastern Black Sea, Artvin, Transhumance Women, Traditional Knowledge

1. Giriş

Doğu Karadeniz Bölümü'nde geleneksel yaylacılık çeşitli kültürel öğeler barındırmaktadır. Mevsim döngüleri ve kırsal geçim şekillerine göre geliştirilen bu hareketlilik kadın ve erkeklerin iş bölümünü gerekli kılmıştır. Yaylacı kadınlar yayla ortamında yayla evini idame ettirme, süt işleme-muhafaza etme, hayvan bakma gibi işler üstlenmektedir. Geleneksel yaylacılık yapan kadınların geçimini sağladığı coğrafi ortama dair yerel bilgi çeşitlilik göstermektedir. Yaylacı kadınların dağlık topografyaya uyum becerileri, hayvan yetiştirme ve sütü işlemede kazandıkları yetkinlik, geleneksel giyim tarzı ve yaylalarda fiziki çevreyi tanıyıp kullanmaları doğa-insan etkileşimine dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Geleneksel yaylacılık, otlakların yeşerdiği döneme göre hareket edilip yaz mevsiminde hayvan otlatmak üzere gidilen yaylalar ile köy arasında sürdürülen mevsimlik göç hareketidir.¹ Doğu Karadeniz'de tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu dağlık sahada, her iki faaliyet için ayrı ayrı yeterli arazinin olmaması, iki geçim tipinin birbirini tamamlar şekilde sürdürülmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Kırsal yaşamı ve insanların geçim kaynaklarını garanti altına alarak devam ettirebilmeleri, aile içi dayanışma ve iş bö-

¹ Ahmet Necdet Sözer, "Kozak Yaylacılığı Üzerine Bazı Gözlemler ve Notlar", *Ege Coğrafya Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 1990, s. 1-9.

lümünü gerektirmiştir. Bir taraftan köylerde ekim, dikim, çapalama, ot biçme gibi birçok işle uğraşacak, diğer yandan ekonomik faaliyetin tamamlayıcısı olarak yapılan hayvancılık için onları yaylaya çıkarıp otlatacak, ürünlerinden faydalanıp ek kazanç getirecek uğraşlar için aileden bir iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur.

Doğu Karadeniz’de ve Artvin yöresinde, yayla ortamında işlerin devamı ve sorumluluğunu çoğunlukla kadınlar üstlenmektedir. Gerek yaylacılığa devam eden gerekse yaylacılığı bırakmış olan ailelerle yapılan görüşmelerde, erkeklerin yaylada fazla iş üstlenmediğiyle ilgili ortak bir kanaat olduğu gözlenmiştir. Erkekler tarafından, geçmişte gurbete gidilmesinin veya ilçe merkezinde çalışılmasının yayla işlerinin kadınlara kalmasına sebep olduğu şeklinde bir görüş de bulunmaktadır.² Yaylacılığın verimli sürdürülmesi ve coğrafi çevrenin kullanımında yönlendirici olan önemli unsur, kültürel birikimdir. Yaylacı toplumlar, mevsimlik göç hareketleri ve yerel koşullar altında gelişen çeşitli bilgi ve uygulamalara sahip olabilmektedir. Yaylacılık; mekânsal ve zamansal süreçler, ekosistem türleri, hayvan hastalıklarında yerel çözümler ve yaylacılığı düzenleyen resmi ve gayri resmi kurumlar dâhil olmak üzere doğal kaynakların konumu ve kullanılabilirliği hakkında derin bilgi gerektirir. Bu anlamda geleneksel ekolojik bilgi (GEB); yani canlıların çevreleriyle olan ilişkileri, uyarlanma süreçleriyle gelişen ve nesiller boyu aktarılan birikim, deneyime dayalı bilgi, uygulama ve inançlar bütünüdür.³ Geleneksel bilgi, toplumların kendi yerel bilgilerine göre hareket edebilecekleri ve çevreden bir geçim sağlamak için kullanabilecekleri araçları sağlamaktadır.⁴ Yaylacılıkta, hayvancılığın bağlı olduğu bitki örtüsü, mevsimsel değişimler, otlakların verimi bakımından geçmişe dayalı gözlemler, öngörü sağlama bakımından değerlidir. Bu bakımdan küresel değişime uyum, çevresel ve sosyoekonomik sürdürülebilirlik fırsatlarına yanıt vermeyi ve krizlerle başa çıkmak için dayanıklılık oluşturmak amacıyla sosyal ve ekolojik hafızayı içeren geçmiş stratejiler yeniden gözden geçirilmelidir.⁵ Çünkü bu, sosyal ve ekolojik sistemlerdeki değişimlerin anlaşılması ve bunlara nasıl tepki verilebileceği hem bilimsel hem yerel bilgi sistemleri ile yerel ve yerel olmayan dinamikleri anlamayı içermektedir. Bununla birlikte antropojenik iklim değişikliği yerel geçim kaynaklarını giderek daha fazla tehdit ederken, uyum fırsatlarını artırmak için ekosistem tabanlı adaptasyon yaklaşımlarının tespitinin önem arz ettiği belirtilmektedir.⁶

² Ashlan Haznedaroğlu, Didem Ayça Karagöz, “Yayla Kültüründe Kadın İş - Erkek İş Algısı Üzerine Bir Çalışma: Aşağı Çağrankaya Yaylası Örneği”, *Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu (26-28 Eylül 2019) Bildirileri*, Giresun: Giresun Üniversitesi Yayınları 2019.

³ Fikret Berkes, Johan Colding, Carl Folke, “Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management”, *Ecological Applications*, Volume: 10, 2000, pp. 1251-1262.

⁴ Yılmaz Arı, Gönen Çayı Deltası Sulak Alanında (Balıkesir) Doğa Koruma: Su, Kültür ve Yaşam, *International Journal Of Geography And Geography Education*, Cilt: 24, Sayı: 40, 2019, 151-171.

⁵ Erik Gómez Baggethun, Esteve Corbera, Victoria Reyes-Rarcía, “Traditional Ecological Knowledge and Global Environmental Change: Research Findings and Policy Implications”, *Ecology and Society: A Journal of Integrative Science for Resilience and Sustainability*, Volume:18, No: 4, 2013.

⁶ Holly P. Jones, David G. Hole, Erika S. Zavaleta, “Harnessing Nature to Help People Adapt to Climate Change”, *Nature Climate Change*, Volume: 2, Number: 7, 2012, 504-509.

Karadeniz Bölgesi'nde yaylaların işlevi 1990'lardan sonra değişmeye başlamış, yaylalar geleneksel ekonomiden çok dinlenme ve eğlenme amacıyla gidilen yerlere dönüşmüştür.⁷ Bununla birlikte Artvin yöresinin dağlık köylerinde geleneksel yaylacılık büyük ölçüde sürdürülmektedir ancak önceki dönemlerin geleneksel öğelerinden zamanla uzaklaşmaktadır. Nüfus hareketleri, sosyoekonomik yaşamın etkisiyle kadının zamansal süreç içerisindeki iş bölümünde ve yaşam tarzında değişiklikler olmaktadır.

Türkiye'de yaylalar ve yaylacılık üzerine çok sayıda araştırma yapılmış, önemli bir literatür ortaya çıkmıştır.⁸ Bu çalışmaların bir kısmı geleneksel yaylacılık ve yayla yerleşmelerini konu edinirken⁹ bir kısmı yayla şenliklerini¹⁰, bir bölümü de son yıllarda gelişen turizm faaliyetleri, yaylaların değişen fonksiyonları ve yaylalarda kaçak yapılaşma ile ilgilidir.¹¹

Yaylacılık kültüründe kadınların yeri, yayla ortamında geçinme pratikleri, doğal çevreyle ilişkilerine yerel ekolojik bilgiye dayalı müstakil çalışma sayısı yok denecek kadar azdır. Bu çalışmanın farklılığı, yayla kültürü içinde yaylacı kadınların rolleri ve sahip olduğu yerel bilgiye odaklanmasıdır. Bu çalışmada kadının yayladaki rolüne geleneksel ataerkil aile yapısı bağlamında yaklaşım ve yaylacılığın kadınlar tarafından nasıl sürdürüldüğüne dayalı olarak geliştirilmiştir.

2. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Artvin yöresinde geleneksel yaylacılık kültüründe yaylacı kadınların üstlendiği rolleri, yaylacı kadınların toplumdaki yerini ve yaylacılığa dair yerel bilgilerini incelemektir. Öncelikle yaylacı kadınların mevcut kültürel birikimi ve yaylacılıktaki faaliyetlerini anlamlandırma bakımından geleneksel yaylacılık kültürüne yer verilmiştir. Ardından kadınların yay-

⁷ Muzaffer Bakırcı, "Doğu Karadeniz Örneğinde Yaylaların Pazar Yeri Fonksiyonu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı:7, 1999.

⁸ Ayrıntılı literatür için bakınız: Cevdet Yılmaz, "Türkiye Kırsal Yerleşme Coğrafyası Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:17, Sayı: 34, 2019.

⁹ Mecdi Emiroğlu, "Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık", *Ankara Üniversitesi. D.T.C.F. Yay. No: 272*, Ankara, 1977; Ahmet Necdet Sözer, "Kozak Yaylacılığı Üzerine Bazı Gözlemler ve Notlar", *Ege Coğrafya Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:1, 1990; Ali Meydan, *Dünden Bugüne Sebül Yörükleri*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016; Ali Fuat Doğu vd. "Kaçkar Dağında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı 1-2, 1993; Ali Tandoğan, "Fırtına Deresi Yukarı Çığırının Üç Köyünde Coğrafi Müşahedeler". *AÜDTCF Coğ. Araş. Der.* 1968, S: 2, s. 285- 307, Ankara; Hamit İnandık, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Köy Hayatı", *İ.Ü. Coğ. Enst. Dergisi*, sy. 9, İstanbul 1958, s. 148-154.; Cemal Arif Alagöz, "Türkiye'de Yaylacılık Araştırmaları", *A.Ü. Türkiye Coğrafyası Dergisi*, sy. 2, 1993, s. 1-52; Harun Tunçel (ed.), *Yayla Kültürü ve Yaylacılık Sempozyumunu Bildiriler Kitabı*, Bilecik: Şeyh Edebalı Üniv. Yayını, 2015.

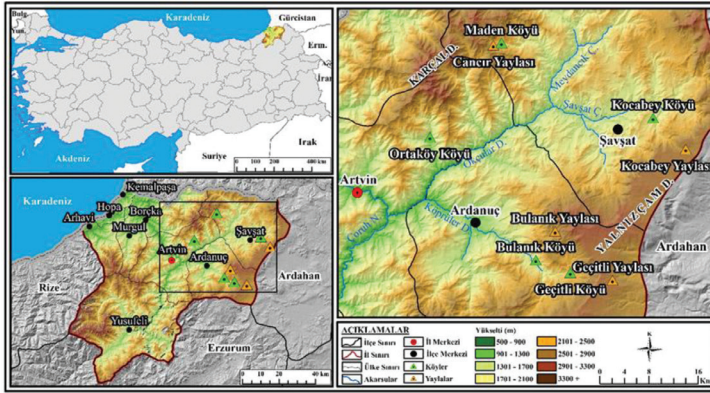
¹⁰ Mutlu Kaya ve Cevdet Yılmaz: "Kültür Coğrafyası ve Kültürel Miras Açısından Doğu Karadeniz'de Otçu Göçü Geleneği ve Kadırğa Otçu Şenlikleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, (71), 2018, 69-79

¹¹ Ali Fuat Doğu, "Bulut-Altıparmak Dağlarında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm", *Türkiye Coğrafyası Dergisi*, sy. 6, 1997, s. 63-91; Muzaffer Bakırcı, "Doğu Karadeniz Örneğinde Yaylaların Pazar Yeri Fonksiyonu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sy. 7, 1999, s. 375-385; Ünsal Bekdemir, "Doğu Karadeniz Bölümünde Gelişmekte Olan Yayla Turizm Merkezlerine Bir Örnek; Bektaş Yaylası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 7, 2002, s. 7-35; Mehmet Somuncu (ed.), *Doğu Karadeniz Bölgesi Yaylalarında Çevresel Değişim*, Ankara Üniv. Yay., Ankara 2012.; Bayram Çetin, *Yayladan Kente Dönüşen Bir Yerleşme: Belen*, Color Ofset Basım, Hatay 2012.

lalardaki yaşamları, fiziki çevreyi tanıma ve istifade etme şekillerine odaklanılmıştır. Bu bakımdan çalışma, Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alan Artvin yöresinde 1980'li yıllardan 2021 yılına kadar geleneksel yaylacılık kültüründe *yaylacı kadın* görünümüne, geleneksel yaylacılık içinde bilgi ve deneyimlerinden elde edilen çıkarımlara ve yaylacı kadınların coğrafi koşullara uyum biçimlerine odaklanmaktadır.

2. Araştırma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri

Araştırma sahası, Doğu Karadeniz Bölümü'nde Karçal Dağları (3431 m) ile Yalnızçam Dağları (3050 m) arasında yer alır. Bu kesimin doğusunda Ardahan ve Göle ilçesi, güneyinde Artvin'in Yusufeli ve Erzurum'un Oltu ilçesi; batısında, Artvin Merkez ilçe ve kuzeyinde Borçka ilçesi bulunmaktadır (Şekil 1). Yaylacılık açısından önemli bir potansiyel barındıran Doğu Karadeniz Dağları, Aşağı Kızılırmak Havzasından başlar ve doğuda Gürcistan sınırlarına kadar yaklaşık 500 km uzunluğunda bir kuşak oluşturur.¹² Bu kuşak üzerinde yer alan ve güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanan Yalnızçam Dağları, Kaçkar ve Karçal Dağları yaylacılığın sürdürüldüğü önemli bir dağlık sahadır. Araştırma sahasının temel jeomorfolojisini dağlar, platolar, sırtlar, tepeler ve derin yarılmış vadiler oluşturmaktadır. Yayla yerleşmeleri, ulaşımın kolay yapılabildiği Pleistosen buzullaşmasından arta kalan ve genel uzanışları kuzey-güney ve güneydoğu-kuzeybatı yönünde olan vadi içleri ile ilin doğu kesiminde uzanan yüksek ve engebeli platolar sahasında yer alır.¹³ Söz konusu bu saha, Karadeniz iklimi ardında ve Doğu Anadolu'nun karasal iklimine yakın konumundan dolayı iki farklı iklim tipi arasında bulunmaktadır. Araştırma sahasındaki yaylaların önemli akarsuları, Karçal ile Yalnızçam dağlarından kaynaklanan derelerdir.

Şekil 1: Araştırma sahasında yer alan köy ve yaylalar

¹² Ramazan Sever, Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.

¹³ Harun Tunçel, Gürçan Gürgen, İhsan Çiçek, Ali Fuat Doğu, "Doğu Karadeniz Dağlarında Yaylacılık" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2004.

Fotoğraf 1-2: Kocabey Yaylası ve Cancır Yaylası, Şavşat.

Fotoğraf 3-4: Geçitli Köyü ve Bulanık Köyü Yaylası, Ardanuç.

Artvin yöresinde dağlık yapının etkisiyle yaylacılık farklı yükseltilerde sürdürülmektedir. Berta köyü yaylaları 2100-2300 m; Geçitli köyü yaylası 2470 m, Bulanık köyü yaylası 2080 m, Kocabey köyü yaylası 1820 m, Cancır yaylası 2170 m yükseltide yer almaktadır. Araştırma sahasındaki yaylalardan Cancır ve Berta köyü yaylaları yüksek ve dağlık sahada derin vadiler üzerinde kurulmuş olup gevşek dokulu yerleşmeye sahiptir. Bulanık, Geçitli ve Kocabey yaylaları ise nispeten engebeli topografyada kurulmuş toplu dokulu yerleşmelerdir (Fotoğraf 1-2). Söz konusu yaylalar, bağlı oldukları köylerce yaylacılığın sürdürüldüğü, çevre köylerden farklı yaylacıların katılmadığı yaylalardır. Cancır yaylasını Maden (Bazgiret) köyü, Berta yaylalarını Ortaköy (Berta) köyü, Bulanık yaylasını Bulanık köyü, Kocabey Yaylasını Kocabey köyü ve Geçitli Yaylasını ise Geçitli köyü halkı kullanmaktadır.

Arazi çalışmalarının gerçekleştirildiği yaylalardan Cancır yaylasının bağlı olduğu Maden (Bazgiret) köyünde 2020 yılı itibarıyla 154, Geçitli köyünde 214, Bulanık köyünde 362 ve Ortaköy köyünde ise 1095 kişi yaşamaktadır (TÜİK, 2021). Araştırma sahasında 1500 m yükseltinin üzerindeki köy yerleşmeleri geniş otlaklara daha yakın bulunmakta ve bu etkiyle hayvancılık faaliyetleri diğer köylere oranla daha yoğun şekilde sürdürülmektedir. Örneğin Bulanık köyü yaylasında 86 hane aktif olarak yaylacılık yapmakta, bunlar toplamda 950 adet büyükbaş, 3000 civarında küçükbaş hayvan yetiştirmektedir (Fotoğraf 3-4). Kırsaldan göçlerin etkisiyle geleneksel yaylacılık yapan

hane sayısı azalmaktadır. Ortaköy köyünün kullandığı Büyükdag yaylasında 2000'li yıllara kadar yaklaşık 75 hane yaylacılık faaliyetlerini sürdürürken bu sayı 2021 yılı itibarıyla 10 haneye kadar düşmüştür.

4. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden etnografya yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi çeşitli nitel veri toplama yöntemleri kullanılarak, sosyal olgu ve olaylar doğal ortamlarında gerçekçi ve bütüncül bir biçimde araştırılmaya ve anlaşılmaya çalışılır.¹⁴ Etnografik yöntem, kültürel grupları incelemeye imkân verecek araçlar sunması ve kültürleri araştırmada yaygın olarak kullanılması nedeniyle tercih edilmiştir.¹⁵

Bu araştırmanın bulguları Artvin ilindeki 4 yayla yerleşmesinde (Cancır, Kocabey, Geçitli ve Bulanık Köyü yaylası), Ortaköy ve Maden köylerinde, 2019-2021 yılları arasında yaz, ilbahar ve güz döneminde gerçekleştirilen arazi çalışmaları, katılımlı gözlem ve görüşmelere dayalıdır. Çalışmada, amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu yaylaların örneklem olarak seçilmesinde nüfuslarının diğer yaylalara oranla fazla olması ve geleneksel yaylacılığın büyük ölçüde sürdürülmesi etkili olmuştur. Görüşmeler, yaş aralığı 33-78 arasında değişen, 6 erkek-15 kadın olmak üzere toplam 21 yaylacı ile yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcılardan 3'ü köy muhtarı ve 3'ü de yaylacıların çocuklarıdır. Görüşme yoluyla deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler, yorumlar ve zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenemeyenler de anlaşılmaya çalışılmaktadır.¹⁶ Yarı yapılandırılmış görüşme formu iki bölümden oluşmaktadır. Formun ilk bölümünde katılımcıların yaş, cinsiyet, medeni durumu, yaşadığı yerleşim yerini içeren kişisel bilgiler sorulmuştur (Tablo 1). İkinci bölümünde ise yaylacı kadınların yaylacılığı nasıl sürdürdüğü, yaylacılıkta fiziki çevreden ne şekilde yararlandığı ve ne tür yerel bilgileri kullandığını tespit etmeye yönelik yarı yapılandırılmış sorular bulunmaktadır. Görüşmeler 20-35 dakika aralığında sürmüştür.

Bu araştırmanın temel soruları şunlardır:

- Yaylacı kadınlar; yaylacılık dönemine dair ne tür işler üstlenmektedir?
- Yaylacılık döneminde kadınlar fiziki çevreden nasıl istifade etmektedir?
- Yaylada gıda muhafazasında yaylacı kadınların uygulamaları nelerdir?
- Yaylacı kadınlar, mevsimsel döngülerle nasıl ilişkilendirilmektedir?
- Yaylacı kadınlarla özdeşleşen giyim kuşam kültürü ve roller nelerdir?

Yaylacı kadınların yaylacılık sürecinde rol almaları, yayla yaşantısında doğal ve beşerî ortamlarla ilişkileri yerinde gözlenmiştir. Yaylacı kadınların araştır-

¹⁴ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara 2011.

¹⁵ Faruk Şahin, Sait Gürbüz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık İstanbul 2014, s. 368.

¹⁶ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (9. Baskı) Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013.

ma sorularına dair ifadeleri doğrudan alıntı yapılarak metinde tırnak işareti içinde belirtilmiştir. Betimsel analizde görüşülen ya da gözlenen bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilir.¹⁷ Çalışmada doküman analizi ile yaylacılığa dair kültürel öğeler görselleştirilmiştir. Geleneksel yaylacılığın son izlerini yansıtmak amacıyla katılımcıların yaşamında yeri olduğunu ifade ettikleri ve kendilerinden temin edilen fotoğraflardan seçilen örneklemeler kullanılmıştır.

Elde edilen veriler; yaylacı kadınların yayla göçü, yaylada günlük hayat, hayvansal üretim ve fiziki çevrenin kullanımı, yaylacı kadınların geleneksel giyim-kuşamı, yaylacı kadınların mevsimsel döngülerle ilişkilendirilmesi ve toplumsal yaşamla ilişkisi bakımından yaylacı kadınlar, şeklinde sınıflandırılarak yorumlanmıştır.

Çalışmanın verileri, 2019-2021 yılları arasında, Artvin yöresinde 4 yayla ve 2 köy yerleşmesinde (Cancır yaylası, Kocabey yaylası, Geçitli yaylası, Lori (Bulanık Köyü) yaylası ile Ortaköy Köyü (Berta) ve Maden (Bazgiret) Köyü'nde gerçekleştirilen arazi çalışmaları, gözlem ve görüşmelere dayanmaktadır. Katılımlı gözlem ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen veriler sınıflandırılmış ve betimsel olarak analiz edilmiştir.

Tablo 1. Köy ve Yaylalara Göre Katılımcıların Demografik Özellikleri

Yayla ve Köy	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Medeni Durum	Katılımcı Sayısı
Ortaköy Köyü	57,68,55,82	2 (E), 2 (K)	Lise (2) ilköğ.(2)	Evli (4)	4
Maden Köyü	35, 57, 64	1 (E), 2 (K)	Lise (1) ilköğrt.(2)	Dul (1), Evli (2)	3
Geçitli Yaylası	48,74,61	1 (E), 2 (K)	Lise (1) ilköğrt.(2)	Evli (3)	3
Bulanık Yaylası	33,58,56	3 (K)	Lise (1) ilköğrt.(2)	Evli (3)	3
Cancır Yaylası	57,78,38,42	1 (E), 3 (K)	Lise (1) ilköğrt.(3)	Dul (1) Evli (3)	4
Kocabey Yaylası	38,57,67,54	1 (E), 3 (K)	Lise (2) ilköğrt.(2)	Evli	4

5. Bulgular

5.1. Artvin'in Geleneksel Yaylacılık Kültüründe Yaylacı Kadınlar ve Yayla Göçü

Araştırma sahasında yaylacı kadınlara yörede bulunan farklı kültür gruplarının etkisiyle *şaşort* veya *memteveri* denilmektedir. Yayla döneminde yaylaya giden ve bu dönem boyunca hayvanların bakımını, sağım ve süt ürünlerini iyi şekilde yapabilen, yayla evini idame ettiren tecrübeli kadınlara *şaşort* denilmektedir. Şaşortların yayla işlerinin üstesinden gelebilmesi için belli bir olgunluğa, yaşa ve tecrübeye sahip olması beklenmektedir. Bu yüzden de şaşort betimlemesi; aile geçiminde rol üstlenen; bilgi, beceri sahibi, sözü geçen, dirayetli olan yaşlı kadınları ifade etmektedir. Yörenin kültürel hafıza-

¹⁷ Yıldırım, Şimşek, a.g.e., 2011

sında şaşort¹⁸, kırsal hayatta ve zorlu coğrafi yapıda güçlüklerin üstesinden gelebilen, at sırtında yaylaya gidip gelen yaylacı kadındır. Araştırma sahasında yaylacı kadınların yaptığı işlerin bütünü şaşortluk *yapmak*, köyden ayrılıp yaylaya bu amaçla gidilmesi şaşortluğa *gitmek* şeklinde ifade edilmektedir.

Aile ekonomisine katkının yanı sıra, dağlık bir topografyada, ahır ya da otlakta hayvanları yönetme, çeşitli süt ürünlerini yapabilme ve bütün bunlar arasında yaylacılık içindeki farklı geleneklerde başrolde olmanın etkisiyle bir şaşort kimliği gelişmiştir. Nitekim Artvin yöresinde tarım ve hayvancılık temelli kırsal ekonomik faaliyetlerde erkekler genellikle köyde çiftçilikle uğraşırken, kadınlar ve çocukların çobanlık ve hayvancılık yapmak, sütü işlemek için yaylalara çıktıkları görülmektedir. Daha yakından bakıldığında tarla sürme, çayır biçme gibi bedensel güç gerektiren işleri erkekler; süt sağma, hayvan bakımı, ahır ve ev temizliğini, bazen çobanlık gibi işleri ise kadınlar üstlenmiştir.

Yaylacı kadınların yöredeki yaylacılık kültüründe ve toplumda saygın bir yeri olduğu ifade edilmiştir. Bu durumun dağlık topografyada hareketlilik, mücadele ve gıda üretim becerisi yanı sıra geçmiş dönemler ile de ilişkisi bulunmaktadır. Artvin'in bir sınır ili olması, tarihi süreçteki savaşların etkisiyle yüksek ve nüfusun az olduğu kesimlerde güvenlik ihtiyacı yaylacı kadınlar arasında dayanışmayı güçlendirmiştir.

Yaylacı Kadınların Yayla Göçü Hazırlıkları

Yaylacılık sürecinde yerel iklim koşulları, mevsimler, bitki örtüsündeki değişiklikler göz önünde bulundurulmaktadır. Yaylacılara göre yerel takvimde *Kiraz ayının 12'si* olarak ifade edilen haziran ayının 25'inde yaylaya çıkılmaktadır. Hazırlıklar, yaylaya çıkıştan bir hafta önce başlamaktadır. Yayla yollarının motorlu taşıtlar için uygun olmadığı dönemlerde köydeki erkeklerin iş birliğiyle yayla yollarının onarımını yaptığı belirtilmektedir. 1980'li yılların öncesinde yayla dönemi boyunca A'dan Z'ye yaylada ihtiyaç duyulabilecek malzemeler günler öncesinden hazırlanır. Bu süreç şu şekilde ifade edilmiştir:

“Şaşortluğ, genelde ailenin en kıdemli hanımı üstlenir. Zira şaşort üstün bir saygınlığa sahiptir. Köylerde ekim işleri tamamlanuncaya kadar yoldaki çamurlar kurumaya başlar, yayla otlakları çiçeğe bürünür ve yaylaya çıkma zamanı gelir. Köy ihtiyar heyeti, yaylaya çıkış gününü duyurur. Erkekler yayla evlerini, kızaklarını tamir etmeye başlarken hanımlar, yaylaya gidecek yatak, yorganı cecimlerle denk etmeye, kap-kacağı küleklere ve kaplarına doldurmaya başlarlar. Yaylaya gidecek aileler o sabah erken kalkar.

¹⁸ Türkiye Türkçesi ağızlarında birtakım farklılıkları da görülen şaşort kelimesinin Ermeniceden alıntı olduğu belirtilmektedir (Dankoff, 1995:114). Bu sözcük doğrudan Ermeniceden değil de Türkçe'nin başka ağızlarından da kaynaklanmış olabilir. Örneğin çaşut sözcüğü (koyun sağıcı kadın) Ermenicede şaşort'dur. Genelde Ermenice sözcüklerde sözbası “ş”, Erzurum ağızında değişmez, sadece bu sözcükte ç'dir. Dolayısıyla, bu sözcüğün doğrudan Ermeniceden değil, Kars ağızındaki çaşut'dan yöre ağızına geçtiği düşünülebilir (Menz, 2012). Araştırma sahasında yaşayan Gürcü kökenli Türk vatandaşları ise yaylacı kadınları *memtevi* sözcüğü ile ifade etmektedir.

Fotoğraf 5: Kayadibi Köyünde yaylacıların yaylaya çıkışı (Şavşat, 1980)

En yeni elbiselerini giyerler ve kızaklarını hazırladıkları eşyaları yükler, iplerle sıkı sıkıya bağlar ve öküzleri kızaklara koşarlar. Ailenin şaşortu süslenmiş atına biner ve öne geçer. Köy meydanında toplanmaya başlanılır. Her ailenin önünde at üstünde şaşort, arkasında kızağı ve öküzleri yöneten aileden bir kişi, kızıağın yanlarında ve peşinde ellerinde ev eşyaları ile diğer ev halkı yürür. Yürüyemeyecek durumdaki yeni doğmuş kuzu ve danalar şaşortun heybesine konur. Yayla evine yerleştikten sonra şaşort ve yardımcılarının dışındakiler köylerine dönerler.”

1980’li yıllara kadar geleneksel yaylacılıkta şaşortlar at üzerinde, yüklü kağnılarla ve genellikle 6-12 yaş arasındaki torunlarını yanlarına alarak yaylaya çıkmaktadır (Fotoğraf 5).

Hayvancılık yapan ancak yaylaya gidemeyecek durumda olan aileler hayvanlarını komşu yaylacılara emanet vermektedir. Yaylacı kadın, teslim aldığı hayvanları yayla dönemi boyunca sağıp beslemekte, aldığı sütü ise hayvan sahipleri için değerlendirmektedir. Bu sorumluluk alma bir nevi komşuluk hatırına yapılmaktadır. Karşılığında ise elde edilen ürünlerin bir kısmı paylaşılmaktadır.

Yaylacı kadınlar yayla göçü ve yayla işlerinde birlikte hareket etmektedir. Yaylada kaybolan hayvanı dağlık, ormanlık arazide arama bazen şaşortun cesur davranışları ile ilişkiliydi. Bu, şöyle ifade edilmiştir:

¹⁹ (Fotoğraf, yöredeki yaylacı kadınların aile bireylerinden olan Aydoğan Zengin arşivinden temin edilmiştir).

Fotoğraf 6-7-8-9: Cancır yaylasındaki Marioba şenliğinde giyilen geleneksel kadın kıyafeti (sol üst); Ardanuç ve Şavşat yöresinde kullanılan peştemalli şaşort giyimi (sağda); Ortaköy (Berta) köyünde geçmiş dönemlerde kullanımı görülen geleneksel giyim unsurları²⁰

“Şaşort ninenin binmesi için atını hazırladılar. Ata binmeyi oda ninesinden; annesinden öğrenmiş. Gençliğinde ata çıplak, eyeri olmadan biner sürerdi. Gelin olarak ata binip gitti. Gelinlerini istemeye atla gitti. Tek başına kocasının pantolon ve ceketini giyip erkek görünümü ile ormana gitti. Kaybolan malları aramak için ayıdan, kurttan korkmadı. Bu yolları hayatı boyu ezberle biliyordu. Bokelt çayırına indi mi şaşortlar, tekrar atlara binerek yaylaya kadar yolculuk başlardı. Kayabaşı’ndan gelen bütün şaşort nineler birleşip bir süvari alayına benzer atlı oluşturarak Hanlı köyünün köprüsüne kadar atlar ve bazen de tayları ile birlikte elliye yakın atla birlikte yavaş yavaş, sohbet ederek yolculuklarına devam ederlerdi. Yaylaya tam yerleşince küçük torunlarını pancarcı zamanında yanlarına alırlardı. Yaz boyu her gün gökteki bulutu takip ederlerdi. Köyün semalarında yağmur yağması için dua ederler.”

Yayla şenlikleri ve şaşort kıyafetleri

Geleneksel yaylacılıkta köy halkı yaylaya çıkış ve yayladan dönüşlerde çeşitli şenlikler düzenlemektedir. Yörede yakın geçmişe kadar *Pancarcı şenliği* (Ardanuç, Şavşat), *Yarıdağ şenliği* (Ortaköy köyü) düzenleniyordu. Marioba

²⁰ Fotoğraflardan Marioba şenliğine ait olanlar (sol üst) Maden (Bazgiret) köyü yaylacılarından; peştemalli kadın kıyafetleri (sağda) Uğur Ural arşivinden ve sol alt köşedeki fotoğraf ise Kibriye Okur’dan temin edilmiştir.)

şenliği (Şavşat) ise artık bazı yıllarda düzenlenmektedir. Bu şenliklerde geleneksel kıyafetler, yöresel enstrümanlar, türküler, horonlar yer almaktadır. Geleneksel şenliklerde giyilen kıyafetler köyler arasında çeşitlilik göstermektedir (Fotoğraf 6-7-8-9).

Yaylacılık faaliyetlerinde kadınların geleneksel kıyafetleri kullanmaları daha çok yaylaya çıkış günleri, şenlikler ve yayladan dönüş esnasında yapılan eğlencelerde görülmektedir. Şenlikler bugünkü festivallerden farklı, kendi geleneksel uygulamaları olan yüzlerce yıllık bir birlikteliğin eseridir.²¹ Bahar aylarından itibaren hayvanlarıyla beraber yaylalara göç edenlerin en büyük eğlencesi yayla şenlikleri olup bütün yaylacılar bir araya gelmektedir. Bu eğlencelere kadınlar geleneksel kıyafetlerini giyerek katılmaktadır.²² Ortaköy köyünden bir yaylacı yayla şenlikleri hakkında “*davul zurna çalınırdı, çok kalabalık olurdu, şenlik bir gün boyunca sürerdi. Yayla halkı konuşup anlaşarak “şu günde yaylanın yarıdağı var” der ve gün belirlenirdi. Yarıdağ şenliğinde oyunlar oynanır, yemekler yenirdi. Herkes özenli giyinmeye dikkat eder, sevdağlar buluşurdu*” şeklinde bahsetmektedir.

Şenlikler, geçmişe oranla 2000’li yıllarda daha nadir düzenlenmektedir. Yayla şenliklerinde, örneğin Marioba şenliğinde 2010’lu yıllara kadar geleneksel kıyafetler giyilmiştir. Bu yıllardan itibaren geleneksel giyim kuşam unsurları, yörede çeşitli adlarla düzenlenen festival ve şenliklerde yer bulmaktadır. Şenliklerde görülen bu yöresel kıyafetler diğer zamanlarda özenle saklanmaktadır. Dolayısıyla geleneksel giyimin kullanım ve görünüm alanı daralmıştır.

Yaylacı kadınlar, yaylada gündelik yaşamda, ahıra giderken daha farklı kıyafetler kullanmışlardır. Yaşlı ve genç yaylacı kadınların giyim kuşamları birbirinden farklılık göstermektedir. Genç kadınların elbiseleri sarı, yeşil, kırmızı gibi sıcak renklerden oluşmaktadır. Bu kıyafetlere *sıkma* veya *buzma/ büzma* denilmektedir. Yaşlı yaylacılar ise kuşak, peştemal, fıstan, boylama, içlik, çit, yazma, yün çorap, üç etek vb. kullanmıştır ve giysileri genellikle siyah, gri ve beyaz renklerden oluşmaktadır. Yaylada günlük yaşamdaki kıyafette siyah peştemal takılırdı. Örneğin Ortaköy köyünde kadınlar başörtüleri üzerine *kasaba* denilen bir bağ kullanıyorlardı. Süt sağacak kadınlar, kol bileklerinden dirseklere kadar uzanan *koruyucu* denilen bir kumaş takarlardı. Bu geleneksel yayla kıyafeti şöyle ifade edilmiştir:

“Genelde elbiselik için divitinler tercih edilirdi. Çünkü yaylada bir günde dört mevsimi yaşarsınız. Yaylaların yüksek olmasından dolayı, aynı gün hem dolu yağar, hem kar, hem de yağmur. Yün çorap ne ısıtır ne üşütür, bu yüzden yaylada da yün çorap giyilir” denilmektedir. Bir başka yaylacı ise “yeni giyim kuşama yaylada pek ihtiyaç duyulmaz. Yaylaya çıkılırken alınan kıyafetler kullanılır. Kendilerine kıyafet almak isteyenlerin köylere inmeleri

²¹ Mutlu Kaya, Cevdet Yılmaz, “Kültür coğrafyası ve Kültürel Miras Açısından Doğu Karadeniz’de “Otçu Göçü Geleneği ve Kadirga Otçu Şenlikleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 71, 2018, ss. 69-79.

²² Mehmet Ali Keskin (2021). “Artvin Şavşat Maden (Bazgiret) Köyü Marioba Şenliği”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 36, 1277-1293.

gerekirdi, köyde de eşleri bulunduğundan onlar giyim kuşam ihtiyacını karşılardı. Kumaşlar, pırtıcı denen kumaş satanlardan alınır. Bohaçılardan da alınır. Şaşortlara hayvanlarını verenler hayvanlarını geri alırken bahşiş, hediye verirlerdi. Kumaş hediye edilirdi.”

Yöredeki şenlikler, genç kadın ve erkeklerin aynı ortamda bulunmasına fırsat vermektedir. Bu şenliklerde *şaşortlar*, kız sarraflama yapan, evlenilecek kızları gözlemleyerek evliliklerde karar verici rol de üstlenmiştir.

5.2. Kadınlar İçin Yaylacılığın Önemi ve Yaylada Günlük Hayat

Yaylacı kadınların günlük hayatı yayla evi, çevresi ile ahır arasında sürmektedir. Öncelikle hayvanların sağımı ya da otlatması için çobana katması, ahırın temizliği, hayvan gübresinin atılması ve ardından evde temizlik, süt ürünlerinin yapılması, odun-çıra kırma, soba yakma, yemek pişirme, çocuk bakımı gibi işlerle devam etmektedir. Yayık yayılıp tereyağ yapılması gibi işler haftalık, diğerleri ise günaşırı yapılmaktadır.

Yaylacı kadınlar, köylerinden gelen misafirlerle ya da yaylayı ziyaret edenlerle de ilgilenmektedir. (Fotoğraf 10). Ancak ahırdaki işleri, süt sağımı bu duruma göre ertelenmemektedir. Bu süreç şöyle ifade edilmiştir: *“Yayladaki şaşortlar gün batımına doğru köyden gelecek olan misafirlerini 2-3 km uzaktan görebilecekleri bir tepede (bizde Nakitver tepesi) toplanırlar, gelen insanları tahmin etmeye başlarlar, onları türkü söyleyerek karşılarlar. Gelen misafir herkesin misafiridir. Misafirleri herkes kahvaltıya, yemeğe davet etmeye çalışır veya birşeyler ikram eder. Misafirler köye dönecekleri zaman şaşortlar toplanır, yaylanın çıkışına kadar onları uğurlar. Şaşortlar genellikle tek başına, genç kızlar akşamları ya birkaç kişi birlikte ya da bir ninenin yanında kalırlardı.”*

Yaylacı kadınlar, yaylacılığı sürdürme gerekçelerini başta geçim için olmak üzere çeşitli nedenlerle açıklamaktadır. Yaylacılar, yaz dönemini yüksek ve serin ortamlarda geçirmenin daha makul olduğunu ve torunlarının yayla ortamında yaşama ve beslenmesinin onların sağlıklı olmalarını sağladığını belirtmiştir.

Yaylacılık; eşi vefat eden, hayvancılıktan başka geliri olmayan ve çocukları eğitim için şehir dışında olan kadınlar için daha fazla iş yükü getirmektedir. Genç nüfusun hayvancılık gibi uzun süreli işler yerine daha çok kazanç vadeden daha kısa süreli işler yapmak istemesi, yaylaya gitmek istememeleri, yaylaların teknolojiden uzak olması ve şehir hayatının cazip gelmesi gibi durumlar yaylacı kadınların yaylalarda hayvan otlatma, ot getirme, yayla evinin onarımı gibi işlerde duyulan iş gücüne ulaşmasını sınırlandırdığı ifade edilmektedir. Bu durum Cancır yaylasındaki bir yaylacı tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Asıl yaylaya taşındıktan sonra zorluk başlıyor. Ama burada büyümüşüz, çocukluğumuz burada geçmiş. Yaylayı seviyoruz, bu sayede çalışmak zor gelmiyor. Hayvanlara göz kulak olup, köye gidip geliyoruz. Sürekli hayvanların bakımlarını yapıyoruz, mem-

Fotoğraf 10-11: Cancır yaylasında memtevrilerin topladığı Sazgirel mevkii ve imece ile peynir tepme.

tevrilerin (yaylacı kadınların) tatili yok. Hayvancılık, maaşı olmayan kadınlar için bir güvence oluyor, sığırlar iyi para ediyor. Elden ayaktan düşenler büyükbaş hayvanları satıyor. Satılan hayvanların ücretini erkekler, sütün parasını kadınlar alıyor” şeklinde ifade etmiştir.

Yaylacı kadın gün içinde sütü makineye çekme, yayık yayma, peynir tepme, ahır ve yayla temizliği, odun ve çıra yarma gibi işlerle uğraşmaktadır. Sütün yoğurt, kaymak, tereyağı ve peynire dönüştürülmesiyle elde edilen süt ürünlerine *ağarti* denilmektedir (Fotoğraf 11).

Ağarti yapmak tecrübe gerektirmektedir. Yaylacı kadının, ağarti yapımında kendini geliştirmiş, elini bu işe alıştırmış olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle de sütün ziyan olmaması, en iyi şekilde işlenmesi için ağarti yapımına aynı şaşırtun devam etmesine çalışılmaktadır. Yaşlı kadınlar, genç yaylacıları bu konuda *kişinin elini değiştirmemesi*; sütü işlemeyi öğrenen kişinin buna devam etmesi şeklinde yönlendirmektedir. Nitekim peynirin acılaştırılması, kurtlanması, erken bozulması gibi riskler, yaylacının tecrübeli olması ve bu işin püf noktalarını bilmesi nedeniyle önlenmektedir. Küçükbaş hayvancılığın yapıldığı yaylalarda kırılan yünlerin yıkanması, kurutulması, yün tarağından geçirilmesi ve eğrilmesi yaylacı kadınlar tarafından yapılmaktadır. Peynir yapımı aşamalı bir süreç olup yaylacı kadınlar bu işte de imece yapmaktadır.

5.3. Yaylacı Kadınların Doğa Koşulları İle İlişkili Yerel Bilgi ve Uygulamaları

Yaylacılıkta kadınlar, işlerini ve hayvan sağımını günün vaktini, mevsim ve hava koşullarını göz önünde bulundurarak yapmaktadır. Havanın güneşli, sisli, yağışlı olması yaylacıların günlük yaşamını etkilemektedir. Sisli havalarda hayvanların kaybolma ihtimali olmakta, yağmurlu havalarda hayvanların otlatılması ve takibi, yağmurlu günlerde ise ev çevresinin çamur olması, otların ıslaklığıyla zeminin kayganlaşması ahıra gitme, sütü taşıma gibi işleri

Fotoğraf 12-13: Yaylacı kadının kürtükten kar taşması, Cancır Yaylası.

güçleştirmektedir. Yaylacılar, kış dönemi boyunca kuru otlarla beslenen hayvanları ilk kez otlığa çıkardığında çiy var ise yaş ot hayvana dokunacağı için hayvanlar kısa süreli otlatılıp kuru otlarla beslenmektedir.

Ormanlardan hayvan yemi temin etme

İlkbahar, yaz aylarında yağış azlığı nedeniyle otlar yavaş geliştiğinde, hayvanların beslenmesi için ormanlardaki bazı ağaç ve otlardan yararlanılmakta, özellikle gürgen yaprakları yaylaya taşınmaktadır. Bir yaylacı kadın bunu, “zorlu bir yaşam vardı. Çünkü sırtla odun ve yaprak taşırdık. Ormana yaklaşık yirmi beş, otuz kişi birlikte giderdik. Sabah işler yapıldıktan sonra öğlen vakti ormana gidilirdi, son yıllarda yaylalara ot taşınmaya başlandı” şeklinde ifade etmiştir.

Süt değerlendirme sürecinde fiziki çevre kullanımı

Süt ürünlerinin hazırlanmasında, teknolojik düzeyin düşük olduğu dönemlerde fiziki çevre olanaklarından istifade edilmiştir. Elektriğin ve soğutucuların bulunmadığı yaylalarda buz ihtiyacı yörede *kürtük* denilen benek karlardan sağlanmaktadır (Fotoğraf 12-13).

Yaylada tereyağı yapılırken ayrıntılı soğutarak yağın toplanmasını sağlamak için donmuş kar kullanılır. Yayık yayılacağı gün kadınlar yüksek zonlardaki bu kardan bir miktar alıp yaylaya taşımaktadır. Bazı yaylacı kadınlar, yaz aylarında yayla ve mezralarda mevsimin kurak geçtiği, suların azaldığı dönemlerde hayvanlara peyniraltı suyu (şirat) içirdiklerini ifade etmiştir. Peynir altı suyunun besleyici ve faydalı olduğu düşünülmektedir. Yaylacılar geçmiş dönemlerde peynir altı suyu ile çocuklarına duş aldıklarını da belirtmiştir.

Yaylacı kadınların geleneksel bitki bilgisi

Geleneksel yaylacılığın doğal ortamlar ile iç içe sürdürülmesi, bitki türlerine dair bir yerel bilginin gelişmesini desteklemiştir. Yaylacı kadınlar, buldukları yayla kuşağındaki doğal bitki türlerinin bir kısmını tanımaktadır. Bu bitkiler, bazı hayvan hastalıklarının tedavisinde, yaralanma durumunda veya bitki çayı ve gıda maddesi olarak kullanılmaktadır.

Yaylacı kadınlar, bitkileri değişik yönleriyle ayırt etmektedir. En başta, bitkinin faydalı olup olmadığına dair gruplama vardır. Genel olarak yöre halkı bitkileri şu şekilde sınıflandırmakta ve tanımaktadır: a) Bitkinin yetişebileceği ya da yetişemeyeceği yer, (yükselti, ormanlık, sulak alan olup olmamasına göre) b) hayvanların bitkiyi otlayıp otlamadığı, c) zehirli, acı bitkilerin hangileri olduğu, d) hoş koku ya da nahos kokulu bitkiler, e) yaprak, sap, çiçek şekli ile benzer bitkiler arasındaki farklılıkları tanımlama, f) nadir bulunan bitkiler, g) bitkilerin geçmişte ve günümüzde bulunma yoğunluğu ve h) bitkinin toplanma şekli ile ı) bitkinin çoğalması arasındaki ilişki ve bitkiyi yerel adlarla tanıma şeklindedir.

Yaylalarda yetişen yenilebilir otlar ilkbaharda toplanarak yemek yapılmakta ya da kış hazırlığı olarak kurutulmaktadır. Çoğunlukla birkaç şifalı bitki türü çay olarak kullanılmaktadır. Kekik türlerinden bitki çayı yapılmaktadır. Çayı içilen bitkiler genel olarak *yaylaçayı*, *dağçayı* şeklinde adlandırılmıştır. Yayla kekiği (*Thymus praecox*) yaylacıların istifade ettiği, köylülerin de toplamak için yaylaya gittiği bitkilerdendir. Dağ eteklerinde yetişen ve yörede *dağ pancarı* (*Bistorta officinalis*) olarak tanınan bitki yayla döneminin başında taze iken toplanarak yemeği yapılmaktadır. Yaylacılara göre, bu bitkinin taze yapraklarının koparılması, kökünü kuvvetlendirmektedir. Araştırma sahasında *nego* (*Helichrysum arenarium*) adıyla tanınan bitki hemen hemen her yayla evinde bulundurulmaktadır. Nego, yayla evlerini süsleyen, kokusu sevilen ve bazen bitki çayı olarak içilen bir bitkidir. Nego kokulu ve sarı çiçek açan bir bitki olmasından ötürü ambarlara, maranlara (süthane) konulduğundan yörede *süthane çiçeği* olarak da bilinmektedir.

Yaylacı kadınların bazı hayvan hastalıklarında çevredeki birkaç tür tıbbi bitkiyi kullandığı gözlenmiştir. Genellikle hayvanların ayak yaralarını iyileştirme ve bahara çıkan hayvanların bağışıklığını güçlendirme amacı bulunmaktadır. Yörede *kondar* denilen bir kekik türü bu amaçla kullanılmaktadır. Ardanuç yöresinden bir yaylacı kadın bu konudaki deneyimini şöyle paylaşmıştır:

“İnekler ve öküzler dabak olur. Bizim hayvan halsizlikten yere uzandı, ne yiyor ne içiyor, sadece inliyor. Sonra babam köyde birisinden duymuş ki kondar kullanılır böyle olunca. Kondarı toplayıp gaz tenekeleri içinde suda kaynattık, hayvan o suyu öyle bir içti ki ertesi gün ayağa kalktı. Hayvanlar kondarı otlamaz, otlatmaya götürürken de kondarın içinden geçerlerdi, biz de değneğimizle niye bunlar burda bu kadar büyümüş, hayvanlar oyalanıyor, zor yürüyor diye otları tepelerinden sağa sola yatırırdık. Biz o günden sonra kondarı yemeklerde, ayran çorbasında kullanmaya başladık, daha önce bilmezdik. Baktık ki hayvanı iyileştiriyor, iyi bir şeydir dedik. Şimdi kondar eskisi kadar yok, dallı ve uzun olurlardı. Şimdi tek tük var ve çok ufak, toplamaya değmez. Çünkü taze iken koparıyorlar. Onun da erkeği dişisi var.”

Yayla evlerinde ekmek, yemek pişirmek, su ve süt kaynatmak için kuzine sobalar kullanılmaktadır. Yaylalarda yaklaşık 30 yıl öncesinde ise yörede *pileki* denilen ve bir tür killi ve kızıl renkte toprağın yoğrulup şekillendirilmesiyle yapılan toprak kaplar kullanılmıştır. Yaylacı kadın, gıda üretiminde kullandığı araç gereçleri korumak durumundadır. Nitekim bunların imal edilmesi, taşınması güç olmakta ve her dönem yaylacılıkta pişirme kaplarına ihtiyaç duyulmaktadır. Pilekiler, yaylaya kağnılarla, yayla eşyası ile birlikte çıkarılırken kırılmaması için özenle taşınırdı. Yayla dönüşünde ise pilekiler, muhafaza amacıyla yayla evi çevresinde açılan toprak kuyulara gömülüyordu.

Yaylacı kadınların tabiat döngüleriyle ilişkilendirilmesi

Yaylacı kadınların yaylaya çıkış ve dönüşlerinde çevreleriyle olan ilişkilerine dayalı olarak çeşitli yer, bitki, zamana dair adlandırmalar gelişmiştir. Bunlardan biri bitki örtüsündeki değişimlerdir. Yaklaşık 2,5-3 ay süren yayla dönemi sonbaharın yaklaşmasıyla bitki örtüsü, su kaynaklarında değişimlerin gözlenmesiyle sona ermektedir. Havalarda soğudukça yayla evlerinde kalmak, ev çevresinde iş görebilmek, hayvan beslemek güçleşmektedir. Sonbahar döneminde akarsuların seviyesinin azalması yayladan dönüş zamanını gösteren bir diğer etkidir. Karlı-dağ rejimine sahip olan araştırma sahasında ilkbahar aylarında dereler bol su taşırken, eylülünden itibaren suların azalması hayvanların ve yaylacılığın makul sürdürülmesini sınırlandırmaktadır. Bu gibi gözlemler ile yaylacılar yayladan dönüş zamanını belirlemektedir.

Yüksek yaylalardan tam zamanında, karlı havaya kalmadan dönüş yapılması önemlidir. Yaylacı kadınlar bunu; “güzün ne zamana kadar kalacağımızı biliriz, dokuzuncu ayın 28’ine kestane karası derler, o zaman kar yağar. Kar yağana kadar burada kalmış oluruz, hayvancılıkla uğraşanlar olarak böyle yönlendiriz” şeklinde ifade etmektedir.

Yayladan dönüş, şaşortların bir araya gelerek at üzerinde yaptıkları yolculukla olmaktadır. Şaşortların köylerine yaklaşmasıyla yerel halk onları karşılamakta, şaşortlar ise yaylada yaptıkları ürünlerden bu kişilere ikram etmektedir.

Kuzey Anadolu yaylalarında ilkbahar ve güz döneminde çiçek açan çiğdemler yereldeki çeşitli adlarıyla yayla kültürünün bir unsuru haline gelmiştir. Çiğdemler (*Crocus spp.*) orman içi açıklıklar, subalpin ve alpin çayırlarda doğal olarak yetişmektedir. Çiğdemler, ilkbahar ve güz döneminde çiçek açarlar ve beyaz, sarı, pembe, mor tonlarında farklı renklerde olabilirler. Güz çiğdemleri yaylalarda ağustos ve ekim ayı sonlarında görülebilmektedir. Güz çiğdeminin çiçek açma zamanı yaylacı kadınların yayladan dönüş vaktine denk gelmektedir. Bu nedenle güz çiğdemleri Artvin’de şaşortkovan olarak adlandırılmıştır. Şaşortkovan, genellikle pembe tonlarında çiçek açan güz çiğdemi ile ilişkilendirilmiştir (Fotoğraf 14-15).

Yaylalarda çayırları, yamaçları kaplayan güz çiğdemleri yaylacılara göre yaylanın yeni sahipleridir ve köylerine dönen şaşortları uğurladıkları şeklinde yorumlanmaktadır. Yayla dönüşüne tekabül eden zamanı göstermeleri şek-

Fotoğraf 14-15: Karçal dağları yaylalarında güz çiğdemleri, şaşortkovan, (*Colchicum speciosum*).

linde yorumlanan bu çiçek, yöreden yöreye değişen çeşitli adlara sahiptir. Artvin yöresinde güz çiğdemleri *vargit*, *nenekovan*, *nenekaçıran*, *yaylabozan*, *göç göçüren*, *yaylakovan*, *yayla kaçıran*, *gastrumla* (*kastrumla*) (Şavşat), *Galeden* (Yusufeli) olarak adlandırılmaktadır. Anadolu'daki diğer yerel adları ise Güzçiğdemi, Göçkovan, Öksüz çiçeği, Kalkgit, Acıçiğdem, Ayı çiğdemi şeklinde dir.²³

Sonuç

Artvin'in yaylacılık kültüründe yaylacı kadınlar; hayvancılık ve süt ürünlerinin yapılması yanı sıra pekçok yerel bilginin taşıyıcılarıdır. Yüzyıllardır doğa ile iç içe bir yaşam sürdüren yaylacı kadınlar, aynı zamanda doğup büyüdüklere yerde doğrudan yaylacılığa katılma, yayla işlerini ve çevreyi gözleme fırsatı bulmuştur. Bu ise onların küçük yaşlardan itibaren maharet ve el becerisi kazanmalarında önemli rol oynamıştır.

Yaylacı kadınların hayvancılıkla ilgili doğrudan bir eğitim almamış olmalarına rağmen bu bilgi ve becerileri onların çocuk yaştan itibaren bu süreçte katılmaları ve usta-çırak ilişkisi içinde yetişmelerinden kaynaklanmaktadır. Yaşlı bir yaylacı, genç yaylacıları kendi tecrübesiyle yönlendirerek gelişmelerini desteklemektedir.

Araştırma sahasının gerek dağlık ve engebelik topografyası gerekse tarihi süreçte güvensiz bir ortamın bulunması yaylacıların daha fazla dayanışmasında etkili olmuştur.

Yaylacılar, yayla yaşamında zamanı üretim odaklı geçirmektedir. Süt ürünlerinin işlenmesi dışında, yünü değerlendirmekte, tıbbi bitkiler toplamakta ve ailesiyle paylaşmaktadır. Köy ve yaylada aynı dönem içinde farklı faaliyetler sürdürülmektedir.

Yaylacı kadınların bir kısmı yaylada bulduklarından süt ürünlerini pazarlara ulaştırmada güçlük yaşamaktadır. Yöresel peynir çeşitlerinin daha

²³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 222.

kaliteli ve sağlıklı işlenmesine ve geleneksel yöntemlerin sürdürülmesini desteklemeye yönelik beceri geliştirme eğitimleri verilmelidir. Yayla ortamında üretilen ve muhafaza edilen peynir çeşitlerinin de ayrıca araştırılması faydalı olacaktır.

Küçükbaş hayvanların yapağları çoğunlukla değerlendirilmemekte ve atılmaktadır. Bununla birlikte yün tarama, eğirme işi yapanların sayısı azalmaktadır. Yünün insan sağlığı açısından faydası, giyim ve ev eşyasında değerlendirildiği düşünüldüğünde yünün değerlendirilmesine önem verilmelidir. Koyun yününden yorgan, yastık, döşek, minder gibi ev eşyası yapımı ve satışı için pazar oluşturulması önemlidir.

Yaylacılıkta kadınların yapmış olduğu inek sağımı, peynir yapımı, yaylada tüketilen gıdalar, *şaşortların* manzara çekiciliği olan toplanma mevkileri gibi unsurlar yaylaya *dışardan gelenler için dikkat çekmektedir*. Bu bakımdan yöredeki *kırsal turizm faaliyetlerine söz konusu yaylaların* dâhil edilebilir potansiyeli bulunmaktadır. Turizm amaçlı projelerde ise yaşadığı ortam koşullarına dair deneyim ve öngörü sahibi yaylacı kadınlar ve onların yerel ekolojik değerleri dikkate alınmalıdır.

Yaylaya çıkış ve yayladan dönüşlerde yayla kültürüne has gelişen etkinlikler bulunmaktadır. Bunların pek çoğu 1980'li yıllardan itibaren azalmış ve geleneksellikten ziyade festivallerin bir unsuru olmuştur. Şaşortlara özgü kıyafetler turizm faaliyetlerinin, festivallerin söz konusu olduğu dönemlerde gün yüzüne çıkmaktadır. Geleneksel kıyafetlerin yörede bir yayladan diğerine çeşitlilik gösterdiği gözlenmiştir. Ancak kırsal geçim tiplerinin ve yörenin coğrafi, tarihi ve soyokültürel özelliğini de barındıran giyim-kuşam kültürü henüz ayrıntılı araştırılmamıştır.

Yüzlerce yıl aynı ekonomik faaliyetin ve hayat tarzının içinde yaşamının etkisiyle yaylacılığa dair önemli kültürel ekolojik değerler gelişmiştir. Bu bakımdan yaylacı kadınlar gerek yayla yaşamını sürdürme gerek bir hayvansal ürün hazırlama bakımından yerel ve tecrübi bilgiye sahiptir.

Yaylacılıkla ilgili bütün bu hususlar, kırsal nüfusun göç etmesi ve hayvan yetiştiriciliğinin azalmasının etkisiyle zamanla değişmektedir. Yaylacılık yapan kişiler, yayla yerleşmesi sayısı, geçmişten beri sürdürülen yaylacılığa özgü pek çok gelenek özellikle 1985'lerden itibaren azalmıştır.

Kültürel bir zenginlik, coğrafi koşullara uyum, ailenin geçiminde etkin ve beceri sahibi kadınları anlatan şaşortluk geleneği, yöre kültüründen çıkıp günümüz değer ve algılarına, yaşam koşullarına farklı örnekler sunmaktadır. Yaylacı kadınların, bu değerleri ve yerel ekonomide üretim becerisine dayalı olarak toplumsal hayatta bir saygınlık edinmeleri, kadınların söz konusu olduğu tartışılardan sorunların çözümüne farklı bir bakış açısı kazandırabilir. Yaylacı kadınların yayla ortamıyla nasıl özdeşleştirildiği, kadınların kırsal hayatta aileyi ve geçimi idame ettirmedeki mahareti, aile kavramının, kadına yönelik toplumsal politikaların ilişkilendirilmesinde, çocuklara değer ve beceri eğitimi kazandırılmasında önemli bakış açısı sunacağı kanaatindeyiz. Kırsal ve kültürel dönüşümün hızlanmasına bağlı olarak günümüzde izleri hızla yok

olan bu kadim kültürün unutulmadan kayda geçirilmesi, yaşayan son tanıkların dilinden bütün özelliklerinin öğrenilmesi ve bilinmesi, bunlardan gerekli derslerin çıkartılması, günümüz çevre ve toplum sorunlarının çözümüne yönelik ipuçlarının elde edilmesi bakımından anlamlıdır.

Kaynaklar

- ALAGÖZ, Cemal Arif: "Türkiye'de Yaylacılık Araştırmaları", *A.Ü. Türkiye Coğrafyası Dergisi*, sy. 2, s. 1-52, 1993.
- BAKIRCI, Muzaffer: "Doğu Karadeniz Örneğinde Yaylaların Pazar Yeri Fonksiyonu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı: 7, 1999.
- BAKIRCI, Muzaffer: "Kırsal Yerleşmelerde Ekonomik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesinde Turizmin Etkisi: Yaylalar Köyü Örneği (Yusufeli/Artvin)", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 57, 2012, 71-85.
- BAKIRCI, Muzaffer: "Doğu Karadeniz Örneğinde Yaylaların Pazar Yeri Fonksiyonu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sy. 7, s. 375-385, 1999.
- BAYTOP, Turhan: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994
- BEKDEMİR, Ünsal, "Doğu Karadeniz Bölümünde Gelişmekte Olan Yayla Turizm Merkezlerine Bir Örnek; Bektaş Yaylası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 7, s. 7-35. 2002
- BERKES, Fikret - COLDİNG, Johan - FOLKE, Carl: "Rediscovery of Traditional Ecological Knowledge as Adaptive Management", *Ecological Applications*, Volume: 10, 2000, 1251-1262
- ÇETİN, Bayram: *Yayladan Kente Dönüşen Bir Yerleşme: Belen, Hatay*: Color Ofset Basım, 2012.
- DANKOFF, Robert: "Armenian Loanwords in Turkish", (*Turcologica 21*) Wiesbaden: Harrassowitz, 1995
- DOĞU, Ali Fuat - SOMUNCU, Mehmet - ÇİÇEK, İhsan - TUNÇEL, Harun - GÜRGEN, Gürçan: "Kaçkar Dağında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı 1-2, 1993
- DOĞU, Ali Fuat: "Bulut-Altıparmak Dağlarında Buzul Şekilleri, Yaylalar ve Turizm", *Türkiye Coğrafyası Dergisi*, sy. 6, s. 63-91, 1997
- EGE, İsmail - ÖZÇAĞLAR, Ali: "Sürdürülebilir Arazi Kullanımı Bakımından Gülek Kasabası Yaylaları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 26, 2014.
- EMİROĞLU, Mecdi: *Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık*, Ankara Üniversitesi. D.T.C.F. Yay. No: 272, Ankara 1977.
- GÓMEZ-BAGGETHUN, Erik - CORBERA, Esteve - REYES-GARCÍA, Victoria: "Traditional Ecological Knowledge and Global Environmental Change: Research Findings and Policy Implications", *Ecology and Society: A Journal of Integrative Science for Resilience and Sustainability*, Volume:18, No:4, 2013.
- HAZNEAROĞLU, Aslıhan - KARAGÖZ, Didem Ayça: "Yayla Kültüründe Kadın İşleri - Erkek İşleri Algısı Üzerine Bir Çalışma: Aşağı Çağrankaya Yaylası Örneği", *Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu (26-28 Eylül 2019) Bildirileri*, (Ed. Prof. Dr. Mustafa Cin ve Dr. Öğr. Gör. Nazım Kuruca), Giresun: Giresun Üniversitesi Yayınları, 2019.
- İNANDIK, Hamit: "Doğu Karadeniz Bölgesinde Köy Hayatı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 5, Sayı: 9, 1958.
- JONES, Holly P. - HOLE, David G.- ZAVALETA, Erika S.: "Harnessing Nature to Help People Adapt to Climate Change". *Nature Climate Change*, Volume 2, Number 7, 2012, 504-509.

- KAYA, Mutlu - YILMAZ, Cevdet: "Kültür Coğrafyası ve Kültürel Miras Açısından Doğu Karadeniz'de Otçu Göçü Geleneği ve Kadırğa Otçu Şenlikleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, (71), 2018, 69-79.
- KESKİN, Mehmet Ali: "Artvin Şavşat Maden (Bazgiret) Köyü Marioba Şenliği". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 36, 2021, 1277-1293.
- MENZ, Astrid: "Erzurum Ağzında Ermenice Ödünç Sözcükler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 19, 2012, 89-106.
- MEYDAN, Ali: *Dünden Bugüne Sebil Yörükleri*. Pegem Akademi Yayınları, 2016.
- RIZVANOĞLU, Mehmet Tuncer: "Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası", Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003.
- SEVER, Ramazan: "Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası", Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Erzurum*, 2001
- SOMUNCU, Mehmet - CEYLAN, Serdar: "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Kırsal Alanlarında Halk Müziği, Yerel Danslar ve Yayla Festivalleri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2015.
- SOMUNCU, Mehmet: "Kırsal ve Kentsel Alanlardaki Sosyoekonomik Değişime Bağlı Olarak Türkiye Yaylalarının Fonksiyonlarındaki Farklılaşma". *ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2007.
- SOMUNCU, Mehmet (ed.), *Doğu Karadeniz Bölgesi Yaylalarında Çevresel Değişim*, Ankara: Ankara Üniv. Yay., 2012.
- SÖZER, Ahmet Necdet: "Kozak Yaylacılığı Üzerine Bazı Gözlemler ve Notlar", *Ege Coğrafya Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 1990.
- ŞAHİN, Faruk - GÜRBÜZ, Sait: *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. İstanbul, Şişli: Seçkin Yayıncılık, 2014.
- TARKAN, M. Tevfik: *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası: Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması*, Sevinç Matbaası, 1973
- TANDOĞAN, Ali: "Fırtına Deresi Yukarı Çığırının Üç Köyünde Coğrafi Müşahedeler". *AÜDT-CF Coğ. Araş. Der.* 1968, S: 2, s. 285- 307, Ankara.
- TUNÇDİLEK, Necdet: "Türkiye'de Yaylalar ve Yaylacılık". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 81, 1964
- TUNÇEL, Harun - GÜRGEN, Gürcan - ÇİÇEK, İhsan - DOĞU, Ali Fuat: "Doğu Karadeniz Dağlarında Yaylacılık" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, Sayı: 2, 2004
- TUNÇEL, Harun (ed.): *Yayla Kültürü ve Yaylacılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bilecik: Şeyh Edebalı Üniv. Yayını, 2015.
- YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık, 2011.
- YILMAZ, Arı: "Gönen Çayı Deltası Sulak Alanında (Balıkesir) Doğa Koruma: Su, Kültür ve Yaşam", *International Journal of Geography and Geography Education*, Cilt: 24, Sayı: 40, 151-171, 2019.
- YILMAZ, Cevdet: "Türkiye Kırsal Yerleşme Coğrafyası Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 34, 2019.
- ZAMAN, Mehmet: *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniv. Yay. Erzurum 2007.

Extended Abstract

The Place Of Women In Transhumance Culture Of The Artvin And Local Ecological Knowledge

In the Eastern Black Sea Region, seasonal mobility continues between the village and the highland depending on the altitude difference and livelihood type. Thus, the families cooperate in rural livelihoods. In traditional transhumance, those who live on the plateau during the summer and those who conduct animal husbandry are usually women. Transhumance women choose to adapt to their geographic environment, to benefit from the natural environment, and to use local knowledge. Local knowledge can provide important data on the sustainable use of a livelihood and the physical environment. However, traces of traditional transhumance are diminishing rapidly and local knowledge is being eroded because of the functional transformation in the plateaus and rural migration. Traditional transhumance women have local knowledge of the geographical environment in which they earn a living. There is a cultural accumulation that is a guide to the efficient maintenance of highlands and the use of the geographical environment. Highland societies can have various knowledge and practices that develop under seasonal migration movements and local conditions.

The aim of this research is to explore the place of women in transhumance in the Artvin region, their practices of traditional elements, and their traditional local knowledge on highlands. In this study, the ethnography method, one of the qualitative research methods, was used. The conclusions of this research were got through field studies, participatory observations and interviews carried out between 2019-2021 in 4 highland settlements (Cancır, Kocabey, Geçitli and Bulanık Village highland) and Ortaköy and Maden villages in the province of Artvin. The essential questions in this research are:

- What kind of work do transhumance women undertake regarding the highland period?
- How do women benefit from the physical environment during the highland period?
- What are the practices of transhumance women in food preservation in the plateau?
- How are transhumance women associated with seasonal cycles?
- What is the clothing culture and roles identified with the highland women?

Transhumance women in the research area are called *sasort* or *memteveri* with the influence of different cultural groups in the region. Experienced women who can care for animals, milk and milk products well and maintain their highland house during the highland period are called *sasort*. Transhumance women have a reputation in the transhumance culture and society in the region. This situation has a relationship with the past periods in addition to the mobility, struggle and food production skills in the mountainous topog-

raphy. The effect of the wars in the historical process and the need to stay safe in the high areas where the population is rare, reinforced the solidarity among the transhumance women. During the transhumance process, local climatic conditions, seasons and changes in vegetation are taken into consideration. Transhumance women often act together in highland migration and in the performance of highland work. It was sometimes associated with the brave behavior of the sasort in the search for the animal lost on the plateau in the mountainous, forested terrain.

Transhumance women explain their reasons for continuing highland mobility for various reasons, especially for a living. It has been stated that it is more reasonable to spend the summer period in high and cool environments and that their grandchildren live and feed in the highland environment to ensure their health. Transhumance brings more workload for women whose spouse has died and whose children are out of town for education. Using traditional clothes by women in transhumance activities is observed on the days of going to the plateau, during the festivities, and during the return from the plateau. The clothes worn in traditional festivals vary between the plateaus and the villages. The clothing of the old and young highland women differs from each other. In preparing dairy products, physical environmental opportunities were used in the periods when the technological level was low. In the highlands, where electricity and coolers are not available, the need for ice is supplied from the speckled snow, which is called *kurtuk* in the region.

Transhumance women are familiar with some of the natural plant species in the plateau belt they live in. These plants are used in the treatment of some animal diseases, in case of injury or as herbal tea and food. Edible herbs grown in the highlands are collected in the spring and cooked for meal or dried for winter preparation. Mostly, several medicinal plant species are used as tea. Some observe that transhumance women use several types of medicinal plants in the environment for some animal diseases. The blooming time of the fall crocus coincides with the return time of the highland women. For this reason, autumn crocuses are called *sasortkovan* (*sasort sender*) in Artvin. The autumn crocuses that cover the meadows and slopes in the highlands are the new owners of the highland, according to the highlanders and they bid farewell to those who came back to their villages.

Transhumance women in the transhumance culture in Artvin are the carriers of much local knowledge in addition to dairy and animal husbandry. Transhumance women, who have lived a life intertwined with nature for centuries, also found the opportunity to take part in transhumance and observe the environment in the place where they were born and raised. This has helped them gain skills and dexterity from an early age.

Despite the fact that highland women have not received any direct training in animal husbandry, their knowledge and skills are due to the fact that they participate in this process from childhood and are brought up in a master-apprentice relationship. An elder transhumance supports young transhumance

by guiding them with her own experience. All these issues related to transhumance change over time because of the migration of rural population and the decrease in animal husbandry. People engaged in highland, the number of highland settlements, many traditions specific to highland life that have been maintained since the past, especially since the 1985's, have decreased. The *sasort* women tradition of which tells about a cultural richness, adaptation to geographical conditions, effective and skillful women in the family's livelihood, offers various examples of today's values and perceptions, living conditions the local culture.

Katkı Belirtme ve Teşekkür:

Bu çalışmaya yaylacılık kültürü ve kendi yaylacılık tecrübelerinden bilgiler aktararak katkı sunan Sayın Kibriye Okur, Sayın Emine Okur, Sayın Heva Ertekin, Sayın Fatih Ertekin, Sayın Recep Sarış, Sayın Nevin Güner, Sayın Meşkure Gümüş, Sayın Ayten Albayrak, Sayın Ramazan Okur, Sayın Noyan Ünsal, Sayın Gültekin Ocak, Sayın Aydoğan Zengin, Sayın Nazmiye Dağdelen, Sayın Aysen Saraç, Sayın Hakan Öztürk, Sayın Nuran Gültekin, Sayın Fevzi Durmuş, Sayın Yunus Yaşar, Sayın Hüsamettin Akyıldız, Sayın Turgut Akkuş ve Sayın Fahamettin Topçu'ya teşekkür ederiz.

TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN BÖLGESEL GÜVENLİK KAYGILARI BAĞLAMINDA ULUSLARARASI ÖRGÜTLERLE İŞ BİRLİĞİ

Ömer Faruk KOCATEPE*

Öz

Sovyetler Birliği'nin parçalanması sonucu bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri siyasi, askerî, ekonomik, etnik, dini ve sosyal nitelikte bir dizi ciddi iç ve dış güvenlik tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu devletler ve coğrafya 1990'lı yıllardan bu yana uluslararası ilişkiler çalışmalarının dikkat çeken tartışma konularından birisi hâline gelmiştir. Türk Cumhuriyetleri'nin kapsadığı Türkistan bölgesi; Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan, Afganistan, İran, Karadeniz ve Hazar Denizi tarafından çevrelenen bir coğrafyanın merkezini teşkil etmektedir. Bu alan yaklaşık 12 milyon km² olup 200 milyona yakın nüfusu da içerisinde barındırmaktadır. Dünyanın önde gelen önemli petrol ve doğalgaz havzalarından birisi olarak da öne çıkan bu coğrafyada varlıklarını korumak ve sürdürmek arzusunda olan Türk Cumhuriyetleri, karşı karşıya kaldıkları güvenlik ve sosyo-ekonomik zorlukları aşmak için birbirleriyle çeşitli iş birliği girişimlerine ihtiyaç duymaktadırlar.

Türk Cumhuriyetleri'nin çevresinde Afganistan, Rusya, Çin, İran ve Hindistan gibi ülkelerin bulunması nedeniyle ABD başta olmak üzere büyük güçlerin bölgeye olan ilgisinin artması, SSCB'nin dağılması sonucunda ortaya çıkan ortak sorunlar, Türk Cumhuriyetleri'ni ulusal egemenliklerini korumak için güvenlik ve iş birliği alanında realist politikalar belirlemeye yöneltmiştir. Günümüze dek Türk Cumhuriyetleri'ni bir araya gelmeye zorlayan güvenlik başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve ulusal egemenlik gibi temel konularda 30 yıl içerisinde devletlerin iç siyasi gelişmeleri ve büyük güçlerin etkisi altında bazı konularda arzu edilen sonuca ulaşılmış, bazılarında ise hâlâ nihai sonuca erişilememiştir. Tüm bunlara karşın konjonktürel gelişmelere bağlı olarak yeni sorunlar da ufukta belirmektedir.

Geliş Tarihi: 25 Ocak 2022 - Kabul Tarihi: 14 Mart 2022.

Atf Bilgisi: Ömer Faruk Kocatepe, "Türk Cumhuriyetleri'nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 407-434. doi: 10.55773/tda.1060785.

* Araştırma Görevlisi Dr., Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Uluslararası İlişkiler Bölümü, okocatepe@kho.msu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8647-4634.

Bu çalışmada, Türk Cumhuriyetleri'nin üyesi olduğu uluslararası örgütlerin güvenlik problemlerinin çözümü ve askerî iş birliği imkânları üzerinde durulmuştur. Türk Cumhuriyetleri'nin üye oldukları örgütlerin mevcut güvenlik politikaları ve iş birliği girişimlerinin çıktılarını karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda sırasıyla, Rusya öncülüğünde kurulan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Rusya-Çin ortaklığında kurulan Şanhay İş Birliği Örgütü ve Türkiye ile birlikte kurulan Türk Devletleri Teşkilatı ele alınarak söz konusu örgütlerin güvenlik anlamında bölgeye etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Güvenlik, İş Birliği, Türk Devletleri Teşkilatı.

The Cooperation Of Turkic Republics With The International Organizations Within The Context Of Regional Concerns

Abstract

Turkic Republics which gained their independence as a result of the disintegration of the Soviet Union faced series of serious conflicts in both internal and external securities in fields of political, military, economic, ethnic religious and social. These republics and geography have become one of the conspicuous matters of debate in the study of International Affairs since the 1990's.

Middle East - Caucasus region which the Turkic Republics cover constitutes as a center of a geography that is surrounded by Russia, China, India, Pakistan, Afghanistan, Iran, Black Sea and Caspian Sea. The region is approximately four million km² and homes to roughly two hundred million people. The Turkic Republics who wish to both preserve and maintain their presence in this rich region that is prominent for its significant oil and natural gas basins need to work in cooperation with one another in various ways to cope with the security and social economic issues.

Due to the presence of countries like Afghanistan, Russia, China, Iran and India in the vicinity of Turkic Republics, increasing interest of the great Powers especially the USA in the region, common issues emerged as a result of the disintegration of the Soviet Union, forced the Turkic Republics to determine realistic policies in order to preserve their sovereignty both in their security and collaboration fields. In thirty years, the desired result has been achieved in some issues, under the influence of the internal political developments of states and the great Powers, on the basic issues such as economic, social and national sovereignty, especially security which has forced the Turkic Republics to come together until today, and the final result has not been achieved in others. Despite all this, new problems appear on the horizon due to the cyclical developments.

In this study, the solution of the security problems of the international organizations of which the Turkic Republics are members and the possibilities of military cooperation are emphasized. The current security policies of the organizations that the Turkic Republics are members of and the outputs of cooperation initiatives have been comparatively examined. In this context, the Collective Security Treaty Organization established under the leadership of Russia, the Shanghai Cooperation Organization established in cooperation between Russia and China and the Organization of Turkic States (OTS) established together with Turkey will be discussed. The effects of organizations on the region in terms of security will be discussed.

Keywords: Turkic Republics, Security, Cooperation, Organization of Turkic States.

1. Giriş

20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyada siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük değişimler meydana gelmiştir. Bu önemli değişimlerden biri de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) parçalanması ve devamında Soğuk Savaş'ın sona ermesidir. Böyle bir uluslararası ortamda Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) 1991'de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını kazanarak kendi ulus devletlerini kurmuşlardır. Yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte uluslararası sistemde farklı politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Zira ortaya çıkan durum yeni aktörlerin doğmasına sebep olmuş ve bunun doğal sonucu olarak da yeni tehdit ve güvenlik tanımlamaları ortaya çıkmıştır.

Türkistan, jeopolitik ve jeostratejik açıdan uzun yıllardır küresel egemenlik mücadelesinin yaşandığı bir bölgedir. Avrasya'daki çok sayıda ülkeye şekil veren, tarihinin önde gelen devletleri tanımlaması yapılan bu coğrafya, 20. yüzyılın başından beri uluslararası güvenlik açısından dünyanın en önemli bölgesi olarak kabul edilmektedir. Dünya Hâkimiyet teorilerinden "Kara Hâkimiyeti" başta olmak üzere diğer jeopolitik teoriler¹ de bölgenin stratejik değerini belirtmiştir. Jeopolitik çalışmaların öncü isimlerinden Mackinder, ünlü Kara Hâkimiyeti Nazariyesi'nde, Türkistan'ı da kapsayan Kalpgâh'a (Heartland) hâkim olan gücün tüm dünyaya hâkim olacağını savunmuştur.² Ancak Türkiye Türklüğünün tarihi anlamda da ayrılmaz bir parçası olarak Türkistan, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük oranda göz ardı edilmiş bölgelerden birisi haline gelmiştir. Fakat Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında kurulan bağımsız cumhuriyetler ile Türkistan tekrar dikkatleri üzerine çekmiş; yer altı ve üstü kaynakları, geniş ve dokunulmamış alanları ve ulaşım altyapısı Türkistan'ı yeniden küresel ölçekte önemli ve stratejik bir bölgeye evirmiştir.³ Bölge, dönemin uluslararası sisteminin en önemli aktörlerinden biri olan Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu jeopolitik ve jeostratejik açıdan yeniden rekabet alanı haline gelmiştir.

Coğrafi açıdan önemli bir konumda bulunan Türkistan; Hazar havzası da dâhil olmak üzere, Ortadoğu'dan sonra dünyanın önde gelen ve miktar olarak da oldukça zengin enerji kaynaklarına sahiptir. Bölge; Rusya, Çin, İran, Hindistan, Afganistan ve Pakistan gibi stratejik öneme sahip ülkelere komşudur. Bulunduğu konum, Doğu ve Batı'yı bağlayabilecek köprü pozisyonu olması nedeniyle hem bölgesel hem de küresel güçler arasında güzergâh rekabeti ve enerji güvenliği açısından da önemli yer tutmaktadır.

İki kutuplu dönemin sonlanması ve SSCB'nin parçalanmasının akabinde Türkistan ülkeleri, küresel anlamda toplumsal ve demokratik değerleri kabul etmiş devletler olarak mevcudiyetlerini sürdürmeyi amaçlarken aynı zamanda da bölgesel anlamda birlikteliği sağlamak, çatışmalara son vermek ve güvenliklerini sağlamak adına birçok alanda iş birliği iradesi sergilemişlerdir.

¹ Kenar Kuşak Teorisi, Deniz Hâkimiyet Teorisi gibi teoriler bölgenin önemine vurgu yapmıştır.

² Halford John Mackinder, "The Geographical Pivot of History (1904)", *The Geographical Journal*, 2004, s. 298-321.

³ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018, s. 67.

Tüm dünyada süregelen küreselleşme ve bölgeselleşmeden Türk Cumhuriyetleri de etkilenmiştir. Küreselleşmenin yeni bir dönem başlatması ile birlikte devletlerarasında ekonomik, siyasi, sosyal, askeri ve kültürel ilişkiler giderek derinleşmiş ve iş birliği girişimleri artmıştır. Bunun yanında bütün dünyada artan aşırıçılık ve terör de Türk Cumhuriyetleri'nin ortak güvenlik sorunu haline gelmiştir. Bunun sonucunda, geçen 30 yıl içerisinde Türk devletlerinin kendi aralarındaki ilişkileri pekiştirecek çalışmalar sonucunda devletlere ortak kurumsal kimlik kazandıran önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Türk Cumhuriyetleri'nin kurumsal kimlik kazanmalarında etkili olan en büyük etkenlerden birisi de ortak tarih, dil, kültür mirasıdır. Türk Dünyası'nın saygın münevveri ve yol göstericisi İsmail Bey Gaspıralı, 1883 yılında zorlu izin alma sürecinden sonra Tercüman gazetesini çıkarmış ve Türk Dünyası'nda dil birliği oluşturulması yönünde önemli çabalar sarf etmiş, “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” şiarı ile Türk Dünyası için geniş bir faaliyet alanı çizmiştir. İsmail Bey Gaspıralı'nın Türk Dünyası'na yönelik iş birliği planları günümüzde hâlâ geçerliliğini korumakta ve Türk Dünyası'nın ortak paydası olarak önemli günden güne artmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri, bağımsızlıkları ile başlayan iş birliği arayışlarını her alanda sürdürmeye çalışmışlardır. Bu süre zarfında gerçekleştirilen bölgesel zirve toplantıları, henüz ortamın hazır olmaması ve gerekli zeminin oluşmaması, ülkeler arasındaki ikili sorunların giderilememesi gibi faktörlerden ötürü istenilen sonuca ulaşamamıştır. Lakin iş birliği ve kurumsallaşma bağlamında Türk Cumhuriyetleri'nin uluslararası arenada kendini göstermesi ve yeni uluslararası sisteme uyum sağlaması amacıyla Türkiye öncülüğünde Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri süreci bir forum olarak başlamıştır. Bu forum yıllar içinde iş birliği seviyesini artırarak Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ve 2009 yılı itibarıyla de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) gibi kurumlar ile kurumsallaşma sürecini tamamlamıştır. 2021 yılı Kasım ayı itibarıyla bu kurum Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olarak yeniden adlandırılmıştır.⁴

Bunun yanında Türk Cumhuriyetleri ekonomik ve siyasi bakımdan güvenliğini sağlamak ve tehditlere karşı koymak adına birçok bölgesel veya bölge dışı ittifaklara katılmıştır. Bunlardan Rusya'nın öncülüğündeki askeri güvenlik örgütü Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne (KGAÖ) ve Şanhay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ)'ne üyelik durumları askeri ve güvenlik boyutu ile alınacaktır. Türk Devletleri Teşkilatı ile olan ilişkileri ise ekonomik, siyasi ve askeri iş birliği imkân ve fırsatları açısından değerlendirilecektir.

2. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte dünyanın en büyük ordularından olan Sovyet Ordusu da tarihin derinliklerindeki yerini almıştır. Bu bağlamda bölgedeki askeri gücün de son bulması, bağımsızlığına kavuşan devletler için

⁴ Bu makalede bundan sonra Türk Konseyi, Türk Devletleri Teşkilatı olarak ifade edilecektir.

askerî ve siyasi tehditlere de kapı aralamış, kendi güvenliklerini sağlama sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Uluslararası sistemin yapısı ve bağımsızlığını henüz elde etmiş devletlerin güç kapasiteleri göz önünde bulundurulduğunda ise güvenliklerini tesis etmede tek başlarına yetersiz kalmışlardır. Bölgenin güvenliğini tesis etmek ve bölge dışı aktörlere karşı -öncelikli olarak Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) Doğuya doğru yayılmasını önlemek- ortak güvenliği sağlamak amacıyla Rusya'nın talebi doğrultusunda "ortak güvenlik" kavramını esas alan bir yapılanmaya gidilmesi kararı alınmıştır.

Bu karar doğrultusunda ilk kuruluşun temelleri 15 Mayıs 1992'de Taşkent'te (Özbekistan) imzalanan Kolektif Güvenlik Antlaşması (KGA) ile atılmıştır.⁵ Bu antlaşma; Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Rusya ve Ermenistan devlet başkanlarınca imzalanmış, böylece taraflar yeni bir askerî ittifakın temellerini atmışlardır. Antlaşmaya, 1993 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Beyaz Rusya da katılmıştır. Bölgede değişen şartlar, zamanla üyeliklerin de değişmesine neden olmuş Azerbaycan ve Gürcistan üyelikten ayrılmış, Özbekistan ise birkaç kez üyeliğini askıya almış olsa da 2012 yılı itibariyle nihai olarak örgüt üyeliğinden ayrılmıştır. KGA, 20 Nisan 1994'te ulusal onay süreçlerinin bitiminden sonra onaylanmış ve 1999 yılı itibariyle de yasal çerçeve ve organizasyon yapısı oluşturulmuştur.⁶

KGAÖ'nün kökleri 1992 yılına kadar uzansa da örgütün, Varşova Paktı modelinden esinlenerek eski Sovyet coğrafyasında Rusya'nın çıkarları için kurulduğunu söylemek mümkündür.⁷ 2002 yılının Mayıs ayında Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne dönüştürülmesinin kararı alınmıştır. Kuruluş tarihi dikkate alındığında örgütün anlaşmadan bir birlikteliğe dönüşmesinde doğrudan 11 Eylül saldırılarının da payı olduğunu söylemek mümkündür. Zira devam eden süreçte ABD'nin Afganistan'a yönelik işgali bölgesel bir tehdit oluşturmuş ve Rusya, her ne kadar o dönemde terörle mücadelede ABD'nin yanında yer alsada bu ülkenin bölgeye girmesi Moskova açısından büyük bir sorunu da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Rusya, en azından söz konusu örgüt ile ABD'nin bölgede güçlenmesine karşı bir politika takip etmenin uğraşı içerisine girmiştir. Örgütün yeni bir Varşova Paktı ya da Rusya'nın NATO'su şeklinde isimlendirilmesinin nedeni de burada yatmaktadır.⁸

Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın uluslararası örgüte evrilisinin bazı gerekçeleri de vardır. Bunlardan önde geleni, Rusya'nın dış politikasını ve devletlerarası sistemdeki konumunu yeniden şekillendiren 2000 yılındaki siyasi

⁵ "Collective Security Treaty of 15 May 1992", *Collective Security Treaty Organization*, 23 Nisan 2012, https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).

⁶ "The CSTO Structure", *Collective Security Treaty Organization*, https://en.odkb-csto.org/structure/index.php?sphrase_id=65727, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).

⁷ Adam Weinstein, "Russian Phoenix: The Collective Security Treaty Organization", *The White head Journal of Diplomacy and International Relations*, No 1, 2019, s. 167-168.

⁸ Abdullah Torun, "Bölgesel Hegemonyanın Bir Aracı Olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü", *OAKA*, Cilt: 9, Sayı: 19, 2015, s. 8-10.

iradenin değişikliğidir.⁹ Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte Rusya aktif bir politika izlemeye başlamış, 7 Ekim 2002 tarihinde Rusya öncülüğünde Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü, Kazakistan, Ermenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Beyaz Rusya'yla birlikte tesis edilmiştir. Özbekistan, Azerbaycan ve Gürcistan, Kolektif Güvenlik Antlaşması'nı imzalamış ancak KGAÖ'ne girmemişlerdir.¹⁰ Sözü edilen antlaşma sadece beş yıl geçerli olmuş ve Özbekistan, Azerbaycan ve Gürcistan antlaşmayı yenilemeyi düşünmemişler, KGAÖ'den çekilmişlerdir. Özbekistan, 2006 yılında iç güvenlik tehdidinden dolayı KGAÖ'ye katılma kararı almıştır. 2012 yılı itibari ile de ikinci kez tekrar üyeliğini askıya almıştır.¹¹ Özbekistan'ın bu değişken tutumunda, örgütü Sovyet sonrası Rusya'nın yeni emperyal aracı olarak görmesinin yanında ABD karşısında manevra sahası yaratma amacından kaynaklandığı da belirtilebilir.¹² Bununla birlikte örgüt açık bir şekilde üyelerinin prensip ve amaçlarına uyan herhangi bir ülkenin katılımına açık kapı bırakmaktadır.¹³

KGAÖ'nün çıkış noktası olan "ortak güvenlik" prensibine bağlı olarak oluşturulan anlaşmanın 4. maddesine göre,

*"Üye ülkelerden herhangi birine karşı yapılacak askeri saldırı durumunda, diğer üye ülkelerin hepsi, başta askeri olmak üzere söz konusu ülkeye gereken yardımı sağlayacaktır, ayrıca BM Misaki'nin 51. maddesine uygun olarak, kolektif savunma hakkının sağlanması için denetimlerinde bulunan araçlardan yararlanarak, destek vereceklerdir."*¹⁴

Örgütün görevlerini üç grupta açıklayabiliriz. Birinci grup; kendi meşru müdafaa hakkını kullanarak dıştan gelebilecek saldırganlık temelli hareketlere karşı koymaya yönelik tesis edilen bölgesel kuvvetlerdir. İkinci grup olan kolektif kuvvetlerin işlevini ise barış koruma misyonu oluşturmaktır. 2001'de terörizm çerçevesinde hareket eden ve radikal oluşumlarla mücadele etmek için tesis edilen "Orta Asya Kolektif İntikal Kuvvetleri" ise son grubu meydana getirmektedir.¹⁵ Dolayısıyla üçüncü grup, devlet dışı aktörlerle mücadele için kurulmuştur.

⁹ Anar Somoncuoğlu, "Rusya-Orta Asya İlişkilerinde Kolektif Güvenlik", 21. YY. Türkiye Enstitüsü, 5 Ocak 2011, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/rusya-orta-asya-iliskilerinde-kolektif-guvenlik>, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).

¹⁰ Hazel Çağan Elbir, "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün Yeni Genel Sekreteri ve Rusya'nın Ermenistan Üzerindeki Etkisi", AVİM, 28 Nisan 2017, <https://avim.org.tr/Yorum/KOLEKTIF-GUVENLIK-ANLASMASI-ORGUTU-NIN-YENI-GENEL-SEKRETERI-VE-RUSYA-NIN-ERMENIS-TAN-UZERINDEKI-ETKISI>, (Çevrimiçi 10 Ekim 2021).

¹¹ Çağla Gül Yesevi, "Orta Asya'da İşbirliği ve Bütünleşme: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Örneği", Küresel Eğilimler Serisi Çalışma Kağıdı, 2013, s. 2.

¹² Torun, a.g.e., s. 9.

¹³ E. F. Dovgan - A. A. Rozanov, Collective Security Treaty Organisation: (2002-2009)", Center for Foreign and Security Studies, 2010, s. 37.

¹⁴ Anatoly Chuntulov, "KGAÖ'nün Avrasya'da Güvenliğin İstikrarındaki Rolü", IV. Uluslararası Türk-Asya Kongresi: Asya'da Bölgesel Örgütler, Kurumsallaşma ve İş Birliği, Tasam Yayınları, İstanbul, s. 357-358.

¹⁵ Yulia Nikitina, "The Collective Security Treaty Organization Through the Looking Glass", Problems of Post-Communism, 59/3 2012, s. 41.

Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün bileşenleri arasında uluslararası güvenlik, barış ve düzenin sağlanması ve üyelerin egemenliklerini, toprak bütünlüklerinin korunması bulunmaktadır.¹⁶ Ayrıca KGAÖ için uluslararası problemlerin şiddete yönelmeden halledilmesi de oldukça önemlidir. Örgüt kapsamında sistem; imza sahiplerinin sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel durumları göz önüne getirilerek tesis edilmektedir. KGAÖ'nün temel hareket alanları uluslararası siyasi ve askeri iş birliğinin iyileştirilmesidir. Yine KGAÖ, terörizme, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi istikrarsızlığa neden olacak temel suçlara karşı teyakkuz halindedir. KGAÖ'nün savunma durumu düşünüldüğü takdirde doğrudan üye devletlerin askeri güçleri akıllara gelmektedir. Bu askeri güçlerin odak noktası ise bölgesel olarak Doğu Avrupa, Kafkasya ve Merkezi Asya'da güvenliği tesis etmek şeklinde ifade edilmektedir.¹⁷

KGAÖ'ne işlevselliği açısından baktığımızda ise kuruluşunu takip eden süreçten itibaren bölgedeki askeri çatışmalara yönelik çözümler sunan bir örgüt olmaktan ziyade Rusya'nın seçici olarak aktif hale getirdiği bir kurum olduğunu ortaya konulmuştur. Örneğin 2010 yılında Kırgızistan'ın güneyinde etnik gruplar arasında ortaya çıkan çatışmalarda Bişkek Hükümeti yardım talep etmesine rağmen KGAÖ, eylemsizlik stratejisi benimsemiştir. O dönem Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev, KGAÖ barışı koruma güçlerinin yalnızca dış müdahale gerçekleşmesi durumunda eyleme geçtiğini ifade etmiş, Kırgızistan'daki durumun, önceki hükümetin halkın ihtiyaçlarını karşılamadaki zayıflığı ve isteksizliği nedeniyle ortaya çıktığını kaydetmiştir. 2020 yılının Ekim ayında Kırgızistan'da meydana gelen olaylar sırasında KGAÖ yine olayları içişleri meselesi olarak değerlendirmiş ve krize müdahale etmemiştir.¹⁸ Daha da önemlisi örgütün muadili kabul edilebilecek NATO'nun üye devletlerarasındaki ihtilaflarda istikrarı sağlamasına karşılık KGAÖ'nün bu konuda etkisiz kaldığı görülmüştür. Kırgızistan'daki karışıklıklar KGAÖ'nü, yapısal reformlar düzeyinde karar almaya yöneltmiş ve KGAÖ bileşenleri, kuruluşun, iç tehlike ve tehditlere yönelik de hareket edilmesi gerektiği konusunda uzlaşma sağlamışlardır.¹⁹ Diğer taraftan Putin yönetimi ile örgütün yeniden canlandırılması, uluslararası bir statüye kavuşturulması ve bölgede özellikle ABD karşısında güçlendirilmesi amacıyla birtakım girişimler yapılmıştır. Üyelerin merkezlerinde yapılan toplantıların yanında Türkistan'da bulunan üstlerde silahlı kuvvetlerin her yönden canlandırılması işine girişilmiştir.²⁰ Nitekim

¹⁶ Nikolai Bordyuj, "The Collective Security Treaty Organization: A Brief Overview", <https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/10/Bordyuzha-en.pdf>, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).

¹⁷ Valeriy Semerikov, "KGAÖ'nün Kolektif Güvenlik Sistemi", *TASAM*, 2013, s. 2.

¹⁸ Wojciech Górecki, "Russia's Position on the Events in Kyrgyzstan", *Centre For Eastern Studies*, 2010.

¹⁹ Ege Demirel, "Rus Dış Politikasında Güvenlik Faktörü", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/28, 2019, s. 259.

²⁰ Saltanat Kydyralieva - Burulkan Abdibaitova, "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün Merkezi Asya'daki Etkinsizliği", *Bilge Strateji*, Cilt: 10, Sayı: 18, 2018, s. 96-99.; E. V. Klevanika, "Organizatsiya Dogovoro o Kollektivnoy Bezoposnosti v Kontekste Natsionalnih Interesov Stran-Uçastnits", *Vestnik Mejdunarodnih Organizatsii*, No 2, 2013, s. 112; "Organizatsii Dogovora o Kollektivnoy Bezopasnosti 10 Let: 2002-2012", s. 19, 20. <http://www.odkb.gov.ru/a/buklet.pdf>, 09.09. 2021.

tüm bu girişimlere karşın 2021 yılında Tacikistan ve Kırgızistan arasında yaşanan çatışmada KGAÖ seçici davranarak söylemin ötesinde bir faaliyette bulunmamıştır.

2020 yılında Yukarı Karabağ bölgesinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında vuku bulan çatışmalarda da Moskova Hükümeti, dönemin konjonktürü doğrultusunda savaşın uluslararası sınırı geçmediğini ve KGAÖ çerçevesindeki yükümlülüklerinin Karabağ'ı kapsamadığı için örgütün savunma potansiyelinin kullanılmayacağını dile getirmiştir.²¹ Bu doğrultuda örgütün, müttefiklerini yalnızca üçüncü ülkelerden veya aktörlerden gelen tehditlerden korumakla yükümlü beşinci maddesine atıfta bulunulmuştur. Bununla birlikte Rusya, çatışmaların ilerleyen safhalarında KGAÖ ile yükümlülüklerden değil, Ermenistan ile olan ikili ilişkilerinden ötürü çatışmalara müdahalede bulunmak durumunda kalmıştır.²² Böylece bu süreçte sadece KGAÖ'nün bölgesel çatışmaların çözümüne yönelik başarısızlıkları bir kez daha görülmekle kalmamış, Rusya'nın ulusal çıkarları doğrultusunda Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan gibi NATO'ya sempati duyma potansiyeline sahip ülke liderlerini nasıl cezalandırabileceği de ortaya çıkmıştır. Ayrıca 2021 yılında Kırgızistan ile Tacikistan arasındaki sınır anlaşmazlığı konusunda yaşanan çatışma bir kez daha göstermiştir ki; aynı askerî bloğun (KGAÖ) parçası olan devletlerarasındaki sınır sorunu yıllar geçmesine rağmen çözülememiştir.

Buna karşılık 2022 yılının ocak ayında Kazakistan'ın Janaozen şehrinde başlayan hükümet karşıtı gösterilere yönelik sert tedbirler alınırken Cumhurbaşkanı Tokayev KGAÖ'yü antlaşmanın dördüncü maddesi kapsamında görev davet etmiştir. Bunun üzerine, önceki çağrılardan farklı olarak KGAÖ kısa süre içerisinde Tokayev yönetimine cevap vererek 3.000'i Rus askerî olmak üzere 3.700 kişilik bir kuvvetle müdahalede bulunmuş ve gösterilerin bastırılmasında rol oynamıştır. Müdahale sonrasında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin KGAÖ'nün renkli devrimlere müsaade etmeyeceğini²³ belirterek Kırgızistan olaylarından farklı bir tavır ortaya koymuştur. Dolayısıyla KGAÖ'nün bu noktada Rusya'nın bölge politikalarıyla doğrudan paralellik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Post-Sovyet coğrafyasında Rusya için en önemli konu güvenlik meselesi olmuştur. Güneyden gelebilecek olası tehditlere karşı bir tampon bölge konumunda gördüğü Türkistan'ın güvenliğini doğrudan Rusya'nın güvenliği olarak görmektedir. Dolayısıyla da bu böl-

²¹ "Rusya: Dağlık Karabağ'ı Savunma Yükümlülüğümüz Yok", 07 Ekim 2020, <https://www.dw.com/tr/rusya-da%C4%9F1%C4%B1k-karaba%C4%9F%C4%B1-savunma-y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCl%C3%BCl%C4%9F%C3%BCm%C3%BCz-yok/a-55192117>, (Çevrimiçi 15 Ocak 2022).

²² Navruz Karimov, "Effectiveness of the CSTO in the Context of the Changing Regional Security System", *A Project of Institute for War and Peace Reporting*, 11 Ocak 2021, <https://cabar.asia/en/effectiveness-of-the-csto-in-the-context-of-the-changing-regional-security-system>, (Çevrimiçi 26 Ekim 2021).

²³ "KGAÖ Toplantısında Konuşan Putin: Renkli Devrimlere Müsaade Etmeyeceğiz", 10 Ocak 2022, <https://tr.sputniknews.com/20220110/kazakistana-baris-gucu-gonderen-kgao-ulkelerinin-olanustu-toplantisi-basladi-1052569274.html>, (Çevrimiçi 11 Ocak 2022).

genin her yönden istikrarı Rusya için önemlidir.²⁴ Esasen Rusya'nın izlediği politikalara baktığımızda ise eski Sovyet coğrafyasını kendi "doğal" etki alanı olarak görmekte ve güvenlik politikasını genellikle kendi sınırlarının ötesinden başlatmaktadır.²⁵

Rusya için KGAÖ'nün varlığı, uluslararası terörizm, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, organize suçlar, yasadışı göç ve diğer ulusal güvenliğe yönelik tehditlerle mücadelede Türkistan'daki ortak çabaları yürütme ve esnek hareket kabiliyeti kazandırmaktadır.²⁶ Rusya, NATO'nun Doğu Avrupa'da tesis etmeye çalıştığı füze kalkını savunma hattına karşı, KGAÖ üyesi Beyaz Rusya, Ermenistan ve Kazakistan ile ortak hava savunma sistemi kurarak kendi güvenliğini sınırlarının dışından başlatmak istemektedir. Ayrıca, Rusya için bölge ülkeleriyle güvenlik alanında iş birliğinin geliştirilmesi, bölge üzerindeki nüfuzunu artırması için temel davranış olarak kabul edilmektedir. Son yıllarda Türkistan'ın sınır komşusu olarak Afganistan'da yaşanan gelişmeler ve uluslararası terörizmle mücadele rolü Rusya'ya uygun koşullar sağlamaktadır. Bu durum, Rusya açısından tesirli ve ucuz araç olmayı sürdürmektedir.²⁷

KGAÖ'nün kuruluşu için ilk adımların atıldığı dönemde ve sonrasındaki süreçte Türk Cumhuriyetleri için istikrarlı bir dönemden bahsetmek zordur. SSCB'nin dağılması ve akabinde hızla değişen politik ortam, her şeye rağmen Rusya'nın bir şekilde eski Sovyet sınırlarına ulaşma veya kontrol altına alma isteğiyle çalkalanmıştır. Bölge ülkeleri göz önüne alındığında Tacikistan ve Kırgızistan, ekipman ve eğitim eksiklikleri nedeniyle güvenlik için Rusya'ya en bağımlı ülkelerken, Kazakistan ve Özbekistan daha güçlü savunma kuvvetlerine sahip olup, Türkmenistan, Rusya ile olan savunma politikaları ilişkilerini geçen yıllar içerisinde görece olarak sınırlama yoluna gitmiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki güç dengesi göz önüne alındığında ise Ermenistan'ın Moskova'nın yardımına ihtiyaç duyduğu aşikârdır.²⁸

Görüldüğü üzere KGAÖ içerisindeki güç asimetrisi nedeniyle Rusya'nın ana aktör olarak ortaya çıktığı ve KGAÖ'nün siyasi ve askerî politikalarını belirlenmesinde ağırlığını hissettirdiği bir düzlemde örgüte üye olan ülkelerin bazıları da bu realiteye uygun hareket etmek zorunda kalmaktadırlar. Zira bu ülkeler için KGAÖ'den bağımsız olarak Rusya, güvenliklerinin ve varlıklarının garantörü haline dönüşmüştür. Bölgede çıkan çatışmalarda Rusya'nın ulusal çıkarları ile çatışması durumunda örgütün eylemsizlik stratejisi ile karşı karşıya kalan ülkeler, bölgede Rusya'ya karşı politiklara başvurulduğunda ise 2008 yılında Rusya'nın Gürcistan'a olan müdahalesinden ve 2014 yılında

²⁴ Somoncuoğlu, *a.g.e.*, s. 29.

²⁵ Göktürk Tüysüzoğlu, "Rusya Dış Politikası'nın Etkin Silahı: Donmuş Çatışma Bölgeleri", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13, 2017, s. 186.

²⁶ Beimit Baimuratov, *Orta Asya'da Bir Güvenlik Örgütü Olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 78.

²⁷ *a.g.e.*

²⁸ Richar Weitz, "Assessing the Collective Security Treaty Organization: Capabilities and Vulnerabilities", *United States Army War College Press*, 2018.

Kırım'ın ilhakından ders çıkarmışlardır.²⁹ Benzer şekilde, renkli devrim hareketlerinde de devrimden ziyade devrimi kimin yaptığı KGAÖ açısından önem arz etmekte, aktöre göre seçici davranmaktadır.

3. Şanhay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)

Şanhay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ) kuruluşu, doğrudan “Şanhay Beşlisi” olarak tanımlanan organizasyon ile ilgilidir. 1996 yılında ortaya çıkan bu oluşum, başta Rusya ve Çin olmak üzere Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında, daha çok bölgesel güvenlik odaklı bir yapıya sahiptir.³⁰ Bununla birlikte ŞİÖ'nün ortaya çıkışı Rusya ve Çin arasındaki ihtilaflarla yakından ilgilidir. Moskova ve Pekin arasında ideolojik, stratejik ve jeopolitik rekabetin yanı sıra 1960'lerden itibaren başlayan sınır gerilimleri, ideolojik çatışmalar, anlaşmazlıklar 1980'lere gelindiğinde yerini bir miktar yumuşamaya bırakmıştır. Devam eden on yıllık süreç içerisinde iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişerek savunma ve ekonomi alanlarında büyük bir yakınlaşmaya olanak sağlamıştır. Böylece iki ülke arasındaki ihtilafları çözme girişimi ve ilişkileri geliştirme isteği ŞİÖ'yü ortaya çıkaran en temel faktör olmuştur.³¹

ŞİÖ'nün temelini oluşturan “Şanhay Beşlisi”, 1996 yılında Çin'de yaptıkları zirvede, “Sınırlarda Güvenliği Arttırıcı Önlemler Anlaşması”nı imzalamışlardır. Zirvede daha çok askerî ve sınır konuları gündeme alınırken, her yıl bu toplantının yapılması kararlaştırılmıştır. Böylece Şanhay Beşlisi kurulmuş olmaktadır.³² Sağlanan bu birliğin en önemli başarılarından birisi Çin'in Rusya ile var olan sınır anlaşmalarını çözmesi olmuştur. Bu sayede Çin, bir bakıma batı sınırını güvence altına almış olmaktadır. Aynı şekilde teşkilatın üzerinde durdukları güvenlik konuları üzerinden Çin, Doğu Türkistan'daki asimilasyon siyasetini kolaylaştırma gibi bir fırsata da sahip olmuştur.³³ Dikkat edilirse kuruluşun ilk toplantısında gündemde olan konular, aslında Çin ve Rusya'nın yeni yapılanmadaki öncelikli hedeflerini göstermektedir. Böylece daha sonrasında giderek gelişecek olan ekonomik ve diğer alanlardaki ilişkilerin öncelikle güvenli bir ortamda yapılması için aralarındaki ihtilafları çözmenin uğraşı içerisinde olmuşlardır. Diğer taraftan söz konusu teşkilatın kuruluş sebepleri arasında sadece Çin ve Rusya arasındaki ihtilafları çözme isteğinin yattığını söylemek eksik olacaktır. Bunun ötesinde ABD'nin oluşturduğu tehdit algısının Çin ve Rusya'yı birbirine yakınlaştırması da teşkilatın kuruluş sebeplerinden biridir. Özellikle ABD'nin NATO aracılığı ile genişlemesi ve yine ABD'nin Tayvan'daki insan hakları karşıtı uygulamaları yüzünden Çin'e olan

²⁹ Aidana Arynbeek, “Armenia-Russia Relations in the Framework of the Collective Security Treaty Organization”, *Akhmet Yassawi University Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*, 2016.

³⁰ Muammer Öztürk, “Şanhay İşbirliği Teşkilatı'nın Uluslararası İlişkiler Tasarımı”, *Avrasya Etütleri*, 2014, s. 252.

³¹ Eda Kuşçu Sönmez, “Çin'in Bölgesel Hegemonya Araçları Olarak Asya Pasifikte Uluslararası Örgütler”, *DAAD*, 2020, s. 40.

³² Rüştü Kaya, “Orta Asya “Bölgesel Güvenlik Kompleksi ve Şanhay İşbirliği Örgütü”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, Temmuz 2019, s. 65.

³³ Fırat Purtaş, “Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Bölgesel Entegrasyon Girişimleri”, *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası Dergisi*, 2008, s. 10-11.

baskısı iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Böylece ortak düşman karşısında iş birliği kendisini göstermiştir. Çin ile Rusya arasındaki bu yakınlaşmaya bölgenin yeni bağımsız devletlerinin ilgisi debir süre sonra artmaya başlamıştır. İşte bütün bu süreç sonucunda “Şanhay Beşlisi” ortaya çıkmıştır.³⁴ Yukarıda da ifade edildiği üzere kuruluşun öncelikli amacı, içerisinde barındırdığı ülkeler arasında sınır güvenliği ile ilgili askerî önlemler almaktır.

“Şanhay Beşlisi”nin kuruluşunu takip eden yıllar içerisinde 1997 Moskova, 1998 Almatı, 1999 Bişkek ve 2000 Duşanbe zirveleri gerçekleştirilmiş; 2001 yılında ise Şanhay’da düzenlenen zirveye Özbekistan’ın da katılımıyla “Şanhay İşbirliği Teşkilatı” resmî olarak kurulmuştur.³⁵ Teşkilatın amacı şöyle belirlenmiştir:

- “Üye ülkeler arasındaki karşılıklı güveni ve iyi komşuluk ilişkilerini güçlendirmek,
- Bölgesinde barışın, güvenliğin ve istikrarın teminine ve sürdürülmesine çabalamak ve buna ilave olarak da demokratik, adil ve akılcı siyasi ve ekonomik yeni bir uluslararası düzen için katkı sağlamak,
- 21. yüzyılın ortaya çıkardığı problemlere yönelik olarak ortaklaşa çözümler bulma arayışında olmak,
- Diğer devletler ve uluslararası teşkilatlarla olan ilişkileri sürdürmek ve geliştirmek,
- Uluslararası çatışmaları önlemek ve bunları barışçıl yollarla sonuca bağlamaktır.”³⁶

Daha da önemlisi, örgütün öncelikli mücadele alanlarını terörizm, aşırıçılık ve bölücülük olarak tanımlaması esasında gerek Rusya ve Çin’in gerekse de Türk devletlerinin güvenlik kaygılarını ortaya koymasından önemlidir.

İlk yıllardaki askerî ve güvenlik konularının yanında üye ülkeler arasında; ekonomik, politik, kültürel, teknoloji, ulaştırma, turizm, çevre koruma ve diğer pek çok alanda bir iş birliği ağının kurulmasına öncelik verilmiştir. Bütün bu süreç ise “Şanhay Ruhu” adı verilen ve üye devletlerin birbirine saygı ve tarafsızlık prensiplerini içeren felsefe ile gerçekleşmiştir.³⁷ Bu durum dünya devletlerinin dikkatinden kaçmazken, birliğin popülerliğini de oldukça artırmıştır. Diğer taraftan askerî ve güvenlik alanındaki konular da bir kenara bırakılmamış ya da bu alanda herhangi bir gerileme söz konusu olmamıştır. Aksine daha da ön plana çıkmıştır. Bu öne çıkışta özellikle ABD etkisi fazlaca görülmüştür. Dikkat edilirse 11 Eylül (2001) saldırıları sonrasında “Şanhay Beşlisi”, “Şanhay İşbirliği Örgütü”ne dönüşmüştür. ABD’nin Afganistan’ı so-

³⁴ Zehra Altundağ, “Geçmişten Günümüze Şanhay İşbirliği Örgütü”, *Avrasya Etütleri*, 2016, s. 104-105.

³⁵ *a.g.e.*, s. 106.

³⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s. 256.

³⁷ Kasımu Maimaitiaili, “Avrasya’da Bölgesel İstikrar ve İktisadi Kalkınmadaki Rolü Açısından Şanhay İşbirliği Örgütü”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Temmuz 2018, s. 45.

rumlu tutarak adeta Asya'nın merkezine girişi ve işgali, ŞİÖ üyelerini harekete geçirmiştir. 2002 yılından itibaren düzenli olarak Çin'in katıldığı askeri tatbikatlar düzenlenmiştir. Her ne kadar doğrudan ABD'ye karşı bir girişim söz konusu olmasa da ŞİÖ'nün ortaya koyduğu bir ABD karşıtlığı mevcuttur. Zira gerek Rusya gerekse Çin, ABD'nin liberal müdahalecilik politikalarının bölgedeki aşırıcılığı arttıran en büyük sebep olarak görmektedir. Dolayısıyla ABD'nin bölgedeki varlığı güç mücadelesinin yanında bölgesel istikrar açısından da hoş karşılanmamaktadır. Nitekim 2010'lara doğru Özbekistan ve Kırgızistan'da bulunan ABD üstleri de kapattırılmıştır.³⁸ Bütün bunlar düşünüldüğünde ŞİÖ, bölgesel güç olmasının yanı sıra ABD'ye karşı izlemiş olduğu politika ile küresel bir güç olduğunu da gözler önüne sererek, Asya'da ABD'nin istediği gibi dolaşabileceğinin imkânsız olduğunu da göstermiştir. Bu bir bakıma, Soğuk Savaş sonrasında ve Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan tek kutupluluğun, iki veya çok kutupluluğa dönüşebileceği ihtimalinin ortaya çıkması anlamına da gelebilir.³⁹ Diğer taraftan Çin'in ŞİÖ üzerinden bölgedeki faaliyetleri, kendisinin bir nevi hegemonya kurduğu şeklinde de yorumlanabilir. Fakat amaç ne olursa olsun yakalanmış bir başarı vardır ve bunda Çin'in büyük bir payı bulunmaktadır.

Şanhay İşbirliği Örgütü, bugün dünya üzerinde kendisini kabul ettirmiş bir teşkilat olarak varlığını devam ettirmektedir. Teşkilatın içerisinde Rusya, Çin, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve İran bulunmaktadır.⁴⁰ "Gözlemci Devlet" statüsünde; Afganistan, Hindistan, Pakistan ve Moğolistan gibi ülkeler yer alırken "Diyalog Ülkeleri" olarak da Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Kamboçya, Beyaz Rusya ve Sri Lanka bulunmaktadır.⁴¹ Adı geçen ülkelerin, en azından ŞİÖ üyesi ülkelerin nüfusları, yüz ölçümleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları, jeopolitik konumları, ekonomik ve askeri yapıları göz önüne alındığında ortaya çıkan tablonun şaşırtıcılığı daha iyi anlaşılacaktır. Teşkilatın kuruluş aşamasından itibaren diğer üye ülkeler ile Çin arasındaki dış ticaret verilerine bakıldığında devasa bir artışın olduğu görülmektedir. Bu durum sadece Çin açısından değil ŞİÖ içerisindeki diğer ülkelerin de birbirleri arasındaki ekonomik bağları güçlendirmesine ve geliştirmesine fırsat vermektedir.⁴² Bu anlamda Çin için ŞİÖ, Türkistan ticaretinde ve daha da önemlisi kalkınma için gerekli olan petrol gibi enerji tedarikinin maliyeti ve güvenliği konularında oldukça önemli bir yerde durmaktadır.⁴³ Ayrıca bir bütün olarak

³⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 67; Altundağ, *a.g.e.*, s. 108.

³⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁰ 16-17 Eylül'de Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenen ŞİÖ 21. Devlet Başkanları Zirvesi'nde İran ŞİÖ'ye tam üye olarak kabul edilmiştir.

⁴¹ Mahmut Yardımcıoğlu - Hüseyin Koçarlan, "Çok Kutuplu Dünyaya Doğru: Şanhay İşbirliği Örgütü", *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2012, s. 166; Eda Kuşçu Sönmez, *a.g.e.*, s. 40.

⁴² Yardımcıoğlu - Koçarlan, *a.g.e.*, s. 168.

⁴³ V. A. Matveyev, "Ekonomiçeskoye Sotrudniçestvo Stran-Çlenov ŞOS: Energetičeskii Aspekt, Şanhayskaya Oeganizatsiya Sotrudniçestva", *Ot Stanovleniya K Vsestoronnemu Razvitiyu*, Moskva, MGİMO Universitet, 2008, s. 104-106.

ele alındığında ŞİÖ'nün jeopolitik ve jeoekonomik avantajları, üyeleri için de stratejik avantajlar sağlamaktadır. Buna rağmen bölgesel dinamiklerden ve üyeler arası ilişkilerden kaynaklı olarak örgüt içerisinde özellikle Rusya ve Çin'in güç mücadeleleri konusunda birtakım problemlerin olabileceği yönünde de genel kabuller vardır. Bu nedenle bölgedeki diğer uluslararası örgütlerle iş birliğinin ön planda tutulması ŞİÖ için dikkate alınması gereken bir konu olarak öne çıkmaktadır. Yine zamanla gelişen ŞİÖ üyelerinin her birinin bağımsız bir devlet olması ve bu kuruluş dışında farklı ilişkilerinin olması da örgüt açısından önemli faktörler arasındadır.

ŞİÖ'nün kurumsal yapısının ve işleyişinin yanında makalemizin temel konusunu oluşturan ŞİÖ ile Türk Cumhuriyetleri'nin ilişkilerine bakmakta fayda vardır. Nitekim Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan, ŞİÖ'nün jeopolitik açıdan en önemli üyelerindedir. Bu ülkelerin ŞİÖ'den öncelikli beklentileri bölgedeki güvenlik ve istikrarın tesisi ile bölgesel bütünleşmenin sağlanmasıdır. Bölgesel güvenlik kapsamında terörizm, silah kaçakçılığı, köktendincilik ve uyuşturucu ticareti ile mücadele konularında iş birliği ŞİÖ bünyesindeki Türk Cumhuriyetleri'nin öncelikli beklentileridir. Bunun yanı sıra bölgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek, dış yatırımları artırmak gibi harici önem arz eden beklentiler ve hedefler de vardır. Ayrıca ŞİÖ üyesi ve aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi üyesi de olan Çin ve Rusya'nın stratejik müttefiki olma şansını değerlendirerek bu aktörlerin stratejik olanaklarından faydalanmak da Türk Cumhuriyetleri'nin amaçlarındandır.

Kazakistan, ŞİÖ ile öncelikli olarak ulusal sınır güvenliğini ve bölgesel istikrarın tesisini amaçlamıştır. Ayrıca Kazakistan, ekonomik ve kültürel iş birliğinin de artırılması gerektiği kanaatiyle bölgedeki ŞİÖ girişimini kıymetli bulmuştur. Zira 18 milyon kadar nüfusu olan Kazakistan'ın bölgedeki diğer ülkelerde yaşayan etnik Kazakların olması nedeniyle kültürel iş birliğini önemsendiği bilinmektedir.⁴⁴

Özbekistan, Kazakistan'da olduğu gibi ŞİÖ ile öncelikli olarak ulusal sınır güvenliğini ve bölgesel istikrarın tesisini hedeflemiştir. Nitekim Afganistan ve Tacikistan'daki aşırıçılık, etnik milliyetçilik, köktendincilik, silah kaçakçılığı ve uyuşturucu ticareti gibi sorunlar, bölgesel istikrarı tehdit eden birincil faktörlerdir. Bu gibi sorunlara en fazla maruz kalan ülke olması nedeniyle Özbekistan, ŞİÖ kapsamında güvenlik endişesini bertaraf etmeyi ve istikrarı sağlamayı arzu eden bir ülkedir. Ayrıca Özbekistan, ŞİÖ'yü ekonomik iş birliğini artırma ve ticari ilişkileri geliştirme amacına uygun bir platform olarak görmektedir. Nitekim Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, 13-14 Haziran 2019'da Bişkek'te organize edilen Başkanlar Konseyi 19. Zirvesi'nde, ŞİÖ kapsamında, ulaşım ağının geliştirilmesini hedefleyen anlaşmalar oluşturulmasını, tarımsal inovasyona önem verilmesini ve en önemlisi düzenli olarak ŞİÖ üyesi ülkelerin ekonomik iş birliği zirvesi yapmasını istediklerini duyurmuştur. Bu nedenle Mirziyoyev liderliğindeki Özbekistan'ın ŞİÖ bünyesinde, özellikle ekonomik iş birliği temelinde daha istekli olduğu anlaşıl-

⁴⁴ Altundağ, a.g.e., s. 117.

maktadır.⁴⁵ Ayrıca ŞİÖ bünyesindeki Türk Cumhuriyetleri arasında nüfusu en fazla olan Özbekistan'ın kültürel iş birliğine de önem verdiği ve bu kapsamda, diğer Türkistan ülkelerinde ciddi bir Özbek nüfusu olması nedeniyle, diğer ŞİÖ üyesi ülkelerle "Özbek" jeopolitiği çerçevesinde kültürel iş birliğini artırmayı amaçladığı görülmektedir. Özbekistan'ın ŞİÖ'ye üyeliği, Rusya ve Çin'in de yer aldığı örgütün en büyük gündeminin sınır anlaşmazlıkları olduğu görüntüsünü ortadan kaldırmıştır.⁴⁶

Kazakistan ve Özbekistan'da olduğu gibi Kırgızistan'ın da ŞİÖ ile ulusal sınır güvenliğini ve bölgesel istikrarın tesisini öncelediği bilinmektedir. Zira Kırgızistan özellikle tartışmalı sınırlarıyla, komşuluk ilişkilerini sınır sorunları üzerine şekillendiren bir ülke olmuştur. ŞİÖ, Kırgızistan için sınır sorunlarını sonlandırma ve komşu ülkelerle ilişkilerini geliştirmesi için bir fırsat olmuştur. Kırgızistan bölgede, ikili antlaşmalarla kendisini güvenlik çemberine almak istemiş; bu kapsamda 1996'da, Çin ile imzaladığı "Kırgız-Çin Devlet Sınırları Hakkında Antlaşma" ile ŞİÖ'yü bir fırsat olarak gördüğünü göstermiştir. Ancak buna rağmen ŞİÖ, Kırgızistan'ın beklentilerini tam olarak karşılayamamıştır. Nitekim Kırgızistan'daki "Lale Devrimi" döneminde Rusya ve Çin sessiz kalmıştır. Söz konusu dönemde ŞİÖ'nün, ABD ve AGİT kadar etkin olmaması tartışma konusu olmuştur. Çin ile olan sınır sorununun yanı sıra Özbekistan ile yaşanan Fergana Vadisi sorununun da aşılması ŞİÖ'nün etkisini gösteren örneklerdendir.⁴⁷

4. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)

Sovyetler Birliği'nin 1991'de parçalanmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan beş bağımsız Türk Devleti'nin ilan edilmesi ile birlikte aksiyoner bir hareketlenme içerisine girilmiş, Türk Dünyası'nda birlik fikri yeniden canlanmıştır.⁴⁸ Sovyet ardılı ülkelerin siyasi, ekonomik ve askeri yönden yetersizlikleri, onları bölgeselleşme ve iş birliği arzuları içerisinde yeni yollara, ittifaklar içerisine yönlendirmiştir. Nitekim Rusya başta olmak üzere bölgesel anlamda etkinlik kurmak isteyen birçok devlet bütün tehdit unsurlarına rağmen fırsatları değerlendirme mücadelesine girmişlerdir. Türkiye ise yeni oluşan uluslararası sisteme kayıtsız kalmayarak dil, tarih ve kültürel ortaklıklarının bulunduğu bu ülkelere yönelik birçok alanda iş birliğine büyük önem vermiştir.

Türkiye bölgesel iş birliğini geliştirmek için bağımsızlığına kavuşan ülkeler ile arasında "Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi"⁴⁹ düzenlemiştir. Bu zirveler ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki bağların kuvvetlendirilmesi, iş birliğinin ve eşgüdümün artırılması, entegrasyonun güçlü temellerinin atılması amaçlan-

⁴⁵ "Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'den Şanghay İşbirliği Örgütü'ne 6 Öneri", *Kırım Haber Ajansı*, 14 Haziran 2019, <https://qha.com.tr/haberler/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-den-sangay-ibirligi-orgutu-ne-6-oneri/43882/>, (Çevrimiçi 11 Eylül 2021).

⁴⁶ Altundağ, a.g.e., s. 118.

⁴⁷ a.g.e., s. 117.

⁴⁸ Cemil Doğan İpek, *Frankofoni ile Türk Konseyi'nin Mukayesesi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2019, s. 172.

⁴⁹ "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" olarak da adlandırılmaktadır.

mıştır. Nitekim bu zirveler TDT'nin kurumsallaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu sürecin etkin koordine edilebilmesi için de Türk İşbirliği ve Koordinasyonu Ajansı (TİKA), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi gibi birçok kurumsal yapılar oluşturulmuş, kurumsal iş birliği alanları önem kazanmıştır.

4.1. Türk Devletleri Zirveler Süreci

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve aralarında yeni bir ilişki sisteminin kurulması ihtiyacını ortaya çıkaran beş bağımsız Türk Devleti'nin uluslararası arenada kendini göstermek ve yeni uluslararası sisteme uyum sağlamak amacıyla Türkiye öncülüğünde Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri süreci bir forum olarak başlamıştır. 70 yıllık sosyalist politikaların etkisiyle her alanda öz varlığından uzaklaşarak sosyalist yapının ideolojik hamleleri ile şekillendirilen cumhuriyetler için ikili ve çok taraflı ilişkiler gerçekleştirerek bir entegrasyon sürecini başlatmaları neredeyse imkânsızdı. Bu sorunları aşmak ve farklı sektörlerdeki iş birliği imkânlarını geliştirmek için Türkiye; ulaşım, ticaret, eğitim, kültür, ekonomi ve dış politika sahalarındaki bağları geliştirme girişimlerine önem vermiştir. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile yaptığı antlaşmalarla önceliği yeni cumhuriyetlerin tam bağımsızlıklarını kazanmalarına, ekonomik ve ticari alanlarında özgür politikalar izlemelerine, tarihi kimlik ve benliklerine ulaşmalarına dayanan bir siyasete yönelmiştir.⁵⁰ Bu kapsamda Türk Cumhuriyetleri arasında 1992'de başlayan ve TDT'nin tesis edildiği 2009'a kadarki zaman dilimi içerisinde, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Devlet Başkanları arasında ikili ve çok taraflı ilişkileri güçlendirecek "Zirveler Süreci" olarak isimlendirilen 10 zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir.⁵¹

Nitekim geride bırakılan zirvelerde, devletlerin genel itibariyle dönemsel koşulları da göz önünde bulundurarak aldığı kararlar dikkat çekmektedir. Bu kararların akabinde tüm zirvelerde ortak olarak egemenliklere karşılıklı saygı gösterme, içişlerine karışmama gibi kararlar alınmış ve gümrük, serbest ticaret, telekomünikasyon, ulaşım, doğal kaynaklar, enerji gibi çok sayıda alanda iş birliğine yönelik temaslar gerçekleştirilmiştir. Büyük bir heyecanla başlayan zirveler süreci 2001 yılına geldiğinde ilk günkü heyecanından ve iş birliği politikalarından uzaklaşan bir sürece dönüşmüştür. Bunun en önemli nedenlerinden birisi geride bırakılan zirvelerde alınan kararların somutlaştırılmaması olarak yorumlanmaktadır.

26-27 Nisan 2001 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleşen 7. Zirve'de Özbekistan, meclis başkanı düzeyinde zirveye katılım göstermiş, entegrasyon ve iş birliği süreçlerine karşı mesafe koyduğu gözlemlenmiştir. Akabinde gerçekleştirilecek zirvenin Aşkabat'ta yapılması kararlaştırılmasına rağmen aradan geçen beş yılın ardından 8. Zirve İstanbul'da düzenlenmiş, Özbekistan zirvede

⁵⁰ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", *ANKASAM, Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1/3, 2017, s. 165.

⁵¹ Detaylı bilgi için bkz: Türk Konseyi, *Zirveler*, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, (Çevrimiçi, 12 Ekim 2021).

yer almazken, Türkmenistan büyükelçi düzeyinde katılım sağlamıştır.⁵² Diğer zirvelerin aksine beş yıl gibi uzun bir sürenin ardından 8. Zirve'nin yapılması farklı yorumları da beraberinde getirmiştir. Özbekistan'ın zirveye katılmaması boyutu içerisinde birçok farklı olayı barındırmaktadır. Ön plana çıkan görüş ise Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde kopukluk, durağanlık yaşanması⁵³ ve Özbekistan'ın komşularıyla yaşadığı sorunlardır. Ayrıca zirvelerin kesintiye uğramasının Türkiye'nin o süreçteki iç istikrarsızlığı ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krize bağlayanların yanı sıra Rusya'nın yakın çevre⁵⁴ doktrininin de bölgeye yönelik baskıcı politikasının etkisi olarak da ifade edilmiştir.

2008 yılında Türk dili konuşan ülkeler kurumsal bir çerçevenin kurulması için ortak çalışmalar başlatmıştır. Üç yıl aranın ardından Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde 2009'da Nahçıvan'da organize edilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 9. Zirvesi'nde o güne kadar gelinen süreci kurumsallaştırmak adına; Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kuruluşuna dair "*Nahçıvan Anlaşması*" imzalanmış ve anlaşma 17 Kasım 2010'da resmî olarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁵ Böylelikle TDT, Nahçıvan Anlaşması'na göre Türk Dili konuşan ülkeler arasındaki iş birliğinin sağlanmasına yönelik Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın gerekliliklerinin yanı sıra uluslararası hukukun normlarını kabul eden çatı bir kuruluşa dönüşmüştür. Nitekim bu örgütün resmî olarak kurulması, Türk Dünyası'nın bütünleşme sürecini ve üye ülkeler arasındaki iş birliği imkânlarını daha canlı ve etkili bir hale getirmiştir.

4.2. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kuruluşu ve İşleyişi

Türk Dünyası'nda iş birliğine ilişkin ortak siyasi iradenin bir tezahürü olan TDT, "*Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi*" sonucunda uluslararası bir örgüt olarak 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile kurulmuştur. Bu durum TDT'nin kurucu belgesini teşkil eden Nahçıvan Anlaşması'nda⁵⁶ da Zirveler Süreci ruhundan hareket edildiği ifadesiyle vurgulanmıştır. TDT'nin kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir. Türkmenistan "*da-*

⁵² Türk Konseyi, *Zirveler*, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).

⁵³ 12-13 Mayıs 2005 tarihlerinde Andican'da yaşanan olaylardan sonra BM'nin Özbekistan'a yönelik kabul ettiği eleştiri raporuna Türkiye'nin destek vermesi kopukluğun sebepleri arasında sayılabilir.

⁵⁴ 2000 yılında Vladimir Putin'in cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte RF'nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik Rusya dışında yaşayan Rusların ve haklarının korunması temel amaç olarak belirtilen politikasıdır. 10 Ocak 2000 tarihinde Ulusal Güvenlik Konsepti'ni, 21 Nisan 2000 tarihinde Askeri Doktrini kabul etmiştir. Kabul edilen doktrin ve konsept Putin'in 2008 yılına kadar bölgeye yönelik izleyeceği siyasetin yol haritasını oluşturmuştur ve dış politikadaki temel önceliğin Orta Asya'yı da içine alan yakın çevre bölgesi olduğunu duyurmuştur. Detaylı bilgi için bkz: Oktay Fırat Tanrısever, "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: 'Yakın Çevre' Doktrini'nin İfası", der. Mustafa Aydın, *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005, s. 43-68.

⁵⁵ Türk Konseyi, *Zirveler*, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz: "Nahçıvan Anlaşması", 3 Ekim 2019, https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Ev_Sahibi_Ulke_Anlasmasi1_20140417_194044.pdf, (Çevrimiçi 4 Ekim 2021).

imî tarafsız devlet” statüsü gerekçesi ile üye olmamıştır. Özbekistan ise 2019 yılında üye olmuştur. Eylül 2010’da İstanbul’da düzenlenen 10. Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ile örgüt teşekkül edilmiş ve sekretaryası İstanbul’da tesis edilerek çalışmalarına odaklanmıştır.⁵⁷ TDT’nin teşkilat şeması ise Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi, Aksakallar Konseyi ve Sekretarya olarak belirlenmiştir.

TDT’nin öncelikli hedefi, Türk dili konuşan ülkeler arasında dostane ilişkiler kurarak ortak tarih, kültür, kimlik birlikteliklerinin devam ettirilebilmesini sağlamaktır. Buradan hareketle de Türk dünyasında karşılıklı güven ortamını oluşturmak, örgüt içerisinde siyasi dayanışmayı güçlendirmek, ekonomik, askerî, sağlık ve teknik gibi alanlarda iş birliği imkânlarına ivme kazandırmaktır. Ayrıca Türk Dünyası’nın tarihi ve kültürel birikimlerini korumak ve yeni kültürel yapılaşmanın desteklenmesi de amaçlanmaktadır.

TDT’nin ilk toplantısı, 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı’da “*Ekonomik İşbirliği*” konusuyla gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı kurumsal anlamda Türk Konseyi/Türk Devletleri Teşkilatı adı ile gerçekleştirilen ilk zirvedir. Zirvede TDT’nin kurumsallaşmasına yönelik anlaşma ve tüzükler üzerinde durulmuş ve bunlara son hali verilmiştir. Zirvenin diğer bir önemli yanı ise belirli bir tematik başlık altında toplanan ilk zirve olmasıdır. Zirvede üye ülkelerin aralarında mal, sermaye, hizmet ve teknoloji gibi alanlarda serbest dolaşıma imkân sağlamanın üzerinde durulmuş, bunun ekonomik iş birliğinin temel amacı olduğu ifade edilmiştir.

TDT İkinci Zirvesi “*Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği*” başlığı altında 22-23 Ağustos 2012’de Bişkek’te toplanmıştır. Burada alınan kararlar doğrultusunda Astana’da Türk Akademisi, Bakü’de ise Türk Kültür ve Mirası Vakfı’nın kurulması kararlaştırılmıştır. Bir sonraki toplantı yani Üçüncü Zirve, “*Ulaştırma Alanında İşbirliği*” temasıyla 15-16 Ağustos 2013 tarihinde Azerbaycan’ın Gebele kentinde düzenlenmiştir. Zirvenin sonucunda “*Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanlıkları Arasında İşbirliği Protokolü*” kabul edilmiştir. Dördüncü Zirve toplantısı “*Turizm*” temasıyla, 4-5 Haziran 2014’te, Bodrum’da gerçekleşmiştir. Zirveye Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov da katılmıştır. Zirve sonucunda “*Turizm Ortak İşbirliği Protokolü*” ile İpek Yolu üzerindeki Türk Devletleri’nin turizm destinasyonlarından oluşan “*Türk Konseyi-Modern İpek Yolu*” tur paketi oluşturulması girişimine ve “*Bölgesel Diaspora Merkezlerinin*” kurulması konularına Zirve Bildirisi’nde yer verilmiştir. Beşinci Zirve toplantısı 11 Eylül 2015 tarihinde “*Medya ve Enformasyon Teknolojileri*” temasıyla Astana’da yapılmıştır. Zirvede Türk Akademisi ile Türk Kültür ve Miras Vakfı çerçevesinde yapılacak anlaşmalar ile Türk Sporları ve Göçebe Kültür Merkezi’nin kurucu ve tamamlayıcı anlaşmaları imzalanmıştır. TDT Altıncı Zirve Toplantısı 3 Eylül 2018’de Kırgızistan’ın Çolpon-Ata şehrinde “*Gençlik ve Ulusal Sporlar*” temasıyla gerçekleştirilmiştir. Zirveye Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Öz-

⁵⁷ “Türk Konseyi (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi)”, *Dışişleri Bakanlığı*, <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseji.tr.mfa>, (Çevrimiçi 17 Eylül 2021).

zbekistan cumhurbaşkanlarının yanı sıra Macaristan Başbakanı Viktor Orban ev sahibi ülkenin konuğu olarak katılmıştır. Zirve sonunda Çolpon-Ata Deklarasyonu imzalanmış, Macaristan'a TDT'ye gözlemci statüsü verme kararı onaylanmıştır.

15 Ekim 2019'da Bakü'de "KOBİ'lerin Desteklenmesi" temasıyla yedinci Zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir. Üye devletler arasında "Ortak Yatırım Fonu"nun kurulması sürecinin hızlandırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Özbekistan, TDT'ye tam üye sıfatıyla katılmıştır. TDT 10 Nisan 2020 tarihinde "Covid-19 Salgınıyla Mücadelede İşbirliği ve Dayanışma" konulu olağanüstü video konferans zirvesi düzenlenmiştir. Zirveye katılan Devlet Başkanları, KOVİD-19 konusunda TDT üyeleri arasında yardımlaşma seviyesini daha da ileriye taşıyacak sağlam temeller üzerinde, salgınla mücadelede ve sonuçlarını ortadan kaldırmada TDT içerisinde iş birliğini artırma ve uygulamadaki kararlılıklarını vurgulamışlardır. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus da konferansa katılarak Koronavirüs salgınıyla mücadelede çok taraflı iş birliğini artırmanın yolları üzerinde görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu bağlamda salgınla mücadelede dayanışma ve ülkeler arasında koordinasyonu sağlamak hedeflenmiştir.⁵⁸

TDT ve ona bağlı alt kuruluşlar,⁵⁹ doksanlı yılların ikinci yarısında ortaya çıkan hayal kırıklığına rağmen, ilk dönemde atılan adımların ve 2000'li yılların ikinci yarısında gösterilen çabaların karşılıksız kalmadığının ve Türk Dünyası'nda iş birliği çalışmalarının kalıcı bir kurumsallaşma evresine geçtiğinin göstergeleridir. Hemen hepsi ilk temaslardan itibaren dile getirilmeye başlayan ancak doksanlı yıllarda siyasi nedenler ve kapasite eksikliği sebebiyle hayata geçirilemeyen bu projeler, Türkiye'nin 2000'li yıllar itibariyle artan nüfuzu ve gücü ile orantılı olarak etkili siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel ilişkiler ağı kurmayı başararak hayata geçirilmeye başlamıştır.⁶⁰

Nitekim TDT ile ilgili süreçteki gelişmelere baktığımızda kuruluş ve kurumsallaşma sürecinde TDT'nin kurumsal yapısından kaynaklanan problemler ve bölgesel önceliklerinden ötürü arzu edilen seviyeye ulaşılamamış olsa da önemli bir yol alındığını ifade etmeliyiz. Özellikle Türkiye ve Kazakistan'ın bu süreçte göstermiş olduğu çaba ile üye ülkeler arasında siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda önemli iş birliği imkânları sağlamıştır. Azerbaycan'ın da geçen süreçte üstlendiği önemli roller ile giderek artan etkinliği, Özbekistan'ın TDT'ye katılması yanında Türkmenistan ve Macaristan gibi iki önemli ülkenin de gözlemci konumunda TDT'nin içerisinde yer alması Türk Dünyası'nın birlikteliği ve bütünleşmesi yolunda önemli bir dönüm noktası olmuştur.

⁵⁸ "Türk Konseyi (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi)", *Dışişleri Bakanlığı*, <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, (Çevrimiçi 17 Aralık 2021).

⁵⁹ Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilişkili kurumları: Türksoy, Türkpa, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı'dır. Detaylı bilgi için bkz: <https://www.turkkon.org/tr/iliskili-kurumlar>, 17 Aralık 2021.

⁶⁰ Mustafa Aydın, "Giriş", *30 Yılında Türk Cumhuriyetleri Bölgesel Politika*, der. Fırat Yıldız, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2021, s. 11.

Özbekistan'ın TDT'ye üyeliği, Türk soylu halklar arasında giderek ivme kazanan iş birliği imkânlarına yeni boyutlar ekleyecektir. Özbekistan ekonomik potansiyeli, stratejik konumu, askerî gücü ve köklü medeniyeti ile bölgesinin ve Türk Dünyası'nın en önemli ülkelerinden birisi konumundadır. Stratejik konumu, yüzyıllar boyunca büyük İpek Yolu güzergâhında bulunması ve önemli şehirlere sahip olması nedenleriyle Türk-İslam tarihinin ekonomi ve kültür merkezlerinden biri olmuştur.⁶¹ Ayrıca 35 milyona yaklaşan nüfusu ile de bölgenin genç ve hızla artan nüfusa sahip ülkesi konumundadır. Özbekistan'ın TDT'ye üyeliği, Türk Dünyası'nın Büyük Avrasya içerisindeki yerinin sağlamlaşmasını, Kuşak-Yol İnisiyatifi ve bölgesel güvenliğe dair faaliyetleri yönünden stratejik değerinin artmasını beraberinde getirmiştir.⁶² Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ardından cumhurbaşkanlığı görevine seçilen Şevket Mirziyoyev yaptığı reformist hareketlerle ve Özbekistan'ın bölgede aktif ve dengeli politikalar izlemesiyle dikkat çekmiştir. Nitekim geride bıraktığı 5 yıllık cumhurbaşkanlığı süreci içerisinde de politikaları ile bölgedeki merkezi konumunu sağlamlaştırmıştır. Özbekistan'ın TDT'ye üyeliği hem TDT'nin değeri ve bütünleştirici yönünü ortaya koyacak hem de diğer ülkelerin etkileşiminde çarpan etkisi meydana getirecektir.⁶³

Özbekistan'ın sanayi ve tarım alanlarındaki gelişmişliği ve nüfus gücü sayesinde TDT üyeleri ile iş birliği imkân ve fırsatları doğmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde bölgenin güvenliği açısından da Özbekistan istikrarın ve güvenliğin kilit noktasını oluşturmaktadır. Bölgesel güvenliğin sağlanması da bölge ülkelerinin ve bölge dışı aktörlerin iş birliği ile gösterecekleri yeni stratejilere bağlıdır. Bu bağlamda da TDT'nin etkin girişimleri, çalışmaları ve üye ülkelerinin çözüm odaklı refleksleri ile önemli bir yol katedileceği aşikârdır.

	Nüfus (Milyon)	Yüzölçümü (km ²)	GSYH (Milyar \$)	Askeri Harcamalar (GSYH'nin %'si)
Azerbaycan	10.110.116	86.600	42.607	5.39
Kazakistan	18.754.440	2.725	169.835	1.05
Kırgızistan	6.591.600	199.900	7.735	1.79
Özbekistan	34.232.050	448.978	57.707	3,5
Türkiye	84.339.067	783.562	720.101	2.77
Toplam	154.027.273	1.521.765	997.985	14,5

Kaynak: World Bank ve SIPRI verileri temel alınarak hazırlanmıştır.⁶⁴

⁶¹ Bağhdad Amreyev, "Türk Konseyi Genel Sekreterinin Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Konseyine Üyeliğine İlişkin Açıklaması", https://www.turkkon.org.tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-ozbekistan-cumhuriyetinin-turk-konseyine-uyeligine-iliskin-aciklamasi_1880, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).

⁶² Fırat Purtaş, "İslam Kerimov Sonrası Özbekistan-Türkiye İlişkilerinin Kültürel Boyutu", *Zamanın Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bahariye Sanat Atölyeleri, İstanbul 2019, s. 120.

⁶³ Kürşad Zorlu, "Türk Konseyi Tarihi Bir Dönüm Noktasında", 16 Eylül 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-tarihi-bir-donum-noktasinda/1585009>, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).

⁶⁴ "The World Bank", <https://www.worldbank.org/en/home>, 27 Ekim 2021, "Stockholm International Peace Research Institute", <https://sipri.org/>, (Çevrimiçi 27 Ekim 2021).

TDT üyesi ülkelerin toplu halde incelenmesi durumunda, TDT'nin potansiyeli daha iyi anlaşılacaktır. Zira Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin toplam nüfusunun yaklaşık 155 milyon, toplam yüzölçümünün 1 milyon 521 km², milli hasıllarının toplamının 997,9 milyar dolar olduğu dikkate alındığında ciddi bir jeopolitik ve jeoekonomik güç oluşturduğu görülecektir. Bu kapasitede olan bir uluslararası örgütün toplam askeri harcamasının da aslında azımsanmayacak ölçüde olması bazı jeopolitik gerçeklikleri de beraberinde getirmektedir. Söz konusu ülkelerin bölge güvenliği ile yakından ilgilenmesi, bölgeyi ilgilendiren askeri konulara da dâhil olması gereğini ortaya çıkarmaktadır. TDT, üye ülkelerin askeri kapasitelerini ve ilişkilerini geliştirmesi, aynı zamanda bölgesel sorunlara ve ilişki ağlarına dâhil olmaları için itici kuvvet oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra münferiden yapılan askeri harcamalar, ülkelerin kendi askeri eğilimlerini gösteren veriler olsa da esasen buradan TDT'nin askeri kapasitesi ve yükümlülükleri hakkında da çıkarımlar yapılabilecektir. Bu nedenle tablodaki askeri harcama verileri, TDT'nin menfaat ve güvenliği esas alan askeri eğilimlerinin olduğunu gösteren yerinde ve makul verilerdir.

Her geçen gün güçlenerek önemli adımlara imza atan TDT hem uluslararası arenada hem de bölgesel düzeyde üyeleri arasında yürüttüğü iş birliği süreçleri ile ivme kazanarak yoluna devam etmektedir. Örneğin Kovid-19 salgınına karşın küresel iş birliğine ihtiyaç hâsıl olmuştur. İhtiyaca binaen Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in teşebbüsleri ile "*Kovid-19 Salgınıyla Mücadelede İş Birliği ve Dayanışma*" başlıklı zirvede ortak çözüm üretmek amacıyla 10 Nisan 2020 tarihinde video konferans üzerinden bir araya gelmiştir. Bu girişimi ile TDT, devlet başkanları seviyesinde zirve yapan ilk uluslararası kuruluş olarak öne çıkmıştır. TDT'nin tarihinde de ilk defa olağanüstü bir zirve toplantısı olarak yerini almıştır. Toplantı neticesinde müşterek hareket etme ortamı sağlanmış, üye ülkeler arasında bilgi ve tecrübe paylaşımı sağlanmıştır. İş birliği ve yardımlaşma seviyesini yükseltmek için de kalıcı ortak veri tabanlarının ve epidemiyolojik izleme sistemlerinin kurulması için yazılım geliştirilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Nitekim TDT'ye yöneltilen "*yumuşak konulara fazlaca takılıp kalınması*" ve birliğin "*herhangi bir ciddi konuda müşterek siyasi irade ortaya koyamaması*" ithamları da çürütülmüştür.

Sağlık alanında yapılan iş birliği girişimleri askeri alana da taşınmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından yaklaşık 30 yıldır işgal altına olan topraklarında yaşanan silahlı çatışmalara yönelik TDT üyeleri; Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünü ön planda tutarak meselenin hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması gerektiğinin altını çizmiştir. Özellikle Türkiye Azerbaycan'a bu konuda büyük destek vermiştir. 16 Ağustos 2010'da, Bakü'de imzalanan "*Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması*"⁶⁵ ile Tür-

⁶⁵ *Resmî Gazete*, "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması", <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30.htm>, (Çevrimiçi 25 Eylül 2021).

kiye'nin savunma sanayisindeki gelişmeleri ve güçlü müzakereci yönü ile hem sahada hem de masada Azerbaycan'ın yanında olmuştur. Azerbaycan'ın Ermenistan karşısında kazandığı zafere önemli katkılar sunan Türk SİHA'ları Ermenistan ordusuna büyük kayıplar verdirmiş, sahada Azerbaycan Ordusu'nun ilerleyişini sağlamıştır.

Türkiye'nin çok yönlü askerî ve teknik potansiyeli sahada Azerbaycan'ın en büyük destekçisi olmuştur. Bu örnek göstermektedir ki; Türkiye'nin askerî ve diplomatik alandaki hâkimiyeti TDT'nin kurumsallaşması üye ülkelerinin gelecek perspektifleri açısından önemli bir etken olacaktır. Bu durum da TDT'nin iş birliğinin derinleşmesi ve bütünleşmesine zemin hazırlayacaktır.

TDT üye ülkeleri kritik bölgesel ve küresel meselelerde ortak tutum sergileme ve yaklaşım ifade etme açısından her geçen gün daha aktif ve istekli bir hâle gelmişlerdir. Örneğin, TDT, Suriye'nin kuzey kesimlerinde Türkiye'nin yürüttüğü meşru bir askerî operasyon olan Barış Pınarı Harekatı'nı desteklemiştir.⁶⁶ Kıbrıs'ta barışçıl, siyasi eşitlik temeline dayanan, güvenli ve müreffeh bir geleceğe yönelik Kıbrıs Türk halkının arzularını paylaştığını bildirmiştir.⁶⁷ Kırım konusunda ise TDT kayıtsız kalmamış, tarafları, diyalog ve uzlaşmayı teşvik etmeye çağırarak Kırım Tatar Türklerini Türk Dünyası'nın ayrılmaz bir parçası olarak ifade etmiştir.⁶⁸

Ayrıca TDT Yukarı Karabağ meselesinin Azerbaycan'ın bölünmez bütünlüğü ve uluslararası olarak tanınan sınırlarının dokunulmazlığı temelinde çözümlenmesi gerekliliğini kurumsallaşmasından itibaren net bir şekilde savunmaktaydı. Nitekim bu tutumu neticesinde Güney Kafkasya'da 30 yıldır dondurulmuş olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan çatışma, TDT'nin askerî ve siyasi iş birliği yapısı altında, Türkiye öncülüğünde dondurulmuş sorun olmaktan çıkıp çözüme yaklaştırılmıştır. TDT'nin bu tutumu Güney Kafkasya'da kalıcı barışın tesisi için önemli bir adım olmuştur. Bu durum, TDT için yeni fırsatlar doğuracak, bölgesel açıdan konumunu güçlendirecektir. Aynı zamanda göstermektedir ki; 30 yıl boyunca çatışmayı çözmek adına girişimde bulunan AGİT etkisiz kalmış, Rusya ve Çin öncülüğünde kurulan KGAÖ ve ŞİÖ gibi kurumlar ise bu konuda herhangi bir adım atmamıştır. Buna mukabil TDT üyesi olan Türkiye bir diğer üye ülke olan Azerbaycan'ın siyasi ve askerî açıdan yanında olarak olaya müdahil olmuş Güney Kafkasya'nın istikrara kavuşmasını sağlamıştır. Yaşanan bu sürecin sonucunda TDT özellikle bölgesel anlamda daha kararlı ve siyasi ve ekonomik alan başta olmak üzere askerî alanda da güçlü bir teşkilata dönüşecektir.

⁶⁶ M. Çağatay Güler, "Türk Konseyi'nden Barış Pınarı Harekatı'na Destek", *Kriter*, 3 Kasım 2019, <https://kritdergi.com/dis-politika/turk-konseyinden-baris-pinari-harekatina-destek>, (Çevrimiçi 25 Eylül 2021).

⁶⁷ Cengiz Tomar, "Türk Dili Konuşan Ülkelerden Türk Devletlerine", *Anadolu Ajansı*, 15 Kasım 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-dili-konusan-ulkelerden-turk-devletlerine/2421214>, (Çevrimiçi 22 Aralık 2021).

⁶⁸ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi", *Dışişleri Bakanlığı*, <https://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-dorduncu-zirvesi-taslak-bildirisi-5-haziran-2014-bodrum-turkiye.tr.mfa>, (Çevrimiçi 16 Ekim 2021).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden geçen 30 yılın sonunda her yönüyle değişen ve kalkınan Türk Cumhuriyetleri ile karşı karşıyayız. Bağımsızlıklarının ilk zamanlarına nazaran siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri alanda gelişen ve güçlenen, bağımsızlıklarını sağlamlaştıran Türk Cumhuriyetleri uluslararası arenada artık daha etkin yer almaktadırlar. İç siyasi gerginlikleri ve etnik çatışmaları ilk günlere kıyasla geride bırakan Türk Cumhuriyetleri, kendilerine özgü yönetim modelleri belirleyerek aktif dış politika tercihleriyle iş birliği mekanizmalarını güçlendirmektedirler.

Bölgenin güvenlik yapısına yönelik KGAÖ ve ŞİÖ, 16-17 Eylül 2021 tarihlerinde Afganistan gündemi ile Tacikistan'da toplantısında; bölge güvenliği, terörizm, ayrılıkçılık ve aşırıcılık ile mücadele, Afganistan'daki barış sürecine yardım çağrısında bulunmuş ve Afganistan'da kapsayıcı bir hükümet kurmanın gerekli olduğu ifade etmiştir. Buna karşın ABD'nin Afganistan'dan çekilmesinden sonra siyasi istikrarsızlık yaşayan Afganistan'ı kısa vadede tehlikeli günler beklemektedir. Nitekim ABD'den kalan son teknoloji silahların terör örgütü üyelerinin eline geçmesiyle birlikte, terör örgütlerinin bölgeye tehdidi daha da artacak, karşıt gruplar arasında yaşanan çatışmalar artması ihtimali vardır. Afganistan'ın iç istikrarsızlığı sürerken aynı zamanda ŞİÖ üyesi olan Hindistan ve Pakistan'ın aralarında sınır anlaşmazlıkları halen devam etmektedir. Bu durum örgütün işlevselliği konusunda soru işaretlerinde beraberinde getirmektedir. Keza Çin ve Hindistan arasında yaşanan çatışmalar da bir diğer sorundur. Türk Cumhuriyetleri açısından ise söz konusu uluslararası örgütlerin bölgesel güvenliğin tesisi ve iş birliği noktasında beklentilerin gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Özellikle son dönemde artan Kırgızistan-Tacikistan arasında yaşanan ihtilaflar ve yaklaşık otuz yıldır çözüme kavuşturulamayan Karabağ sorununa yönelik gösterilen pasif tutum bu görüşü desteklemektedir. Bölgesel örgütlere üye olarak da hem güvenlik hem de iş birliği fırsatlarını değerlendirmek isteyen Türk Cumhuriyetleri ne yazık ki istediği fırsatları ve beklentilerini elde edememiştir.

Bölgesel güçlerin bölgenin kronikleşen sorunlara yönelik bu tutumuna karşın Türk Cumhuriyetleri, iş birliği yaklaşımlarında güç ve nüfuz eksenindeki tutumunu sürdürmektedir. Akabinde de Türklük temelinde kültürel yakınlaşmayı hızla tesis etmekte olduklarına son zamanlarda yakından şahit olmaktayız. Öyle ki; KGAÖ ve ŞİÖ'nün beklentileri karşılayamaması bölgenin sorunlarına yönelik iş birliğini tesis edememiştir. Daha da önemlisi, KGAÖ'nün burada kapasiteden ziyade aktör merkezli hareket ettiği ve seçici davrandığı görülmektedir. Örneğin KGAÖ kurucu antlaşmasının 4. maddesi, kolektif savunma çerçevesinde üye devletlerden herhangi birine karşı yapılan tehditlere ittifak karşılığı ile yaklaşan bir Casus Foederis niteliğinde⁶⁹ olsa

⁶⁹ Kirill Krivosheev, "Does the Collective Security Treaty Organization Have a Future?", *Carnegie Moscow Center*, 8 Temmuz 2021, (Çevrimiçi), <https://carnegiemoscow.org/commentary/84923>, 10 Aralık 2021.

da daha önce Karabağ ve Gürcistan örneklerinde müşahade edildiği üzere, Rusya Federasyonu aslında KGAÖ'yü kendisi nazarında önemli ve stratejik olarak belirlenen bölgelerde siyasi etkisini korumak ve artırmak amacıyla bir bağlantı veya araç olarak değerlendirmekte ve kullanmaktadır. Öte yandan diğer örgütlere nazaran daha geç kurumsallaşmasını tamamlayan TDT ise her alanda iş birliği imkânlarını geliştirerek ivme kazanmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri stratejik konumları nedeniyle yıllarca önemli ticaret yollarının güzergâhında bulunmuş, önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum kurumsallaşan iş birliği imkânlarına derin zenginlikler ve tecrübeler katmaktadır. İlk defa gönüllü olarak bir araya gelen ve hegemonik ilişkilerden bağımsız olarak örgütlenen TDT, bölgeye yönelik nüfuz politikalarının olmaması ve aksine iş birliği ve bütünleşme idealinde olması yönüyle diğer uluslararası örgütlerden ayrılmaktadır. Bu durum üyeleri için de ayrı bir önem arz etmektedir. Nitekim bölgesel sorunların çözümünde çıkar gözetmeksizin büyük sorumluluklar üstlenen Türkiye'nin TDT içerisindeki iş birliğine dayalı girişimci vizyonu diğer üye ülkelerin de dikkatini çekerek daha çok sorumluluk üstlenmelerini sağlamıştır.

Bunun yanında son yıllarda gelişme gösteren Türk savunma sanayiinin sahada gösterdiği başarı üye ülkelere yönelik savunma alımlarını artırarak yeni iş birliği alanlarına imkân sağlayacaktır. Örneğin Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan 44 Gün Savaşı'nda Türkiye savunma sanayisindeki gelişmeleri ile sahada Azerbaycan'ın yanında olmuş ve yerli üretim silahları ile İngiltere savunma bakanının deyimiyle- "oyun değiştirici" bir rol oynamıştır.⁷⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere TDT üyesi iki ülkenin iş birliğini somut ve sonuç alıcı bir zemine oturtmayı başardığı gözükmektedir. Yukarı Karabağ'ın Ermenistan işgalinden kurtulması 30 yıldır sorunun çözülmesi için "çaba gösteren" AGİT, KGAÖ gibi örgütlerin girişimiyle değil 12 yıl gibi kısa bir süre önce kurulan TDT'nin üye ülkelerinin girişimleri ile işgali sonlandırmaya yönelik önemli bir adım atılmıştır. Bu durum, diğer Türk Cumhuriyetleri'ni de olumlu yönden etkilemiş ve karşılıklı askerî antlaşmalara sevk edeceği öngörülmüştür. Bunun sonucu olarak da yüksek oranda bağımlı oldukları Rus Savunma Sanayiine alternatif oluşturarak savunma alanındaki tedarikçi ülkeleri çeşitlendireceklerdir.

Daha da önemlisi, 2020 yılında meydana gelen Karabağ Savaşı Türk devletlerinin birbirleriyle askerî ittifak kurmasının elzem olduğu tezini ispatlamıştır. Türkiye ve Azerbaycan'ın zaman içerisinde görece güçlenmesi, iki ülkenin ortak hareket etmesiyle etkisini daha da artırmış ve nihayetinde 30 yıla yaklaşan işgalin önemli kısmı sona erdirilmiştir. Bu durum TDT'nin askerî ittifaka dönüşmesi halinde ne derece önemli bir aktör olacağını ortaya koymaktadır.

⁷⁰ İlyas Tayfun Salcı, "İngiltere Savunma Bakanı Türkiye'nin İHA'ları kullanımının 'oyun değiştirici' olduğunu söyledi", *Anadolu Ajansı*, 15 Temmuz 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ingiltere-savunma-bakani-turkiyenin-ihalari-kullanisinin-oyun-degistirici-oldugunu-soyledi/1911325>, (Çevrimiçi 22.12.2021).

Sonuç olarak Türk Cumhuriyetleri'nin, sınır komşuları Rusya ve Çin gibi bölge ülkeler ile ilişkilerini iyi tutmaya çalıştıkları görünmektedir. Diğer yandan da güvenliklerini sağlamak için ekonomik ve askerî açıdan küresel güç konumunda olan ABD ve TDT'nin en önemli aktörlerinden olan Türkiye ile arasında bir denge politikası gözetmektedirler. Tüm bunları yaparken de askerî ve ekonomik yapılarını kendi imkânları ölçüsünde güçlendirmeye çalışmaktadırlar.

Kaynaklar

- ALTINDAĞ, Zehra Altundağ: "Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü", *Avrasya Etütleri*, 2016.
- AMREYEV, Baghdad: "Türk Konseyi Genel Sekreterinin Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Konseyine Üyeliğine İlişkin Açıklaması", https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-ozbekistan-cumhuriyetinin-turk-konseyine-uyeligine-iliskin-aciklamasi_1880, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).
- ARYNBEK, Aidana: "Armenia-Russia Relations in the Framework of the Collective Security Treaty Organization", *Akhmet Yassawi University Eurasian Research Intitute Weekly E-Bulletin*, 2016.
- AYDIN, Mustafa: "Giriş", *30 Yılda Türk Cumhuriyetleri Bölgesel Politika*, (der. Fırat Yıldız), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2021.
- BAIMURATOV, Beimit: *Orta Asya'da Bir Güvenlik Örgütü Olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- BORDYUJA, Nikola: "The Kollektive Security Treaty Organization: A Brief Overview", (Çevrimiçi), <https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/10/Bordyuzha-en.pdf>, 9 Eylül 2021.
- ÇAĞAN ELBİR, Hazel: "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün Yeni Genel Sekreteri ve Rusya'nın Ermenistan Üzerindeki Etkisi", *AVİM*, 28 Nisan 2017, (Çevrimiçi), <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KOLEKTIF-GUVENLIK-ANLASMASI-ORGUTU-NIN-YENI-GENEL-SEKRETERI-VE-RUSYA-NIN-ERMENISTAN-UZERINDEKI-ETKISI>, 10 Ekim 2021.
- CHUNTULOV: "KGAÖ'nün Avrasya'da Güvenliğin İstikrarındaki Rolü", *IV. Uluslararası Türk-Asya Kongresi: Asya'da Bölgesel Örgütler, Kurumsallaşma ve İş Birliği*, Tasam Yayınları, İstanbul.
- TOMAR, Cengiz: "Türk Dili Konuşan Ülkelerden Türk Devletlerine", *Anadolu Ajansı*, 15 Kasım 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-dili-konusan-ulkelerden-turk-devletlerine/2421214>, (Çevrimiçi 22 Aralık 2021).
- DEMİREL, Ege: "Rus Dış Politikasında Güvenlik Faktörü", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/28, 2019.
- DOYGAN, E. F. - ROZANOV, A. A.: *Collective Security Treaty Organisation: (2002-2009)*, *Center for Foreign and Security Studies*, 2010.
- GOLDEN, Peter B.: *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018.
- GORECKI, Wojciech: "Russia's Position on the Events in Kyrgyzstan", *Centre For Eastern Studies*, 2010.
- GÜLER, M. Çağatay: "Türk Konseyi'nden Barış Pınarı Harekatı'na Destek", *Kriter*, 3 Kasım 2019, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turk-konseyinden-baris-pinari-harekatina-destek>, (Çevrimiçi 25 Eylül 2021).

- İPEK, Cemil Doğaç: *Frankofoni ile Türk Konseyi'nin Mukayesesi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2019.
- KARIMOV, Navruz Karimov: "Effectiveness of the CSTO in the Context of the Changing Regional Security System", *A Project of Institute for War and Peace Reporting*, 11 Ocak 2021, <https://cabar.asia/en/effectiveness-of-the-csto-in-the-context-of-the-changing-regional-security-system>, (Çevrimiçi 26 Ekim 2021).
- KAYA, Rüştü: "Orta Asya "Bölgesel Güvenlik Kompleksi" ve Şanghay İşbirliği Örgütü", *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, Temmuz 2019.
- KRIVOSHEEBV, Kirill: "Does the Collective Security Treaty Organization Have a Future?", *Carnegie Moscow Center*, 8 Temmuz 2021, <https://carnegiemoscow.org/commentary/84923>, (Çevrimiçi 10 Aralık 2021).
- KUŞÇU SÖNMEZ, Eda: "Çin'in Bölgesel Hegemonya Araçları Olarak Asya Pasifikte Uluslararası Örgütler", *DAAD*, 2020.
- MACKINDER, Halford John: "The Geographical Pivot of History (1904)", *The Geographical Journal*, 2004.
- MAIMAITIAILI, Kasimu: "Avrasya'da Bölgesel İstikrar ve İktisadi Kalkınmadaki Rolü Açısından Şanghay İşbirliği Örgütü", *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Temmuz 2018.
- MATVEYEV, V. A.: "Ekonomiçeskoye Sotrudniçestvo Stran-Çlenov ŞOS: Energetičeskii Aspekt, Şanhayskaya Oeganizatsiya Sotrudniçestva", *Ot Stanovleniya K Vsestoronnemu Razvitiyu*, MGİMO Universitet, Moskva 2008.
- NIKITINA, Yulia: "The Collective Security Treaty Organization Through the Looking Glass", *Problems of Post-Communism*, 59/3 2012.
- ÖZTÜRK, Muammer: "Şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın Uluslararası İlişkiler Tasarımı", *Avrasya Etütleri*, 2014.
- PURTAŞ, Fırat: "Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Bölgesel Entegrasyon Girişimleri", *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası Dergisi*, 2008.
- PURTAŞ, Fırat: "İslam Kerimov Sonrası Özbekistan-Türkiye İlişkilerinin Kültürel Boyutu", *Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bahariye Sanat Atölyeleri, İstanbul 2019.
- SALCI, İlyas Tayfun: "İngiltere Savunma Bakanı Türkiye'nin İHA'ları kullanımının 'oyun değiştirici' olduğunu söyledi", *Anadolu Ajansı*, 15 Temmuz 2020, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ingiltere-savunma-bakani-turkiyenin-ihaları-kullanisinin-oyun-degistirici-oldugunu-soyledi/1911325>, 22.12.2021.
- SEMERIKOV, Valeriy: "KGAÖ'nün Kolektif Güvenlik Sistemi", *TASAM*, 2013.
- SOMONCUĞLU, Anar: "Rusya-Orta Asya İlişkilerinde Kolektif Güvenlik", *21. YY. Türkiye Enstitüsü*, 5 Ocak 2011, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/rusya-orta-asya-iliskilerinde-kolektif-guvenlik>, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).
- TANRISEVER, Oktay Fırat: "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: 'Yakın Çevre' Doktrini'nin İflası", der. Mustafa Aydın, *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005.
- TORUN, Abdullah: "Bölgesel Hegemonyanın Bir Aracı Olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü", *OAKA*, Cilt: 9, Sayı: 19, 2015.
- Tüysüzöğlü G.: Rusya Dış Politikası'nın Etkin Silahı: Donmuş Çatışma Bölgeleri, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2017; 13(26): 185-219.
- WEINSTEIN, Adam: "Russian Phoenix: The Collective Security Treaty Organization",

- The White head Journal of Diplomacy and International Relations*, No 1, 2019.
- WEITZ, Richar: “Assessing the Collective Security Treaty Organization: Capabilities and Vulnerabilities”, *United States Army War College Press*, 2018.
- YARDIMCIOĞLU, Mahmut - KOÇARASLAN, Hüseyin: “Çok Kutuplu Dünyaya Doğru: Şanghay İşbirliği Örgütü”, *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2012; Eda Kuşçu Sönmez, *a.g.e.*.
- YESEVİ, Çağla Gül: “Orta Asya’da İşbirliği ve Bütünleşme: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Örneği”, *Küresel Eğilimler Serisi Çalışma Kâğıdı*, 2013.
- “Collective Security Treaty of 15 May 1992”, *Collective Security Treaty Organization*, 23 Nisan 2012, https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).
- “KGAÖ Toplantısında Konuşan Putin: Renkli Devrimlere Müsaade Etmeyeceğiz”, 10 Ocak 2022, <https://tr.sputniknews.com/20220110/kazakistana-baris-gucu-gonderen-kgao-ulkelerinin-olaganustu-toplantisi-basladi-1052569274.html>, (Çevrimiçi 11 Ocak 2022).
- “Nahçıvan Anlaşması”, 3 Ekim 2019, https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Ev_Sahibi_Ulke_Anlasmasi1_20140417_194044.pdf, (Çevrimiçi 4 Ekim 2021).
- “Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev’den Şanghay İşbirliği Örgütü’ne 6 Öneri”, *Kırım Haber Ajansı*, 14 Haziran 2019, (Çevrimiçi), <https://qha.com.tr/haberler/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-den-sangay-isbirligi-orgutu-ne-6-one-ri/43882/>, 11 Eylül 2021.
- “Rusya: Dağlık Karabağ’ı savunma yükümlülüğümüz yok”, 07 Ekim 2020, (Çevrimiçi), <https://www.dw.com/tr/rusya-da%C4%9Fl%C4%B1k-karaba%C4%9F%C4%B1-savunma-y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCl%C3%BCl%C3%BCl%C4%9F%C3%BCm%C3%BCz-yok/a-55192117>, 15 Ocak 2022.
- “The CSTO Structure”, *Collective Security Treaty Organization*, https://en.odkb-csto.org/structure/index.php?sphrase_id=65727, (Çevrimiçi 9 Eylül 2021).
- “The World Bank”, (Çevrimiçi), <https://www.worldbank.org/en/home>, 27 Ekim 2021, “Stockholm International Peace Research Institute”, (Çevrimiçi), <https://sipri.org/>, 27 Ekim 2021.
- “Türk Konseyi (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi)”, *Dışişleri Bakanlığı*, <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, (Çevrimiçi 17 Eylül 2021).
- “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi”, *Dışişleri Bakanlığı*, (Çevrimiçi), https://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-dorduncu-zirvesi-taslak-bildirisi_-5-haziran-2014_-bodrum_-turkiye.tr.mfa, 16 Ekim 2021.
- Türk Konseyi, *Zirveler*, (Çevrimiçi), <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, 12 Ekim 2021.
- Türk Konseyi’nin ilişkili kurumları: Türksoy, Türkpa, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı’dır. Detaylı bilgi için bkz: <https://www.turkkon.org/tr/iliskili-kurumlar>, 17 Ekim 2021.
- ZORLU, Kürşad, “Türk Konseyi Tarihi Bir Dönüm Noktasında”, *Anadolu Ajansı*, 16 Eylül 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-tarihi-bir-donum-noktasinda/1585009>, (Çevrimiçi 12 Ekim 2021).

Extended Abstract

The Cooperation Of Turkic Republics With The International Organizations Within The Context Of Regional Concerns

The disintegration of the Soviet Union at the end of the twentieth century brought along a process that affected the whole world. The bipolar era has ended, the East-West polarization has disappeared and the balance of power in the world has completely changed. This new system has also been a historical turning point for the Turkic Republics. The Turkic Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan), which gained their independence with the new system, have been in many cooperation processes in the economic, political, military and cultural fields in order to be included in the system and fulfill their state formations. The states, which have not been able to overcome the problems in terms of security for many years, have had to give importance to their relations with regional organizations.

With the new era came some problems. The Turkic Republics, geographically located in the Turkestan region, were both inexperienced and unprepared to use the advantages given by the geography. As a matter of fact, Turkistan; Including the Caspian basin, has the world's leading energy resources after the Middle East and quite rich in quantity. The area itself is a neighbor to strategically important countries such as Russia, China, Iran, India, Afghanistan and Pakistan. Due to its location, that is, being a bridge that can connect the East and the West, the region has an important place in terms of route competition and energy security between both regional and global powers.

Despite the economic and terror problems it was facing in the 1990's, Turkey became the first country to recognize the independence of the Turkic Republics and therefore became the first country to have entered into multilateral cooperation with these countries. It has also included the improvement of its relations among the primary objectives of its Turkic foreign policy. The Turkic Republics, which just gained their independence, needed a guide who would guide them in the new world order and share their experiences. Turkey in this case, acted as a guide and therefore guided the sister countries while simultaneously supporting these republics in the presence of international institutions. As a matter of fact, the process of the Turkic Speaking Countries Heads of State Summits under the leadership of Turkey started as a forum in 1992 and helped to develop coordination and cooperation opportunities in many fields from economy to education, from political cultural fields to tourism in the process that continued until 2010 when the Secretariat of the Turkic Council was established.

In addition, the Turkic Republics have joined many regional or non-regional alliances in order to ensure their economic and political security and to counter possible threats. Of these, they joined the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Shanghai Cooperation Organization (SCO), the

military security organization led by Russia. Although the Turkic Republics kept their distance from the Collective Security Treaty Organization and the Shanghai Cooperation Organization, other Turkic Republics other than Azerbaijan had to become members of these organizations in the first place. The reason behind this obligation lies primarily in the fact that they were newly established and the Russian influence is still very much felt on them. As the Turkic Republics matured their economic, political and military independence over time, they suspended their membership in the organization or showed their relative strength and influence in the organization.

Turkic Republics have also been affected by the ongoing globalization and regionalization all over the world. With the initiation of a new era of globalization, economic, political, social, military and cultural relations between states have gradually deepened and cooperation initiatives have increased. In addition to this, increasing extremism and terrorism all over the world has also become a common security problem of the Turkic Republics. As a result, in the last 30 years, there have been important developments that have given the states a common institutional identity as a result of the efforts to strengthen the relations between the Turkic states.

The Turkic Heads of State form, which started under the leadership of Turkey, increased the level of cooperation over the years in order for the Turkic Republics to show themselves in the international arena and adapt to the new international system, and as of 2009 the International Organization of Turkic Culture (TÜRKSOY), the Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries (TÜRKPA) and It has also completed the institutionalization process with institutions such as the Cooperation Council of Turkic Speaking Countries, (Turkic Council)/ Organization of Turkic States.

In this study, the solution of the security problems of the international organizations of which the Turkic Republics are members and the possibilities of military cooperation are emphasized. The current security policies and cooperation initiatives of the organizations that the Turkic Republics are members of were examined. In this context, the establishment processes, structures and security implications of the Collective Security Treaty Organization, Shanghai Cooperation Organization and the Organization of Turkic States are discussed. In addition, the country-based results of the organization's relative approaches to the problems among its members and to internal and external threats are discussed. Within the scope of all these results, economic, political and military cooperation opportunities and opportunities were also evaluated.

2000 SONRASI TÜRKİYE VE RUSYA'NIN DOĞU AKDENİZ'DEKİ GÜVENLİK VE ENERJİ POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

Sina KISACIK* - Alper GÜLBAY**

Öz

Doğu Akdeniz özelinde Kıbrıs Adası'nun stratejik bir öneme sahip olması, Ege ve Doğu Akdeniz'de sorun yaşayan Türkiye ve Yunanistan'ın iki müttefik devlet oluşu, bölgenin istikrarsız Ortadoğu coğrafyasına yakınlığı, coğrafi durum itibarıyla Avrupa'da yer almayan Kıbrıs Adası'nda Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Avrupa Birliği'ne girmesi ve Brüksel'in dolaylı da olsa bölgeye müdahil olması gibi faktörler, Türkiye'nin bölgeye yönelik aralarında askeri ve enerji güvenliği boyutlarının da olduğu kapsamlı analizler yapmasını gerektirmektedir. Doğu Akdeniz'de askeri güvenlik bağlamında Suriye'de hava ve deniz üslerine sahip Rusya ise, aralarında Libya'nın da bulunduğu diğer Doğu Akdeniz ülkelerinde de bu girişimlerini yoğunlaştırmak suretiyle aktif bir rol oynamaktadır. Enerji güvenliği özelinde buradaki toplam doğalgaz rezervlerinin kendisinininkilerle kıyaslandığında çok düşük olmasına rağmen, Doğu Akdeniz'deki enerji keşif çalışmalarına Gazprom ve Rosneft gibi lider enerji şirketleri kanalıyla müdahil olmaktadır. Bu çerçevede temel alınarak, bu çalışmada, Doğu Akdeniz coğrafyasındaki enerji merkezli askeri güvenlik gelişmelerinin, Türkiye ve Rusya özelinde yansımaları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Doğu Akdeniz, Askeri Güvenlik, Enerji Güvenliği.

Geliş Tarihi: 11 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 11 Nisan 2022.

Atıf Bilgisi: Sina Kısacık - Alper Gülbay "2000 Sonrası Türkiye ve Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki Güvenlik ve Enerji Politikalarının Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 435-470. doi: 10.55773/tda.1086168.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kıbrıs İlim Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ozanköy-Girne-KKTC, sinakisacik@csu.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-3603-6510. DOI: 10.55773/tda.1086168.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kıbrıs İlim Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID NO: 0000-0003-1456-7481, alpergulbay@csu.edu.tr

A Comparative Analysis Of Turkey And Russia's Security And Energy Policies In The Eastern Mediterranean After 2000

Abstract

The such factors as being the Cyprus Island's strategic importance in terms of the Eastern Mediterranean, being two allies of Turkey and Greece having problems in the Aegean and Eastern Mediterranean, the proximity of the region to the instable Middle East, the EU membership of Greek Cypriot Administration in the Cyprus Island, not part of the Europe as well as the indirect intervention of Brussels into the region necessitate for Turkey to make comprehensive analyses including military and energy security aspects. In terms of military security in the Eastern Mediterranean, Russia possessing air and naval bases in Syria and also intensifies these initiatives in other Eastern Mediterranean countries including Libya. In terms of energy security, even though Russia considers that the total Eastern Mediterranean natural gas reserves are very low when compared with its reserves, it involves into the energy exploration studies in the Eastern Mediterranean via Gazprom and Rosneft. Based on this framework, in this study, it will be examined the reflections of energy centered military developments in the Eastern Mediterranean geography in terms of Turkey and Russia.

Keywords: Turkey, Russia, Eastern Mediterranean, Military Security, Energy Security.

1. Giriş

Doğu Akdeniz, üzerinde yaşanan güç ve nüfuz mücadeleleri hesaba katıldığında, dünyanın sayılı jeostratejik ve jeopolitik öneme sahip bölgelerinden biridir. Bölge, sadece kıyıdaş devletlerin değil, bölgesel ve küresel aktörlerin de ilgi odağı konumundadır. Dünyanın önemli deniz ticaret yollarından biri olan Süveyş Kanalı'nın bu coğrafyada bulunması, büyük güçlerin bölge üzerinde tarihsel bağlarının olması, Doğu Akdeniz'in kontrol edilmesini ön plana çıkaran hususlardır. Bu nedenle Doğu Akdeniz gerek Türkiye gerekse diğer kıyıdaş devletlerin ve konumuz itibarıyla Rusya'nın güvenlik ve enerji politikalarının oluşumunda oldukça etkili bir coğrafya olma özelliğine sahiptir.

Arap Baharı sonrası bölge ülke yönetimlerinde değişimler / zayıflamalar, bölgesel güç dengelerinin değişimi, Suriye İç Savaşı'nın patlak vermesi ve ardından göçmen krizinin ciddi boyutlara ulaşması, terörizm, enerji başlığı altında doğalgaz rezervleri ve bunlarla ilgili deniz alanlarının sınırlandırılması, deniz kirliliği ile ilgili meseleler ve uluslararası müdahaleler, Doğu Akdeniz'in başlıca güvenlik sorunlarını teşkil etmektedir. Bunlara ilave olarak, bölgenin askeri güvenlik, ticaret ve ulaştırma gibi zaten çok boyutlu stratejik öneme haiz olması, doğal gaz ve hidrokarbon rezervleri barındırması, bölgenin önemi katbekat artırmış, gelecek vaat eden alanın paylaşım mücadelesini de ön plana çıkarmıştır.¹

¹ Merve Akbayır, Cem Savaş, "Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı'nda Yalıtıcı Kavramı: Doğu Akdeniz ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *Akdeniz İİBF Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2021, s. 234-240.

“Doğu Akdeniz Sorunu”, yukarıda belirtildiği gibi, kendi içinde pek çok konu başlıklarını içermektedir. Bu nedenle çok yönlü bir bakış açısıyla analiz edilmesi gereken bir sorunlar yumağıdır. Türkiye-Yunanistan arasında mevcut anlaşmazlık alanları, Kıbrıs sorunu, İsrail-Filistin meselesi, Suriye ve Libya iç savaşları, Lübnan’daki gelişmeler, “Doğu Akdeniz Sorunu”na dâhil olan problem alanlarıdır. Kıyıdaş devletlerin enerji kaynakları üzerindeki rekabeti, sorunun sadece görünen yüzünü; bölgesel ve küresel aktörlerin nüfuz mücadelesi ise, sorunun görünmeyen, derinlerdeki kısmını oluşturmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, Doğu Akdeniz sorununun bir boyutu uluslararası hukuk iken; bir başka boyutu, Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi örgütlerin süreci etkileme gayretleridir.² Bununla birlikte Doğu Akdeniz’deki sorunun ilk bakışta görünen ve uluslararası kamuoyunu en çok ilgilendiren boyutu, bölgedeki mevcut enerji kaynakları üzerinde hâkimiyet mücadelesidir.

“Doğu Akdeniz Sorunu”nun Türkiye açısından ise üç yönü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Kıbrıs meselesinin siyasi geleceğidir. GKRY’nin 2003’te Mısır, 2007’de Lübnan, 2010’da İsrail ile imzaladığı münhasır ekonomik bölge (MEB) anlaşmalarından kaynaklanan deniz yetki alanlarının sınırlandırılması, sorunun ikinci boyutudur ki, bu noktada Türkiye, Kıbrıs Türklerinin hak ve menfaatlerini gasp edildiğini düşünmektedir. Ayrıca Türkiye’ye göre Türk kıta sahanlığının da bir kısmı, GKRY ile Mısır arasında imzalanan anlaşmayla işgal edilmiş durumdadır. Krizin üçüncü yönünü ise Türkiye’nin Yunanistan ile deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin yaşamakta olduğu ihtilaf oluşturmaktadır.³

Bu çalışmada, Türkiye’nin Doğu Akdeniz’e kıyıdaş olan devletlerle ilişkileri değerlendirilmiş, Türkiye ve Rusya özelinde iki devletin Doğu Akdeniz üzerinde tasarrufları, güvenlik ve enerji politikaları ayrı ayrı ele alınmış, dikkat çeken konu başlıkları üzerinde karşılaştırmalar yapılarak iki devletin dış politika kararları incelenmiştir. Çalışmada veri toplama metodu olarak “doküman analizi” yöntemi kullanılmış, döneme ışık tutan gazete haberlerinden, elektronik kaynaklardan, makalelerden ve konuyla ilgili kitaplardan yararlanılmıştır. Türkiye açısından makalenin kapsamı, 2002 yılında iktidara gelen AK Parti dönemi ile sınırlı tutulmuştur.

2. Ak Parti Döneminde Türkiye’nin Doğu Akdeniz Politikaları: Yunanistan, GKRY, Suriye, Mısır, Libya ve İsrail İle İlişkiler

Türkiye’nin Doğu Akdeniz’e kıyıdaş ülkeler içerisinde en çok sıkıntı yaşadığı ülkelerin başında Yunanistan gelmektedir. İki ülkenin iş birliği ve dayanışma içinde oldukları dönemler kadar, savaşın eşğine kadar geldikleri dönemler de olmuştur. 1950’lerin ortasından itibaren, Yunanistan özelinde

² Esra Hatipoğlu, “Türkiye, Birleşmiş Milletler ve Doğu Akdeniz Sorunu”, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Caşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 28.

³ İsmail Şahin, Altuğ Günar, “Türkiye’nin Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Siyaseti”, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Caşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 45.

Türk Dış Politikası'nı yoğun bir şekilde meşgul eden konu başlıkları bir hayli kabarıktır. Bunları; karasuları, kıta sahanlığı, münhasır ekonomik bölge, Ege adalarının silahlandırılması, Hava sahası, FIR hattı, Kıbrıs, Ortodoks Fener Rum Patriğinin Ekümenik statüsü, Batı Trakya Türklerinin durumu şeklinde sıralamak mümkündür. Belirtilen konu başlıklarında, 2002 yılında iktidara gelen AK Parti hükümetleri dönemlerinde de büyük değişimler yaşanmamıştır. Bu nedenle Türkiye'nin Doğu Akdeniz politikasında öncelikli olarak ele alınması gereken ülke Yunanistan ile birlikte GKRY'dir.

Yunanistan ve GKRY'nin Doğu Akdeniz'e yönelik dış politikası, "Jeofobi" kavramı olmaksızın doğru bir şekilde analiz edilemez. Herhangi bir toplumda endişe, korku ve şiddet yaratan bir olayın, siyasal iktidar tarafından sürekli ve güçlü bir şekilde dile getirilmesi, bireyleri ellerinde olmadan paniğe sevk etmektedir. Bu durum Yunanistan için de geçerlidir. Yunanistan'da iktidar, ahlaki değerlerde panik yaratmak için jeofobiden yararlanmakta; kurulan hükümetler geniş gruplara korku kültürünü ulaştırarak jeofobiye yönelik idealar dünyası yaratmaktadır. Böylece Yunanistan'da siyasal iktidar, hâkim olduğu kitle üzerinde istediğini yapma ve yaptıklarını onların nezdinde meşrulaştırma gibi bir duruma sahip olmakta; Kardak, Kıbrıs, Doğu Akdeniz, Ege Adaları, Münhasır Ekonomik Bölge (MEB), enerji gibi konu başlıklarını jeofobi unsurları olarak kullanmaktadır. Zira Yunanistan, jeofobiye göre, Türkiye'yi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'ni doğrudan tehdit olarak görmekte, gerekli önlemi almadığı takdirde adeta 'yok olacağına' inanmaktadır. Öyle ki, Yunan dış politikasında jeofobi, 'savunmadan' çok, 'saldırıyor' doktrinize etmiş, proaktif eylemleri aktif kılmış, önleyici savaşla ilgili unsurları tercih etmiş ve uluslararası hukukun ihlal edilebileceği bir ortamı müsait kılmıştır. Başka bir deyişle jeofobi, Yunanistan'da ve GKRY'de siyasal iktidarın ürettiği ideolojinin bir parçası olmuş, toplum düzeyinde yerleşik bir durum haline gelmiştir. Yunanistan'da ve GKRY'de karar vericilere, korku üzerine inşa edilen politikaların uygulanabilmesine yönelik olarak büyük fırsatlar da vermiştir. Doğu Akdeniz meselesine iştirak eden aktör sayısının artması ve GKRY'nin hukukun tartışmalı parselleri uluslararası şirketlere açarak sondaj yapmasına izni vermesi, bölgedeki güç dengesini temelden sarsmıştır. Sonuç olarak, jeofobik bir yaklaşımla, 2004 yılında AB'ye giren GKRY, uluslararası konjonktürü ve hukuku kullanarak karadan karaya yapılamayan ilhakın, adeta denizden denize yapılmasına gayret sarf etmekte, konuyu tamamen uluslararasılaştırmaktadır. Ayrıca Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan devletlerle anlaşma yaparak, Türkiye karşısındaki yalnızlığını ve güç kapasitesindeki yetersizliğini, bölgede ittifaklar kurarak gidermeye çalışmaktadır.⁴

GKRY'nin, Doğu Akdeniz'e kıyıdaş olmayan Fransa ile yürüttüğü ilişki ise, bu coğrafyanın güvenliği açısından bir başka aktörü aktif hale getirmiştir. Zira Fransa ile GKRY arasında 28 Şubat 2007 tarihinde savunma iş

⁴ Soyaltıp Tamçelik, "Türkiye-KKTC İlişkileri ve Ege Denizi'yle İlgili Kavramsal Güvenlik Analizi", *Ege Jeopolitiği Cilt: 1*, Ed. Hasret Çomak, Burak Şakir Şeker, Dimitrios Ioannidis,, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 895-904.

birliği anlaşması imzalanmış, Rum Silahlı Kuvvetleri'nin Fransa tarafından eğitim ve donanımını kapsayan bu anlaşma 2010 yılında yürürlüğe girmiştir. Ancak GKRY, Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynaklarına yönelik tartışmalarının gündemde daha çok yer bulmasıyla, 2014 yılında anlaşmanın başta enerji güvenliği olmak üzere birçok alana genişletilip güncellenmesi önerisinde bulunmuştur. Yaklaşık üç yıl süren görüşmeler sonunda 4 Nisan 2017'de 'Savunma Alanında İş Birliği Anlaşması' imzalanmış, güncellenen anlaşma iki temel yenilik getirmiştir: Bunlardan birincisi; enerji güvenliği, deniz emniyeti, erken uyarı, kriz anında Fransız uyrukluların Yakın Doğu ülkelerinden tahliyesi, kriz yönetimi, terör, korsanlık ve dışarıdan saldırıya karşılık verme ve doğal afetler konularında yardımlaşma ve enformasyon alışverişini öngörmüştür. İkincisi ise silahlı kuvvetlere (özellikle de Fransız Silahlı Kuvvetlerine) "kolaylık sağlanması" ve "lojistik desteğin geliştirilmesi" konularını içermiştir. AB'nin önemli askeri güçlerinden biri olan Fransa'nın, 2010'dan beri adanın güneybatısındaki Baf kentinde bulunan Andreas Papandreu hava üssünü kullanabildiği, GKRY ile ortak tatbikat düzenlediği, GKRY özel kuvvetlerini eğittiği düşünülecek olursa, bu ülkenin Yunanistan'ın ardından GKRY'nin en önemli askeri ortağı konumuna geldiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte GKRY, Fransa'nın adadaki askeri varlığını Türkiye'ye karşı bir caydırıcı unsur olarak görmüş; Fransa ise Doğu Akdeniz'e adeta demir atmış, bölgedeki sorunların çözümünde söz sahibi bir konuma erişmiştir.⁵ Öte yandan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Fransa arasında 4 Nisan 2017'de imzalanan 'Savunma Alanında İş Birliği Anlaşması'na, dönemin KKTC Başbakanı Ersin Tatar aşağıdaki gibi tepki göstermiştir:

*"...Kıbrıs Türkü'nün eşit ortağı olduğu Kıbrıs Cumhuriyeti 21 Aralık 1963'te Rumların silahlı saldırıları sonucu Kıbrıs Türkü'nün Devlet'ten atılmasıyla yıkılmıştır. Güney Kıbrıs'taki devlet bir Rum devletidir. Dolayısıyla, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin sanki bizim de ortak olduğumuz Kıbrıs Cumhuriyeti devam ediyormuş gibi uluslararası anlaşmalara imza atmaya devam etmesi uluslararası hukuk bakımından ciddi bir ayıp olmaya devam etmektedir. Fransa'nın bu durumu bile bile Rumlarla anlaşma yapması, 1960 Antlaşmalarına aykırıdır ve bu anlaşmaların taraflar arasında kurduğu dengeyi bozması nedeniyle tehlikeli bir adımdır. Fransa, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne askeri destek sağlamakla barışa değil bölgede gerginliğin artmasına, Kıbrıs sorununun bir sonucu bağlanmasına uzamasına hizmet etmektedir. Oysa Fransa BM Güvenlik Konseyi üyesidir ve barışın sağlanması ve/veya devam etmesi gibi önemli bir sorumluluğu vardır. Fransa'yı bütün bu gerçekler ortadayken Rum Yönetimi'ne sağladığı askeri destek nedeniyle kınıyor bir an önce tutumunu gözden geçirmeye davet ediyorum."*⁶

⁵ Kayhan Karaca, "Fransa Doğu Akdeniz'e yerleşiyor", Deutsche Welle, 13.02.2019, (Çevrimiçi) <https://www.dw.com/tr/fransa-do%C4%9Fu-akdenize-yerle%C5%9Fiyor/a-47490681>, 13.01.2022.

⁶ KKTC Enformasyon Dairesi, "Başbakan Tatar: Fransa'nın GKRY'ye askeri desteği barışa değil gerginliğin artmasına hizmet eder", 18.08.2020, (Çevrimiçi) <https://pio.mfa.gov.ct.tr/basbakan-tatar-fransanın-gkryye-askeri-destegi-barisa-degil-gerginligin-artmasına-hizmet-eder>, 12.01.2022.

Bununla birlikte Fransa ile GKRY arasında 15 Mayıs 2019 tarihinde bir başka savunma iş birliği anlaşması imzalanmış, bu anlaşma ile Fransa, GKRY'nin Mari bölgesinde bulunan Evangelos Florakis Deniz Üssü'nden faydalanma imkânına kavuşmuştur. Fransa'nın maddi desteğiyle altyapısı değiştirilecek olan deniz üssü sayesinde, Fransız donanmasının bölgede daimî konuşlanabilmesi de hayata geçirilmiştir. Anlaşmada; GKRY'nin belirlediği parsellerde yapacağı doğalgaz çalışmalarının güvenliğine Fransız donanmasının katkı sağlaması (Fransız petrol şirketi Total'in çalışmalarının güvenliğinin sağlanması), Türkiye ve KKTC'nin belirlediği ancak GKRY ile çakışma yaşanan alanlarda olası Türk müdahalelerinin engellenmesi, GKRY deniz kuvvetlerinin modernizasyonuna ve güçlendirilmesine yardımcı olunması hususları da yer almıştır.⁷

Öte yandan Kıbrıs Adası'nda İngiltere'nin varlığı, Doğu Akdeniz denklemi daha karmaşık hale getirmektedir. Zira Birleşik Krallık'ın Dikelya ve Ağrotur isimli, 254 km² (98 mil²) yüzölçüme sahip iki adet "egemen üs bölgesi" bulunmaktadır. Doğu Akdeniz gibi stratejik bir coğrafyada olan bu üsler, İngiltere'nin askeri varlığını bölgede kalıcı kılmaktadır. Ağrotur üssü, aynı zamanda hava hareketlerinin icrasına imkân sağlayan bir üs olma özelliğine sahiptir.⁸

Doğu Akdeniz'de Türk dış politikasını meşgul eden konu başlıklarından bir diğeri Suriye krizidir. 2010'da Tunus'ta başlayan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan bir dizi toplumsal hareketler, 2011 yılından itibaren Suriye'de de kendisini göstermiş, ülkenin içinde bulunduğu iç dinamiklerle birlikte gerek devletin gerekse devlet dışı aktörlerin süreçte yer almasıyla bir iç savaşa dönüşmüştür. Suriye, ABD-Rusya güç mücadelesinin merkezi haline gelmiş; asil aktörler, vekil olarak hareket eden aktörlere destek vermiş ve onları farklı politik amaçlar için kullanmıştır.

Türkiye'nin Suriye iç savaşına müdahil olmasının perde arkasında yatan hususlara yönelik çeşitli iddialar ileri sürülmektedir. Buna göre Türkiye, milyonlarca mültecinin yükünü çekme, Rusya ve ABD'yi karşısına alma pahasına Suriye iç savaşına girişmiştir. Başlangıçta, Devlet Başkanı Beşşar Esad ile ortak kabine toplantıları yapacak kadar iki ülke arasındaki ilişkiler barış ortamı içinde seyrederken; sonraki süreç, Arap Baharı'nın da etkisiyle "Orta-doğu'ya demokrasi getirme" adı altında Esad'ı iktidardan düşürmeye doğru gitmiştir. Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) / Partiya Yekîtiya Demokrat (PYD) veya Yekîneyên Parastina Gel- Halk Koruma Birlikleri (YPG)'nin, Türkiye'nin Suriye iç savaşına müdahil olmasından sonra ortaya çıktığı düşünülecek olursa, Türkiye'nin Suriye hamlesi, bu ülkenin iç sorununa adeta müdahale etmesi anlamına gelmiştir.⁹ Öte yandan Suriye İç Savaşı'na müdahil olan ülkelerden biri olan Rusya, BM Güvenlik Konseyi'nde Esad rejimine karşı askeri

⁷ Marinedeal News, "Fransa, Güney Kıbrıs'a Deniz Üssü Kuruyor", 21.05.2019, (Çevrimiçi) <https://www.marinedealnews.com/fransa-guney-kibrisa-deniz-ussu-kuruyor>, 15.02.2022.

⁸ The British Army (t.y.), "Deployments Cyprus", (Çevrimiçi) <https://www.army.mod.uk/deployments/cyprus/>, 12.01.2022.

⁹ Emre Kongar, "Suriye ile Neden Savaşıyoruz?", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18 Şubat 2016, (Çevrimiçi)

müdahale sebebi oluşturabilecek karar tasarılarını veto etmiş, Esad rejiminin çökmemesi için askeri, siyasi, ekonomik ve diplomatik desteğini esirgememiştir. Esad rejiminin arkasındaki en büyük güç olan Moskova, Şam rejiminin muhalif gruplar karşısında toprak kaybetmesi ve küçük bir alana çekilmesi üzerine, 2015 yılında Suriye'ye doğrudan askeri müdahalede bulunarak hava operasyonlarına başlamıştır. Böylece Rusya'nın askeri müdahalesi sonrası, hem rejimin kontrol ettiği topraklar genişlemiş hem de Suriye'deki güç dengesi Esad rejimi lehine değişmiştir. Ayrıca Soğuk Savaş yıllarında Suriye ile yaptığı anlaşmayla Akdeniz'de Tartus deniz üssünü elde eden Rusya, yüzyıllardır hayalini kurduğu sıcak denizlere inmiş, stratejik bir üsse kavuşmuş, Doğu Akdeniz'deki enerji mücadelesindeki ağırlığı artmış, Suriye iç Savaşı'nda ise bakım ve onarım çalışmaları yaparak bu üssü genişletmiştir. Deniz üssü ile yetinmeyen Rusya, Lazkiye yakınlarındaki Hmeymim hava üssüyle askeri kapasitesini artırmış, yeni ürettiği silahları Suriye coğrafyası üzerinde denemiş ve silah ticaretiyle ekonomisini güçlendirmiştir. İlk kez eski Sovyetler Birliği hudutları içerisinde olmayan bir bölgede, aktif bir şekilde varlık gösteren Rusya, ABD ile sürdürdüğü güç mücadelesinde ciddi bir mevzi kazanmış, bölgedeki askeri, ekonomik ve stratejik çıkarlarını korumuştur.¹⁰

Türkiye ile birlikte, ABD, Rusya, İran ve Körfez ülkelerinin de müdahil olduğu Suriye İç Savaşı'nda, IŞİD karşıtı bir tutum sergileyen ABD, YPG'yi desteklerken; Rusya ve İran, Esad rejiminin yanında yer almıştır. Bu nedenle süreci, Suriye İç Savaşı özelinde Türkiye'nin, 1980'lerden beri mücadele içinde olduğu PKK / YPG sorununda "yalnız kalması" olarak değerlendirmek mümkündür. Arap ülkeleri ile birlikte Avrupa ülkelerinin "Esad'lı Suriye"ye yaklaşımlarında değişim yaşanırken, Türkiye bölgedeki değişim sürecine ayak uyduramamış, karar vericiler en başta yaptıkları hamlelerde ısrarcı olmuş, Esad rejimi ile barışma seçeneğini görmezden gelmişlerdir.

Türkiye-Mısır ilişkilerine geldiğinde, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 2013 yılından bu yana karşılıklı olarak maslahatgüzar düzeyinde sürdürülmektedir. Mısır'da 2013 yılında Müslüman Kardeşler (İhvan) hükümeti askeri bir darbeyle devrilmiş, Abdülfettah Sisi yönetiminin iktidara gelmesiyle Türkiye-Mısır ilişkileri kesintiye uğramıştır. Yeni yönetimin uygulamaları Türkiye tarafından sert dille eleştirilmiş, Doğu Akdeniz'de yaşanan bir dizi gelişmede iki ülke çoğu kez karşı karşıya gelmiştir. Askeri darbe sonrasında Mısır'dan kaçan Müslüman Kardeşler üyeleri, başta İstanbul olmak üzere Türkiye'ye yerleşmişler ve buradan yaptıkları karşı yayınlar ile Sisi yönetimini eleştirmişlerdir. 2012 yılında Mısır'da, ideolojik olarak AK Parti'ye yakın bir çizgide olan İhvan (Müslüman Kardeşlerin adayı Muhammed Mursi), kutuplaşmanın yoğun olduğu seçim sonucunda iktidara gelmiştir. Ardından 2013 yılında gerçekleşen darbe Ankara'da çok sert karşılık bulmuş, Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki jeopolitik emellerini adeta boşa çıkararak sonuçsuz bırakmıştır. Türkiye'nin ısrarlı tepkisi, bölgesel liderlik hedefinin çökmesinden,

¹⁰ Kübra Çağlar Hekimoğlu, "Suriye Krizi Bağlamında Rusya'nın Suriye Politikası", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 4, 1405-1422, 2021, s. 1418-1419.

iç politikadaki tecrübelerden ve sorunlardan (AK Parti Hükümetlerinin 11 yıllık iktidarları boyunca karşı karşıya kaldıkları en ciddi sivil karakterli meydan okuma hareketi olan Gezi Parkı eylemlerinden) kaynaklanmıştır. Böylece Türkiye, Suriye ve Filistin politikalarında kayda değer bir müttefikten mahrum kalmış, bölgesel politikada ortaya çıkan uyum sona ermiştir. Türkiye’de aynı dönemde Gezi Parkı eylemleri sonrasında yaşanan gergin atmosferde, mevcut Ak Parti Hükümeti, Mısır’da olduğu gibi bir darbe girişiminden endişe duymuş, kendisini İhvan’la, Gezi muhaliflerini de Mısır’daki darbecilerle özdeşleştirmiştir. Diğer taraftan Sisi yönetimindeki yeni Mısır rejimi, İhvan’ı bir terör örgütü olarak kabul etmiş, Türkiye’yi ise bir dış mihrak olarak değerlendirmiştir.¹¹

Öte yandan Mısır’ın gerek Akdeniz gerekse Kızıldeniz’deki askeri faaliyetleri gittikçe artan bir seyir takip etmektedir. Mısır, en büyük donanma üslerinden birisi olan Akdeniz’deki İskenderiye Donanma Üssü’ne ilave olarak, Temmuz 2017’de Libya sınırına oldukça yakın bir noktada, Afrika ve Orta Doğu’nun en büyük üssü olarak nitelendirilen “Muhammed Necip” Askeri Üssü’nün açılışını gerçekleştirmiştir. Mısır’ın, yine Libya sınırına yakın bir bölgede, “Sidi Barani Hava Üssü” ve “Habata Hava Üssü” bulunmaktadır. Ayrıca donanmasına öncelikle lojistik destek sağlamak amacıyla, Temmuz 2021’de Libya sınırına yaklaşık 200 kilometrede konuşlu «3 Temmuz Donanma Üssü’nün açılışını gerçekleştirmiştir. Mısır medyası, üssün açılış amacını, ülkeyi “kuzey ve batı taraflarından gelecek tehditlerden korumak” ve “Türkiye’nin Libya ve Doğu Akdeniz’de etkisini kısıtlamak” şeklinde duyurmuş, üssün açılış protokolünde Yunan Genelkurmay Başkanı da yer almıştır.¹²

Mısır gibi, Türkiye’nin Libya ile olan ilişkileri de Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. Önemli enerji rezervine sahip olan bu ülke, tarihin çeşitli dönemlerinde emperyalizmin hedefinde olmuştur. Libya üzerindeki dış müdahaleleri kolaylaştırıcı etken, ülkede aşiretlere dayalı bir sosyal yapının varlığıdır. Bu durum, ulus ve üniter devletin inşa edilememesine, bir başka ifadeyle, birlikte hareket etme anlayışının oluşmamasına neden olmuştur. 1969-2011 arasında Libya’yı yöneten Kaddafi, aşiretler arasında denge kuran bir yönetim sergilemiştir. 2011 yılında gerçekleşen NATO müdahalesi, aşiretler arası mücadeleyi yeniden başlatmış, bu süreçte emperyal ülkeler, aşiretleri baz alarak kendi kontrollerinde bir siyasi yapının hayata geçmesini istemişlerdir. ABD, Fransa, İtalya Rusya Federasyonu ve Türkiye, Libya’da faaliyet gösteren ülkeler arasında yer almıştır. Türkiye, BM ve AB ile paralel bir anlayışla, onların tanıdığı Ulusal Mutabakat Hükümeti’ni tanımış, ardından bu ülkeyle Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması, Askeri Güvenlik ve İş Birliği Antlaşması yapmıştır. Ek olarak, Libya’ya asker gönderme kararı ve Libya’ya savaşçı unsurların gönderilmesi, Türkiye’yi Libya sorununda taraf

¹¹ Nuri Yeşilyurt, “2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak”, *Siyasal: Journal of Political Sciences*, Cilt: 9, Sayı: 2, 337-365, 2020, s. 337-365.

¹² Kamer Kurunç, “Mısır’dan Libya Sınırına Yakın Yeni Donanma Üssü”. SavunmaSanayiST. (Çevrimiçi 03.07.2021), (Çevrimiçi 15.01.2022).

haline getirmiştir. İlerleyen süreçte Türkiye'ye karşı Arap Birliği'nin eleştirileri artarken; Avrupa'da ise, bir takım siyasal İslamcı yapıların Libya'da iktidara getirileceği ve bunun arkasında Türkiye'nin olduğu endişeleri oluşmuştur. Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti, bu durum karşısında ABD'nin Libya'da askeri bir üs kurmasına izin veren bir tutum içine girmiştir. Böylece, Avrupa hegemonya alanı olarak değerlendirilen Libya'da, sorunun ABD tarafından çözülebileceğine dair bir inanç oluşmuştur. Kısaca Libya sorunu, ya bölgeye yakın üye devletlerin aralarındaki iç çekişmelerden arınması sonrasında bizzat AB tarafından, ya da ABD-Birleşik Krallık ittifakının bölgeye müdahil olması ile çözülebilecektir. Rusya Federasyonu'nun bölgede etkin olması, Avrupa için bir güvenlik sorunu anlamı taşıyacağından, bu seçenek olası görülmemektedir. Türkiye'nin ise, ekonomik, siyasi ve askeri nedenlerden ötürü bölgede uzun vadeli kalamayacağını söylemek mümkündür.¹³ Ayrıca Türkiye, yukarıda belirtilen hususlara ilave olarak, BM öncülüğünde soruna taraf olan Libya grupları arasında diyalog kurulmasından yana bir tavır sergilemekte, siyasi bir çözüm için uluslararası çabalara aktif destek sağlamaktadır.¹⁴

Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da barış ortamının oluşmasını engelleyen ülkelerden biri olan İsrail'e gelince, bu ülke ile Türkiye'nin ilişkileri "Mavi Marmara Olayı" ile kopma noktasına gelmiştir. İsrail tarafından abluka altında tutulan Gazze Şeridi'ne insanî yardım malzemesi taşıyan ve 6 gemiden oluşan Gazze Yardım Filosunun "Mavi Marmara" isimli gemisine, 31 Mayıs 2010'da İsrail komandoları tarafından baskın tarzında bir saldırı gerçekleştirilmiştir. Uluslararası sularda düzenlenen saldırıda, abluhanın ihlal edildiği gerekçe olarak gösterilmiş, sivil yardım filosu durdurulmuş, gemilere çıkılarak dokuz Türk vatandaşı öldürülmüş ve pek çoğu da yaralanmıştır. İçindeki yolcu ve yüklerle birlikte el konulan gemiler İsrail'e götürülmüştür. Yaşanan bu gelişmeler, İsrail'in Doğu Akdeniz'de "saldırgan realizm" yaklaşımını benimsediğini ve bu doğrultuda hareket ettiğini göstermiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Doğu Akdeniz'de güç ve güvenlik stratejileri kapsamında saldırı gerçekleştirebilecek aktörlerin başında İsrail gelmektedir. Kurulduğu tarihten bu yana, deniz alanlarını da kapsayacak şekilde saldırı ve cüretkâr girişimleri bulunan İsrail'in uluslararası arenada gereken tepkiyi görmemesi, bölgede benzer hareketlerde bulunma olasılığını artırmaktadır. Ayrıca deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusunda Yunanistan ve GKRY ile birlikte hareket etmektedir.¹⁵ İsrail'in Doğu Akdeniz politikası kapsamında Yunanistan-GKRY ile olan ilişkilerinde de militarist bir yoğunlaşma mevcuttur. Başka bir ifadeyle, üç ülkenin ilişkilerinde askeri sektördeki gelişmeler öne çıkmaktadır. İsrail açısından, kamuoyunu ikna etme sürecinin

¹³ Selçuk Duman, "Emperyalizmin Gölgesinde Libya Sorunu" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 66, 301-319, 2020, s. 313-314.

¹⁴ Türk Dışişleri Bakanlığı. (t.y.), "Türkiye-Libya Siyasi İlişkileri", <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-libya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Çevrimiçi 09.01.2022).

¹⁵ Fahri Erenel, Abdullah Soydemir, "Türkiye'nin Saldırgan Realizme Karşı Doğu Akdeniz'deki Güvenlik Stratejileri", *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 112.

yapıtışı olarak Doğu Akdeniz’de keşfedilen enerji yatakları, dış politikasının militarize içeriğini perdelemektedir. İsrail’in Doğu Akdeniz politikasında askeri ilişkilerin üstünlüğü göze çarpmakta; üç ülkenin ilişkileri ise, Türkiye’yi bir “tehdit” olarak algılayan ve tehdit dengeleme teorileriyle açıklanabilen bir özellik arz etmektedir. İsrail dış politikasında yaşanan hemen her gelişme bir biçimde askeri ortaklıklara ve iş birliklerine dönüşmekte iken; Yunanistan, İsrail ile yakınlaşma sürecine paralel olarak bir yandan ABD ile de yakınlaşmaktadır.¹⁶

Türkiye ise Doğu Akdeniz’deki gelişmelere askeri anlamda “Akdeniz Kalkanı Harekâtı” ile karşılık vermiştir. Harekât başlangıçta, Ceyhan terminali çıkışlı stratejik petrol ulaştırmasının güvenliğinin sağlanması, bölgedeki muhtemel risk ve tehdit unsurlarına karşı caydırıcılık sağlanması ve NATO’nun bölgedeki deniz güvenliği çabalarının desteklenmesi amacıyla başlatılmıştır. Sonraki süreçte harekâtın amacı ve kapsamı; GKRY’nin sözde MEB’indeki devam eden arama ve sondaj faaliyetleri, Yunanistan, GKRY ve Mısır arasında giderek artan deniz yetki alanlarına yönelik iş birliği gayretleri, Suriye krizi ve bölge dışı aktörlerin artan faaliyetleri nedeniyle genişletilmiştir. Harekâta, bir fırkateyn, bir korvet, iki hücum bot ve bir denizaltı ile destek verilmektedir.¹⁷ Diğer yandan Türkiye’nin hak ve çıkarlarının korunması kapsamında, Doğu Akdeniz’de Türk Donanması’na büyük görevler düşmektedir. Türkiye; GKRY’nin adanın bütün karasularında doğalgaz arama hakkının olmadığını, GKRY’nin tek taraflı ihalelerle Doğu Akdeniz’i parsellere ayırdığını, bazı bölgelerin kendi sularına girdiğini çeşitli platformlarda belirtmesine karşın, Doğu Akdeniz’deki gerilim azalma yönünde bir seyir takip etmemiştir. Bölgede 9 Şubat 2018 tarihinde tatbikat yapan Türk Deniz Kuvvetleri’ne ait savaş gemileri, doğalgaz araması yapan İtalyan enerji devi Eni’ye ait Saipem 12000 adlı gemiyi durdurmuş, bu durum diplomatik gerilime yol açmıştır. Geminin, sondaj yapmak üzere durdurulduğu alana doğru tekrar yola çıkması karşısında, geminin yolu tekrar Türk donanması tarafından kesilmiştir.¹⁸

Bu arada, ağırlıklı olarak denizlerdeki hâkimiyet mücadelesini konu alan yukarıda belirtilen tüm gelişmelere rağmen, KKTC’de bir deniz üssünün olmadığının altı çizilmelidir. Bir deniz üssünün kurulması halinde, Türkiye’nin olası krizlere süratle müdahale etme imkânı doğacak, aynı zamanda bölgede görevli olan Türk Deniz Kuvvetleri unsurlarının lojistik ihtiyaçları kolaylıkla karşılanabilecektir. KKTC’de Mağusa bölgesine yakın bir konumda olan Geçitkale Havaalanı’nın hava meydan komutanlığı statüsünde yedek meydan olarak hizmet verecek şekilde geliştirilmesi, Türkiye’nin imkân ve kabiliyetini artıracak bir başka husustur. Ek olarak, Türkiye ile KKTC arasında kurulması halinde yararlı olacağı değerlendirilen deniz ve hava üsleriyle birlikte,

¹⁶ Ceyhan Çiçekçi, “Dış Politikada Ulusal Güvenliğin Tahakkümü: İsrail’in Doğu Akdeniz Politikasında Militarizm”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:1, 119-157, 2021, s. 146-148.

¹⁷ Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (t.y.), “Akdeniz Kalkanı Harekâtı”, <https://www.dzkk.tsk.tr/Harekat/icerik/akdeniz-kalkani-harekati>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

¹⁸ “Kıbrıs, Türkiye’yi ikinci kez İtalyan sondaj gemisini engellemekle suçluyor”, BBC, 23.02.2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43168271>, (Çevrimiçi 19.01.2022).

mevcut kara üslerinin de uluslararası hukuk nezdindeki statüsünün düzenlenmesi ve buna yönelik savunma iş birliği anlaşmasının yapılması ve bu bölgelere “egemen üs bölgesi” statüsünün verilmesi, bir seçenek olarak göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁹

3. Doğu Akdeniz'deki Enerji Kaynakları Üzerinde Kıyıdaş Devletlerin Tasarrufları

ABD Jeoloji Kurumu (USGS) 2010 yılında yaptığı bir araştırmada, Doğu Akdeniz'in yaklaşık 83.000 km²'sini kapsayan Levant Havzası'nda, ortalama 3,4 trilyon metreküp (122 trilyon fit küp) doğal gaz ve 1,7 milyar varil petrol rezervi olduğu tahmininde bulunmuştur.²⁰ Doğu Akdeniz'de yapılan sondajlar sonucunda İsrail, Tamar ve Leviathan sahalarında sırasıyla 320 ve 600 milyar metreküp; GKRY, Afrodit sahasında 130, Kalipso'da 200 milyar metreküp doğal gaz bulduğunu ilan etmiştir. Mısır'ın Zohr sahası ise 800 milyar metreküp ile Doğu Akdeniz'in en büyük doğal gaz rezervine sahip bölgesi olmuştur.²¹ Ancak Doğu Akdeniz'de yukarıda bahsedilen doğalgaz keşifleri, dünyadaki diğer büyük gaz sahaları ile karşılaştırıldığında küçük ölçekli rezervler seviyesindedir. Bunlardan çok azı yatırım maliyetlerini (arama, keşif, çıkarma, iletme, satış vb.) karşılayabilecek düzeye ulaşabilmiştir.²²

Doğu Akdeniz'de ABD, Fransa, İsrail, İtalya, Güney Kore ve Katar'a ait enerji şirketleri faaliyette bulunmakta olup, bu şirketler (Eni, Exxon, Total, Kogas, Noble, Delek ve Qatar Petroleum) bölgede adı geçen ülkelerin jeoekonomik, jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarını temsil etmektedir. Bununla birlikte Doğu Akdeniz'in jeopolitik ortamının oldukça karmaşık olması, riskin dinamik ve yüksek olmasını da beraberinde getirmektedir. Doğu Akdeniz'deki uzun süreli bölgesel çatışmalar, Suriye ve Yemen'deki jeopolitik gelişmeler, şirketler (“yeni büyük oyuncular” olarak adlandırılan yukarıda isimleri zikredilen çok uluslu şirketler) için büyüks risk unsuru oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, Doğu Akdeniz'deki jeoekonomik ve jeopolitik risklere bağlı olarak, hidrokarbon arama, sondaj, nakil vb. faaliyetleri içeren projeler, devletler için katlanılamayacak bir boyuta ulaşmakta ve yüksek maliyetler yaratmaktadır.²³

¹⁹ Cenk Özgen, “Türkiye'nin Kıbrıs'taki Askeri Varlığı”, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 328-329.

²⁰ U.S. Geological Survey – USGS, “Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Levant Basin Province, Eastern Mediterranean. World Petroleum Resources Project Fact Sheet 2010-3014.”, Mayıs 2010, <https://pubs.usgs.gov/fs/2010/3014/pdf/FS10-3014.pdf>, (Çevrimiçi 05.05.2022).

²¹ Öte yandan Noble Energy ve Eni Şirketleri nin 2015 yılındaki verilerine göre toplam rezerv miktarları, Tamar için 280, Leviathan için 620, Afrodit için 140 ve Zohr için 850 milyar metreküptür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Simone Tagliapietra, Georg Zacmann, “Egypt: The catalyst for a new Eastern Mediterranean gas hub?”, Bruegel, 30.11.2015, <https://www.bruegel.org/2015/11/egypt-the-catalyst-for-a-new-eastern-mediterranean-gas-hub>, (Çevrimiçi 17.01.2022).

²² Özgür Ünal Eriş, “Doğu Akdeniz Enerji Denklemi Türkiye'nin Yeri”, *Avrupa Birliği Politikaları Dergisi*, Cilt. 3, Sayı: 2, 17-21, 2019, s. 17.

²³ Gürzel-Aka vd., *a.g.e.*, s. 22.

Yukarıda belirtilen gelişmelere karşın, Doğu Akdeniz ülkelerinin ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerini süratli bir şekilde geliştirmelerine neden olan en önemli gelişme, bölgedeki enerji kaynaklarının keşfedilmesi olmuştur. Buna bağlı olarak bölge ülkeleri kendi çıkarlarını korumak maksadıyla, dış politika aracı olarak askeri güçlerini sık olarak kullanma gereği duymuşlardır.²⁴ Bu nedenle, devletlerin güç unsurlarını devreye soktuğu bir alanda, Doğu Akdeniz'in ve Doğu Akdeniz'deki yüksek enerji potansiyeli olan kaynakların paylaşım mücadelesi, kıyıdaş devletlerin deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasında hangi yöntemi benimsedikleri ve hangi unsurları dikkate aldıklarıyla doğrudan ilgilidir. Ana karalar arasındaki adalara ne kadar etki verileceği, “coğrafi denge ve nüfus”, “konum” ve “büyüklük” gibi özellikler göz önüne alındığında; Yunanistan ve GKRY'nin Girit, Kaşot, Çoban, Rodos, Meis hattını ilgili kıyı kabul ederek ve “ortay hatları” esas alarak kendi aralarında ve diğer kıyıdaş devletlerle sınırlandırma anlaşmaları imzalamaları ve MEB ilan etmeleri yönünde politika izlemeleri, hakkaniyet odaklı ilgili uluslararası hukuk normları ile bağdaşmamakla birlikte, hukuki mesnetten de yoksundur.²⁵

Yukarıda belirtildiği gibi, sorunun başlangıç noktasını devletlerin hangi tekniği kullandıkları oluşturmaktadır. Örneğin GKRY, Türkiye'nin yaptığı gibi “düşey hatlar” tekniğini kullansaydı, sadece Mısır ve kısmen İsrail ile deniz yetki alanı sınırlandırma antlaşması imzalayabilecekti. Bu durum, GKRY'nin iddia ettiği deniz yetki alanının ancak 1/3'ünden daha azına sahip olabileceği anlamına gelmektedir. Tersten okunacak olursa, GKRY ve Yunanistan'ın izlemeyi öngördüğü yöntemin, Türkiye tarafından izlenmesi halinde, Türkiye, Doğu Akdeniz'de yaklaşık asgari 189.000 km²'lik bir MEB alanına sahip olacaktı. Bu durum, Türkiye'nin bugüne kadar izlediği sadece “düşey hatlar ile sınırlandırma yapma” yönetimini benimseyen tutumundan ve ilgili kıyı ve kıyıdaşları sınırlı tutmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Lübnan, GKRY ile yaptığı sınırlandırma antlaşmasında “kıyı uzunlukları” faktörünü dikkate almamış ve alan kaybına uğramıştır. İlave olarak, Mısır, İsrail, Lübnan ve Suriye'nin, Türkiye ile karşılıklı kıyıları bulunduğundan, sınırlandırma anlaşmaları yapmaları son derece doğaldır. Ancak, adı geçen ülkelerin GKRY yerine, KKTC ile sınırlandırma antlaşmaları yapmaları halinde “kıyı uzunlukları” nispetinde ve “hakça paylaşım” ilkesi doğrultusunda, GKRY ile yaptıkları antlaşmadan elde ettikleri deniz alanından daha fazlasına sahip olmaları mümkün olacaktı.²⁶

Öte yandan soruna, devletlerin kendi tezlerinin ötesinde, uluslarüstü bir çerçeveden bakmakta fayda bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'de sahildevletlerinin deniz yetki alanlarının nereden başlayıp nerede bittiği Birleşmiş Milletler

²⁴ Melih Yıldız, “Doğu Akdeniz'de Askeri Güç Dengesi ve Türkiye”, *Doğu Akdeniz ve Türkiye'nin Hakları*, Ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman, Burhanettin Duran, SETA Yayınları, İstanbul, 2020, s. 93-95.

²⁵ Cihat Yayıcı, “Türkiye ve KKTC'nin Doğu Akdeniz'de Münhasır Ekonomik Bölgeleri”, *Ege Jeopolitiği Cilt 1*, Ed. Hasret Çomak, Burak Şakir Şeker ve Dimitrios Ioannidis, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 917-918.

²⁶ *A.g.e.*, s. 923-931.

(BM) Deniz Hukuku Sözleşmesine tabidir. Bununla birlikte, AB'nin bölgede kıta sahanlığı ve MEB konularında nihai ve bağlayıcı bir karar ortaya çıkmış gibi davranarak Yunanistan ve GKRY tezlerini doğru kabul etmesi, bu yetmezmiş gibi Türkiye'yi bu konuda hukukun dışına çıkmakla itham etmesi ve yaptırım tehdidinde bulunması rasyonellikten uzak bir yaklaşımdır. Ayrıca AB'nin görev tanımları içerisinde, deniz yetki alanlarıyla ilgili anlaşmazlıkları çözüme kavuşturma gibi bir konu bulunmamaktadır.²⁷ Ancak AB'nin Doğu Akdeniz üzerinde yoğunlaşmasında enerji güvenliği ilk sırayı almaktadır. Zira Rusya ile Ukrayna arasında 2013 yılından itibaren yaşanan krizler, AB'nin enerji güvenliği konusundaki endişelerini doğal olarak artırmıştır. AB bu durumda Kıbrıs Adası özelinde Doğu Akdeniz'i bir enerji merkezi olacak şekilde tahayyül etmiş, burada çıkacak gazın, Rusya'dan gelen gaz alternatif olabileceği üzerine planlarını yapmıştır. Yunanistan ve GKRY'nin AB üyesi olması itibarıyla, bölgedeki enerji kaynaklarının paylaşımı sorunu, adeta Avrupa bölgesel güvenlik kompleksi dâhilinde değerlendirilecek bir konu başlığı haline dönüşmüştür.

Yeri gelmişken, Doğu Akdeniz'in enerji kaynakları üzerinde bir dizi faaliyeti olan GKRY, 2004'te MEB ilanından sonra, 20 Ocak 2007 tarihinde Kıbrıs Adası'nın güneyinde 13 adet petrol arama ruhsat sahası ilan etmiştir. GKRY, bu sahaları ihale etmiş ve bunlar içinde 12 numaralı sahaya ait haklar ABD'nin Noble Energy Şirketi tarafından alınmıştır.²⁸ Bu faaliyetlerine ilave olarak, Türkiye'nin Akdeniz'deki sondaj faaliyetlerini gözlemlemek amacıyla İsrail'den dört adet İnsansız Hava Aracı (İHA) satın almış, buna karşın Türkiye ve KKTC, Mağusa bölgesinde yer alan bir Havaalanını askeri amaçlı kullanıma açarak karşı hamlede bulunmuştur. KKTC Bakanlar Kurulu, 13 Aralık 2019'da 1982 yılında askeri amaçlı inşa edilen Geçitkale Havaalanı'nın İHA ve Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) ile yürütülecek faaliyetlerde kullanılmasına onay vermiş; böylece Türkiye, bölgede görev yapan sondaj gemilerine hava araçlarının eşlik etmesi imkânına kavuşmuştur.²⁹

Yunanistan ve GKRY'nin dâhil olduğu bir diğer alan, bölge devletlerinden birkaçının yer aldığı bir enerji birlikteliği ile ilgilidir. 2016 yılından itibaren, GKRY, Yunanistan, İsrail, aralarına Mısır'ı da alarak bir güç birlikteliği oluşturmuş, müteakip süreçte ABD'nin desteğiyle, İsrail'in liderliğinde "Doğu Akdeniz Gaz Forumu (DAGF)" adıyla bölgesel bir enerji birliği ortaya çıkmıştır. 2019 yılının Temmuz ayında Mısır'ın başkenti Kahire'de kurulan DAGF'nin kurucu üyeleri, İsrail, Yunanistan, GKRY, Mısır, Filistin Yönetimi, Ürdün ve İtalya olmuştur. Arap devletlerini ve AB üyesi olan devletleri bir araya getiren bu platformun kurulması, uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiş, İsrail'in hesabına yazılan bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Forumu, bir

²⁷ İrfan Kaya Ülger, "Deniz Yetki Alanları, Enerji Kaynakları İhtilafı ve Eastmed Projesi", *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Caşın (Ed.) İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.172-173.

²⁸ Yayıncı, *a.g.e.*, s. 921.

²⁹ "Doğu Akdeniz satrancı", *Cumhuriyet*, 15.12.2019, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dogu-akdeniz-satrancı-1708313>, (Çevrimiçi 11.01. 2022).

başka AB üyesi olan Fransa 9 Mart 2021 tarihinde üye, ABD daimi gözlemci olarak kabul edilmiş, AB ise 6 Temmuz 2021 tarihinde gözlemci üye olmuştur.³⁰ Türkiye, Suriye ve Lübnan'ın dâhil olmadığı ve ilk bakışta ekonomik bir iş birliğini öngören DAGF'nin, Kıbrıs Adası çevresinde yapılan tatbikatlara kadar uzanan askeri güvenlik boyutu da bulunmaktadır. Böylece Türkiye'nin güneyindeki manevra alanını kısıtlayan bir yapı oluşmuş, karşılıklı çıkarlarının örtüşmesiyle birlikte enerji ve güvenlik konuları, foruma katılan devletleri birbirlerine yaklaştırmıştır. Doğu Akdeniz'de görece yalnız kalan ve adeta izole bir durumda olan Türkiye; 2020'de Yunanistan, Kıbrıs ve İsrail'in imzaladığı EastMed Doğalgaz Boru Hattı Anlaşması ile de Akdeniz denkleminin dışına çıkarılmıştır.³¹

Öte yandan, EastMed projesine geçmeden önce, Doğu Akdeniz'de bulunan gazın Avrupa'ya nasıl taşınacağı konusunda birtakım belirsizliklerin bulunduğu altı çizilmelidir. Başka bir ifadeyle, Doğu Akdeniz'de bulunan doğal gazın ilk alıcı piyasa olan Avrupa'ya taşınmasına yönelik farklı projeler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında, "Doğu Akdeniz Doğalgaz Boru Hattı Projesi", "Sıvılaştırılmış Doğalgaz Projesi" ve "İsrail-Lübnan-Suriye-Türkiye Doğalgaz Boru Hattı Projesi" ön plana çıkmıştır. Buna karşın Türkiye ve İsrail arasındaki 2022 senesinin Mart ayı itibariyle hız kazanan yakınlaşma çabaları bağlamında yapılan üst düzey görüşmelerde enerji alanındaki iş birliği konusu ele alınmıştır. Bu çerçevede İsrail Cumhurbaşkanı Isaac Herzog tarafından Türkiye'ye gerçekleştirilen ziyaretin ardından Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından birlikte atılabilecek en önemli adımlardan birisinin gaz alanında iş birliği olduğunu belirterek, yıllardan beri üzerinde konuşulan bu projenin hayata geçirilmesine dönük olarak Türkiye'nin enerji ve dışişleri bakanlarını İsrail'e göndermeye hazır olduğunun altını çizmiştir. Diğer taraftan İsrail Enerji Bakanı Karine Elharrar, 27 Mart 2022 tarihinde Ynet News'e yaptığı açıklamada, aralarında finansmanın da olduğu birçok konunun halen tartışılması gerektiğini belirtmiştir. Buna ilaveten Elharrar'a göre ilgili proje ekonomik açıdan makul görünse bile, bu tek başına yeterli olan bir durum değildir.³² Bunun haricinde diğer alternatiflerin de teknik zorluk ve yüksek maliyet nedeniyle devreye alınmasının güç olacağı düşünülmektedir. Keza Doğu Akdeniz doğalgaz kaynaklarının ticarileştirilmesine yönelik ciddi sıkıntılar bulunmaktadır. Kıbrıs meselesi, Suriye İç Savaşı, İsrail-Filistin ve İsrail-Lübnan sorunları gibi, birçok diplomatik girişime rağmen çözüm bulunamamış sorunlar, bahse konu sıkıntıları oluşturmaktadır. Bunların dışında, münhasır ekonomik bölge uzlaşmazlıklarının mevcudiyeti, kıyıdaş devletlerin bireysel anlaşmalar yaparak

³⁰ Mevlüt Bulut, Seher Bulut, "Türkiye ve Libya Arasında Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası: Anlaşmanın Türkiye-İsrail İlişkilerinin Geleceğine Muhtemel Etkileri", *Bilge Strateji*, Cilt: 12, Sayı: 22, 25-52, 2021, s. 36-37.

³¹ Akbayır, Savaş, *a.g.e.*, s. 237.

³² Orhan Kurunç, Ari Rabinovitch, "Israel-Turkey gas pipeline discussed as European alternative to Russian energy". Reuters, 29.03.2022, <https://www.reuters.com/business/energy/israel-turkey-gas-pipeline-an-option-russia-wary-europe-sources-2022-03-29/>, (Çevrimiçi 30.03.2022).

uluslararası enerji şirketlerini bölgeye davet etmeleri gibi hamleler de ülkeler arasında ciddi sürtüşmelere neden olmakta, sorunu içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir.³³ Diğer yandan Doğu Akdeniz'de hâlihazırda keşfedilen doğalgaz rezervleri, 1900 km. uzunluğunda EastMed boru hattının inşasını gerektirecek kadar güçlü değildir. EastMed boru hattı bir kaynak çeşitliliği yaratsa bile, bir yandan Avrupa'ya zaten çeşitli güzergâhlardan doğalgaz akışı güçlü bir şekilde devam etmekte, diğer yandan yapılacak harcama ile elde edilecek fayda birlikte düşünüldüğünde ortalamanın üstünde bir maliyet ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen Doğu Akdeniz havzasında keşfedilen doğalgazın, Yunanistan ve GKRY etkisinde kalınarak inşa edilecek EastMed doğalgaz boru hattı ile taşınması, bölgede yeni krizlerin çıkmasına neden olacaktır. AB'nin, üye devlet şemsiyesi altında Yunanistan ve GKRY lehine pozisyon alması, Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanları ve enerji kaynaklarıyla ilgili ihtilafın temel nedenini oluşturmaktadır.³⁴

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen, EastMed projesinin hayata geçirilmesine yönelik çalışmalar hız kesmemiştir. Zira Atina'da, Yunanistan, GKRY, İsrail ve ABD'nin katılımıyla ilk kez Enerji Bakanları Zirvesi düzenlenmiş, toplantıda Avrupa'nın enerji çeşitliliğine katkı sağlayacak EastMed boru hattı projesine ilişkin çalışmaların hızlandırılması kararlaştırılmıştır. Zirveye destek veren ve EastMed Projesi'ni Avrupa'nın enerji güvenliği için önemli gören ABD, bölgede enerjinin, siyasi istikrar ve ekonomik gelişme için bir köprü olabileceğini, Yunanistan'ın Avrupa'ya açılan bir enerji geçidi işlevi görebileceğini hesap etmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak AB üyesi ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımıyla Brüksel'de gerçekleştirilen Dış İlişkiler Konseyi Toplantısının sonuç bildirgesinde, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynaklarına ilişkin faaliyetlerinin yasa dışı olduğu savunulmuştur.³⁵

Her ne kadar adı geçen devletlerarasında EastMed projesinin hayata geçirilmesine yönelik toplantılar yapılsa da Doğu Akdeniz doğalgazının İsrail, Kıbrıs, Girit, Yunanistan ve İtalya üzerinden Avrupa piyasasına ulaştırılmasını hedefleyen, GKRY ve Yunanistan'ın baskıları sonucu ortaya atılan EastMed projesinin önünde bir dizi hukuki, siyasi ve ekonomik engeller bulunmaktadır. Boru hattının toplam uzunluğunun bin 900 kilometre ve maliyetinin ise minimum 10 milyar dolar olacağı öngörülen bu proje için Almanya başta olmak üzere, Kuzey Avrupa ülkelerinin tedirginliği söz konusudur. Bir yandan deniz yetki alanları tartışması AB'yi endişeye sevk ederken, diğer yandan proje, AB'nin yeşil enerji perspektifi ile çelişki teşkil etmektedir. Kaldı ki, EastMed boru hattı güzergâhında ve GKRY havzasındaki doğal kaynaklar üzerinde, adanın kuzeyinde yaşayan Türklerin de hakkı bulunmaktadır. Bir

³³ Sina Kısacık, "21. Yüzyılda Türkiye'nin Doğu Akdeniz Enerji Güvenliği Politikaları: Çatışma mı Yoksa İş birliği mi?", *Doğu Akdeniz, Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 258-259.

³⁴ Ülger, *a.g.e.*, s.173.

³⁵ Furkan Naci Top, (2019, 7 Ağustos). "Atina'da Yunanistan, GKRY, İsrail ve ABD Arasında Enerji Zirvesi", Anadolu Ajansı, 07.08.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/atinada-yunanistan-gkry-israil-ve-abd-arasinda-enerji-zirvesi/1551956>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

diğer sakınca, EastMed boru hattı güzergâhının Türkiye'nin Akdeniz'deki kıta sahanlığından geçmekte olduğudur. Her ne kadar Türkiye, Akdeniz'de MEB ilan etmemiş olsa da 2019'da Türkiye ile Libya arasında imzalanan deniz yetki alanları sınırlandırma anlaşmasının koordinatları ve bunun kıta sahanlığı ile örtüşmesi, kendisini tartışmalı bölgede söz sahibi bir konuma getirmektedir. 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi de bir hukuki engel olarak sorunu daha karmaşık hale getirmektedir. Zira buna göre bir devletin kıta sahanlığında haberleşme kablosu ve boru hattı döşenmesi izne tabidir. Ayrıca bir diğer fiziki engel, Doğu Akdeniz topografyasının engebeli olmasından kaynaklanmaktadır. Önce Kıbrıs'a, daha sonra Girit üzerinden Yunanistan'a ulaşması öngörülen EastMed güzergâhı, aniden derinleşen, ardından yükselen denizaltı alanları içermekte, bu durum boru hattının döşenmesini güçleştirmekte, bilahare maliyetin artmasına neden olmaktadır. Keza birçok bağımsız kuruluş, boru hattı maliyetine dönük araştırma ve fizibilite çalışmaları yapmış, 1900 km boru hattı inşa edilmesinin israf olduğu, verimli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Sonuç olarak, inşa edilmesi halinde EastMed doğalgaz boru hattının bölgede barış ve istikrara katkısının olmayacağını söylemek mümkündür. Üstelik proje, AB'nin enerji politikaları ve küresel iklim değişikliği ile mücadele programı ile uyumlu değildir. Projenin hayata geçirilmesi durumunda, Türkiye'nin bölge üzerindeki egemenlik haklarına aykırı bir durum oluşacak, deniz yetki alanları konusundaki hassasiyet de artacaktır.³⁶ Aynı zamanda, 2022'nin başlarında yaşanan bir gelişme, yukarıda yazılanları doğrular niteliktedir. Yunan medyasında çıkan bir haberde, EastMed boru hattı anlaşmasını ABD'nin desteklemediği iddia edilmiştir. DefenseNet haber sitesi, başından beri projenin mali açıdan sürdürülebilirliğine yönelik sorunlar içerdiğini ve Türkiye'yi dışlayan ittifakın çöktüğünü belirtirken; Pentapostagma haber sitesi de "ABD sırttan bıçakladı" manşetini kullanmıştır. Sonuç olarak yaşanan gelişmeler, ABD'nin projeyi Doğu Akdeniz'de bir gerilim kaynağı olarak gördüğünü göstermektedir.³⁷

Türkiye'nin ise Doğu Akdeniz'de enerji ve güvenlik konularında daha çok görünür olması gerek bölge ülkeleriyle gerekse küresel aktörlerle ilişkilerinin öne çıkması, 2017 yılından itibaren yaptığı bir dizi hamle ile ilişkilidir. Türkiye, bir yandan sismik araştırma ve sondaj gemilerini Akdeniz'e göndermeye başlarken, diğer yandan deniz yetki alanlarına ilişkin 2019 yılında Libya ile bir mutabakat imzalamıştır.³⁸ Türkiye, Doğu Akdeniz'de kendisini adeta çevreleyen ABD ve AB destekli politikaları caydırmak için elindeki diplomatik, hukuki, sismik araştırma-sondaj faaliyet enstrümanlarını yeri geldikçe kullanmıştır. Ankara'nın buna yönelik en önemli atılımı, 2011'de KKTC ile gerçekleştirmiş olduğu deniz yetki alanı, kıta sahanlığı sınırlandırma anlaş-

³⁶ Ülger, *a.g.e.*, s. 164-171.

³⁷ "Yunan Medyası: ABD EastMed'i Desteklemiyor", TRT Haber, 09.01.2022 <https://www.trt-haber.com/haber/dunya/yunan-medyasi-abd-eastmedi-desteklemiyor-643361.html>, (Çevrimiçi 11.01.2022).

³⁸ Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 27.

ması olmuştur. Böylece KKTC, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)'na ruhsat vererek kendi belirlediği parsellerde, Türkiye'ye ait derin sondaj gemileriyle araştırma ve sondaj yapma imkânına kavuşmuştur. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de attığı bir diğer stratejik adım, Yunanistan ve GKRY arasındaki deniz irtibatını ve EastMed Projesi'nin önünü fiilen kesen 2019 yılındaki "Türkiye-Libya Deniz Yetki Alanları Sınırlandırma Mutabakat Muhtırası" olmuştur.³⁹ Böylece Ankara, Türkiye'yi Antalya Körfezi açıklarına hapsedmeye yönelik çabaları bertaraf etmek istemiş, iç savaşın sürdüğü Libya ile anlaşma yaparak münhasır bölge ilan etme adımının önünü açmıştır. Bununla birlikte GKRY'nin 2003 yılından beri yaptığı bir dizi hamlelere Türkiye'nin ilk ciddi tepkisini vermesi ancak 2011 yılında gerçekleşmiştir. Türkiye'nin 21 Eylül 2011'de KKTC ile yaptığı Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Anlaşması ile birlikte, sismik araştırma ve sondaj yapma faaliyetleri için KKTC'ye ait alan, yedi parsel ayrılmıştır. Bu parseller için TPAO'ya ruhsat verilmiş, bu alanlar, A, B, C, D, E, F, G olarak tanımlanmıştır. Öte yandan GKRY tarafından tek taraflı olarak 13 parsel ilan edilmiştir. Kuzeydekiler sırasıyla 1. 2. ve 3. parsel, ortadakiler 4. 5. 6. 7. 8. 9. ve 13. parsel ve güneydekiler de 10. 11. ve 12. parsel olarak adlandırılmış; parseller, GKRY tarafından uluslararası şirketlere ihale edilerek lisanslandırılmıştır. Dolayısıyla Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren başlıca şirketler arasında, TPAO, ABD'li Exxon Mobil ve Noble, Fransız Total, İtalyan Eni, Güney Koreli Kogas, Katar Petroleum, İngiliz BG ile İsraili Delek ve Avner yer almıştır. Bu bilgiler ışığında Doğu Akdeniz'de enerji denkleminde sorun alanlarından birini, GKRY'nin 1,4,5,6,7 numaralı parsellerinin, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki kıta sahanlığı ile çakışmış olması oluşturmaktadır. Diğer yandan KKTC'nin F, G ruhsat sahaları, GKRY'nin 2,3,8,9,13,12 numaralı sahalarıyla çakışmaktadır.⁴⁰

Bu arada Türkiye'nin araştırma ve sondaj faaliyetleri açısından imkân ve kabiliyetlerinin de ortaya konması gerekmektedir. Türkiye, Doğu Akdeniz'de hidrokarbon keşfi yapmak, petrol ve doğal gaz kaynaklarını ekonomiye kazandırmak ve böylece enerjide dışa bağımlılığını azaltmak için TPAO ve Turkish Petroleum International Anonim Şirketi (TPIC) vasıtasıyla bir dizi faaliyetlerde bulunmaktadır. Deniz araştırma, arama ve işletme ruhsat alanlarında sismik veri toplama projeleri, 2013 yılında TPAO envanterine katılan Barbaros Hayreddin Paşa 3 boyutlu sismik arama gemisi sayesinde, TPAO eliyle yürütülmüş, 2018 yılında ise bu arama gemisi, kanun hükmünde kararname ile TPIC'e devredilmiştir. TPAO, hizmet alımı yöntemiyle bir yandan faaliyetlerini sürdürürken, TPIC de TPAO adına Türkiye denizlerinde sismik arama faaliyetlerine devam etmektedir.

Öte yandan 2017 yılında Türkiye'nin ilk milli sondaj gemisi olan Fatih Sondaj Gemisi, 2018 yılında Yavuz Sondaj Gemisi TPAO envanterine katılmış,

³⁹ Nurşin Ateşoğlu Güney, "Batılı Ülkelerin Doğu Akdeniz Politikaları", *Doğu Akdeniz ve Türkiye'nin Hakları*, Ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman, Burhanettin Duran, SETA Yayınları, İstanbul, 2020, s.152-154.

⁴⁰ Muhsin Barış Tiryakioğlu, "Doğu Akdeniz'de enerji denklemleri-1", Anadolu Ajansı, 09.05.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/dogu-akdenizde-enerji-denklemleri-1/1474137>, (Çevrimiçi 09.01. 2022).

Türkiye'nin derin deniz arama kabiliyetleri artmıştır.⁴¹ 2020 yılının başında ise Kanuni, Türkiye'nin üçüncü sondaj gemisi olarak TPAO envanterine girmiştir.⁴²

Ancak yukarıda belirtilen bir dizi gelişmeye rağmen Türkiye, Karadeniz'den farklı olarak, Doğu Akdeniz'de MEB ilan etmemiştir. Dışişleri Bakanı Mevlut Çavuşoğlu bunun nedenini, Akdeniz'de balıkçılık sektörünün gelişmemesi ve bu yönde bir talebin gelmemesi olarak göstererek, *“Akdeniz’de de bunu ilan edebiliriz. Balıkçılık, Akdeniz’de önemli, bizim için öncelikli bir sektör olursa ve böyle bir talep gelirse olur. O zaman kıta sahanlığımızın olduğu bölgeye hiçbir ülkenin balıkçısının girmemesi lazım. Bunun için de gerekli tedbirler alınması lazım ama Akdeniz’de bugüne kadar böyle bir ihtiyaç olmadığı için münhasır ekonomik bölge ilan edilmedi ama edilebilir.”* değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴³ Salt balıkçılık faaliyetlerine indirgemenen, GKRY'nin 2003'te, Libya ve Suriye'nin 2009'da Lübnan'ın 2010'da MEB ilan ettiği düşünülecek olursa, Türkiye açısından bir geç kalınmışlığın söz konusu olduğu apaçık ortadadır. Güller'e göre, tüm bu gelişmeler AK Parti'nin ABD ve AB adına “Denktaş karşıtlığı” yaptığı süreçte meydana gelmiştir. AK Parti yönetiminde Türkiye'nin Suriye ve Mısır ile ilişkilerini koparması, Doğu Akdeniz'de kendisini daha çok yalnızlığa itmiştir. Mavi Vatan doktrininin şekillenmesinde emeği olan emekli Tümamiral Cihat Yayıcı'ya göre ise, Türkiye'nin 2019'da Libya ile imzaladığı anlaşmaya rağmen MEB ilan etmemesi ciddi bir çelişki arz etmektedir. Türkiye'yi Doğu Akdeniz'de yalnızlaştıran bir başka gelişme, 6 Ağustos 2020'de Yunanistan ve Mısır'ın MEB anlaşması imzalamasıyla kendisini göstermiştir.⁴⁴

Özetle, ikili ve çok yönlü ilişkilerin AB ve ABD tarafından da desteklenmesi sonucu Türkiye, Doğu Akdeniz'de yaşanan gelişmelere cevap vermede, MEB ilan etme hamlesinde ve sondaj çalışmalarına başlanması gibi bir dizi dış politika kararında geç kalmıştır.⁴⁵ Bu durum karşısında, Türkiye ve KKTC'nin Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarını yeniden belirlemesi, müteakiben MEB ilan etmesi, ilgili kıyıdaş devletlerin tamamıyla antlaşmalar akdetmesi, ciddi bir alternatif olarak dikkate alınmalıdır.⁴⁶

⁴¹ TPAO. (t.y.), “Faaliyet Alanları-Deniz”, <https://www.tpao.gov.tr/deniz>, (Çevrimiçi 10.01.2022). TPIC. (t.y.), “Offshore Sismik Hizmetleri”, <https://www.tpic.com.tr/tr/faaliyetler/sismik-arama-hizmetleri/offshore-sismik-hizmetleri>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

⁴² XXXX Bloomberg HT (2020, 6 Aralık). “Kanuni sondaj gemisi sondaja hazırlanıyor”, Bloomberg HT, 6.10.2021, <https://www.bloomberght.com/kanuni-sondaj-gemisi-sondaja-hazirlaniyor-2270076>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

⁴³ Behlül Çetinkaya, Mehmet Şah Yılmaz, Fuat Kabakçı, “Bakan Çavuşoğlu: Amerikan yönetimi Kongre'ye mektup yollarken ya da Amerikan halkına bilgi verirken doğruyu söylemiyor.”, Anadolu Ajansı (AA), 9.10.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakan-cavusoglu-amerikan-yonetimi-kongreye-mektup-yollarken-ya-da-amerikan-halkina-bilgi-verirken-dogruyu-soylemiyor/2387278>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

⁴⁴ Mehmet Ali Güller, “Doğu Akdeniz'de geri çekilme”, *Cumhuriyet*, 11.10.2021, (<https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-guller/dogu-akdenizde-geri-cekilme-1875740>), (Çevrimiçi 11.01.2022).

⁴⁵ Savaş Akbayır, *a.g.e.*, s. 237.

⁴⁶ Yayıcı, *a.g.e.*, s. 923-931.

4. 2000'li Yıllarda Rusya'nın Doğu Akdeniz Politikaları Özelinde Suriye, Libya ve Enerji

Doğu Akdeniz bölgesi bağlamında son zamanlarda yaşanan siyasi, ekonomik, enerji ve güvenlik boyutlarındaki gelişmelere Rusya Federasyonu'nun nasıl yaklaştığı önem taşımaktadır. Çünkü Moskova, 2015 senesinde Suriye'ye gerçekleştirmiş olduğu başarılı askeri müdahaleden sonra Doğu Akdeniz coğrafyasında oyun değiştirici bir hale gelmiştir. Yine bu çerçevede Kremlin, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Kıbrıs Adası'ndaki kıta sahanlığı ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarına yakından destek vermiştir.⁴⁷ 2011 senesinde bile henüz Türkiye ve Rusya arasında Suriye ve Kırım anlaşmazlığı bulunmazken ve de Ankara-Güney Lefkoşa arasında deniz yetkilendirme sahaları konusunda ciddi anlaşmazlıklar varken Moskova, Güney Lefkoşa'yı desteklemek için Kıbrıs Adası açıklarına bir grup savaş gemisi göndermiştir ki bunlardan birisi de Amiral Kuznetsov Uçak Gemisi'dir. Rusya'nın bu siyaseti o dönemde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından Türkiye'den gelen tehditlere karşı bir koruma şeklinde değerlendirilerek memnuniyetle karşılanmıştır. Söz konusu destek ortaklaşa olarak Yunanistan ve İsrail tarafından da tartışmasız biçimde değerli bulunmuştur. Moskova açısından Rusya'nın yakın bir müttefiki olan Suriye'de 2011 senesinde bu yana devam eden iç savaş ve Esad Rejimi'nin geleceğindeki belirsizlikler, Güney Lefkoşa'nın stratejik önemini bir kat daha artırmıştır. Şubat 2015'te Rusya'nın Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin limanlarından yararlanmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Bunun karşılık olarak Rusya, 2011 senesinde Güney Kıbrıs'a verdiği 2,5 milyar avroluk yardımı yeniden düzenlemiştir. Buna ilaveten o dönemdeki Güney Kıbrıs'ın lideri Nikos Anastasiadis, yukarıdaki anlaşmanın yapıldığı Moskova ziyareti esnasında Rusya'ya yönelik AB yaptırımlarını eleştirmiş ve de iki devlet arasındaki askeri iş birliğinin geliştirileceği taahhüdünü vermiştir. Öte yandan burada Rusya özelinde üstünde durulması gereken bir konu ise Moskova'nın Doğu Akdeniz'e yönelik askeri planlarının ve silahlanma programının kendisinin "Güney Askeri Bölgesi" kavramı çerçevesinde düşünülmesi gerekliliğidir. Bahse konu alan Rusya'nın beş büyük askeri bölgesinden birisi olup kapsadığı alan ölçeğinde en küçüğünü oluşturmaktadır. Güney Askeri Bölge; Güneybatı Rusya, Kuzey Kafkasya, Hazar ve 2014 senesinden bu yana Kırım ile beraber Karadeniz sahilindeki bölgeyi içermektedir. 2014 Ukrayna Krizi süreci ve sonrasında Kırım'ın ilhakı, Rusya'nın Güney Askeri Bölgesi'ne yönelik bilincini artırmıştır. Buna müteakiben, Moskova bölge ile ilgili askeri planlarında bir yanda değişiklikler yapmaya başlamışken diğer yandan da Karadeniz Donanması'nın modernizasyonu, Karadeniz sahilindeki deniz üslerinin yenilenmesine ilaveten Kırım'da yeni yatırımlar yapmaya karar vermiştir. Karadeniz Donanması, Rusya'nın Sovyetler Birliği'nden miras aldığı en önemli askeri unsurlardan birisini oluşturmuştur. Karadeniz Donanması'nın sorumluluk sahası Karadeniz'e ilaveten

⁴⁷ Mehmet Bardakçı, "Is a Strategic Partnership between Turkey and Russia Feasible at the Expense of Turkey's Relations with the EU and NATO?", *Comparative Southeast European Studies*, Cilt: 69, No: 4, 535-559, 2021, s. 543.

Akdeniz'i de içermektedir. Şu husus ifade edilebilir ki Rusya'nın Suriye ve Doğu Akdeniz'deki deniz kuvvetleri genel olarak Karadeniz Donanması ve Güney Askeri Bölgesi ile ilişkili unsurlardan meydana gelmektedir.⁴⁸

Rusya, Türkiye'ye Doğu Akdeniz politikalarından ötürü uygulanmaya çalışılan Avrupa Birliği yaptırımlarını eleştirmekte ve bunun bir diplomasi aracı olmadığını, ancak bunu modern bir gerçeklik olarak kabul ettiklerini vurgulayarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirilmeyen yaptırımlara karşı her zaman olumsuz tutum takındıklarını vurgulamıştır. Buna ilaveten ilgili tasarrufun, uluslararası bir politikanın temelini oluşturamayacağına altını çizen Rusya, tek taraflı, yasa dışı, saldırgan baskı ve tek bir tarafın çıkarını önceleyen politikayı kabul etmeyeceklerine dikkati çekmiştir. 2019 senesinde bu tezlerini ortaya koyan Rusya, bölgede bulunan Rosneft gibi önemli enerji şirketleri vasıtasıyla ciddi bir birikimi bulunduğunu belirterek enerji projelerinin ticari olarak uygunluğu düşünülmesi durumunda Doğu Akdeniz'de Türkiye ile iş birliği tesisini düşündüğünü ifade etmiştir. Söz konusu çerçevede Rus ve Türk firmalarının güçlerini birleştirebileceğine işaret eden Rusya, Türkiye'nin Doğu Akdeniz bölgesinde özellikle doğalgaz kaynakları başta olmak üzere bölgesel zenginliklerin paylaşılması yoluyla ilgili coğrafyaya ve de Kıbrıs Adası'na barış getirilmesine yönelik uzun zamandır süren diplomatik girişimlerine de açık destek verdiğinin altını çizmektedir.⁴⁹

Doğu Akdeniz özelinde üzerinde durulduğunda ise, 2011 yılında Rusya, GKRY'nin ilan ettiği parselleri tanyarak bu alanlarda Güney Kıbrıs'ın enerji rezervleri keşfetme hakkının olduğunu kabul etmiştir. Esasında bahse konu alanda bulunan kaynakların gün yüzüne çıkartılarak Avrupa'ya taşınmasının gerçekleştirilmesi, Kremlin'in çıkarlarına aykırılık oluştursa da Moskova buna yönelik herhangi bir karşı tedbir alma tasarrufunda bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise Rusya'nın buradaki enerji taşımacılık projelerinin içerisindeki ülkelerle sahip olduğu ekonomik irtibatları, Avrupa'ya yönelik yaptığı enerji ihracatında %2-5'lik küçük bir azalmadan daha öncelikli görülmektedir. Buna ilaveten Doğu Akdeniz doğalgazının transferi için üzerinde konuşulan Doğu Akdeniz boru hattının belirsizliği ve yapılmasındaki zorluklar, Türkiye'nin Libya ile yaptığı anlaşmanın bahse konu girişimin önüne taş koyması, sonuç olarak Rusya'nın bu konuda herhangi bir tasarrufta bulunması gerekli olmadığını göstermektedir. Ayrıca, Moskova, ilgili mevzuda herhangi bir tasarrufta bulunarak Ankara ile arasındaki stratejik ortaklık pozisyonunu, yüksek düzeyli politik ve iktisadi ilişkileri tehlikeye sokmak istememektedir. Nihayetinde günümüz koşullarında ele alındığında Rusya, ilgili konuda bir pozisyon almayıp daha düşük görünümlü bir politika tatbik etmektedir. Bu bağlamda Kremlin, Beyaz Saray'ın daha çok Rum yanlısı olarak nitelendirildiği bir dönemde daha yansız bir pozisyonda devam etmeyi kendisi açsın-

⁴⁸ Ozan Örmeci-Sina Kısacık, "Cutting the Gordian Knot: Turkish Foreign Policy Towards Cyprus During AK Party Era (2002-2020)", *Studia I Analizy Nauk O Polityce (Studies and Analyses of Political Science)*, No: 1, 2020, s. 51-53.

⁴⁹ A.e., s. 53-54.

dan uygun görmektedir.⁵⁰ Bu konuda Doğu Akdeniz doğalgazının ticarileştirilmesi bağlamında öne çıkan projelerden birisi durumundaki Türkiye-İsrail Boru Hattı'nın durumu ele alınmalıdır. Eski bir İsraili diplomata göre İsrail şirketleri, mevcut politik şartlar altında Türkiye'yi bir seçenek olarak kullanmayacaklardır ki burada iki gerçekçi seçenek; Mısır'daki sıvılaştırma tesisleri ya da Kıbrıs'taki yeni sıvılaştırma tesisleridir. İsrail gazına en iyi alternatif rotayı bulabilmek için bir denizaltı boru hattı ya da ara bağlantı boru hattının ekonomik ve de teknik yönden fizibilitesinin değerlendirilmesi şarttır. Olumlu yönden bakıldığında taşınacak gazın miktarı senede 10 ila 20 milyar metreküp civarında olacaktır ki bu Avrupa'nın gaz talebinin yaklaşık %2-4'ünü oluşturabilecektir. Ancak ticari olarak Türkiye ve İsrail arasında bir denizaltı boru hattı inşasının maliyeti takriben 6,5 milyar Avro olarak tahmin edilirken, Türkiye ve Yunanistan veya Bulgaristan arasındaki yeni bir hattın inşası da ek bir yatırım gerektirecektir. Nihayetinde Avrupa'da düşen gaz fiyatlarından ötürü bu boru hattı seçeneği ticari olarak uygun görünmemektedir. Bunun paralelindeki bir diğer mesele ise İsrail kanunlarına göre gaz, iç piyasa için belirlenen fiyattan daha düşük bir biçimde İsrail'den taşınamayacaktır. İlgili mevzuu daha da karmaşıklaştıran konu ise Rusya'nın istediği herhangi bir zamanda Avrupa'daki gazın fiyatını düşürebilecek olmasıdır. Bu çerçevede bahsedilmesi gereken bir diğer önemli konu da Rusya'nın İsrail'in gaz sahalarına ve piyasasına iştirak etme istekliliğinin herhangi bir denizaltı gaz boru hattının yapımı çerçevesinde karmaşıklık oluşturabilme ihtimalidir. Sonuç olarak Türkiye ve İsrail arasında bir boru hattının yapımındaki yatırım riskli olabilecek ve oyunda mevcut şartlarda Türkiye'yi dâhil etmek makul değildir. Ancak Doğu Akdeniz Projesi hala gündemdedir. Bu kapsamda bölgenin jeopolitiğindeki değişimleri yansıtmaya yönelik olarak boru hattının yönünün yeniden belirlenmesi için zaman vardır. O zaman geldiğinde Türkiye'nin projenin bir parçası olduğunun yeniden düşünülmesine gerek olacaktır ki bunun sebebi ise Ankara'nın dışlanmasının hiçbir akılcı aktörün bölgesel çıkarına olmayacağı şeklinde ifade edebiliriz.⁵¹

Soğuk Savaş sonrasındaki dönemin ilk senelerinde ABD önderliğindeki Batılı devletler Ortadoğu'daki nüfuzlarını güçlendirirken, Rusya tecrübe ettiği iktisadi ve politik meseleler sebebiyle içine kapanarak bölgeye karşı net bir tavır geliştirememiştir. Washington karşısında eski kuvvetini kaybettiği düşüncesiyle Moskova, Libya'daki gelişmeleri dikkate alarak Suriye'yi bu olumsuzluğu tersine çevirmek için kayda değer bir durum olarak kıymetlendirmiştir. Kaddafi idaresi ve muhalifler arasındaki iç harpte şiddet hadiselerinin yükselmesiyle Libya'ya karşı hava harekâtları gerçekleştiren Batılı devletler ve NATO adı geçen girişimi BM Güvenlik Konseyi (BMGK) kararına dayandırmışlardır. BMGK'nın Mart 2011'deki 1973 numaralı kararı için çekimser oy veren Rusya, Batı ülkelerinin bölgeye karşı yaptığı askeri harekâtla kendisini aldatılmış

⁵⁰ Kısacık, *a.g.e.*, s. 158.

⁵¹ Aylin Gürzel-Aka *et. al.*, "The 'new great game' in the Eastern Mediterranean" *Israel Affairs*, Cilt: 38, Sayı: 1, 16-27, 2022, s. 23-24.

gibi görmüştür. İlgili kararı, Moskova'nın öngörmediği bir biçimde yasal bir güvence şeklinde değerlendiren Batılı ülkeler milletlerarası bir ittifakla Kaddafi yönetimine son vermişlerdir. Libya'da o dönem teşkil edilen yeni hükümetin Rusya ve Kaddafi Yönetimi arasındaki tüm askeri-teknik anlaşmaları lağvetmesi Moskova'yı iktisaden ciddi bir zarara uğratmıştır. Bunun üzerine Moskova, Libya hadisesinden elde ettiği deneyim sayesinde Suriye'deki iç harp süresince BMGK'daki veto hakkından istifade etmek suretiyle Suriye'ye yönelik muhtemel bir askerî harekâtı engellemeyi başarabilmiştir.⁵²

Moskova'nın Şam politikası üzerindeki diğer önemli bir belirleyici unsur ise Orta Doğu coğrafyasındaki askeri ve de iktisadi menfaatleridir. Ocak-Ağustos 2015 döneminde IŞİD ve muhalifler karşısında toprak kaybetmek suretiyle zor duruma düşen Esad yönetiminin yardımına Rusya koşmuştur. Esad rejiminin varlığını sürdürmesi için Eylül 2015'te Suriye İç Harbi'ne doğrudan müdahil olan Moskova bölgedeki politik dengeleri Esad lehine değiştirmiştir. Moskova, Suriye'ye karşı gerçekleştirdiği harekâta Irak ve İran'ın hava sahalarından yararlanırken kara kuvveti olarak ise İran ve Hizbullah'ı kullanacaktı. Moskova'nın Suriye politikasında etkili olan bir diğer unsur ise Suriye'de yönetime karşı mücadele eden radikal dini örgütlerin Rusya'nın milli güvenliğine risk oluşturmasıdır. Burada dini örgütlerdeki militanların Orta Asya ve Kafkasya kökenli olmasına ilaveten ilgili yapılanmaların zaman geçtikçe eski Sovyet alanına doğru ölçek büyütürken bölgeyi etki altına alma ihtimali Rusya'nın toprak bütünlüğü için risk oluşturmaktadır. Kuzey Kafkasya bölgesinde vuku bulan etnik/dini mücadelelerin⁵³ yanı sıra Rusya'da bulunan Müslüman nüfus ele alındığında Kremlin bakımından durum hassasiyet arz etmektedir. Neticede Orta Doğu bölgesindeki aşırı dinci yapılanmaların bölge dışında etkilerini artırma olasılığı, Moskova'nın güvenliğine doğrudan etkilemekte olmasından ötürü Kremlin burada cereyan eden gelişmelere dikkatini yoğunlaştırmaktadır.⁵⁴

Moskova tarafından Şam'a karşı takip edilen politikanın dikkat çekici sacayaklarından birisini ise Suriye'nin Akdeniz kıyısında Tartus Deniz Üssü oluşturmaktadır. Suriye'nin Tartus kentinde konuşlanan söz konusu askeri yapı esasında teknik donanım merkezi görevini ifa ederek Rus gemilerinin bakım ve de onarım işlerinin yapıldığı bir yer hüviyetindedir. Tartus Deniz Üssü, 1971 senesinde Suriye ile gerçekleştirilen bir sözleşme kapsamında Sovyetler Birliği'ne

⁵² Hekimoğlu, *a.g.e.*, s.1413. Michelle Nichols, "Russia, backed by China, casts 14th U.N. veto on Syria to block cross-border aid", Reuters, 20.12.2019, <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-un-idUSKBN1YO23V>, (Çevrimiçi 12.01.2022). Michelle Nichols, "Russia, China veto Syria aid via Turkey for second time this week", Reuters, 10.07.2020, <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-un-idUSKBN24B2NW>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

⁵³ Aytaç Durmaz, "Border Conflicts among Dagestan, Chechnya, Ossetia-Alania and Ingushetia Autonomous Republics", *The Changing Perspectives and "new" Geopolitics of the Caucasus in the 21st Century*, Ed. Serdar Yılmaz-Murat Yorulmaz, Astana Yayınları, Ankara, 2021, s. 71-92. Murat Yorulmaz, "The Caucasus's Security Threats and Challenges in the Context of Conflicts", *The Changing Perspectives and "new" Geopolitics of the Caucasus in the 21st Century*, Ed. Serdar Yılmaz-Murat Yorulmaz, Astana Yayınları, Ankara 2021, s. 119-137.

⁵⁴ Hekimoğlu, *a.g.e.*, s. 1413-1414, Ozan Örmeci-Sina Kısacık, *Rusya Siyaseti ve Rus Dış Politikası: Teorik Çerçeve – Tarihsel Arka Plan – Örnek Olaylar*, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 272-277.

tahsis edilmiştir. Bahse konu üs 2008 senesinde Rusya tarafından genişletilerek modernize edilmiş durumdadır.⁵⁵ 2017 senesinde ise Tartus Limanı'ndan Rusya tarafından 49 sene daha kullanılması ve bunu müteakiben her iki tarafın da aynı biçimde sürmesini talep etmesi halinde sözleşmenin 25 sene daha uzatılabileceği mevzusunda Rusya ve Suriye mutabık kalmıştır. Söz konusu gelişmeler Rusya'nın Orta Doğu'da ve Doğu Akdeniz'de kalıcı olma niyetinin göstergeleridir.⁵⁶ Rusya, yakın coğrafyası dışındaki biricik üssü konumundaki Tartus'a büyük ehemmiyet bahşederek Doğu Akdeniz'de teşkil edilebilecek yepyeni enerji oyununda yere sahip olmayı hedeflemektedir. Esad Yönetimi'nin görevden gitmesi halinde ilgili üsse ilaveten Akdeniz'deki menfaatlerinin de ortadan kalkacağını değerlendiren Moskova, Esad'a destek vermeye devam etmektedir. Bunlara ek olarak Rusya, Suriye'nin Lazkiye kenti civarındaki Hmeymim isimli hava üssüne de sahiptir. 2015 senesinde yapılan ve Basil Esad Havalimanı'nı da içeren adı geçen üs kanalıyla Rusya, Suriye'ye karşı askeri harekâtlarını icra etmektedir. 2017 senesinde Rusya ve Suriye arasında yapılan bir anlaşmaya göre Hmeymim hava üssü, Moskova tarafından 49 seneliğine kiralanmış olup her iki tarafın uygun bulması halinde sözleşmenin yirmi beşer senelik dönemlerle uzatımı hususunda anlaşma bulunmaktadır. Rusya, Hmeymim hava üssü vasıtasıyla bölgede hatırı sayılır miktarda harp uçakları, saldırı helikopterleri ve hava savunma sistemleri konuşlandırarak Suriye'deki askeri mevcudiyetini artırmıştır. Asker ve mühimmatı ile hâlihazırda Rus hava üssü konumundaki Hmeymim, Kremlin'in menfaatlerine hizmet eder durumdadır.⁵⁷ Rusya'nın Suriye politikasındaki bir diğer önemli unsur ise iki ülke arasında gerçekleşen silah alışverişidir. 2000 senesinde Vladimir Putin'in devlet başkanı seçilmesini müteakiben savunma sanayisini güçlendiren Rusya, Orta Doğu'daki kadim müttefiki Suriye'ye silah ihracatını da artırmış durumdadır. Moskova, Suriye'de vuku bulan kriz ve istikrarsızlığı lehine çevirerek Esad'a sattığı silahlar kanalıyla büyük iktisadi getiriler sağlamıştır. Esad Yönetimi'nin iktidarda kalmasına dönük olarak elinde bulundurduğu silahlardan bölgede yararlanan Moskova, Tel-Aviv'in tüm muhalefetine ve de baskılarına karşın S-300 füzelelerinin Suriye'ye ihracatını yapmıştır.⁵⁸ Buna ilaveten Kremlin, Suriye'ye düzen-

⁵⁵ Jaime Dettmer, "Russia Expands Military Facilities in Syria", Voice of America, 12.05.2021, https://www.voanews.com/a/middle-east_russia-expands-military-facilities-syria/6205742.html, (Çevrimiçi 11.01.2022).

⁵⁶ Yuras Karmanau, "Naval base in Syria anchors Russia to Mediterranean", Navy Times, 27.09.2019, <https://www.navytimes.com/news/your-navy/2019/09/27/naval-base-in-syria-anchors-russia-to-mediterranean/> (Çevrimiçi 11.01.2022).

⁵⁷ "Russia expands Hmeimim air base bolstering military presence in Syria", The Arab Weekly, 20.08.2020, <https://theArabweekly.com/russia-expands-hmeimim-air-base-bolstering-military-presence-syria>, (Çevrimiçi 12.01.2022). "Russia Deploys Nuclear-Capable Bombers to Syria", Voice of America, 25.05.2021, https://www.voanews.com/a/middle-east_russia-deploys-nuclear-capable-bombers-syria/6206207.html, (Çevrimiçi 12.01.2022).

⁵⁸ "Russia completes delivery of S-300 system to Syria", Reuters, 02.10.2018, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-russia-s300-idUSKCN1MC2FT>, (Çevrimiçi 12.01.2022). Yohann Michel, "Moscow finally delivers on Syria's S-300 ambitions", IISS Military Balance Blog, 05.11.2018, <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2018/11/russia-delivers-s-300-damascus-ambitions>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

lediği askerî harekât ertesinde aralarında İran, Irak, Suudi Arabistan, Katar, Mısır, Çin, Hindistan bulunduğu ülkelere yönelik silah satışı artırmış ve bahse konu ülkelerle yeni silah sözleşmelerini değerlendirmeye başlamıştır.⁵⁹ Silah teknolojisini Suriye’de denemek suretiyle yeni yaptığı silahları tanıtmıştır. Orta Doğu coğrafyası Rus silahları açısından en önde gelen piyasa konumundayken, Suriye, adı geçen silah sistemlerinin en önde gelen müşterilerinden birisi olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁰

Enerji keşiflerine ilaveten Arap Ayaklanmaları ile fitili ateşlenen politik istikrarsızlık ve güvenlik meselelerinin neticesinde Doğu Akdeniz’in küresel güç rekabetinin dikkat çekici alanlarından biri haline geldiğine inanılmaktadır. ABD’nin eski başkanı Barack Obama’nın askeri itidalin üzerinde durması, riskli bir zayıflık olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Moskova ve Pekin’in nüfuzunun fazla olduğu bazı yerlerde Washington’un uzun dönemli ve yüksek maliyetli etki sahası kurma düşüncesinde bulunmadığı ve bir çeşit kendisini sınırlamaya gittiği savunulmaktadır. Söz konusu çerçevede Washington’un Doğu Akdeniz’de de boş bir alan bırakmış olduğu ve de bu alanı doldurmaya öncelikli adaylar arasında Moskova ve Ankara’nın bulunduğu ifade edilmektedir. Asya’ya Yöneliş ve Önce Amerika politikalarına karşın ABD idarelerinin Doğu Akdeniz’e denge değiştirici ölçüde müdahale etmesi Moskova ve Çin’in bölge ve ötesine uzanan etkinlikleriyle açıklanabilmektedir. Mevcut ABD Başkanı Joe Biden’in dış siyaset değerlendirmelerini paylaştığı açıklamasında Moskova ile olan ilişkilerde benzer düşünceleri barındıran müttefiklerle koalisyon ve de iş birliği içerisinde daha etkin harekette bulunulacağı ifade edilmiştir. Rusya’yı oyuna dâhil etmeksizin Washington’un Doğu Akdeniz’deki tutumu ve Ankara ile münasebetlerinin gidişatını açıklamak kolay değildir. 2019 senesindeki Doğu Akdeniz Güvenlik ve Enerji Ortaklığı Belgesi⁶¹ incelendiğinde Doğu Akdeniz’e Rus tasarruflarının önlenmesine dönük olarak ABD’nin Hasımlarına Yaptırımlarla Karşı Koyma Yasası (CAATSA) alakalı maddelerinin tam olarak tatbiki çağrısı dikkat çekmektedir. Buna ilaveten CAATSA’da Moskova tarafından tedarik edilen askeri donanımın devre dışı bırakılmasına yönelik olarak bölge ülkelerine destek sunulmasına ilaveten Moskova’nın Güney Lefkoşa, Atina ve de Tel-Aviv üstündeki olumsuz etkisine yönelik olarak ABD Dışişleri Bakanı’nca alakalı Kongre komitelerine raporlama yapması gibi maddeler de bulunmaktadır.⁶²

⁵⁹ Dominic Dudley, “Russia Uses Defense Show to try and Boost Arms Sales to Middle East”, Forbes, 24.08.2021, <https://www.forbes.com/sites/dominicdudley/2021/08/24/russia-uses-defense-show-to-try-and-boost-arms-sales-to-middle-east/?sh=5ca56f1a7c9c>, (Çevrimiçi 12.01.2022). Timofey Borisov, “Chapter 4: Russian arms exports in the Middle East- Report Title: Russia’s Return to the Middle East”, Report Subtitle: Building Sandcastles?, 2018, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21138.8.pdf?refreqid=excelsior%3A18e20995c5c29730a00513aeb84a7a62>, s. 36-44, (Çevrimiçi 12.01.2022).

⁶⁰ Hekimoğlu, *a.g.e.*, s. 1413-1414, Örmeci-Kısacık, *a.g.e.*, s. 253-269.

⁶¹ Sina Kısacık-Fahri Erenel, “Doğu Akdeniz Güvenlik Algılamaları Bağlamında, Kalıcı Yapılandırılmış İş Birliği Savunma Anlaşması (The Permanent Structured Cooperation- PESCO) ve Enerji Güvenliği Meselelerinin Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine Olası Yansımalarını Anlamak”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, 51-76, 2019, s. 69.

⁶² Ebrur İter Akarçay, “Büyük Güçlerin Rekabetinin Gölgesinde Doğu Akdeniz”, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Caşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, s. 229-231.

Moskova ve Washington tarafından bölgede yürütülen mücadelenin askeri sahada da görünür olmasına ilaveten bölgenin güvenlik yapılanmasında daha belirgin bir rol üstlendiği kıymetlenmektedir. Bu bağlamda dikkat çekilen olgu ise Doğu Akdeniz'in askerleştirilmesidir. Adı geçen coğrafi alandaki yoğun güvenlik yapılanmasında 6. Filo'nun mevcudiyeti, Rusya'nın Suriye'de bulunan hava ve deniz üsleri, NATO'nun İncirlik Üssü'nden istifade etmesi, Birleşik Krallık'ın Kıbrıs'ta sahip olduğu üsler ile Girit'te bulunan NATO üssü, Fransız uçak gemisi Charles de Gaulle'ün Türk ve Libya hükümetleri arasında deniz sınırı anlaşmasına yönelik karşıt bir girişim olarak bölgede konuşlandırılması söz konusudur. Washington tarafından gösterilen ataletten ötürü Eylül 2015'ten başlayarak Moskova'nın bölgede yükseliş kaydeden askeri operasyonlarının, Washington'ın elindeki politik ve askeri alternatifleri kısıtladığı düşünülmektedir. Doğu Akdeniz coğrafyası, NATO donanmalarının son senelerde büyük bir şekilde boş bıraktıkları bir saha olarak ifade edilmekte ve de ilgili durumun Rus donanmasına bölgesel faaliyetlerde ciddi bir alan açtığı görülmektedir. Buna ilaveten Washington, Yunanistan ve Güney Kıbrıs'ta Moskova ve Pekin'in yükselen sermaye, yatırım ve etkili durumunu engelleme niyetindedir. Güney Lefkoşa'nın Moskova ekseninden çıkartılarak Washington tarafına döndürülmesi ehemmiyet arz etmektedir. İsrail, Güney Kıbrıs ve Yunanistan'ın enerji alanlarında Rus yatırımcı bulma girişimleri devam ederken, Washington Rus firmalarının girişimlerinin Avrupa'nın enerji kaynaklarını farklılaştırma çabalarına zarar vermesi istememektedir. Adı geçen üç ülke Rus yatırımlarını Türkiye ve öncelikli olarak da İsrail açısından öteki bölge ülkeleri ile problemlerinde Moskova'nın politik yardımını sağlama aracı olarak değerlendirmektedirler. Enerji sahasındaki şirketlerin kamu firmaları olmalarının Moskova'nın jeopolitik kararlar vermesine yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Moskova'nın MEB'deki doğalgaz yataklarını geliştirme bağlamında Güney Kıbrıs'a destek vermesinin⁶³ yanı sıra Güney Kıbrıs ve de İsrail⁶⁴ doğalgaz kaynağını birleştirerek Gazprom aracılığıyla Avrupa ve milletlerarası piyasalara taşınması ve ihracatını hedeflemesi de burada dikkate değerdir. Öncelikli olarak Tel-Aviv⁶⁵ ve Kahire⁶⁶ ile ilişkilerin geliştiren Moskova, Libya Meselesi'nde de aktif rol oynamaya çalışmaktadır.⁶⁷

⁶³ Menelaos Hadjicostis, "Cyprus: Putin 'To Help Ease' Gas Search Tensions With Turkey", AP, 30.07.2020, <https://apnews.com/article/turkey-religion-cyprus-russia-vladimir-putin-0e892b1d5359a9f94ecac9685f3fb46a>, (Çevrimiçi 12.01.2022). Jeffrey Mankoff, "Resource Rivalry in the Eastern Mediterranean: The View from Washington", German Marshall Fund of the United States Policy Brief, 2012, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep18641.pdf?refreqid=excelsior%3A-7c61057114449efdb59f7fd73ac82dae>, (Çevrimiçi 20.01.2022).

⁶⁴ Hedy Cohen, "Russia Wants Share In Israeli Gas", Globes, 24.04.2016, <https://en.globes.co.il/en/article-russia-wants-share-in-israeli-gas-1001119921>, (Çevrimiçi 11.01.2022).

⁶⁵ Lazar Berman, "Putin Will Maintain Ties with Israel, As Well As Its Enemies", The Times of Israel, October 24.10.2021, <https://www.timesofisrael.com/putin-will-maintain-ties-with-israel-as-well-as-its-enemies/>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

⁶⁶ Khalil Al-Anani, "Growing Relations Between Egypt and Russia: Strategic Alliance or Marriage of Convenience?", Arab Center Washington DC, 27.09.2021, <https://arabcenterdc.org/resource/growing-relations-between-egypt-and-russia-strategic-alliance-or-marriage-of-convenience/>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

⁶⁷ Akarçay, *a.g.e.*, s. 231-232.

Bu noktada Rusya'nın Libya meselesi bağlamında Türkiye ile ilişkisini biraz detaylandırmak gerekmektedir. Moskova'nın Libya Meselesi'nde Hafter'in tarafında yer alması şununla açıklanabilir: Rusya, Hafter'in kazanması ve Trablus ile Misrata'nın yanı sıra Milli Mutabakat Hükümeti güçlerince kontrol edilen diğer toprakları ele geçirmesi durumunda Kremlin, Libya'nın kendisinde ve onun Münhasır Ekonomik Bölgesindeki petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesi konusunda bir taviz almayı bekleyebilir. Çıkarılan hidrokarbonların potansiyel bir alıcısı olarak Avrupa görülmektedir. Nihayetinde teorik olarak eğer Libya Ulusal Ordusu, petrol ve doğalgaz üretimine ilaveten onun hemen satışı ile tüm Libya sahilinde kontrolü tesis edebilirse, Rusya; Avrupa piyasasındaki payını arttırabilecektir. Böyle yapmak suretiyle Rusya, ABD tarafından kendisinin Kuzey Akım 2 boru hattına ve onun inşasında yer alan şirketlere yönelik yaptırımlardan kaynaklanabilecek muhtemel kayıpların bir miktarını tazmin edebilir. Buradaki ana mesele, Rusya'nın Türkiye tarafından desteklenen Milli Mutabakat Hükümeti'nin düşmanı olan Hafter'i Libya'da desteklemesidir. Söz konusu durum, Suriye çatışma alanındaki durumla daha karmaşıklaşmıştır ki burada Türkiye, Eylül 2018'deki Soçi Anlaşmaları çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmemektedir. O zaman taraflar arasında varılan mutabakata göre 15 Ekim 2018 tarihi itibarıyla burada silahlı muhalefet ve hükümet güçleri arasında bir temas hattı oluşturulması, radikal militanların geri çekilmesi ile 15-20 kilometre derinliğinde bir askersizleştirilmiş bölge tesisi ve aralarında özellikle tüm tanklar, Çok Namlulu Roketatar Sistemleri, 10 Ekim itibarıyla bu bölgeden tüm muhalif grupların silahların geri çekilmesi içermektedir. Ancak gerçekte bu durum olmamış ve Türkiye'nin desteklediği radikal gruplar, yaklaşık bir buçuk yıl boyunca Rusya'nın Hmeymim'deki hava üssüne saldırmışlardır. Bunun sonucunda Aralık 2019'da Suriye hükümeti yanlısı güçler ve Rus silahlı güçlerince İdlib şehrine yönelik bir saldırı başlatılmıştır. Bunun paralelinde doğrudan bir silahlı çatışma riskini önlemek için Moskova ve Ankara, kendi faaliyetlerinde eşgüdüm sağlama üzerinde çalışmışlar ve 5 Mart 2020'de Putin ve Erdoğan arasında gerçekleştirilen toplantıyla tansiyonu düşürmüşlerdir ki burada durumun kontrolden çıkmaması da sayabiliriz. Buna ilaveten Ankara tarafından kontrol edilen Türk Akımı'nın faaliyete geçirilmesi de karmaşıklığa eklenmiş durumdadır.⁶⁸

Bunun bir sonucu olarak Moskova, Ankara ile Suriye'de yaşadığı anlaşmazlıkların iki başkent in Libya'daki ilişkileri üzerinde bozucu bir etkisi olmamasına ya da bunun tam tersi diğer durum için de söylenebilir, hareket etme ihtiyacı duymaktadır. Her iki ülkenin en azından iki yöndeki pozisyonların karşılıklı değerlendirilmesi savunma, dışişleri, istihbarat servisleri ve de her iki devletin liderleri kanalıyla çabaların yüksek seviyeli bir eşgüdümünü gerektirmektedir. Buradaki senaryolardan birisi, Moskova ve Ankara arasında Libya-Suriye konularında pozisyonların değişimi olabilir. Ancak bunu başarmak çok zor olacaktır çünkü Kuzey Suriye'deki anlaşmazlıkta sadece üç

⁶⁸ K.S. Striginov v.d., "Energy market wars as a factor of military-political escalation in Eastern Mediterranean region: A Russian perspective", *Cogent Social Sciences*, Cilt: 8, Sayı: 1, 1-17, 2022, s. 10.

taraf olursa örneğin Moskova, Şam ve Ankara, Libya'daki durum Hafter'in çeşitli destekçileri tarafından karmaşık hale getirilebilecektir. Libya'daki askeri durum şunu göstermektedir ki Berlin anlaşmaları, Libya'daki durumdaki gerginliğin azaltılmasında ciddi bir engel olarak görünmemektedir. Nihayetinde Libya Krizi'nin siyasi ve diplomatik yollarla çözüme kavuşturulması olası görünmemektedir. Buna ilaveten aynı askeri ve politik durumu korumaya yönelik alternatif teorik senaryoda uzun sürmeyecektir çünkü anlaşmazlığın içerisindeki doğrudan ya da dolaylı katılımcılar arasında çok fazla zıtlık bulunmaktadır ki burada her bir taraf krizin çözümünü kendi çıkarı çerçevesinde görmek istemektedir. Libya ve Suriye'deki iki çatışmanın birbiri ile arasındaki muhtemel ilişki dikkat çekmektedir. Hafter tarafından bakıldığında, ateşkes rejiminin fiili olarak gözlemlenmemesi ve Libya çatışma bölgesindeki silah tedarikine yönelik mevcut ambargodan ötürü Suriye'deki durumdan avantaj sağlanmaması çok mantıksız bir hareket olacaktır. İdlib'deki kriz büyüdükçe Libya Ulusal Ordusu, Berlin anlaşmalarına rağmen askeri operasyonlar yürütebilecektir. Bölgede Rus hava kuvvetleri ve özel güçlerince desteklenen Suriye Arap Ordusu'nun ilerleyişini durdurmak ve bölgedeki terörist yapılanmayı ortadan kaldırmak için Türkiye'nin mümkün olduğunca çok direnişçiye ihtiyacı vardır. Fakat bunların düşük seviyedeki eğitiminden ötürü, Ankara düzenli olarak kendi askeri gücü ile desteklediği militanları bir araya getirmektedir. Türk ve Suriye'deki Türkiye yanlısı birimler üzerindeki saldırılar Esad yanlısı güçlerin ilerleyişini durdurmak için Suriyeli direnişçilerin Ankara tarafından desteklenmesini gerektirmektedir ki buradaki askeri operasyonların finansal maliyeti Türkiye'nin savunmasızlığını / kırılganlığını göstermekte olup ilgili durum Hafter tarafından Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin pozisyonlarına bir saldırı düzenlenmesi için kullanılabilir.⁶⁹

Yukarıdaki gelişmeler paralelinde Ankara-Washington hattındaki en fazla meydan okuyucu konulardan birisini, Ankara ve Moskova'nın zıt hedeflerine karşın sık cereyan eden iş birliği çabalarından kaynaklanmaktadır. Doğu Akdeniz coğrafyasındaki gelişmeler, Ankara-Moskova eşgüdümünü görünür kılmaktadır. Moskova'nın Astana Süreci ve ivedi olarak Ankara ile tesis ettiği iş birliğindeki uzun dönemli hedefi⁷⁰, Washington'ın Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini mümkün kılan müttefiklik yapılanmasının ayarları ile oynamak ve bunu münhasır müttefiklik düzeni ile ikame etmek şeklinde ifade edilmektedir. Bu noktada Rusya'nın Suriye hava sahasını Türk Hava Kuvvetleri'ne açması ve de yeşil ışık vermesi sayesinde Türkiye IŞİD'i ortadan kaldırmak ve YPG'yi Suriye-Türkiye sınırı boyunca Fırat'ın doğusuna atmayı amaçlayan Fırat Kalkanı Operasyonu'nu yaz 2016'da 2018 senesinin başlarında Zeytin Dalı Operasyonu'nu ve sonbahar 2019'da ise Barış Pınarı Harekâtı'nı gerçekleştirebilmiştir. Buna ilaveten Ankara ve Moskova, Suriye'de IŞİD'e karşı mücadelede kısmen iş birliği gerçekleştirmişlerdir ki burada her iki ülkede kendi çıkarları doğrultu-

⁶⁹ Strigunov, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁷⁰ Seçkin Köstem, "Russian-Turkish cooperation in Syria: geopolitical alignment with limits". *Cambridge Review of International Affairs*, 2020, s.1-23.

sunda hareket etmişlerdir.⁷¹ Öte yandan burada vurgulanması gereken konu; Moskova ve Ankara, Astana Süreci çerçevesinde Suriye Krizi'nde bir nevi yakınlaşma tecrübe etseler de halen aralarında bazı konularda farklılıklar söz konusudur. Bunlar; Türk destekli muhalefetin rolü, Suriyeli Kürtler ve Suriye'nin geleceğinde Suriye devlet başkanı Beşar el-Esad'ın rolüdür. Esad'ın gelecekteki statüsü konusunda, Rusya; Suriye'de sivil savaş bittikten sonra Esad'ın görevde kalması gerektiği konusunda ısrarcıyken, Türkiye; Esad'ın Suriye'nin geleceğinde rol oynamasına kesinlikle karşı çıkmaktadır. Buna ilaveten Rusya; İslamcı hareketlere karşı çok hassas olup Türkiye tarafından desteklenen Suriyeli bazı muhalif grupları radikal İslamcı olarak değerlendirmektedir. Bunun yanı sıra Putin, Mısır ordusunun laik başı olan ve darbeye iktidara gelen Abdülfettah el-Sisi'ye destek verirken, Erdoğan; devrilen ılımlı İslamcı hükümetin başı olan Muhammed Mursi'yi desteklemiştir. Libya Krizi'nde de Ankara ve Moskova anlaşmazlık yaşamaktadırlar. Türkiye, Trablus'ta uluslararası tanınırlığı bulunan Milli Mutabakat Hükümeti'ni desteklemektedirken, diğer yandan Rusya, Tobruk merkezli Abdullah el-Thini liderliğindeki Temsilciler Meclisi ve onun silahlı gücü olan kendine özgü Halife Haftar önderliğindeki Libya Ulusal Ordusu'nu desteklemektedir. Suriyeli Kürtler konusu Rusya ve Türkiye arasındaki bir diğer anlaşmazlık konusunu oluşturmaktadır. Rusya'nın her zaman Kürtler ile özel bir ilişkisi olmuştur. Geçtiğimiz zaman boyunca Rus karar alıcıları Kürtleri, düşmanlarına karşı bir araç / kaldıraç olarak görme eğiliminde olmuşlardır. 1980lerden başlayarak önce Sovyetler Birliği daha sonrasında ise Rusya, PKK'yı desteklemiş ve de onu Türkiye'ye karşı bir baskı unsur olarak kullanmıştır. Washington'ın aksine Moskova hiçbir zaman PKK'yı terörist bir örgüt olarak ilan etmemiştir. Rusya'nın Kürtlere yönelik geleneksel politikası ile paralel olarak Putin, aralarında PYD/YPG'nin olduğu Kuzey Suriye'deki Kürtler üzerinde Rusya'nın etkisini sağlamaya çalışmaktadır. Öte yandan Türkiye açısından ülke içerisinde yasa dışı ilan edilen Kürt terör örgütü PKK ile Suriye'deki PYD/YPG arasında herhangi bir fark yoktur. Aynı zamanda Putin, yeni Suriye devletinde Kürtlere bir miktar özerklik verilmesinden yanadır. Rusya'dan gelen yeşil ışığın ardından PYD, Şubat 2016'da Moskova'da bir temsilcilik ofisi açmıştır.⁷² Bütün bunlara karşın Ankara'nın Doğu Akdeniz bölgesinde talep ettiği desteğin sağlanamamasından ötürü ikili münasebetlerde çeşitli problemler tecrübe ettiği Washington'ı Moskova ile dengelediğine inanılmaktadır. Bu bağlamda mevcut ABD Dışişleri Bakanı Anthony Blinken atanmadan evvel Ankara'yı birçok yönden müttefiklik ruhuna aykırı hareket etmekle suçlamış ve de stratejik/sözde stratejik müttefik biçiminde adlandırdığı Ankara'nın en önde gelen stratejik rakipleri biçiminde kıymetlendirdiği Moskova ile uyum içerisinde faaliyetlerde bulunmasını benimsenemez olarak gördüğüne işaret etmiştir.⁷³

⁷¹ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 542.

⁷² *A.e.*, s. 543-544.

⁷³ İter-Akarçay, *a.g.e.*, s.233. "Blinken Urges Turkey to Give up Russian S-400 System", Radio Free Europe / Radio Liberty, 24.03.2021, <https://www.rferl.org/a/blinken-urges-turkey-to-give-up-russian-s-400-system/31167588.html>, (Çevrimiçi 10.01.2022).

5. Sonuç

Doğu Akdeniz, Ortadoğu bölgesel güvenlik komplekslerine ait sorunları, Avrupa bölgesel güvenlik kompleksine ulaştıran bir geçiş bölgesidir. Arap Baharı sonrası değişen yönetimler, Suriye İç Savaşı, terörizm gibi güvenlik temelli sorunlar -coğrafi yakınlığın da etkisiyle- Avrupa'nın bölgeye müdahil olmasına ve beraberinde müdahalesine zemin hazırlamış; bunlara ilave olarak Doğu Akdeniz'in enerji kaynaklarının paylaşımı hususu bölgeyi daha karmaşık bir hale sokmuştur.

Bu çerçevede Doğu Akdeniz'in kıyıdaş devletlerinden Yunanistan ve GKRY, jeofobik bir yaklaşımla, yumuşak güç unsurlarını kullanarak çok yönlü diplomatik hamlelerle Türkiye'yi izole etmeye ve çevrelemeye yönelik politikalar takip etmiştir. İki devlet, 19. yüzyılın son çeyreğinde Almanya'nın Fransa'ya karşı uyguladığı yalnızlaştırma politikasına benzer bir şekilde, bölge ülkeleriyle çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. "İttifaklar sistemi", gerek askeri güvenlik gerekse enerji birliktelikleri şeklinde teşekkül etmiştir. Ayrıca bölge ülkeleri tarafından "DAGF" adı altında bir enerji birliği oluşturulmuş, diğer taraftan Türkiye'nin dışlandığı EastMed boru hattı projesinin hayata geçirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Bölge ülkelerinin de her birinin MEB ilan etmesi karşısında Türkiye, Doğu Akdeniz'de sadece KKTC ile deniz yetki alanı sınırlandırma anlaşması yapmıştır. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de karar verme süreçlerinde geç kalmasının ve yalnızlaştırılmasının arka planında, bölge ülkelerin iç politikalarına müdahale etmesinin, dış politikasında etnik veya dinsel-mezhepsel yaklaşımlar sergilemesinin etkisi olmuştur. Bölgedeki oluşumlara Türkiye, Libya ile deniz yetki alanlarına ilişkin mutabakat yaparak karşılık vermiştir. Ancak bu yerinde hamlenin etkinliği ve yürürlükte kalması, Libya'daki iç politika gelişmeleri ile doğru orantılıdır.

Bu kapsamda Türkiye'nin, İsrail, Mısır ve Suriye ile ilişkilerini normalleştirmeyi müteakip -Libya örneğinde olduğu gibi- bu ülkelerle de mutabakat anlaşmaları yapmasının, Doğu Akdeniz'de MEB ilan etmesinin, Yunanistan-GKRY ikilisinin Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi yalnızlaştırmak için giriştiği ittifaklar sistemine, aynı şekilde bölge ülkeleriyle çok yönlü ittifaklar kurarak karşılık vermesinin ve kalıcı alternatifler yaratmasının uygun olacağı değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Atatürk dönemi dış politikasına benzer bir şekilde, akılcı, gerçekçi, kıyıdaş devletlerin içişlerine karışmayan, barışçı bir politikanın uygulanması halinde sürecin Türkiye lehine dönmesi mümkün görülmektedir. Bununla birlikte, uluslararası hukukun genel ilkeleri her platformda dile getirilmeli, kıyıdaş devletlerin KKTC ile "hakça paylaşım" ilkesi doğrultusunda anlaşma yapmaları halinde, GKRY ile yaptıkları antlaşmadan daha fazla deniz alanına sahip olacakları çeşitli vesilelerle ifade edilmelidir. Belirtilen diplomatik hamlelerin, bilahare KKTC'de bir deniz üssü kurulmasıyla askeri anlamda da taçlandırılabilmesi, bir alternatif olarak göz önünde tutulmalıdır.

Rusya'ya gelince, Çarlık döneminden bu yana sıcak denizlere erişmeyi temel dış ve güvenlik politikalarının önceliklerinden birisi olarak belirleyen

özellikle Soğuk Savaş döneminde Suriye ile geliştirdiği kapsamlı ilişkiler sayesinde Doğu Akdeniz’de varlık göstererek etkili olmaya çalışmıştır. 2010’lu yılların başında Tunus’ta başlayarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerine yayılan Arap Ayaklanmaları’nın etkilerinin en çok hissedildiği iki ülke arasında Suriye ve Libya’yı saymak mümkündür. Suriye’de günümüzde düşük seviyeli olarak süren iç savaşın başlangıcından bugüne kadar Şam Rejimi’ne son derece geniş kapsamlı politik, diplomatik, askeri ve ekonomik destekler sunan Moskova Yönetimi, gerekli durumlarda Esad Rejimi’nin talebi ve de onu korumak maksadıyla sahaya tüm güçleriyle inmek konusunda çekinceli davranmamıştır. Türkiye ve İran ile Astana Süreci’ne ilaveten çeşitli mutabakatlar gerçekleştirmek suretiyle buradaki etkinliğini sürdürmektedir. Buna ilaveten Suriye’ye verdiği kapsamlı desteğin bir neticesi olarak bu ülkede deniz ve hava üsleri elde eden Rusya, Suriye’nin deniz aşırı bölgesindeki enerji kaynaklarının işletilmesinde de ana üstlenici durumdadır. Suriye’de sahip olduğu imtiyazları korumak maksadıyla önümüzdeki senelerde de Rusya’nın bu ülke üzerinde etkili olarak Doğu Akdeniz’de dikkate alınması gereken bir aktör konumunu koruyacağı saptanabilir.

Öte yandan Libya’ya geldiğimizde ise burada BM tarafından tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti’ni desteklemeyi tercih etmeyen Moskova onun yerine Halife Hafter güçlerine destek sağlamaktadır. Türkiye ile bu konuda ciddi anlaşmazlıklar yaşayan Rusya, Hafter’e destek sağlamak suretiyle bu ülkenin enerji kaynakları ve siyasi sistemi üzerinde etkinliği hedeflemektedir.

Bütün bu parametreler çerçevesinde düşünüldüğünde özellikle 2000’li yıllarda enerjiden savunma sanayisine uzanan geniş bir ölçekte çok boyutlu ilişkiler geliştiren Türkiye ve Rusya arasında Dağlık Karabağ, Ukrayna, Gürcistan ve de Doğu Akdeniz özelinde Suriye ve Libya meselelerinde ciddi anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Bu anlaşmazlıklardan ötürü zaman zaman gerginlik yaşayan Ankara ve Moskova, ikili ilişkilere zarar vermeden, karşılıklı konuşma masasını devirmeden bir orta yol bulmaya çalışmaktadırlar. Aralarında bu kadar kapsamlı ilişkiler bulunan Türkiye ve Rusya’nın her zaman her konuda tam bir mutabakata varması ya da birbirlerine karşı düşmanlık göstermesi uluslararası ilişkilerin gerçekçi doğası göz önünde bulundurulduğunda işin doğasına aykırılık teşkil etmektedir. Çünkü buradaki esas mesele iki ülke arasında Suriye ve Libya konularındaki çekişmelerin karşılıklı çıkarları olumlu ya da olumsuz yönde etkileyip etkilemeyeceğidir. Doğu Akdeniz’de toplam keşif edilen ya da keşfedilmesi öngörülen rezervlerin ticarileştirilmesinin kendisinin dünya enerji piyasasındaki hâkim konumuna zarar vermeyeceğinin bilincinde olan Moskova, buna yönelik somut tasarruflarda bulunmamaktadır. Bunda Doğu Akdeniz’de ülkeler arasında bahse konu kaynakların piyasaya sunumu konusunda yaşanan geniş ölçekli rekabetin ve hatta çatışmanın önümüzdeki senelerde de devam edeceğine dair bir düşünce Kremlin’de mevcuttur.

Sonuç olarak Türkiye ve Rusya, Doğu Akdeniz bölgesinde enerji ve de askeri güvenlik konularında dönem dönem anlaşmazlık yaşasalar da aralarında

ikili ilişki masasını devirmeyi tercih etmemekte onun aksine “Selective Engagement –Seçici İlişki” merkezli bir politika yürütmeyi sürdürmektedir. Önümüzdeki senelerde Doğu Akdeniz’de vuku bulabilecek muhtemel konjonktürel gelişmeler, Ankara ve Moskova arasında bu bölge özelinde geliştirilebilecek ilişkilerin muhteviyatının evriminde ana belirleyici unsuru teşkil edeceği öngörülmektedir.

Kaynakça

- AL-ANANİ, Khalil: “Growing Relations between Egypt and Russia: Strategic Alliance or Marriage of Convenience?” Arab Center Washington DC, 27.09.2021, <https://arabcenterdc.org/resource/growing-relations-between-egypt-and-russia-strategic-alliance-or-marriage-of-convenience/>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- AKBAYIR, Merve- SAVAŞ, Cem: “Bölgesel Güvenlik Kompleksi Kuramı’nda Yalıtıcı Kavramı: Doğu Akdeniz ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 21(2), 226-244, 2021.
- BARDAKÇI, Mehmet: “Is a Strategic Partnership between Turkey and Russia Feasible at the Expense of Turkey’s Relations with the EU and NATO?”, *Comparative Southeast European Studies*, 69(4), 535-559, 2021.
- BERMAN, Lazar: “Putin Will Maintain Ties with Israel, As Well As Its Enemies”, *The Times of Israel*, 24.10.2021, <https://www.timesofisrael.com/putin-will-maintain-ties-with-israel-as-well-as-its-enemies/>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- “Blinken Urges Turkey to Give up Russian S-400 System”, *Radio Free Europe / Radio Liberty*, 24.03.2021, <https://www.rferl.org/a/blinken-urges-turkey-to-give-up-russian-s-400-system/31167588.html>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- BORİSOV, Timofey: (2018). “Chapter 4: Russian arms exports in the Middle East. Report Title: Russia’s Return to the Middle East. Report Subtitle: Building Sandcastles?”, 2018, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21138.8.pdf?refreqid=excelsior%3A-18e20995c5c29730a00513aeb84a7a62>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- BULUT, Mevlüt-BULUT, Seher: “Türkiye ve Libya Arasında Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası: Anlaşmanın Türkiye-İsrail İlişkilerinin Geleceğine Muhtemel Etkileri”, *Bilge Strateji*, 12(22), 25-52, 2021.
- COHEN, Hedley: “Russia wants share in Israeli gas”, *Globes*, 24.04.2016, <https://en.globes.co.il/en/article-russia-wants-share-in-israeli-gas-1001119921>, (Çevrimiçi 11.01.2022).
- ÇETİNKAYA, Behlül- YILMAZ, Mehmet Şah- KABAKCI Fuat: “Bakan Çavuşoğlu: Amerikan yönetimi Kongre’ye mektup yollarken ya da Amerikan halkına bilgi verirken doğruyu söylemiyor”, *Anadolu Ajansı (AA)*, 09.10.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakan-cavusoglu-amerikan-yonetimi-kongreye-mektup-yollarken-ya-da-amerikan-halkina-bilgi-verirken-dogruyu-soylemiyor/2387278>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- ÇİÇEKÇİ, Ceyhan: “Dış Politikada Ulusal Güvenliğin Tahakkümü: İsrail’in Doğu Akdeniz Politikasında Militarizm”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 119-157, 2021.
- DETTMER, Jaime: “Russia Expands Military Facilities in Syria”, *Voice of America*, 12.05.2021, <https://www.voanews.com/a/middle-east-russia-expands-military-facilities-syria/6205742.html>, (Çevrimiçi 11.01.2022).
- “Doğu Akdeniz satrançı”, *Cumhuriyet*, 15.12.2019, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dogu-akdeniz-satranCI-1708313>, (Çevrimiçi 11.01.2022).
- DUDLEY, Dominic: “Russia Uses Defense Show to try and Boost Arms Sales to Middle East”, *Forbes*, 24.08.2021, <https://www.forbes.com/sites/dominicdudley/2021/08/24/russia-uses-defense-show-to-try-and-boost-arms-sales-to-middle-east/?sh=5ca56f1a7c9c>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

- DUMAN, Selçuk: “Emperyalizmin Gölgesinde Libya Sorunu”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 17(66), 301-319, 2020.
- ERİŞ, Özgür Ünal: “Doğu Akdeniz Enerji Denkleminde Türkiye’nin Yeri”, *Avrupa Birliği Politikaları Dergisi*, 3(2), 17-21, 2019.
- ERENEL, Fahri-Soydemir, Abdullah: Türkiye’nin Saldırgan Realizme Karşı Doğu Akdeniz’deki Güvenlik Stratejileri”, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı-Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021.
- GÜLLER, Mehmet Ali: “Doğu Akdeniz’de Geri Çekilme”, *Cumhuriyet*, 11.10.2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-guller/dogu-akdenizde-geri-cekilme-1875740>, (Çevrimiçi 11.01.2022).
- GÜNEY, Nurşin Ateşoğlu: Batılı Ülkelerin Doğu Akdeniz Politikaları, *Doğu Akdeniz ve Türkiye’nin Hakları*, Ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman-Burhanettin Duran, SETA Yayınları, 129-158, 2020.
- GÜRZEL-AKA, Aylin G.- BOZOĞLU, Aslıhan Engin-HASHİMOV, İsbandıyar- PULHAN, Afet: “The ‘New Great Game’ In The Eastern Mediterranean. *Israel Affairs*, 28(1), 16-27, 2022.
- HADJICOSTİS, Menelaos: “Cyprus: Putin ‘To Help Ease’ Gas Search Tensions With Turkey”, *AP*, 30.07.2020, <https://apnews.com/article/turkey-religion-cyprus-russia-vladimir-putin-0e892b1d5359a9f94ecac9685f3fb46a>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- HATİPOĞLU, Esra: “Türkiye, Birleşmiş Milletler ve Doğu Akdeniz Sorunu” *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, 27-41, İstanbul 2021.
- HEKİMOĞLU, Kübra Çağlar: “Suriye Krizi Bağlamında Rusya’nın Suriye Politikası”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1405-1422, 2021.
- “Kanuni Sondaj Gemisi Sondaja Hazırlanıyor”, *Bloomberg HT*, 06.12.2020, <https://www.bloomberght.com/kanuni-sondaj-gemisi-sondaja-hazirlaniyor-2270076>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- KARACA, Kayhan: “Fransa Doğu Akdeniz’e Yerleşiyor” *Deutsche Welle*, 13.02.2019, <https://www.dw.com/tr/fransa-do%C4%9Fu-akdenize-yerle%C5%9Fiyor/a-47490681>, (Çevrimiçi 13.01.2022).
- KARMANAU, Yuras: “Naval base in Syria anchors Russia to Mediterranean”, *Navy Times*, 27.09.2019, <https://www.navytimes.com/news/your-navy/2019/09/27/naval-base-in-syria-anchors-russia-to-mediterranean/>, (Çevrimiçi 11.02.2022).
- “Kıbrıs, Türkiye’yi ikinci kez İtalyan sondaj gemisini engellemekle suçluyor”, *BBC*, 23.02.2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43168271>, (Çevrimiçi 19.01.2022).
- KKTC Enformasyon Dairesi, “Başbakan Tatar: Fransa’nın GKRY’ye askeri desteği barışa değil gerginliğin artmasına hizmet eder”, <https://pio.mfa.gov.ct.tr/basbakan-tatar-fransanın-gkryye-askeri-destegi-barisa-degil-gerginligin-artmasına-hizmet-eder>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- KISACIK, Sina: 21. Yüzyılda Türkiye’nin Doğu Akdeniz Enerji Güvenliği Politikaları: Çatışma mı Yoksa İş birliği mi?, *Doğu Akdeniz, Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı-Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, 239-260, 2021.
- KISACIK, Sina: “Çatışma-İş Birliği Ekseninde İlerleyen Türkiye-Rusya İlişkilerinde Farklılaşan Kıbrıs Politikalarına Bir Bakış” *UPA Strategic Affairs*, 2(2), 123-166, 2021.
- KISACIK, Sina - ERENEL, Fahri: “Doğu Akdeniz Güvenlik Algılamaları Bağlamında, Kalıcı Yapılandırılmış İşbirliği Savunma Anlaşması (The Permanent Structured Cooperation-PESCO) ve Enerji Güvenliği Meselelerinin Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine Olası Yansımalarını Anlamak”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 2(1), 51-76, 2019.
- KONGAR, Emre: “Suriye ile Neden Savaşıyoruz?”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 18.02.2016, <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/emre-kongar/suriye-ile-neden-savasiyoruz-483139>, (Çevrimiçi 11.01.2022).

- KÖSTEM, Seçkin: "Russian-Turkish cooperation in Syria: geopolitical alignment with limits", *Cambridge Review of International Affairs*, 1-23, 2020.
- KURUNÇ, Kamer: "Mısır'dan Libya Sınırına Yakın Yeni Donanma Üssü", *SavunmaSanayiST*, 03.07.2021, <https://www.savunmasanayist.com/misir-yeni-donanma-ussu-3-temmuz/>, (Çevrimiçi 15.01.2022).
- KURUNÇ, Orhan ve RABİNOVİTCH, Ari: "Israel-Turkey gas pipeline discussed as European alternative to Russian energy". Reuters, 29.03.2022, (Çevrimiçi), <https://www.reuters.com/business/energy/israel-turkey-gas-pipeline-an-option-russia-wary-europe-sources-2022-03-29/>, 30.03.2022.
- MANKOFF, Jeffrey: "Resource Rivalry in the Eastern Mediterranean: The View from Washington" German Marshall Fund of the United States Policy Brief, 2012, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep18641.pdf?refreqid=excelsior%3A7c61057114449efdb59f7fd73ac82dae>, (Çevrimiçi 15.01.2022).
- "Fransa, Güney Kıbrıs'a Deniz Üssü Kuruyor", *Marinedeal News*, 21.05.2019, <https://www.marinedealnews.com/fransa-guney-kibris-deniz-ussu-kuruyor>, (Çevrimiçi 15.02.2022).
- MİCHEL, Yohann: "Moscow finally delivers on Syria's S-300 ambitions", *IISS Military Balance Blog*, 05.11.2018, <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2018/11/russia-delivers-s-300-damascus-ambitions>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- NİCHOLS, Michell: "Russia, backed by China, casts 14th U.N. veto on Syria to block cross-border aid" Reuters, 20.12.2019, <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-un-idUSKBN1YO23V>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- NİCHOLS, Michelle: "Russia, China veto Syria Aid Via Turkey for Second Time This Week", Reuters, 10.07.2020, <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-un-idUSKB-N24B2NW>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- ÖRMECİ, Ozan - KISACIK, Sina: "Cutting the Gordian Knot: Turkish Foreign Policy Towards Cyprus During AK Party Era (2002-2020)" *Studia I Analizy Nauk O Polityce (Studies and Analyses of Political Science)*, 1, 21-64, 2020.
- ÖRMECİ, Ozan - KISACIK, Sina: *Rusya Siyaseti ve Rus Dış Politikası: Teorik Çerçeve – Tarihsel Arka Plan – Örnek Olaylar*, 1. Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018.
- ÖZGEN, Cenk: Türkiye'nin Kıbrıs'taki Askeri Varlığı, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı-Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, 311-329, 2021.
- STRİGUNOV, K. S. - MANOİLO, A. V - ROZHİN, B. A. - SİMONS, G.: "Energy market wars as a factor of military-political escalation in Eastern Mediterranean region: A Russian perspective", *Cogent Social Sciences*, 8(1), 1-17. 2022.
- ŞAHİN, İsmail - GÜNAR, Altuğ: "Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Siyaseti", *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı, Mesut Hakkı Çaşın, İdeal Kültür Yayıncılık, 43-66, İstanbul 2021.
- TAMÇELİK, Soyalp: "Türkiye-KKTC İlişkileri ve Ege Denizi'yle İlgili Kavramsal Güvenlik Analizi", *Ege Jeopolitiği Cilt:1*, Ed. Hasret Çomak, Burak Şakir Şeker, Dimitrios Ioannidis, , Nobel Yayıncılık, 879-913, Ankara 2020.
- "Russia completes delivery of S-300 system to Syria", Reuters, 02.10.2018, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-russia-s300-idUSKCN1MC2FT>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- "Russia Deploys Nuclear-Capable Bombers to Syria", *Voice of America*, 25.05.2021, https://www.voanews.com/a/middle-east_russia-deploys-nuclear-capable-bombers-syria/6206207.html, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- "Russia expands Hmeimim air base bolstering military presence in Syria", *The Arab Weekly*, 20.08.2020, <https://the arabweekly.com/russia-expands-hmeimim-air-base-bolstering-military-presence-syria>, (Çevrimiçi 12.01.2022).

- The British Army (t.y.), “Deployments Cyprus”, <https://www.army.mod.uk/deployments/cyprus/>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (t.y.), “Akdeniz Kalkanı Harekâtı”, <https://www.dzkk.tsk.tr/Harekat/icerik/akdeniz-kalkani-harekati>, (Çevrimiçi 12.01.2022).
- Türk Dışişleri Bakanlığı. (t.y.), “Türkiye-Libya Siyasi İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-libya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Çevrimiçi 09.01.2022).
- TİRYAKIOĞLU, Muhsin Barış: “Doğu Akdeniz’de enerji denklemi-1”, Anadolu Ajansı, 09.05.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/dogu-akdenizde-enerji-denklemi-1/1474137>, (Çevrimiçi 09.01.2022).
- TOP, Furkan Naci: “Atina’da Yunanistan, GKRY, İsrail ve ABD arasında enerji zirvesi”, Anadolu Ajansı, 07.08.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/atinada-yunanistan-gkry-israil-ve-abd-arasinda-enerji-zirvesi/1551956>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- TPAO. (t.y.), “Faaliyet Alanları-Deniz”, <https://www.tpaogov.tr/deniz>, (Çevrimiçi 10. 01. 2022).
- TPIC. (t.y.), “Offshore Sismik Hizmetleri”, <https://www.tpic.com.tr/tr/faaliyetler/sismik-arama-hizmetleri/offshore-sismik-hizmetleri>, (Çevrimiçi 10.01.2022).
- TAGLIAPETRA, Simone - ZACMANN, Georg: “Egypt: The catalyst for a new Eastern Mediterranean gas hub?” Bruegel, 30.11.2015, <https://www.bruegel.org/2015/11/egypt-the-catalyst-for-a-new-eastern-mediterranean-gas-hub>, (Çevrimiçi 17.01.2022).
- U.S. Geological Survey – USGS (2010), “Assessment of Undiscovered Oil and Gas Resources of the Levant Basin Province, Eastern Mediterranean. World Petroleum Resources Project Fact Sheet 2010-3014”, <https://pubs.usgs.gov/fs/2010/3014/pdf/FS10-3014.pdf>, (Çevrimiçi 17.01.2022).
- ÜLGER, İrfan Kaya: Deniz Yetki Alanları, Enerji Kaynakları İhtilafı ve Eastmed Projesi, *Doğu Akdeniz: Uluslararası Güç Mücadelesinin Yeni Arenası*, Ed. Tayyar Arı ve Mesut Hakkı Caşın, İdeal Kültür Yayıncılık, 153-173, 2021.
- YAYCI, Cihat: “Türkiye ve KKTC’nin Doğu Akdeniz’de Münhasır Ekonomik Bölgeleri”, *Ege Jeopolitiği Cilt:1*, Ed. Hasret Çomak, Burak Şakir Şeker, Dimitrios Ioannidis, Nobel Yayıncılık, 914-931, Ankara 2020.
- YEŞİLYURT, Nuri: “2011 Sonrasında Türkiye-Mısır İlişkilerinde Yaşanan Ani Yükseliş ve Sert Düşüşü Anlamak”, *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 9(2), 337-365, 2020.
- YILDIZ, Melih: (2020) Doğu Akdeniz’de Askeri Güç Dengesi ve Türkiye, *Doğu Akdeniz ve Türkiye’nin Hakları*, Ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman, Burhanettin Duran, SETA Yayınları, 93-127, 2020.
- “Yunan medyası: ABD EastMed’i desteklemiyor”, TRT Haber, 09.01.2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/yunan-medyasi-abd-eastmedi-desteklemiyor-643361.html>, (Çevrimiçi 11.01.2022).

Extended Abstract

A Comparative Analysis Of Turkey And Russia's Security And Energy Policies In The Eastern Mediterranean After 2000

The such factors as being the Cyprus Island's strategic importance in terms of the Eastern Mediterranean, being two allies of Turkey and Greece having problems in the Aegean and Eastern Mediterranean, the proximity of the region to the instable Middle East, the EU membership of Greek Cypriot Administration in the Cyprus Island, not part of the Europe as well as the indirect intervention of Brussels into the region necessitate for Turkey to make comprehensive analyses including political, economic, legal, military and energy security aspects. Within the context of military security in the Eastern Mediterranean, Russia possessing air and naval bases in Syria intensifies these initiatives in other Eastern Mediterranean countries including Libya and therefore plays an active role. In terms of energy security, even though Russia considers that the total Eastern Mediterranean natural gas reserves are very low when compared with its reserves, it involves into the energy exploration studies in the Eastern Mediterranean via its prominent energy companies namely Gazprom and Rosneft.

Considering the struggles for power and influence over the specified region, Eastern Mediterranean is one of the few geostrategic and geopolitically important regions of the world. The region is the focus of attention not only of riparian states, but also of regional and global actors. The most important aspect that caused the Eastern Mediterranean countries to develop their economic, political and military relations rapidly is the discovery of energy resources in the region. The aim of this article is to compare the security and energy policies of Turkey and Russia in the Eastern Mediterranean. The "Eastern Mediterranean Problem" includes many topics in itself. For this reason, it is a bundle of problems that should be analyzed from a multifaceted perspective. The existing areas of disagreement between Turkey and Greece, the Cyprus problem, the Israel-Palestine issue, the Syrian and Libyan civil wars, the developments in Lebanon are the problem areas included in the "Eastern Mediterranean Problem". In this study, Turkey's relations with the Eastern Mediterranean were evaluated, security and energy policies of Turkey and Russia on the Eastern Mediterranean were discussed separately, and the foreign policy decisions of the two states were examined by making comparisons on the remarkable topics.

In the first part, Turkey's East Mediterranean policies with related states was discusses during the AK Party period. In the second part, the initiatives of the littoral states in the region within the context of energy resources were evaluated. Finally, the Eastern Mediterranean policies of Russia were emphasized considering Syria, Libya and energy. In the study, "document analysis" method was used as the data collection method. Newspaper news, electronic resources, articles and books related to the subject were utilized.

In terms of Turkey, the scope of the article was restricted within the AK Party period that came to power in 2002. The changing administrations after the Arab Spring, the Syrian Civil War, and security-based problems such as terrorism paved the way for Europe's involvement in the region. In addition to these, the issue of sharing the energy resources of the Eastern Mediterranean has made the region more complex. In this context, among the littoral states of the Eastern Mediterranean, Greece and the Greek Cypriot Administration, has been following policies aimed at isolating and surrounding Turkey with a geophobic approach, by using soft power elements and multi-faceted diplomatic moves. Intervening in the domestic policies of the countries in the region and exhibiting ethnic or religious-sectarian approaches in their foreign policy had an impact on the background of Turkey's delay in decision-making processes and its isolation in the Eastern Mediterranean.

Primarily following the harmful impacts of Arab Revolts beginning in 2010 in Tunisia, Russia has assisted in Syria diplomatically, economically, politically and also militarily. Thus, Damascus has achieved to start controlling the most parts of the country. Concerning Libya, Russia has been sponsoring the Halife Haftar that is unrecognized by the international community. In terms of these two issues, Russia and Turkey have been confronting with each other. However, they are in favor of preferring the diplomatic ways mostly to settle their disagreements on the grounds. On other hand, Moscow keeps eye on the energy related developments in this region and endeavors to stand efficient via its leading energy companies chiefly Gazprom and also Rosneft within Syria and Egypt. Moscow correspondingly thinks that due to the non-existence of agreement over the commercialization of Eastern Mediterranean gas resources and also the legal, economic, political and technical impediments before the probable transportation initiatives, it feels not obliged for taking serious precautions regarding this question. Similar to Atatürk's foreign policy, if a rational, realistic, peaceful policy that does not interfere with the internal affairs of the riparian states is implemented, it is possible for the process to turn in favor of Turkey. In the Eastern Mediterranean, Turkey's establishment of multi-faceted alliances by developing its relations with the countries of the region may strengthen its hand in foreign policy. The progress of Turkish and Russian stances over the energy centered security paradigms within the Eastern Mediterranean might be determined by the forthcoming conjunctural developments. This issue will open for new discussions with the new developments as well as new studies on this issue. Based on this framework, in this study, it will be examined the reflections of energy centered military developments in the Eastern Mediterranean geography in terms of Turkey and Russia.

1904 BULGAR GENEL AFFI ('AFV-I 'UMÛMÎ) ÜSKÛP VE EDİRNE HAPİSHANELERİNDEKİ UYGULAMASI

Büşra BEDİR*

Yunus Emre Tekinsoy, *1904 Bulgar Genel Affı ('Afv-ı 'Umûmî)*,
Berikan Yayınevi, 249 s., ISBN: 978-625-7457-49-1, Ankara 2021.

Eser; önsöz, giriş, iki bölüm, kaynakça ve ekler kısımlarından oluşmaktadır. Eserin ön ve arka kapağındaki yer alan fotoğraf, 1904 yılında ilan edilen 'Afv-ı 'Umûmî kapsamında Üsküp Hapishanesi 'Afv-ı 'Umûmî Defterinden seçilmiş kişilere aittir. 13 Nisan 1904'te ilan edilen genel affa ilgili konuda ilk olma özelliği taşıyan eserin yazarı Dr. Yunus Emre Tekinsoy, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde öğretim üyesidir.

Sözlükte “*yok etmek, silip süpürmek; fazlalık, artık*” gibi anlamlara gelen afv, bir ahlâk ve hukuk terimi olarak genellikle, “kötülük ve haksızlık edeni, suç veya günah işleyeni bağışlama, cezalandırmaktan vazgeçme” anlamlarında kullanılmaktadır.¹

Burada değerlendirmemize konu olan kitabın giriş bölümüne, öncelikli olarak “Balkanlar” kelimesinin farklı anlamları üzerinde durularak kelimenin Türkçe kökenli olup bugünkü “dağ” sözcüğü ile ilişkilendirildiği ifade edilmiştir. Yazar, Balkan Yarımadası'nın coğrafi konumunun Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir geçit konumunda olması, farklı etnik ve dinî kimliklere

Geliş Tarihi: 02 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 11 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Büşra Bedir, “Kitap İncelemeleri: 1904 Bulgar Genel Affı ('Afv-ı 'Umûmî) Üsküp ve Edirne Hapishanelerindeki Uygulaması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 471-476.

* Yüksek Lisans, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat- Türkiye. bbusrabedir@gmail.com, 0000-0002-6750-2852.

¹ Mustafa Çağrı, “Afv” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1988, s. 395-396.

sahip kişilerden oluşması bölgenin siyasi anlamda dikkatleri üzerine çekmesine neden olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasına ilk adımı 1321 yılında Mudanya'nın fethi ile gerçekleşse de kalıcı olmalarını sağlayan asıl gelişme 1356'da *Çimpe* (*Çimpi*) Kalesi'nin alınması olmuştur. Yazara göre XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından zorlukların yaşandığı, toprak bütünlüğünün diğer devletler tarafından paylaşılmak istendiği bir dönemdir. Rusya'nın Osmanlı için "hasta adam" benzetmesi yapması ve İngiltere'ye ittifak teklif etmesi Osmanlı'nın iki küresel güç karşısında işini daha da zorlaştırırken İngiltere'nin bu teklifi reddetmesi Osmanlı'nın ömrünün uzamasını sağlamıştır.

Yazar, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı millet isyanlarının farklı etnik köken ve inançlara sahip Osmanlı toplumu için tehdit oluşturduğunu belirterek bu isyanların yukarıdan aşağıya doğru bir yön izlediğini ifade etmektedir. Aydın olarak tanımlanan eğitilmiş ve entelektüel kişilerin örgütlenip Balkanlarda bağımsızlığın gerçekleşmesi için kılavuzluk yaptıklarını ekleyen yazar, Avrupa devletleri ve Rusya'nın da bu eyleme destek verdiğini hatta misyoner okullarının bu şuurda katkı sağladığını ileri sürmektedir.

Esere göre Bulgarlar, bağımsızlıklarını Fransız İhtilali'nden önce ilan etmek istemişlerdir. Bu bilgiye dayanarak Bulgar milli bilincinin oluşturulmasında etkili olan en önemli temsilcilerinden biri Paisiy Hilendarski olmuştur. 1762'de yayımladığı *Slav Bulgar Tarihi* adlı eseri ile Bulgar halkına seslenip: 'Ah, seni akılsız, aptal! Kendine Bulgar demekten neden utanıyorsun ve neden anadilinde okuyup konuşmuyorsun? Bulgarlar bir zamanlar güçlü ve şanlı değil miydi?' şeklindeki seslenişini Bulgarların Osmanlı'da Rum milleti gibi görülmelerine tepki gösterdiğinin kanıtı olmuştur. Bu esnada Fener Rum Patrikhanesi de Bulgarların Rumlaştırılması için faaliyetlerini sürdürmüştür. Fener Rum Patriği 1800 yılında gönderdiği genelge ile Bulgar halkını yok sayan birtakım emirleri metropolitlere göndermiştir. Bu emirlerde; Bulgar kilise ve okullarının kapatılması, kiliselerde sadece Yunanca yazılmış din kitaplarının okutulması gibi konular yer almıştır. Bu koşullar altında Bulgar milli uyanışı öncülerinin din adamları olduğunu söylersek yanlış olmaz.

Bulgar ihtilal komitelerinin Bulgarların bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için ilk ihtilal girişimleri 1835 yılında Valço adlı bir tüccar tarafından düzenlense de Osmanlı Devleti bu isyandan haberdar olmuş ve isyancıları yakalatarak kimisini sürgün etmiş, kimisini tutuklamış, kimisini de idam etmiştir. Bulgarlar Osmanlı Devleti'nin çetrefilli bir dönemini fırsat bilerek hürriyetlerini ilan etmek istemişlerdir. Devletin Mısır Sorunu, Tanzimat Fermanı'nın ilanı gibi süreçlerin içerisinde bulunmasından dolayı faaliyete geçmişlerdir. Yazarın bu kısma kadar verdiği bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Bulgarların isyanı genel olarak pasif kalmış ve devlet tarafından bastırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak 1841 yılına gelindiğinde ilk büyük isyan olarak adlandırılacak olaylar yaşanmıştır. Bahane olarak da vergilerin ağırlığı ve memurların kötü muameleleri gerekçe gösterilmiştir. İsyan bölgelerindeki Müslümanları da katletmeleri olayların ateşini artırmıştır. Devlet bu isyanı da bastırmıştır

fakat Bulgarların isyanı tam olarak çözüme kavuşturulamadığından tekrar yaşanması muhtemel bir olay haline gelmiştir.

Sırbistan ve Rusya'nın kışkırtmaları da Bulgarların isyan etmesine neden olmuştur. Hatta 4 Ekim 1853'te Osmanlı ile Rusya arasında cereyan eden Kırım Harbi'nde binlerce kişilik Bulgar alayı Rusların tarafına geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır. Yıllar geçse de isyanların önünü alamayan Osmanlı Devleti'ne karşı 1867 yılında Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Girit'te de isyanlar ortaya çıkmıştır. Yazar, bu süreçte Osmanlı Devleti'ni en çok endişelendiren isyanın Bulgar isyanı olduğunu dile getirerek buna gerekçe olarak Bulgaristan'ın İstanbul'a yakın olmasının Osmanlı için tehlike arz etmesini göstermiştir.

Rusya'nın destekleyici tavırlarından cesaret alan Bulgarlar 25 Mayıs 1867'de ünlü Komiteci Filip Tolü'nün başkanlığında yeni bir isyana teşebbüs etmiş, bu isyanın önde gelen şahsı Hacı Dimitri olmuştur. Bu isyanı diğerlerinden ayıran en önemli hususlar; talimli, üniformalı kişilerden oluşan grupların yer alması ve iyi silahların kullanılmasıdır. İsyani bertaraf eden Osmanlı Devleti isyancılara çeşitli cezalar vermiştir. Bu gelişmelere bakıldığında, yazarın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Tanzimat Fermanı'ndan beklenen netice elde edilememiş ve modernleşme fikri başarısız olmuştur. Azınlıklara verilen haklar çözüm getiremediğinden, fermanın yayımlanmasından kısa bir süre sonra etnik kökenli ayaklanmalar devam etmiştir. Bölgede artan huzursuzluğu diğer devletlerin de destekleyici tavır içinde olmaları isyanların sıklaşmasına neden olmuştur. Devlet, çeşitli alanlarda problem yaşarken bir de kendisine bağlı milletlerin bağımsızlık talepleri karşısında zor duruma düşerek çözüm arayışlarına girişmiştir.

1853-1856 Kırım Harbi'nde Rusya, İngiliz-Fransız-Osmanlı-Piyomente ittifakı karşısında mağlup olduktan sonra Osmanlı Devleti'nden istifade etmenin yollarını genişletmiştir. İzlediği Panslavist politikalar ve Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımının etkisiyle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) öncesinde Balkan topraklarını isyan alanına dönüştürmüştür. Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaş zamanında Osmanlı'nın durumunun pek de iç açıcı olmadığı malumdur. Savaş gereçleri bakımından yeterli olursa da eğitilmiş subay sayısının az olması, ordudaki askerlerin çoğunun yaşlı ve eğitimsiz olması bu durumun göstergesidir. Savaşın Doğu Cephesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa başarı elde ederken, batıda ise Gazi Osman Paşa kahramanlık gösterdiği halde yardımların gelmemesinden dolayı yenilgiler kaçınılmaz olmuştur. Harp sonunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Muahedesi ile Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a özerklik vereceği, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığını kabul edeceği taahhüt edilmiştir. Anlaşılacağı üzere Rusya'nın takip ettiği Panslavizm politikası başarıya ulaşmış ve I. Petro döneminden itibaren izlenen "sıcak denizlere inme" politikası büyük oranda gerçekleşmiştir.

Eserin birinci bölümüne son verilirken; Büyük Bulgaristan'ı kurma yolunda Bulgar-Makedon Komiteleri ve Çetecilik hakkında genel bir bilgiler veril-

mektedir. Komitecilik ve çeteciliğin, XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan ötürü ortaya çıkan bir olgu olduğunu ileri süren yazar, ayrılıkçı fikirlerin iki farklı gaye içerisinde olduğunu belirterek bunlardan bir kısmının dış güçlerin himayesi altında özerklik istediklerini, bir kısmının da bağımsızlık elde etmeyi planladıklarını ifade etmiştir. Buna benzer örgütlenmelerin bir bölümünün resmi bir kimliğe sahipken; bir bölümünün de Balkanlar'da olduğu gibi komite ve çete yapılanması içerisinde olduğunu belirtmiştir. Balkanlar'da kurulan komiteler genel olarak kuruldukları bölgelerde huzursuzluk yaratıp Avrupalı büyük devletlerin dikkatini çekerek kendi bağımsızlıklarını ilan etme amacı gütmüşlerdir.

Bulgarların Büyük Bulgaristan'ı kurmaya yönelik faaliyetleri 1878'den sonra birçok komitenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu komiteler içerisinde; Bulgar-Makedon Merkez komitesi, Makedonya Komitesi, Muhibb-i Vatan Cemiyeti, Merkezi Edirne-Makedonya Komitesi, Makedonya Talebe Teşkilatı, Makedonya Politik Cemiyeti, Genç Makedonya Cemiyeti ve Makedonya Bulgar Komitesinin en önemli oluşumlar olduğu belirtilir. Bu dönemlerde ortaya çıkan en önemli komitenin Makedonya-Edirne İhtilalci İç Örgütü olduğu ileri sürülür. Komiteler, Birinci Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin Balkanları kaybetmesine kadar geçen süreç içerisinde bölgeyi isyan mıntikasına çevirmişlerdir. Yazar, Bulgar komitelerinin Makedonya'da meydana getirdikleri en büyük olayın 1903 yılında gerçekleşen "İlinden İsyanı" olduğunu belirterek birinci bölümü noktalamıştır.

İkinci Bölüm'de kitaba ismini veren Bulgar Komitecilerinin Affı ve Üsküp-Edirne hapisanelerindeki 'Afv-1 'Umûmî uygulamaları ele alınmıştır. Yazar, eserin birinci bölümünün son kısmında bahsettiği İlinden İsyanı'nda Bulgarların amaçlarına ulaşamadıklarını ancak Osmanlı egemenliğini zedelediğini, neticede Osmanlı Devleti'nin inisiyatifi ile 8 Nisan 1904 tarihinde Türk-Bulgar İtilafnamesi imzalandığını kaydetmektedir. İtilafnameye göre Bulgaristan, ihtilal komiteleri ve silahlı çetelerin kurulmasını ve Osmanlı topraklarına patlayıcı, zehirli, muzır maddenin sokulmasını engelleyecek, Osmanlı Devleti ise ıslahat programını Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde uygulamayı kabul edecek, İhtilal hareketlerinden dolayı mahkûm olanlara 'Afv-1 'Umûmî (genel af) ilan edecektir. 'Afv-1 'Umûmî ile ilgili en önemli ölçüt, siyasi suç işlemiş olmaktır. Yani adı suçlardan mahkûm olanlara ilaveten vapur, tren ve köprülere dinamitle saldırı düzenleyip cinayete mahkûm kişiler bu af kapsamına girmiyordu. İtilafname, XX. yüzyıl başlarında diplomatik bir eylem haline gelmiştir. Bulgaristan 1878 Berlin Muahedesi neticesinde Osmanlı Devleti'ne sadece kâğıt üzerinde bağlı kalmıştır.

Vilayât-ı Selâse olarak adlandırılan Manastır, Kosova ve Selanik'te af çıkarılmasına dair ilk girişimler 1902 yılında gerçekleşmiştir. Bulgaristan yakınlarında 1902'de ortaya çıkan Cuma-i Bâlâ isyanı sırasında Osmanlı askerlerine karşı savaşan Bulgar köylüler, isyanın bastırılması ile Bulgaristan'a sığınmıştır. Cezalardan korkup köylerine dönemeyenler için de 20 Ekim 1902'de padişah iradesiyle af çıkarılmıştır. Ayrıca 21 Şubat 1903 tarihinde Avusturya

ve Rusya'nın hazırlayarak Osmanlı Devleti'ne verdiği 'Viyana Islahat Programı' içerisine siyasi bir genel af çıkarılmasına ilişkin bir hüküm de eklenmiştir. Ancak Sultan Abdülhamid siyasi suçlara af çıkarsa da İlinden İsyanı patlak verince bu af uygulanamamıştır. İsyan daha sonra bastırılmıştır.

Esere göre, 'Afv-ı 'Umûmî Türk-Bulgar İtilafnâmesinden birkaç gün sonra 13 Nisan 1904'te ilan edilmiştir. 'Afv-ı 'Umûmî, Vilayât-ı Selâse'de işlenen siyasi suçlarla ilgili olmakla beraber Bulgar ihtilal komitelerinin eylemlerine katılan mahkûmların affını da kapsamaktadır. Bu affın uygulanmasından Rumeli Müfettişliği sorumlu tutulmuş, affın ilan edildiği gün vilayetlere Rumeli Müfettişliği tarafından af kapsamındaki mahkûmların serbest bırakılması ve aftan faydalanacak kişilerin isimlerinin bulunduğu defterler hazırlanması talimatlarını içeren telgraflar gönderilmiştir. Genel af uygulanırken hapis hanelerden tahliye olanların kayıtları da tutulmuştur. Afv-ı 'Umûmî'nin ilanından sonra Bulgar mahkûmların tahliyesi için bir komisyon kurulmuştur. Affa uğrayanlar bu komisyon tarafından hazırlanan defterlere kaydedilmişlerdir. Bu defterler Balkanlardaki komitecilerin faaliyetlerini ve suçlarını inceleyebilmemiz için oldukça önemli kaynaklar arasında yerini almıştır. Yazarın verdiği ilginç bir bilgiye göre, Osmanlı Devleti'nde resmi işlerde fotoğraf kullanımının ilk örneklerine bu defterlerde rastlanmaktadır. Mahkûmlara ait bilgilerin yanında fotoğrafları yer almıştır. Bu vesile ile devlet, şahısların eşkâllerini ayırt edebilme avantajını sağlamış olacaktır.

Eserde dikkatimizi çeken önemli bir diğer husus da firari olan kişilerin de bu aftan yararlanabilecek olmalarıdır. En geç 40 gün içerisinde teslim olunması şartı konulmuştur. Ancak 13 Nisan 1904'te ilan edilen 'Afv-ı 'Umûmî'den sonra işlenen suçlar bu affın içerisinde yer almamıştır. Örneğin, ilandan sonra Radovişte'de jandarma olarak görev yapan bir kişinin kardeşi öldürülüp zevcesi de yaralanmıştır. Bu eylemi gerçekleştiren şahsın aftan yararlanıp yararlanamayacağı akıllarda soru işareti bırakmıştır. Netice itibariyle şahıs aftan yararlanmamıştır. Yazar, ilandan sonra meydana gelen bir olayı örnek göstererek affın çerçevesinin zihinlerde daha kalıcı hale gelmesine katkı sağlamıştır.

Hükümet yetkililerinin de üzerinde durduğu en önemli husus, itilafnâmede de yer alan vapur, tren ve köprüleri dinamitleyenlerin af dışında bırakılmış olmasıydı. Aynı zamanda aftan yararlananların bir bölümünün de bazı haklardan mahrum bırakıldıkları eserde anlaşılmaktadır. Bulgar komiteciler din adamları ve öğretmenler üzerinden yoğun bir faaliyet yürüttüklerinden hapis hanelerdeki mahkûmlardan bir kısmını da bu kişilerin oluşturduğu yazar tarafından ileri sürülmektedir. Osmanlı Devleti bu kişilerin eski vazifelerine dönmelerine izin vermemiştir.

Eserde Edirne ve Kosova Vilayetinin merkezi olan Üsküp hapis hanelerine ait iki defterden yararlanılmıştır. Edirne Hapishanesi'ne ait defterde '*Mahkûmun Nev-i Cürm ve Cinayeti*' başlığı altında mahkûmların gerçekleştirdiği eylemler yer almakta, '*Mahkûmun Müddet-i Mahkûmiyeti*' sütunu altında ise verilen ceza ile bu cezaların süresi sıralanmıştır. Üsküp Hapishane defterinde

ise “Cürmü” başlığı altında mahkûmların gerçekleştirdikleri eylemler anlatılırken, “Nev” ve Müddet-i Mahkûmiyeti” başlığı altında mahkûmların aldıkları cezalar ve cezaların hangi kanun maddesine göre tatbik edildiği verilmiştir.

“Afv-1 ‘Umûmi” ile tahliye edilen mahkûmlar için hazırlanan deftere göre Üsküp Hapishanesi’ndeki mahkûmların büyük bir kısmını Ortodoks Bulgarlar teşkil etmiştir. Af nedeniyle tahliye edilenler arasında tek kadın mahkûmun yer alması ilginç bir bilgidir. Afv-1 ‘Umûmi’nin ilan edilmesi üzerine Edirne Hapishanesi’nde de bir hareketlilik yaşanmış ancak genel affın Vilâyât-ı Selâse ile ilgili olması ve bununla ilgili bir emrin gelmemesi kafa karışıklığına neden olmuştur. Bâbıalî’den verilen cevapta benzer suçların Edirne Vilayetine de baş gösterdiği için bu kapsamın içinde bulunduğu ifade edilmiştir.

Sonuç itibarıyla, Eserde verilen orijinal bilgilerin çok sayıda görsel ile desteklenmesi dönemin koşullarının zihinlerde kalıcı olmasını sağlamıştır. Konuya ilgi duyanların bir çırpıda okuyup merakına yanıt bulacağı eserin akıcı dili dikkat çekmektedir. Eserin sonunda, metin içerisinde bilgisine başvurulmuş olan belgelerin orijinallerinin eklenmesi yazarın çalışmadaki titizliğini göstermenin yanı sıra ilgililere temel anlamda literatür de sunmaktadır. Eserin, 1904 yılında ilan edilen ‘Afv-1 ‘Umûmi konusunda yazarın ifadesiyle “ilk olma” özelliği ile kendisinden sonra yapılacak çalışmalara öncü olacağı kanaatindeyiz.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

TÜRK ÜLKÜSÜ

Ahmet Kaan AYDIN*

Hüseyin Nihal ATSIZ, **Türk Ülküsü**, Ötüken Neşriyat, 12 cm × 19,5 cm, 6. Baskı, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 177 Sayfa, İstanbul 2011, ISBN: 978-975-437-826-9.

Hüseyin Nihal ATSIZ, fikirleri, araştırmaları ve edebi eserleri bulunan, Türkçü ve Turancı dünya görüşüne sahip olan; yazar, şair, düşünür, öğretmen ve fikir adamıdır. Türkçülüğün, Türk milliyetçiliğinin ne olduğunun anlatıldığı ve bu düşünce yapısına göre Türk gençlerinin nasıl yetiştirilmesi gerektiği konusunu ortaya koymayı amaçlayan eser 1956 yılında kaleme alınmıştır.

Hüseyin Nihal ATSIZ'ın bu kitabı *Türk Ülküsü, Gençlik, Ahlak ve Ülkü* olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Her iki bölümün içerisinde de Atsız'ın temel düşüncelerini yansıtan, farklı dergilerde ve tarihlerde yayımlanmış, ülkünün türlü konularını ilgilendiren yazılar ve makaleler yer almaktadır. Önsöz bölümünü müteakip "*Türk Ülküsü*" adlı birinci bölüm yirmi bir alt başlıktan oluşmaktadır. "*Türk Ülküsü*"; "*Kızılelma*"; "*Büyüklik Ülküsü*"; "*Ülküler Saldırcıdır*" adlı bölümler ile ülkünün ne demek olduğu, tanımı, amaç ve hedeflerinin ne olduğu açıklanmıştır. Türk ülküsünün açıklanması üzerinde durulmuştur. "*Türkçülük*"; "*Dışarıdan Gelmemiş Olan Tek Düşünce*"; "*Türkçü Kimdir?*"; "*Türk Birliği*" adlı bölümlerde ise Türkçülüğün kaynaklarının ne olduğunu ve bu düşüncenin nasıl oluştuğu üzerinde durulmuştur.

Kitabın "*Gençlik, Ahlak ve Ülkü*" adlı ikinci bölümü 15 alt başlıktan oluşmaktadır. "*Milliyetçi Gençlik*"; "*Milli Ahlak*"; "*Gençlik ve Mefkûre*" "*Milli Mefkûre*"; "*Bize Bir "Gençlik" Lazımdır*"; "*Türk Gençliği Nasıl Yetişmeli?*"; "*Türk Kızları*

Geliş Tarihi: 10 Aralık 2021 - Kabul Tarihi: 11 Şubat 2022.

Atıf Bilgisi: Ahmet Kaan Aydın, "Kitap İncelemeleri: Türk Ülküsü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 477-480.

* Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi. ahmetkaanaydin1@gmail.com, 0000-0002-5562-596X

Nasıl Yetiştirilmeli?; “*Milli Uyanıklık*”; “*Milli Şerefi Koruyanlar Unutulmamalı*”; “*Milli Gaye*”; “*Işık*”; “*Askerlik Aleyhtarlığı*”; “*Savaş Aleyhtarlığı*”; “*Çağımızın Masalı*”, “*Yorulanlar*” başlıkları incelenmiştir.

“*Türk Ülküsü*” (s. 15-116) adlı birinci bölümdeki yazı ve makalelerinde yazar; ilk olarak “Millet” ve “Ülkü” kavramlarına değinmiştir. Millet’in tarih boyunca var olduğunu, bir amaç ve hedef uğruna, var olmak uğruna, mücadelelenin ve savaşlarının yaşandığına dikkat çekmiştir. Bu savaşlarda en büyük güç olarak ruhi gücü yani “Ülkü”yü görmüştür. Milli ülkülerin toplumların yaratıcı kuvveti olduğuna değinmiştir. Dini inancı da içine almış olan milli ülkünün, insanları sürükleyen, güçlendiren ve asilleştiren bir duygu ve düşünce olduğunu belirtmiş, Türk milletinin bütün tehlikelere karşı tek çare ve tek ilacının Türk Ülküsü olması gerektiğini belirtmiştir. Türklerin kendi ülkülerine “Kızılma” dediğini ve bunu sebebini; bu addaki yalınlık ve tabilik, Türk ülküsünün çok eski olduğunu göstermek bakımından manalı ve Kızılma adı, ülkünün aydınlardan önce halk arasında doğduğunun göstergesi şeklinde yorumlamıştır. Yazar, Yahudileri de ülkü sahibi olmanın örneği olarak göstermiştir. Ülküler için farklı bir benzetme yapmıştır. Tanrının varlığının somut bir şekilde ispat edilemediğini fakat yüz milyonlarca insanın ona inandığını ve bu inançtan güç aldığını ülkülerinde böyle olduğundan bahsetmiştir. Bugün Türkler arasında ülkünün Kızılma, Turancılık, Uluğ Türkistan veya Büyük Türkili adlarıyla adlandırıldığını ve bunun manasını “büyüyüp birleşmek” veya “birleşip büyümek istiyorum” demek olduğunu belirtmiştir. Yazar, milli ülkünün üç döneminin olduğunu ve bunların sırasıyla Bağımsızlık, birlik ve fetihler olduğunu belirtmiştir.

Yazar, Türkçülük, Türkçülüğün kaynakları ve Türkçülük düşüncesinin tarihsel sürecini de kendi yorumlarıyla ele almaktadır. “Türkçü” kelimesini “Türkü seven” ve “Türk’e taraf olan” anlamında yorumlamaktadır. Türkçülüğün hayal olmadığını haklı, meşru ve tarihi bir dava olduğunu açıklamış, geçmişte birkaç kere gerçek olduğu dayanağını göstermiştir. Milli ülkülerin imkânsız olmadığını İrlandalılar ve Yahudiler ile örneklendirerek Türkçülük düşüncesi ile karşılaştırıp, bunların yanında Türkçülük ülküsünün ne kadar ılımlı olduğunu belirtmiştir. “Türkçü kimdir?” sorusuna cevap vermiş ve açıklamıştır. Yazara göre; “Türkçü; milli çıkarları şahısların üstünde tutan, milli mukaddesata ve geçmişe saygı gösteren, görev ahlakı yüksek olan, haksızlarla savaşta korkusuz bir insandır.” Türkçünün nasıl bir karakterde olmasını gerektiğini açıklamıştır. Kitapta Türkçüleri XX. yüzyılda Türk Milletinin fedakârları olarak tanımlamıştır.

Yine birinci bölüm içerisinde yer alan “*Türk Birliği*” yazısında dönemin dünyadaki Türk nüfusunu sayısal veriler ile çoğunlukta olduğu ülkeleri açıklamış, kalabalık milletler ile Türk milletinin nüfus dağılım ve etkileri incelenmiştir. Takip eden “*Türk Ahlakı*”, “*Türkçülükte Ahlak*” ve “*Gençlik ve Ahlak*” başlıklı yazılarda ahlak kavramının Türk ülküsündeki etkisini tarihimizden örnekler vererek açıklamıştır. Ahlaki çerçevede yaşanacak bir gençlik ve hayatın başarılı bir ülküye de olumlu olarak etki edeceği, kültürel savaşların ilk

hedefinin ahlak olduğu ve dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Türklerin hem ahlaklı hem de iradeli bir millet olduğuna vurgu yapılmıştır. Yine bu bölüm içerisindeki yazılarda milli şuurun, Türk ülküsü için ne denli önemli olduğu, daima diri tutulması gerektiği ele alınmaktadır. Tarihten örneklerle bu önem vurgulanmıştır. Ülküsüne inanmış Türkçülerin, Türk milletinin büyük ecdadın neslinden ve şanlı bir maziden geldiklerini, yaşanan acı ve sevinçleri unutmuyarak daima milli şuurlarının açık ve hareket halinde olması gerektiği gözlenebilir. Yazar; milli şuurun harekete geçmesini büyük Türk ülküsüne ulaşmanın belirtisi olarak ele almıştır. Bir toplumda demokrasinin başarılı olmasını, toplumdaki milli şuurun kuvvetiyle orantılı olduğunu ifade etmiştir. “*Türkçülüğün Önemli Meseleleri*” başlıklı yazıda ise çeşitli önemli durumlara değinerek bütün Türklerin soyculuk ve Turancılık meselelerinde birleştiğini, bunun dışında kalan meseleler, meselâ iktisadi, toplumsal ve hukuki meseleleri ilerde halledilebilecek meseleler olarak görmüştür. Bunun sebebini ise zamanla iktisadi ve toplumsal bir durum değişebileceği fakat soyculuk ve Turancılığın asla değişmeyeceği şeklinde açıklamıştır. Yazar; maneviyat ve milli şuur olmadan ağır endüstri, teknik ve bilimin hiçbir işe yaramayacağı görüşündedir.

Kitabın birinci bölümünün son yazısı olan “*Türk Halkı Değiliz, Türk Milletiyiz*” başlıklı yazıda halkın şuurlessiz olduğunu buna karşın milletin şuurulu olduğu yani milletin neyi, ne için yaptığını bilen, halk gibi yöneticiler ne telkin ederse onu körü körüne yapmayan bir kavram olduğunu ifade etmiştir. “Türk milleti nedir, kimler Türk’tür?” sorusuna Türk milleti, Türk kökünden gelenlerle Türk kökünden gelmiş olanlar kadar Türkleşmiş kimselerden meydana gelen topluluktur diye cevap vermiştir.

“*Gençlik, Ahlak ve Ülkü*” (s. 117-177) adlı ikinci bölümdeki yazı ve makalelerinde yazar özellikle Türk gençliğinin ahlak ve ülkü doğrultusunda, yazıldığı dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak nasıl yetişmesi ve yetiştirilmesi gerektiğini çeşitli yazılar ve makalelerle milliyetçi bir nesil yetiştirmenin en önemli ve ilk şartını okullarda onlara millet sevgisi, millet uğruna fedakârlık düşüncesi aşılma, geçmiş yüzyılların milli miraslarını öğretmek olarak yorumlamıştır. Ahlak ve erdemın Türk ülküsü doğrultusunda önemli kavramlar olduğuna vurgu yapmıştır. Devleti ayakta tutmak ve yaşatmanın birinci sebebini milli ahlak olarak ifade etmiştir.

Yazar; Osmanlı Devleti’ni batıran sebeplerin en önemlisini dönemin münevverlerinin ahlaksızlığı ve hırsızlığı olarak belirtmiştir. Yazar gençlere; aptallığı ve safdillığı, hırsızlık ve ahlaksızlığa tercih etmelerini tavsiye etmiştir. “*Gençlik ve Mefkure*” başlıklı yazısında yeni nesil gençlikten ümidin kesilmemesi gerektiğini, bu neslin bütün olumsuz durumlara karşı icap edildiği zaman vatan ve ülküleri uğruna çalışmaktan, kan dökmekten çekinmeyeceklerini belirtmiştir. Türk gençliğinin istikbalinin açık olduğu anlatılmıştır. Bugünün gençlerini, yarının kumandanları, idarecileri, kanun yapıcıları olarak gördüğü için gençliği yetiştirmeyi de bir memleket meselesi olarak tanımlamıştır.

Bu doğrultuda “*Türk Gençliği Nasıl Yetiştirilmeli*”, “*Türk Kızları Nasıl Yetiştirilmeli*”, “*Milli Uyanıklık*” başlıklı yazılar bütününde dönemin durumuna istinaden Türk gençliğinin temelden başlanarak nasıl yetiştirilmesi gerektiğini, manevi ve ahlaki değerlerinin neler olması gerektiğini, ilkokuldan başlanarak nasıl bir eğitim aşamalarından geçmesi gerektiğini, okuması gereken kitapların içeriklerini, öğretmenlerin nasıl olması gerektiğini, eğitim sisteminde değişikliklerin olması gerektiği ele alınmaktadır. “*Asker Aleyhtarlığı*”, “*Savaş Aleyhtarlığı*” başlıklı yazılarında ise askerliği mesleklerin en şerefli olarak gördüğünü, Türk milletinin tarihinde askerlik, ordu ve savaşın önemini, Millet'in kuvveti hesaplanmadan, savaşa hazırlanmadan sonu mağlubiyetlerle biten savaşları kötü, Lâkin tutsak yaşayan soydaşları kurtarmak, milleti daha güçlü hale getirmek, bir ülküyü veya bir dini yaymak için girişilen savaşları iyi olarak yorumlamıştır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; yazarın Türkçülük, Türk milliyetçiliği, Türk gençlerinin nasıl yetiştirilmesi gerektiği gibi Türk gençliği ve Türk milleti için önem arz eden konularda, temel düşünce ve fikirlerini yansıtan makaleleri ve yazıları bulunmaktadır. Bir ideolojinin, bir ülkenin gereklerini anlatan bir kitaptır. Ayrıca milli şuurun farkına varılmasında ve bu konuda bilinçli davranılmasında yol gösteriyor. Kitapta yer yer tarihi bilgilerle karşı karşıya geliyorsunuz ve böylece savunulan düşüncelerin somut örnekleri verilmiş oluyor ayrıca eleştirel ve keskin ifadelerin bulunması kitabın ayrıcalıklı özellikleri olarak ön plana çıkmaktadır. Yazar Türk milliyetçilerinin, Türkçülüğü iyi bir şekilde anlaması gerektiğini, yüksek ahlaki ve yüksek ülkülü bir gençlik yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dönemin koşullarını dikkate alarak konuları analiz etmiştir. Kalem alınırken kullanılan yalın, akıcı ve özgün bir dil eserin okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.